

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їхніх авторів.

За точність цитування, наведення прізвищ, дат, посилань відповідальність несуть автори.

Редакція залишає за собою право без погодження з авторами редагувати та скорочувати матеріали, змінювати їхні назви, вилучати або додавати ілюстрації.

Редакція не веде листування з авторами і читачами на сторінках часопису.

Передрук заборонено. При використанні матеріалів “Сумського історико-архівного журналу” посилання обов’язкове.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ:

1. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01.2003 року №7-05/1 (Бюлетень ВАК України. - 2003. - №1).

2. Матеріали подаються в електронному вигляді. Текст повинен бути підготовленим у текстовому редакторі Word у форматі doc або rtf. До дискети додається один роздрукований примірник. Кожна сторінка тексту повинна бути підписана автором. Наявність однієї рецензії обов’язкова.

3. Посилання у тексті зазначаються у квадратних дужках. Наприклад, [3, с.25].

4. Джерела та література у списку та бібліографічний опис робіт подаються згідно з вимогами ВАК України (Бюлетень ВАК України. - 2009. - №5 та 2010. - №3).

5. Відомості про автора подаються окремим файлом. До тексту додаються:

а) резюме українською, російською та англійською мовами (кожне до 250 знаків), які повинні містити прізвище та ініціали автора, а також назву статті цими мовами;

б) ілюстрації приймаються тільки графічні, роздруковані на окремих аркушах, та в електронному варіанті.

6. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються і не повертаються авторам.

Адреса редакції:
40007, Суми, вул.Римського-Корсакова, 2, Г-1101

Електронна пошта: starsergo@bigmir.net
Тел. +38(066)3465953, +38(050)9862780

АРХИВОЗНАВСТВО

ХЛЫНИНА Т.П.

**АРХИВЫ КАК МЕМОРАТНЫЕ ПРАКТИКИ И ИХ ВОЗМОЖНОСТИ
В ОСВОЕНИИ ПРОШЛОГО¹**

Статья посвящена роли архивов в сохранении памяти о прошлом. Отмечаются перемены, которые произошли в понимании статуса источника в современной историографии. Рассматриваются новые возможности архивов как меморатных практик.

По свидетельству руководителя Федеральной архивной службы В.П.Козлова, за последние десять-пятнадцать лет Россия пережила настоящую архивную революцию [1]. Взрыв интереса к историческому прошлому, одновременно совпавший с ниспровержением его советских устоев, вызвал не только профессиональную, но и общественную ажитацию вокруг отечественных архивов. Из учреждений “для посвященных” они практически в одночасье превратились в мекку “политического отдохновения”, неиссякаемый источник исторической правды и залог национального возрождения страны. Архивные документы стали исчерпывающим аргументом в многочисленных дебатах того времени относительно выбора пути развития общества, его избавления от неясного и сомнительного прошлого. Однако по мере открытия архивов и увеличивающегося количества документальных публикаций ясности в прошлом не прибавлялось. Напротив, оно все чаще становилось ареной ожесточенных идеологических столкновений и требовало своего однозначного истолкования.

В складывавшейся ситуации, когда вплотную столкнулись интересы государства, нуждавшегося в стабилизации исторической памяти, общества, все еще ждавшего от своего непредсказуемого прошлого сенсационных разоблачений, и профессионального сообщества, пожалуй, впервые получившего возможность беспрепятственной работы в архивах, история превратилась в весьма опасное занятие. Она перестала удовлетворять не только эмоциональным запросам общества, настойчиво продолжавшего поиски собственной национальной идентичности, но и элементарным потребностям государственной безопасности, стремящейся превратить прошлое в источник консолидации и гордости общества. Более того, целенаправленное разрушение образа великой страны, в особенности его советской составляющей, к началу 1990-х годов привело “к денационализации памяти. Она перестала быть подвластна только государству, служить исключительно целям обеспечения подчинения и господства, консолидации и чрезвычайным мобилизациям общества. Память обрела частный, приватный характер” [2]. Неизбежным следствием хаотизации прошлого стало постепенное закрытие архивов, которые от меморатных практик первых перестроечных лет постепенно вернулись к государственным учреждениям, осуществляющим хранение, комплектование, учет и использование архивных документов.

¹Работа выполнена в рамках Подпрограммы фундаментальных исследований Президиума РАН “Проблемы социально-экономического и этнополитического развития южного макрорегиона” Программы “Фундаментальные проблемы пространственного развития Российской Федерации: междисциплинарный синтез” на 2009-2011 гг. Проект “Историческое знание и его возможности в обеспечении устойчивого развития южного макрорегиона”.

В этом своем качестве они вполне могли бы существовать и дальше, если бы не одно затрудняющее обстоятельство, а именно стремление профессионального сообщества видеть в архиве не столько учреждение, сколько овестьвленный образ прошлого, некий источник его неиссякаемого присутствия в настоящем. За долгие годы своего существования архивы стали для историка больше, чем строительный материал прошлого, они приобрели характер оценочной институции, посредством которой труд специалиста получает свое профессиональное признание и дисциплинарную прописку. Именно наличие архивного документа определяло и по-прежнему определяет собственно научность исторического сочинения и его принадлежность к академической истории. Именно поэтому состояние архивов, их открытость и возможность беспрепятственного получения интересующей исследователя информации весьма болезненно переживается профессиональным сообществом [3].

Вместе с тем, в последние десятилетия классические концепты истории и исторического знания испытывают сильнейшее давление как со стороны внешних геосоциальных обстоятельств, так и *“собственных внутренних колебаний и вызовов”* [4]. Происходит переоткрытие природы исторического знания, усиливаются тенденции *“радикального скептицизма, адресованные классической глобальной истории”*, меняются представления о значимости и месте исторического источника в процессе познания прошлого. Все эти перемены оказались неизбежным следствием расширения области традиционного историописания, вторжения в его пространство уже со второй половины XX в. принципа междисциплинарности. Осознание его возможностей привело к становлению *“новой исторической науки”*, выступавшей против *“событийно-описательной истории и объяснения событий прошлого действием универсальных закономерностей”*, а также глубоко укоренившегося в сознании профессионального исследователя представления *“о полной зависимости ученого от документа”* [5]. В недрах *“новой исторической науки”*, пожалуй, впервые со времен В. Дильтея источник ставился в прямую зависимость от творческой активности самого исследователя и решаемой им научной проблемы, определяющей не только отбор свидетельств прошлого, но и ракурс их освещения.

Идея междисциплинарности и поиски нового методологического синтеза привели к осознанию родовой близости истории и литературы; появлению представлений о труде историка как о литературном произведении, историческом нарративе, где неизбежно возникающая дистанция между источником и его толкователем (профессиональным читателем) восполняется силой воображения последнего. При этом сам источник перемещается в плоскость породившей его культуры и рассматривается в качестве текста, вбирающего в себя разнообразные смысловые коннотации времени, пристрастия его автора и коллективные представления о значимости передаваемых событий. Таким образом, в пространстве нового междисциплинарного синтеза исторический источник окончательно утрачивает статус самостоятельного и внеположенного сознанию исследователя фрагмента реальности, все более наделяясь свойствами рукотворности происхождения и схожести с литературным произведением.

Между тем, столь, казалось бы, революционные потрясения основ познания прошлого лишь в незначительной степени отразились на работе историка с архивным источником. Для многих из нас он все еще остается фотографическим снимком реальности прошлого, а основная проблема его (прошлого) постижения ограничивается нахождением нужного архивного документа. Однако насколько лучше мы стали понимать свершившееся благодаря введению в научный оборот огромного

и всевозможного количества документальных свидетельств прошлого? Насколько доступнее нашему воображению стали мотивы и помыслы людей далеких эпох? И вообще, какие возможности предоставляют исследователю те или иные документы, порой с таким трудом добываемые в архивах? Ответу на этот вопрос собственно и посвящена данная статья. Она выполнена на *“материалах”* социальной истории и нацелена на прояснение тех механизмов, посредством которых происходит процесс взаимодействия между архивом, исследователем и используемым им документом.

Обращение к социальной истории, которая в последнее время претендует на всеохватность человеческого бытия в целом и область междисциплинарного синтеза в частности, по образному выражению современного исследователя, *“буквально взрывает традиционное источниковедение, создавая предпосылки беспредельного расширения, как проблематики, так и фактической базы исторических трудов”* [6]. Историческая наука перемещается в плоскость разнообразной и не всегда явной пониманию исследователя динамики человеческой жизни, раздвигая, тем самым, грани исторического познания. Исследование проблем социальной истории, ее установка на изучение истории *“снизу”*, внимание к *“мелочам и частностям”* привносят новые акценты в работу историка с источниками. Даже в ситуации открытия многих архивных фондов исследователи продолжают *“спорить, как приблизиться к пониманию существа социальных процессов, как воспроизвести истинные мысли, ценности, чаяния рядовых людей в условиях распространения двоемыслия и самоцензуры в обществе, считавшемся “хранящим молчание или говорящим лишь языком Сталина и официальной прессы”* [7].

Существенное значение, по заключению специалистов, для социальной истории имеют такие группы источников, которые отражают непосредственные взаимоотношения людей с государственными и общественными институтами. Среди них: письма, обращения, заявления, жалобы, персональные дела, судебные следственные материалы, служащие источниками для построения индивидуальных и коллективных биографий. Вместе с тем, их использование не только обогатило наши представления о советской эпохе, но и поставило ряд вопросов, в частности о соотношении информации и смысла в историческом источнике. Рассматривая данную проблему на примере следственных дел репрессированных, барнаульская исследовательница Н.В.Кладова отмечает, что *“в настоящее время уже не вызывает сомнения тот факт, что увеличение информации не обеспечило автоматически рост возможности ее осмысления и понимания. Напротив, увеличение потока информации, содержащейся в следственных материалах, не только не проясняет сущность описываемых в них событий, но усиливают ощущение абсурдности всего происшедшего”* [8]. Исходя из понимания прошлого как текста, требующего дешифровки, исследовательница пришла к выводу, что именно такой подход как раз и позволяет вывести понимание исторического источника *“посредством новой неклассической парадигмы”* на новый уровень. В ее рамках любой исторический источник предлагается рассматривать в качестве сущностно-содержательной модели реально происшедших событий, где следственные дела - *“это своеобразная модель политического поведения различных страт советского общества, хранящая в себе информацию о его способах самоорганизации, формировании антиэнтропийного механизма и поддержании состояния неустойчивого равновесия в условиях модернизации властного типа”*.

Содержащаяся в этом виде исторического источника информация несет в себе два *“слоя образов”*: *“образы, реально функционирующие в обществе, и образы, проецируемые бессознательно... Именно поэтому такие многослойные тексты, как*

следственные дела репрессированных, необходимо подвергнуть специфическим операциям, которые помогут обнаружить скрытую информацию, находящуюся в области бессознательной части психики, как самих создателей текста, так и тех, для кого он был предназначен” [9].

Однако в целом, несмотря на подчеркнуто антропологически ориентированный характер, отечественное источниковедение в целом оказалось неготовым к вызову социальной истории. Не произошло решительных перемен ни в области классификации, ни в представлениях о значимости видов и категорий источников. До сих пор *“сохраняется знаковая модель источниковедческих приоритетов. Вначале предлагается изучать источники, характеризующие “заботу государства... о своей истории” - законодательные и нормативные акты, партийные документы, делопроизводственные материалы госучреждений и общественных организаций. В архивоведческой практике это нашло яркое выражение в сохранившемся с советских времен выделении категории “особо ценных” документов ... Показательно, что критерии особой ценности остались прежними, исходящими ... из государственных интересов” [10].*

Наряду с попытками переосмысления значимости и места в структуре исторической наррации источников официального происхождения в пространстве социальной истории особую роль приобретает работа с источниками личного происхождения. Их *“особость”* видится, прежде всего, в созвучии миру повседневности. Дискуссия, развернувшаяся в отечественной историографии относительно возможностей использования различного типа источников в постижении *“высокого смысла ежедневного существования”*, показала, что подавляющее большинство исследователей отдает безусловное предпочтение многоликим проявлениям человеческой памяти. Воспоминания, дневники, частная переписка, завещания людей минувшего времени рассматриваются ими в качестве единственно доступного проводника в мир повседневной жизни наших предшественников. При этом отмечается, что *“нет такого источника, в котором в той или иной форме не нашли свое отражение взгляды, мнения, настроения людей, их личные или групповые пристрастия... Меняется лишь иерархия источников: для изучения ментальностей важны в первую очередь не официальные документы, а материалы личного происхождения” [11].*

Однако перемена иерархии потребовала не столько смены источниковедческих предпочтений, сколько нового взгляда на проблему достоверности используемых исследователем свидетельств прошлого. Несколько лет тому назад была предложена схематичная, но, тем не менее, действенная типология источников личного происхождения. Они подразделялись на: *“предназначенные для широкого круга читателей-современников или написанные в назидание собственным потомкам; адресованные друзьям, родным и знакомым; интимные мемуары, написанные, как правило, глубоко верующими людьми для немногих духовно близких людей. Разумеется, откровенность личных источников определялась не только тем, для кого они создавались, но и психологическими особенностями их авторов. И все же можно утверждать, что информация из последней (самой малочисленной) группы источников дает исследователю возможность проникнуть в подлинный духовный мир людей” [12].*

Рассматриваемая типология, исходящая из принципа *“психологической достоверности”* источника, как и любая иная схематизированная версия, грешит некоторой абсолютизацией собственных возможностей. Во-первых, в ее пространстве исчезают различия между **достоверностью передаваемой**

информации и откровенностью повествователя (выделение наше - Т.Х.). Во-вторых, для эпохи официального торжества атеистического мировоззрения и превращения обыденной жизни в ежедневный подвиг, основными источниками *“личных впечатлений”* становятся дневники, письма во власть, жалобы и доносы. Стремительно меняющийся ритм жизни в пореволюционной России влечет за собою поиск новых более оперативных форм воздействия на *“живую историю”*. Советский человек в меньшей степени, нежели его предшественник XIX в., стремился литературно осмысливать происходившие с ним изменения, он в большей мере хотел быть и во многих отношениях являлся их активным участником. Именно это обстоятельство определяет и окрашивает собою весь корпус советских источников личного происхождения.

Наглядным подтверждением тому являются фонды личного происхождения, комплектация которых производится самими фондообразователями (в данном случае гражданами), а отбор осуществляется соответствующими архивохранилищами. Отмеченная двойственность на уровне *“комплектации-отбора”* неизбежно сказывается на содержании и характере поступающих в архивы документов. Существующая на сегодняшний день практика образования фондов личного происхождения исходит из принципа общественной значимости конкретного лица и масштабов его деятельности. В поле зрения официальных архивохранилищ, как правило, попадают далеко не обычные люди, а те, чьи судьбы и жизнь в той или иной степени оказываются связанными с историей страны в целом или ее отдельных населенных пунктов. Осознание этими людьми (либо их наследниками) сопричастности к *“большой истории”* формирует видовой корпус отбираемых ими источников, представленных в основном документами служебной и общественной деятельности, автобиографическими материалами, в незначительной степени личной перепиской и дневниками.

Так, Национальный архив Республики Адыгея на сегодняшний день представлен 21 личным фондом, треть которого продолжает пополняться. Среди его фондообразователей - представители творческой интеллигенции (артисты, врачи, ученые), участники Гражданской и Великой Отечественной войн, известные общественные деятели. При этом инициатором образования фондов выступает сам архив, что, собственно, предопределяет не только характер находящихся в них документов, но и их исследовательские возможности. Статус *“архивного документа”*, получаемый такого рода свидетельствами прошлого, вовсе не означает их автоматического перевода в разряд интересных и информативных собеседников для тех, кого интересует мир повседневной жизни наших предшественников и современников. Тем не менее, несмотря на преимущественно публичный характер документов, представленных в личных фондах (трудовые книжки, производственные характеристики, благодарственные письма и наградные листы), они помогают понять принципиально важные вещи. Каким образом происходило выстраивание стратегий жизнедеятельности людей прошлого, каким из элементов этих стратегий отдавались предпочтения, и предлагалась долгая жизнь, а какие подлежали забвению и обрекались на исчезновение, не находя отражения в документальных свидетельствах времени.

Практически однотипные и мало чем отличающиеся друг от друга материалы личных фондов, прежде всего, говорят языками своих создателей и отражают общепринятые представления об успешности и состоятельности людей своего времени. Показательно, что практически все они лишены бытовой составляющей и нацелены на канонизацию образа своих владельцев. Казалась бы, исследовательская

значимость таких источников предельно сужена и может рассматриваться лишь иллюстрацией к наиболее памятным событиям исторического прошлого. Однако благодаря различного рода эпистемологическим прорывам последнего времени, они получают *“вторую жизнь”* и перемещаются в плоскость самостоятельных величин. В данной связи материалы личных фондов представляются *“артикуляцией жизненных историй - той деятельности, через которую в жизнь привносятся смысл и цель”*. По мнению польского социолога З.Баумана, *“как это ни парадоксально, истории, рассказанные о жизни, вмешиваются в прожитую жизнь еще до того, как она проживается и о ней становится возможным рассказать”* [13]. В отличие от рассказанных историй, истории письменные задают определенные каноны этой жизни, тем самым, закрывая для исследователя многие ее горизонты и *“факультативные”* подробности.

Вместе с тем, несмотря на открывшиеся новые возможности диалога с прошлым, фонды личного происхождения оказываются менее востребованными по сравнению с иными архивными документами. В том же архиве большой популярностью среди исследователей пользуется фонд почетного гражданина города Г.П. Шапошникова, содержащий разнообразный историографический материал по истории г.Майкоп и по сути представляющий собою отражение его жизни в дореволюционных и современных публикациях. Его востребованность объясняется как сугубо объективными обстоятельствами (наличием в архиве лишь одного дореволюционного фонда), так и текущей конъюнктурой, связанной с юбилеем города. Более того, сам фондообразователь является обладателем репутации *“известного майкоповеда”*, выступает автором книги по истории города и слышет ее знатоком. Остальные фонды, к сожалению, пока еще ждут своего внимательного читателя и нуждаются в более масштабном и грамотном представлении.

Не менее действенными, хотя и более скромными возможностями в передаче *“жизненной атмосферы”* времени обладают и официальные источники - многочисленные документы всевозможных органов власти, общественных организаций и политических партий. При всей их сухости и малой информативности в интересующей историка повседневно области изучаемого прошлого, они несут на себе публичный образ эпохи. В нем находят свое отражение правовые, идеологические, мировоззренческие и материальные ограничения времени, в пространстве которых действует и живет большинство его современников. Правда, особенности комплектования отечественных архивов привели к преобладанию в них партийно-государственной документации, в результате чего вопросы, интересующие историка советского повседневно, получили в них крайне неравномерное отражение. По остроумному замечанию современного исследователя, *“большинство материалов, которые попадают в архивы, представляют собой заботу государства о самом себе, о своей истории, а не истории общества, в котором мы живем, и историк, обращаясь к ним, зачастую оказывается в роли чужака в чужой стране”* [14].

Помимо скупости свидетельств и тенденциозности предоставляемой информации, источники официального происхождения отличает и такое любопытное свойство, как герметичность или крайне плохая проницаемость. Оно сводится к повсеместной констатации источником рассматриваемых явлений или фактов, не сопровождаясь при этом каким-либо внятным пояснением или реакцией соответствующей инстанции. Так, работая с протоколами организационного бюро Адыгейского областного комитета партии, исследователь очень часто наталкивается

на ряд “закритих” вопросов: поставленные в повестку дня, в своей “решающей” части они снабжены пометкой “не для разглашения”. Среди подобного рода вопросов - зарплата ответственного редактора областной газеты, бытовые преступления в области, квартиры для ответственных работников, оплата суточных выезжающим в область коммунистам, злоупотребления, “имеющие место в низовых комитетах крестьянской взаимопомощи”.

Весьма показательно, что степень неразглашаемости того или иного вопроса зачастую оказывается никак не связанной с его секретностью или уникальностью. Не разглашая состояние бытовых преступлений, организационное бюро подробно в форме многостраничного доклада освещает политическую ситуацию в области на 1925 г., отмечая “целый ряд негативных явлений в этой сфере” [15]. Не меньшие “странности” сопряжены и с нежеланием партийных органов “делиться” полученными сведениями по обсуждаемым вопросам. Практически все из них, тем или иным образом тяготеющие к “бытовому свойству”, сопровождаются грифом “принято к сведению” или “заслушано”. В течение нескольких заседаний высший партийный орган области заслушивал отчеты о бытовом положении рабочих кенафных плантаций, и каждое из этих заседаний сопровождалось простой отметкой в протоколе о “заслушивании вопроса” [16].

Столь “равнодушно ревнивое” отношение власти к бытовой стороне жизни общества, прослеживаемое по одному пласту официальной документации наталкивается на огромный противовес постановлений той же самой власти по “улучшению бытовых условий жизни трудящихся”. Источниковедческий парадокс, складывающийся в этой ситуации, свидетельствует, прежде всего, о предпочтениях власти и ее безусловной ориентации на хозяйственно-политическую составляющую развития общества. Существование быта и его значимости в жизни советского человека никогда не оспаривалось официальной властью. Однако ее собственные представления о нем, находившие отражение в кампаниях по “выкорчевыванию многочисленных буржуазных предрассудков населения, его пристрастий к кисейным занавескам и желтым канарейкам”, отводили этой стороне жизни общества весьма скромное, но идеологически обоснованное место. Следы этой “обоснованности” как раз и прослеживаются в источниках официального происхождения.

Несмотря на огромное количество трудностей, сопряженных с комплектованием архивных фондов, их изначальной неполноты и выборочности, сохраняющейся секретности многих документов, историки не оставляют надежды на возникновение нового архива. В нем будут собраны и храниться самые разнообразные свидетельства прошлого, исходящие не только от государства или “какого-нибудь знатного сталистара, Героя Социалистического Труда, члена КПСС, т.е. уже и не рабочего вовсе, а функционера все той же советской системы”, но и от “потока документов личных и от личности исходящих” [17]. Попытка создания такого архива уже предпринималась в конце 1980-х годов, когда на волне перестроечной эйфории “был создан первый негосударственный “Народный архив”. Создали его независимым от всех других структур власти, чтобы не носил ведомственный характер и был действительно независим...” [18]. К сожалению, к настоящему времени из-за возникших финансовых и организационных трудностей архив закрыт. Однако плодами его деятельности успели воспользоваться многие исследователи, написав на основе его уникальных (и, прежде всего, личных) фондов интересные и многообещающие работы в области советского повседневья и социальной истории нашего совсем еще недавнего прошлого.

Вероятнее всего, настало время объединения совместных усилий по сохранению и приумножению нашего общего наследия - исторической памяти, хранителями которой остаются архивы, а трансляторами все чаще выступают профессиональные исследователи. Только сообща мы сможем создать новый меморатный комплекс, где память обретет успокоение и перестанет быть ареной противоборства государства и общества.

1. Козлов В.П. Основы теоретической и прикладной археографии. - М., 2008. - С.3.
2. Глебова И.И. Кто мы? Историческая память и национальное самоопределение в современной России // Россия и современный мир. - 2009. - №1. - С.8.
3. Одним из недавних “всплесков” в этом направлении стала акция ведущего гуманитарного издания страны “Новое литературное обозрение”, подготовившего в 2005 г. специальный выпуск “Институты нашей памяти: архивы и библиотеки в современной России” (№74). Будучи первой попыткой исследования механизмов социальной памяти в современной России, издательский проект не только привлек внимание к закрытию, выселению, расформированию некоторых важнейших архивов и библиотек, но и вызвал новую волну интереса к этой проблеме со стороны научного сообщества.
4. Дахин А.В. Новая волна в изучении социально-исторической памяти: философия, история, социология // Судьба исторической науки в современной Восточной Европе: материалы научно-практической конференции. - Вып.2. - Волгоград, 2009. - С.82.
5. Ретина Л.П., Зверева В.В., Парамонова М.Ю. История исторического знания. - М., 2004. - С.228-229.
6. Соколов А.К. Источниковедение новейшей истории России: теория, методология, практика: Учебник. - М., 2004. - С.677.
7. Там же. - С.678.
8. Кладова Н.В. Следственные дела репрессированных: соотношение информации и смысла в историческом источнике. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://new.hist.asu.ru/biblio/borod3/74-79.html>.
9. Там же.
10. Соколов А.К. Указ. соч. - С.678.
11. Куприянов А.И. Историческая антропология. Проблемы становления // Исторические исследования в России. Тенденции последних лет. - М., 1996. - С.377.
12. Там же. - С.378.
13. Бауман З. Рассказанные жизни и прожитые истории // Социологические исследования. - 2004. - №1. - С.9.
14. Соколов А.К. Указ. соч. - С.65.
15. Хранилище документов новейшей истории Государственного учреждения “Национальный архив Республики Адыгея”, ф.Р-1, оп.1, д.24а, л.119.
16. Там же, д.181.
17. Илизаров Б.С. И слово воскрешает... или “Прецедент” Лазаря. 25 тезисов и развернутое дополнение к светской теории воскрешения. По материалам Народного архива. - М.; СПб., 2007. - С.9.
18. Там же. - С.10.

Хлинїна Т.П. Архіви як меморатні практики та їхні можливості у вивченні минулого

Стаття присвячена ролі архівів у збереженні пам'яті про минуле. Відмічаються зміни, що відбулися у розумінні статусу джерела у сучасній історіографії. Розглядаються нові можливості архівів як меморатних практик.

Khlynina T.P. The archives as the memory practice and its possibilities in mastering the past

The article was devoted the role of archives in preservation of memory about past. It noted changes, which happened in the understanding of status source in the modern historiography. It looked the new possibilities the archives as memory practice.

ДО 170-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М.П. ДРАГОМАНОВА**РОЗШИРЮЄМО ГОРИЗОНТИ СПІВПРАЦІ**

За сім років існування “Сумського історико-архівного журналу” на його сторінках були надруковані статті науковців з багатьох міст України та Росії. Нині ми розширюємо горизонти співпраці з колегами. У цьому числі нашого періодичного видання ми знайомимо читачів з творчим доробком двох авторів з Болгарії. Перший - історик, публіцист, член Болгарської спілки журналістів Петко Мангачев. Він народився 1941 р. у Софії. Закінчив Софійський університет імені Климента Охридського, здобувши фах за двома спеціальностями - “Історія” та “Філософія”. Сфера його інтересів - історія Болгарії, міжнародні відносини, біографістика, музейна справа, освіта. Він є автором книг, збірників документів, есеїв, нарисів. Серед них - “НР Болгарія - миролюбива вѣншина политика”, “Дидактически идеи за стимулиране интересите на учениците от домовете за деца чрез организиране на дейности в музеи”, “Д-р Йонас Юро Басанавичус (Иван Басанович) - живот и дело в Болгария (1880 г. - 1905 г.)” (вийшло два видання книги), “Д-р Николай Николаев – живот и дело (1887 г. - 1960 г.)”, “Учредяване и първи международни прояви на Болгарския Червен кръст”, “Болгария и войната в Корея (1950 г. - 1953 г.)”, “Ролята на музея за образованието на децата”, “Д-р Стефан Дуньов - живот и дело (1816 г. - 1889 г.)”, “Проф. Константин Кацаров - живот и дейност (1898 г. - 1980 г.)” (вийшло два видання книги), “Константин Иречек - живот и дело в Болгария (1879 г. - 1884 г.)”, “Любомир Лулчев - живот между загадки и реалности (1886 г. - 1945 г.)”, “Никола Вапцаров в архивите на МВР”, “Болгария - Литва: Уверено по пътя на сътрудничеството”, “Майор Уилям Франк Томпсън - живот и дело в Болгария”, “Проф. Александър Цанков (сборник документи)” (у співавторстві), “Подвигът на „Група-Б”, “Хроника на един живот” (сборник с разкази), “Пътят след смъртта” (сборник с есета).

Наприкінці 2011 р. побачить світ його нова книга - “Українската емиграция в Болгария в периода между двете световни войни (1918-1944)”. У жовтні цього року її рукопис був переданий до друкарні. Декілька примірників книги автор планує надіслати й до України. З дозволу Петко Мангачева редакція журналу публікує уривок з книги. Це окремий розділ, де йдеться про участь українських емігрантів у громадському і культурному житті Болгарії. Чимало уваги приділено постаті історика, етнографа, публіциста Михайла Петровича Драгоманова, 170-річчя від дня народження якого цього року відзначають в Україні та Болгарії. Автор наводить чимало цікавих і маловідомих сторінок з життя нашого співвітчизника, розповідає про бібліотеку вченого, що залишилася у Болгарії. У цьому розділі П. Мангачев згадує також діяльність скульптора Михайла Івановича Парашука та лікаря Марка Петровича Дриги.

Другий автор - керівник Української недільної школи в Софії, організатор шести наукових конференцій “Драгоманівські студії” Антоніна Якімова. Сфера її наукових інтересів - історія української діаспори в Болгарії, болгарсько-українські культурні зв'язки. У цьому номері вона представляє листування Лідії Шишманової-Драгоманової з Емілем Роланом.

ВЛАСЕНКО В.М.

НЯКОИ ПРИМЕРИ ЗА УСПЕШНОТО ПРИОБЩАВАНЕ НА УКРАИНЦИТЕ КЪМ БЪЛГАРСКИЯ ОБЩЕСТВЕН И КУЛТУРЕН ЖИВОТ

У публікації йдеться про діяльність українських емігрантів у Болгарії. Вона містить важливу інформацію про участь М. Драгоманова й М. Парашука у громадському і культурному житті Болгарії.

Още в самото начало на тази глава бихме желали изрично да подчертаем, че тя е по-скоро представителна извадка, която няма за цел да разглежда задълбочено дейността на действително значителния брой изявили се у нас украински културни, научни и обществени дейци. Тук са намерили място само малцина представители на украинския народ, които съобразно своя професионален профил, са оставили трайни следи в най-различните сфери на българския културен, научен и обществен живот. В опита ни тъкмо от тази гледна точка да проследим дейността им безспорно водещото начало се пада на видния украински историк и етнограф проф. Михаил Петрович Драгоманов. Неговото добронамерено отношение към България датира от годините преди Освобождението. В своята статия *“Чистата работа иска чисти средства”* [1] той дава съвсем ясно да се разбере, че е много добре запознат със сборника с народни песни на братя Миладинови, с първите речници на И. Богоров и История на българите от Иречек, с *“Периодическо списание”* на Българското книжовно дружество. През 1876 г. Драгоманов публикува брошурата си *“Вътрешни и външни турци”* в която настоява да бъде унищожено *“веднъж завинаги”* османското господство на Балканския полуостров [2]. Но, името му става широко известно у нас с написаната от него разобличителна статия *“Руският юмрук и българската свобода”* по повод извършения през април 1881 г. от Батенберг държавен преврат с цел да бъде суспендирана Търновската конституция.

По принцип направените към днешна дата проучвания на живота и научното дело на Михаил Драгоманов у нас далеч не са малко на брой. Но, има още една област, за която направените публикации се броят на пръстите на едната ръка. Става дума за огромната като обем и изключителна по научна стойност лична библиотека на проф. Драгоманов. Решихме, че за изясняването на този проблем има само един извор за точна информация. И това е д-р Анна Ангелова, директор на Университетската библиотека към Софийския университет *“Св. Климент Охридски”*. Още в началото на нашия разговор тя сподели:

- *Преди всичко бих искала да подчертая, че проф. Драгоманов в своята завидно многостранна научна дейност като етнограф, фолклорист и историк, навлизайки дълбоко в цялата западноевропейска и славянска литератури, действително става един от най-утвърдените европейски учени. Това не са празни фрази Защото как другояче бихме могли да определим едно такова огромно творчество от 2 000 негови научни труда от които само фолклорните му изследвания са събрани в 10 тома?!*

- *Д-р Ангелова, това което споделяте са твърде малко известни данни на нашата широка общественост. Но, все пак разполагаме ли с някакви факти за отношението на проф. Драгоманов за евентуално организиране на студентска библиотека към наричаното у нас в края на XIX век Висше училище в София?*

- *Разбира се, че има налице сериозна документална база по този въпрос. Неговото начало действително е поставено от проф. Драгоманов с въвеждането*

- ако използваме съвременната научна терминология - на многоекземплярното комплектуване в библиотеката на Висшето училище. Този твърде показателен факт е фиксиран в протокол №2 на Висшето училище, воден по време на заседанието на Академичния съвет на 11 септември 1889 г. И ако трябва да сме точни, той предложил следното: да се направят постъпки пред тогавашното Министерство на просвещението с които да се поиска закупуването в по няколко екземпляра на научна и учебна литература с които на практика да се постави началото на бъдещата студентска библиотека. Има ли нужда да определяме какво прозрение представлява тази идея на проф. Драгоманов за бъдещото обучение и практическа подготовка на студентите? Радостното в този случай е това, че предложението му е не само формално прието. Но, бързо се пристъпва и към неговата реализация. За целта Министерството на просвещението не се двоуми дълго, а отпуска през същата тази година сериозната сума от 10 000 лева за закупуването на необходимата за студентското обучение литература, списания и учебници. Тук би следвало да посочим, че в тази връзка на 7 декември 1889 г. е избрана комисия в състав от трима професори един от които е и Драгоманов.

- Как се озовава цялата библиотека на проф. Драгоманов във фондовете на Университетската библиотека?

- За голямо съжаление датата 20 юни 1895 г. е последната, когато неговите студенти го виждат жив. Но, преди да отговоря на въпроса Ви, трябва да направя веднага едно уточнение. Защото Вие казахте "цялата библиотека". Този израз не е съвсем точен. Защото Людмила Драгоманова - съпругата на проф. Драгоманов, задържа у себе си 322 тома. Ние и до сега не знаем поради какви причини и подбуди е направено това от нейна страна. Но, като пряк разпоредител на неговото наследство, тя е имала безспорното право да постъпи както намери за най-добре. Още повече, че предложението за откупуването срещу 10 000 лева на личната библиотека на проф. Драгоманов идва от нейна страна. Преди да се пристъпи обаче към това, Академичният съвет на свое заседание, провело се през април 1898 г. избира тричленна комисия в състава на която влизат професорите В.Златарски, Л.Милетич и Д.Агура, които, след като прегледат библиотека на проф. Драгоманов, следвало да докладват своето становище. Не случайно назовавам имената на тези трима именити наши учени. Защото самото им избиране в тази комисия говори за изключителната сериозност и отговорност с която академичното ръководство подхожда към предприемането на подобно действие. Оценката, която дава комисията е не само положителна. Тя докладва пред Академичния съвет, че в библиотеката на проф. Драгоманов има много ценни книги на руски, украински, френски, чешки, латински, немски, английски, италиански, сръбски, хърватски и полски език, сред които и някои библиографски уникали с трудно изчислима стойност. Така 4 350 тома от библиотечното богатство, събирани години наред с особена грижа от проф. Драгоманов, попада и се съхранява до ден днешен в Университетската библиотека, разпределено според неговото научно съдържание, в различните ѝ фондове. Накрая не мога да не споделя, че със цялата своя шестгодишна научноизследователска и преподавателска дейност проф. Драгоманов е оставил незаличима следа в паметта на своите колеги. А обаянието му сред студентите наистина е било пословично.

В подкрепа на казаното в последното изречение на това интервю ще си позволим да цитираме най-съществените моменти от поставената на челно място скръбна новина, отпечатана във в. "Млада България" [3] по повод внезапната кончина

на проф. Драгоманов: *“Единствената гордост на нашето висше училище пропадна. Михаил Драгоманов, бившия киевски професор умря. И неговата ненадейна смърт опечали не само домашните му, не само признателните му ученици и другари, но тази печална вест като мълния порази всички честни и напредничави сили в столицата на България, защото те в неговата образованост, в неговия характер виждаха единствената гаранция, че нашето студентство ще бъде в положение да се приготи за онова стъпало, което то трябва да завзема в нашия народ. За нашето висше училище личността Драгоманов е незаменима, за нашето мислещо общество - за целия образован свят - неговата памет остава неизгладима. Но, от всички най-много неговата родина, преисторическата люлка на славянското племе, бедната Украйна най-много е опечалена от ненадейната смърт на своя възродител. При всеобщата скръб на неговите роднини, ученици, съотечественици и съмишленици, “Обществото Млада България”, чиято задача е борбата против невежеството и фалшивостта, тоже счита за свой дълг да спомни паметта на един просветен ум и независим дух, на една безкористна и страдалческа деятелност като оная на покойния”*. В същия брой на този вестник и отново на първа страница е публикувана голяма статия за живота и делото на проф. М.П. Драгоманов. Ще си позволим да предадем един малък откъс от нея, в който ще съзрем показателни факти: *“Драгоманов бе еволюционист-либерал, а никак революционер. Бил е също всякога такъв враг на доктринерския социализъм, както и на абсолютизма. И издъхна той най-после далеч от родината си - в България, която силно обичаше, в която така да се каже се бе натурализирал, без обаче да приеме българското поданство, което многократно му се предлагаше. Драгоманов искаше да остане завинаги в отечеството си и горещо се надяваше да се върне...”*

В тази глава не случайно се спираме върху значението на библиотеката на проф. Драгоманов. Защото това наистина е една съкровищница, от която до ден днешен поколения научни работници, специалисти и студенти черпят знания. Ето защо намираме за съществено да добавим още няколко фактологически допълнения, които имат пряко отношение към научната стойност на неговата библиотека. А те наистина са важни: 1). Хронологично изданията се отнасят към втората половина на XIX век; 2). Като най-ценна част от библиотеката се посочва колекцията от руски списания, включваща повече от 20 заглавия в около 200 тома. Всред тях са заглавия като *“Отественные записки”*, *“Русский архив”*, *“Современник”* и др.; 3). Книгите са на почти всички европейски езици, а 49 процента от тях са на руски език; 4). По съдържание сбирката предоставя грижливо, системно и компетентно събирани капитални трудове и основни съчинения по история, фолклор, етнография, философия, социология, педагогика и др. Най-богата е литературата по история, както обща, така и история на почти всички европейски страни, а също и на народите от Азия, Африка и Америка от древността до втората половина на 19 век. Някои заглавия дават частична представа за това богатство: F.Lorent, *Etudes sur l'histoire de l'Humanite*. V.1-12. Paris, 1865-1880; Ch.Merivale, *L'Histoire des Romains sous l'Empire*. V.1-4, Paris, 1865-1867; H.Martin, *Histoire de France*. V.1-16, Paris, 1836; H.Bukle. *History of civilization in England*. V.1-5, Leipzig, 1865; 5). Най-пълно е комплектована литературата за Русия и Украйна: история, археология, фолклор, етнография, филология, художествена литература, философия, социология, политика; 6). Като пръв украински фолклорист Драгоманов е събрал в библиотеката си изключително богата колекция от литература по фолклор на всички славянски народи, на почти всички западноевропейски и източни народи; 7) Уникално е наличието на списанието Folk-Log с четирите си

годишнини, отпечатани в Лондон през 1883-1886; 8). Интересна е съдбата на най-представителното издание сред фолклорните съчинения в Драгомановата библиотека. То е известно като Child's collection по името на своя съставител и издател видния американски учен Franceis Child. В десет тома са представени английски и шотландски народни балади, подбрани предимно от една от най-богатите фолклорни сбирки в света, намираща се в библиотеката на Харвардския университет. Драгомановият екземпляр е с №561. Още по-ценен е този екземпляр с това, че професорът го е получил като дар от своите съграждани от Гадяч по случай юбилея на 30-годишната си научна дейност. На заглавната страница на първия том е написано: *“Периому українському фольклорісту Михайлу Петровичу Драгоманову від рідного Гадяча”*; 9). Големият интерес на М. Драгоманов към философията и религията също е отразен в библиотеката му чрез голям брой съчинения върху история на философията и съвременни философски школи и течения, а също така и върху история на църквата и различните религиозни системи. Показателен е неговият интерес към еретическите учения и по-точно към апокрифната литература. Особено ценен е издаденият от М. Migne в Париж през 1856-1858 г. Dictionaire des apocryphes / като том 23 и 24 от Encyclopedie theologique/; 10). Особено ценна като библиографска рядкост е втората книжка на Историческій сборник вольной русской типографіи в Лондоне /1861г./ с предисловие от Ал. Херцен /Искандер/; 11). Библиотеката на Драгоманов съдържа и доста справочни издания. На първо място това са езикови речници. С всичко посочено до тук става пределно ясно, че личната библиотека на проф. М. Драгоманов е уникална колекция от чуждестранна научна литература с хуманитарен профил. Тя е една от малкото лични библиотеки на университетски професор от това време съхранена в българските книгохранилища [4]. В тази връзка не можем да пропуснем всичко онова, което е публикувано за проф. М.П. Драгоманов в Алманаха на Софийския университет *“Св. Климент Охридски”*:

“ДРАГОМАНОВ, Михаил Петрович, ист[орико]-фил[ософски] фак[ултет], редовен професор по всеобща история в Висшето училище от началото на учебната 1889/90 година до деня на смъртта му - 8 юни 1895 г.

ЖИВОТОПИС:

Роден на 6 септември 1841 г. в гр. Гадяч, Полтавска губерния, Русия; починал на 8 юни 1895 г. в София; завършил Полтавската гимназия през 1859 г.; следвал история в Киевския университет, където и завършил през 1863 г.; учител по география в Киевската гимназия и доцент по история в Киевския университет; от 1870 г. щатен доцент, впоследствие професор по всеобща история при същия университет.

КУРСОВЕ В ВИСШЕТО УЧИЛИЩЕ:

История на източните народи - История на Гърция - История на северо-западните народи.

ГЛАВНИ ТРУДОВЕ:

Историческія песни малорусского народа /при сътрудничество на Вл. Антонович/, 2 тома, Киев, 1874.

Політичні пісні українського народу XVIII-XIX дн., 2 тома, Женева, 1883-85.

Вольный Союз - Вильна Спілька, Женева, 1884.

Славянските сказания за пожертвуване собствено дете. Сбор. нар. умотв. [5], I/1889/, стр.66-96.

Славянските сказания за рождението на Константин Велики. Сбор. нар. умотв. II/1890/, стр.132-184, III/1890/, стр.206-246.

Славянските преправки на една евангелска легенда, Сбор. нар. умотв., IV / 1891/, стр.257-270.

Славянските преправки на Едиповата история. Сбор. нар. умотв., V/1891/, стр.267-310; VI /1891/, стр.239-304.

Забележки върху славянските религиозни и етически легенди, Сбор. нар. умотв., VII /1892/, стр.245-312; VIII /1892/, стр.257-314; X /1894/, стр.3-68.

ДРУГИ ТРУДОВЕ:

Вопрос об историческом значеніи Римской имперіи и Тацит, 1869.

Отголоски рыцарской поэзиі в русских народных песнях, Киев, 1874.

Борьба за духовную власть и свободу совести в XVI и XVII в. Отеч. Записки, кн. II-III, 1875.

La littérature oukrainnienne, Paris, 1878.

Старите харти на свободата, Български преглед, г. I /1893/, кн. I, VI, VIII, IX-X; год. II /1894-95/, кн. II.

Политическія сочиненія, Москва, 1908.

РАЗНИ СТАТИИ:

В Вестник Европы, Дело и др. издания. Срв. книгописа у М. Павлік, М. П. Драгоманов. Львів 1896; и у М. Арнаудов, Очерки по българския фолклор, С., 1934, стр. 195” [6].

Когато говорим за личните качества на професора Михаил Драгоманов би следвало да дадем и впечатленията на един негов студент: “Особено внимание той обръщаше в лекциите си по историята на източните народи на Египет, Месопотамия и Палестина. Засягаше много грижовно вътрешното им развитие и се спираше по-дължко върху религията, законите, обичаите, управленията на тия народи. При това не пропускаше легендите, обясняваше ни техния произход и ни показваше какво в тях трябва да се смята за измислици, какво не и пр. За да направи разказа си по-интересен, а изображението на явленията от историята на Древния Изток по-картинно, Драгоманов сравняваше тия явления с подобни от историята на класическия или съвременния свят. Драгоманов не забравяше да изтъкне истинските общи черти за всички народи, които живеят историческия си живот. Той обичаше да подчертава историческите закони: “Духовното господство развива теориите си между високо цивилизованите народи, а ги прилага на практика - между по-низко цивилизованите”. Особено наблягаше той обаче, че благосъстоянието на държавата е в най-тясна зависимост от икономическия ѝ напредък. Най-много ни привлече обаче Драгоманов когато започна историята на евреите /1 май 1895 г./ Той не забрави да не ни обърне внимание и върху туй, че и у евреите, както и в другите народи, понятията за нравствеността еволюират, че и техните царе често вършат действия, които сега никой не би посмял да тури в реда на нравствените. В последната си лекция - един ден преди смъртта си - бе счел за необходимо да ни посвети в интересната тема: монотеизма разгледан от историческо становище... Никакъв шум, нито пък покашляне, нито търкане с крака по пода не се чу в време на тази лекция. Всички напрегнато внимавахме... Забравихме и да си водим бележки... Когато се свърши лекцията ние се гледахме без да продумама, като че лекцията се продължаваше чрез ерудцията на нашия професор; мълчанието после се замени с междуметия, които изказваха нашето възхищение, че имаме щастието да слушаме такъв професор. Признателните му млади слушатели му поднесоха венец на гроба, надписът на който в границите на възможността изразяваше туй що ги тогава вълнуваше: “На многообичния си учител М. П. Драгоманов” [7].

Тук бихме искали да разгледаме и въпроса за реално изразеното отношение на българската научна общност към личността на проф. Драгоманов. Достатъчно ярък пример в това отношение представлява статията в сп. "Български поглед": *"Нашият уважаван професор и другар М.П. Драгоманов, който от шест години заема катедрата по всеобща история в Висшето училище, е завършил на 16 декември 1894 г. своята 30-годишна литературно-научна деятелност и многобройните му съмишленици и приятели в Украйна и Галиция са отпразнували тридесетгодишния му юбилей с голямо въодушевление. Ние се научихме за жалост късно за това литературно празнуване, защото юбилярът не е рачил нито отдалеч да загатне за това. По тоя начин никой от почитателите на Драгоманова в София не се досети да му честити тържеството, което направи в негова чест малоруския народ. Отпразнуването на юбилея е станало тържествено в втората столица на Галиция, Лвов, при голямо стечение на народ, с литературна вечеринка и пр. В чест на юбилея се основало дружество "Поступ" (Прогрес) и се образувал чрез подписка един фонд за поддържането на това дружество, който фонд ще носи името на юбилея. Заслужават да се споменат две речи произнесени едната от д-р Ив. Франко по научно-литературната деятелност на юбилея и другата от М. Павлик - ръководител на тържеството и редактор на руския журнал "Народ" за неговия живот и обществена деятелност и двете твърде ценни за биографията на М. Драгоманова в когото напредналите малоруси виждат своя най-горещ патриот и просветител"* [8]. Затова на фона на подобна така висока и справедлива оценка, звучи в пълен дисонанс едно малко по обема си писмо, изпратено не от кой и да е, а от Димитър Агура [9] до проф. Иван Шишманов, в което четем: *"29.X.1894 г. Любезний Шишманов, Поздравявам те с назначението и ти желая от все сърце бляскав напредък в новото ти поприще. Направи ли указа за нашето утвърждение? Ако не си го направил, побързай моля те. аз размислих, че може да се утвърди заедно и Драгоманов. Той не може да претендира да бъде назначен за редовен преподавател, той може да стане само лектор. Отговори ми. Твой преданний Димитър Агура"* [10]. Оказа се обаче, че изминалите близо 110 години не са заличили причините, поради които са написани тези редове: *"Перед заседанием - пише в дневника си М. Драгоманов - Агура вызвал меня в другую комнату и сообщил по секрету, что министр не желает, чтоб Ковачев продолжал читать социологию, но желает, чтоб это устранение сделано было самим советом университета. Я надеюсь, сказал Агура, что Вы поддержите это устранение. Как мотив, приводил он, не то, что Ковачев плохо читает, а то, что "предмет новый", мало где преподается, - и возбуждает в студентах преждевременные мысли о вещах спорных, как происхождение семьи, распределение собственности и т.п. - Я сказал, что против социологии вообще я выступить не могу"* [11].

Друго, достатъчно известно у нас име на украинец, е това на проф. Михайло Парашчук [12]. Понякога в живота на човека стават събития, които променят диаметрално противоположно цялото му по-нататъшно съществуване. Датата 9.IX.1944 г. определено е точно такава събитие в житейския път на проф. Парашчук, променило кардинално съдбата му. До този ден неговото име се среща в архивните документи по най-различни поводи и събития, които - както се уверихме - са тясно свързани с организационната и културно-просветна дейност на украинската емиграция в България. Името му е преплетено дори и в полицейските сводки. След тази дата обаче творческия замах на проф. Парашчук застава пред очите на всички. Негово дело са впечатляващите скулптурни украси

на Народната библиотека, Военната академия, Съдебната палата, Министерството на отбраната, Българската народна банка, бившият Партиен дом, Ректората на Софийския университет “Св. Климент Охридски”, Дома на правниците, посолствата на Франция, Югославия и Унгария, фигурата на Гутенберг за печатница “Стайков”. Но, както ще се уверим, това далеч не е пълния списък на обектите, които придобиват съвсем друго външно и вътрешно излъчване след изключително професионалната намеса на проф. Парашчук: Военният клуб във Враца, индустриалната палата в Бургас, домовете на културата в Кърджали, Перник, театралният салон и фойетата на читалището в Провадия. Негово дело са скулптурните украси на Пощенската палата, паметната плоча на Владислав Варненчик и мъжката гимназия във Варна; паметникът на Алеко Константинов в Пазарджик, Моста на дружбата и капителите на сградата на ВИМЕСС в Русе; Двореца на профсъюзите във Велинград и т.н. и т.н.

В желанието си да достигнем до повече подробности и факти за постепенното приобщаване на украинските имигранти към българското общество, направихме основно проучване и в Държавния архив в Пловдив. За наше огорчение там открихме само един единствен документ по интересуващата ни проблематика. Това е протоколната книга, която - това следва специално да отбележим - е била водена много прилежно в Зелениковската селска община, Пловдивска околия [13]. Ето какво е записано там: “Протокол на Зелениковската общинска тричленска комисия разписан в извънредното ѝ заседание на 24.VI.1923 г.:

“Общинската тричленна комисия се събра днес на 24.VI.1923 г. в състав председател Цани Пенчев и членове Митко Ив.Х.Мишев и Гето Георгиев. На днешното заседание разгледа въпроса повдигнат от председателя, който докладва да се назначи за общински лекар явилия се кандидат за такъв д-р Марк Петрович Драга родом от Украйна (Русия) подал заявление вх. №887, който до сега е упражнявал професията си в селото ни повече от 6 месеца добросъвестно.

Общинската тричленна комисия в горния си състав след като изслуша доклада на председателя и като взема предвид нуждата от лекар единодушно

РЕШИ:

Да се назначи на вакантната длъжност “общински лекар” кандидата Марк Петрович Драга родом от Украйна (Русия) в предвиденото по бюджета на 1923/24 г. Назначението му да се счита от деня на встъпването му в длъжност.

Преписка в два еднообразни екземпляра да се изпрати господину Пловдивския Окръжен лекар за надлежно официалното му разпореждане” [14].

Не по-малък интерес за нас представлява и твърде интересния паралел, който прави проф. д-р Иван Шишманов за двама наистина достатъчно широко и добре известни украинци: “Изненадващо е да се констатира, че последният (дошъл у нас - б.а.) украинец, на който България е много задължена, Михаил Драгоманов, също като Венелин е историк. Но, докато Венелин обръща по-голямо внимание върху националното чувство на българския народ, Драгоманов отваря за интелектуалците културния хоризонт” [15].

1. Драгоманов М. Чистата работа иска чисти средства / Михайло Драгоманов // Молба. - 1876. - бр.41 (10.X).

2. Атанасов П. Из историята на българо-украинските културни отношения / Петко К.Атанасов // Известия на Института за литература при БАН. - София, 1969. - Кн. XX. - С.52.

3. Незаменима загуба за Висшето Училище // Млада България. - София, 1895. - бр.18 (10 юни). - С.1.

4. Петкова Л. Личната библиотека на М.П.Драгоманов / Лиляна Петкова // Библиотекар. - София, 1989. - Кн.3. - С.33-37.
5. "Сборник народни умотворения, наука и книжнина", издаван от Министерството на народното просвещение. Едно от най-авторитетните български научни списания. Първият му брой излиза през 1889 г.
6. Алманах на Софийския университет "Св. Климент Охридски" / 2-о издание, 1888-1939 г. - София, 1940. - С.182-183.
7. Български преглед. - София, 1899. - Г.V. - Кн.IX-X. - С.237-241.
8. Български преглед. - София, 1895. - Г.II. - Кн.IV-V. - С.289-290.
9. Димитър Агура (1849-1911). След откриването на Висшето училище (днес Софийски университет "Свети Климент Охридски") през 1889 г. Д.Агура става преподавател по история в него. Бил е ректор през годините 1889-1890, 1892-1895, 1907-1908.
10. Архив на БАН, ф.1, оп.3, а.е.4, л.12.
11. Атанасов П. Из историята на българо-украинските културни отношения // Известия на института за литература / БАН. - Кн.ХХ. - С.69.
12. Михайло Парашчук е роден през 1878 г. в Украйна. Учи и работи последователно в Краков, Львов, Варшава, Париж, Виена, Киев. Работи и в ателието на световно известния скулптор Огюст Роден. Михайло Парашчук е професор в Института за изящни изкуства в Мюнхен. Пристига в България през 1921 г. Оженва се за Цветана Пекарева - дъщеря на известния земеделски деец Йордан Пекарев. Проф. Михайло Парашчук умира през 1963 г. Посмъртно е награден с орден "Кирил и Методий" - първа степен.
13. Село Зелениково е разположено в южните склонове на Средна гора. Уникалната комбинация от климат, почви и географско положение обуславят развитието му като център на розодобивната и розопреработвателната промишленост. Предполага се, че селището е създадено преди повече от 700 години от цар Иван Шишман чрез преселване на население от Търновския край с цел създаване на опорни пунктове и снабдителни бази за нуждите на войската отвъд Стара планина за отпор на нахлуващите турски войски.
14. Пловдивски държавен архив, Протоколна книга на Зелениковската селска община, Пловдивска околия, Протокол от 24.VI.1923 г., ф.170к, оп.1, а.е.12, л.25-гръб.
15. Проф. д-р Ив. Шишманов // L'echo de Bulgarie. - Cinquieme annee. - 1918. - №1307 (5 Fevrier). - P.1.

Мангачев П. Некоторые примеры успешного приобщения украинцев к болгарской общественной и культурной жизни

В публикации речь идет о деятельности украинских эмигрантов в Болгарии. Она содержит важную информацию об участии М.Драгоманова и М.Парашчука в общественной и культурной жизни Болгарии.

Mangachev P. Some examples of the successful initiation of the Ukrainians to the Bulgarian public and cultural life

The publication referred to the activities Ukrainian emigrants in Bulgaria. It contains important information about participation M.Drahomanov and M.Paraschuk in social and cultural life in Bulgaria.

ЯКИМОВА А.М.

ЛИСТУВАННЯ ЛІДІЇ ШИШМАНОВОЇ З ЕМІЛЕМ РОЛАНОМ

У публікації подано фрагменти листування Лідії Драгоманової-Шишманової з Емілем Роланом - батьком відомого французького письменника Ромена Ролана. У листах йдеться про М.П.Драгоманова, роботу Л.Шишманової над архівами батька і чоловіка - Івана Шишманова.

Епістолярій - важливе та специфічне історичне джерело. Воно дає можливість досліднику не тільки з'ясувати окремі сторони життя та діяльності людини, але і відчувати особливості епохи, певної суспільної ситуації, на фоні якої здійснюється листування, виявляється ставлення кореспондента й адресата до тих чи інших подій громадського, культурного й особистого життя учасників або спостерігачів цих подій. Ще більший інтерес привертає листування, якщо воно стосується тих людей, які через різні обставини опинилися за межами своєї батьківщини. Цікавою, на наш погляд, є епістолярна спадщина представників відомої родини Драгоманових, які відзначилися на суспільно-політичній, культурно-освітній та літературно-мистецькій нивах не тільки в Україні, але і за її межами. Проте, якщо епістолярій Михайла Петровича Драгоманова вже давно став об'єктом дослідження українських і болгарських учених, то листування його доньки - Лідії Шишманової-Драгоманової (1866-1937), лише зараз входить до наукового обігу. Цього року відзначають 145-річчя від дня її народження. Нижче публікуємо листи Лідії Михайлівни до Еміля Ролана, які розкривають різні сторони життя родини Шишманових.

У Науковому архіві Болгарської академії наук є фонд (ф. 11К) відомого болгарського науковця, публіциста, письменника, державного і громадського діяча, чоловіка Л.Драгоманової Івана Д.Шишманова. Він містить чимало обопільних листів Лідії Петрівни й Еміля Ролана.

Фонд складається з п'яти описів:

Опис 1: I. Біографічні матеріали про І.Шишманова; II. Матеріали про його наукову і літературну діяльність.

Опис 2. III. Матеріали про діяльність І.Шишманова як редактора і співробітника в різних виданнях; IV. Матеріали про службу і громадську діяльність І.Шишманова.

Опис 3. V. Листування.

Опис 4. Різне.

Опис 5. Матеріали про членів родин Шишманових і Драгоманових: Дімітра Е.Шишманова-батька; Дімітра І.Шишманова-сина; Лідію Шишманову; Михайла Драгоманова та інших представників цих родин.

Матеріали про Лідію Шишманову згруповані в такі підрозділи:

I. Матеріали біографічного і побутового характеру.

II. Матеріали про літературну діяльність Л.Шишманової.

III. Матеріали про громадську діяльність Л.Шишманової.

IV. Листування.

V. Ілюстративні матеріали.

Переписка Лідії Шишманової з Емілем Роланом зберігається у підрозділі "Листування". Хронологічні рамки листування - 1919-1931 рр. Перший лист, датований 27.III.1919 р., належить Емілю Ролану, а останній написаний 23.III.1931 р. Перший лист Лідії Шишманової датований 15.XI.1919 р., останній - 11.VI.1931, за чотири дні до смерті Е.Ролана. В архіві зберігається 105 листів Л.Шишманової та 125 листів Е.Ролана.

Раптова смерть не дозволила Івану Д.Шишманову впорядкувати свій архів. Залишилося багато рукописів, які в тій чи іншій мірі були готові до друку. За словами Лідії Шишманової, він залишив своєрідний заповіт, за яким на неї покладалася турбота про архів після його смерті. *“...Відчуваю, що скоро помру. Що твоя мука буде велика, але ти повинна жити, щоб уладнати мою літературну спадщину”* [1, с.3].

Спочатку Лідія Шишманова виявила бажання передати архів до Болгарської академії наук. 1929 р. вона повідомила Емілю Ролану, що працює з архівами чоловіка і батька з 5-6 години ранку, тому не може йому писати часто [2], а наступного року уточнює, що регулярно працює з цими архівами, які знаходяться в одній кімнаті Академії [3]. Для зручності у роботі над виданням деяких праць Шишманова проф. М. Арнаудов зі згоди Л.Шишманової перевіз архів до Софійського університету, де він зберігався в кількох шафах. У 1940 р. зусиллями Державного архіву його евакуювали з Софії. Повернуто архів Шишманова до Софії лише 1945 р., а наступного року передано до БАН. З того часу й розпочалося його впорядкування. Закінчилася ця праця лише у 1959 р. Виявилось, що майже всі матеріали добре збереглися.

У 1957 р. вийшла стаття Дарини Велевої про опис фонду Івана Шишманова. Автор зазначила, що архів обробляється й упорядковується, налічує близько 50000 документів, які приблизно охоплюють період 1850-1940 рр. [4, с.162]. У статті згадувалося й те, що Л.Шишманова листувалася з батьком і сестрою Ромена Ролана [5, с.164].

Двома роками пізніше у статті про архів Шишманова Д.Велева також писала про знайомство болгарського вченого з Роменом Роланом. Вона підкреслювала, що І.Шишманов дуже цінував це знайомство, поділяючи його погляди гуманіста і пацифіста. З батьком і сестрою видатного письменника він познайомився саме через Лідію Шишманову і між ними зав'язалася сердечна дружба, про що свідчать численні листи Емілія і Мадлен Ролан до обох Шишманових [6, с.82].

Лідія Михайлівна піднімала найрізноманітніші теми у своїх листах. Вони торкалися політики: ситуації в Україні і Болгарії, історії і культури Болгарії, болгарської літератури, державних, громадських і сімейних справ, проблеми батьків-дітей. Л.Шишманова писала про все щиро й відверто, зізнаючись Емілю Ролану, що розповідає йому все як батькові [7]. В одному з листів вона написала так: *“Ви залишаєтеся назавжди нашим поблажливим другом і для мене уособлюєте всю мою любов до того, хто мені нагадує мого улюбленого батька, так рано втраченого”* [8].

Про Михайла Петровича Драгоманова Л.Шишманова згадує і в інших листах, зокрема, у зв'язку з запрошенням І.Шишманова викладати в Українському педагогічному інституті імені Михайла Драгоманова в Празі [9], його участі в етнографічному конгресі в 1924 р. у Празі [10]; у зв'язку зі спогадами з дитинства сина: *“Але це стара історія. Коли мій син був малим, він скаржився своєму другові, синові Мілюкова (який був певний час викладачем в Софії замість мого батька!): “Тата, говорив він, потрібно кликати тричі щоб він прийшов вечеряти!” і син Мілюкова відповів: “А мого тата кілька разів ми кликали, але він взагалі не йшов! Ми сіли за стіл без нього!”* [11] і *“Болгарськими легендами”*: *“Ваш люб'язний лист, який я отримала в ліжку, зробив мене дуже щасливою. Отже, ви прочитали з задоволенням казки часто забавні і витончені із збірника “Болгарські легенди”, який я вам послала: я повинна була їх забрати від мого видавця, бо в мене більше немає! Вони вийшли 30 років тому! Але ці казки мають зовсім інше значення аніж те, що ви знайшли. Це не тільки забавні історії, які свідчать про “довірливість хороших людей”. Це цінні документи для історії культури. Ось чому я ними займаюсь (ви знаєте, що я сама досить вільна мислителька). Ці легенди були сформовані під айїєдїї*

різних течій, які прийшли з Азії... Всі ці казки це легенди, що подорожують, і коли їх вивчають від одного народу до іншого (як це робив мій батько, який був вченим фольклористом) можна прослідкувати шлях культури і взяти з нього для історії культури безцінні документи. Саме тому з 'явився мій збірник у цій серії і саме тому великий французький вчений Гастон Парі, друг мого батька, дуже хотів щоб я ним зайнялась особисто" [12].

Лідія Шишманова багато писала про особисті справи, чоловіка й сина. Шлюб сина - Дімітра став для подружжя Шишманових великою моральною і фізичною (обидва захворіли) трагедією. Щоб зрозуміти її глибину, потрібно повернутися до листа молодого Івана Шишманова, адресованого Людмилі Драгомановій: *"Дорогая Мамуся! Сегодня твой день. Как мне хотелось лично поздравить тебя с праздником и рукоцелуваніем уверить тебя в моей любви и в любви моей маленькой, счастливой семьи (часть Вашей - и даст бог, чтобы она была во многих отношениях живая копия Вашей), но конгрес меня удерживает...IX.1891"* [13]. Власне, тут постає питання про сімейні цінності. Як видно з листа, Іван Шишманов прагнув наслідувати Михайла Драгоманова не тільки в науці, але й в особистому житті. Близький друг родини Драгоманових у Софії Радул Канелі писав про Михайла Петровича, зокрема, таке: *"Яке благородно моральне, яке зразкове життя вів цей видатний громадський діяч і яку глибоку, непохитну віру плекав у свої заповітні ідеали"* [14, с.178]. Так само, як Михайло Драгоманов присвятив своє життя служінню інтересам України, Іван Шишманов віддавав усі свої сили на благо Болгарії.

Як видно з листів Лідії Шишманової [15], найбільше неприємностей завдавав молодший син від першого шлюбу Дімітр Шишманов: *"Мій чоловік ясно заявив, що він не хоче приймати його вдома... Мій чоловік неухильний, коли йдеться про принцип. Так що я між двох вогнів. На жаль, я думаю, що Панчо (це ім'я цього кретена!) наробить ще жахливих речей: він гравець і шулер, брехун і обманює людей на різні суми скрізь, де це можливо. Він закінчить у в'язниці"* [16]. Лідія й Іван Шишманови були глибоко травмовані цим фактом, бо трепетно переймалися репутацією свого дому, воістину перетвореного на культурний осередок в Софії: *"Лідія рідко заходить до кабінету чоловіка, де на великому письмовому столі, спадщина від тестя [М.П. Драгоманова - А.Я.], Шишманов склав свої рукописи, картини, статуєтки і реліквії. Лідія називала кабінет свого чоловіка "безплатним бюро з літературних і життєвських консультацій". В будинку збиралися вчені, письменники, художники. На чашку кави й довгі інтелектуальні розмови про західну й східну культуру присідали Михайло Арнаудов, Стефан Повасілев, Кіріл Хрїстов, Пенчо Славейков, Іван Вазов"* [17, с.65].

Лідія пояснювала Емілю Ролану: *"Тому що моральна нечистота обурює нас найбільше. Ах! Ні, ми не хочемо брехні і моральної нечистоти вдома навіть, в кінці кінців, обоє! Подумайте, мій чоловік думав тільки про нас як про померлих; саме цей персонаж буде називатися спадкоємцем будинку мого сина - мій чоловік розглядає можливість продажу будинку й виїзду за кордон, щоб там померти. О, мій милий, дорогий друже! Що робити! У нас фізична відраза до всього нечистого"* [18].

В іншому листі філософське переосмислення того, що трапилось, бере гору й Лідія Шишманова пише Емілю Ролану про сина та його сім'ю: *"Це дивний і унікальний випадок любові, яка зробила всіх нещасними навколо них"* [19].

У поданих нижче фрагментах листів збережено їхні лексичні й орфографічні особливості. В археографічній легенді наведено вихідні дані про місце зберігання листів, їх достовірність та спосіб відтворення.

1. *Бързицов Хр. Д.* Един час при г-жа Лидия проф. Ив. Шишманова // Литературен Глас. - София, 1929. - Бр.45 (20.X). - С.3.
2. Науковий архів Болгарської академії наук (далі - НА БАН), ф.11К, оп.5, од.зб.583, арк.51.
3. НА БАН, ф.11К, оп.5, од.зб.583, арк.59.
4. *Велева Д.* Архивни фондове и сбирка в БАН. Иван Шишманов (1862-1928) // Известия на археологически институт (далі - ИАИ). - София, 1957. - №1. - С.162-166.
5. Там само.
6. *Велева Д.* Архивът на проф. Шишманов // ИАИ. - 1959. - №2. - С.77-123.
7. НА БАН, ф.11К, оп.5, од.зб.582, арк.58.
8. НА БАН, ф.11К, оп.5, од.зб.583, арк.5.
9. НА БАН, ф.11К, оп.5, од.зб.582, арк.70.
10. НА БАН, ф.11К, оп.5, од.зб.582, арк.85.
11. НА БАН, ф.11К, оп.5, од.зб.583, арк.27.
12. НА БАН, ф.11К, оп.5, од.зб.583, арк.28.
13. НА БАН, ф.11К, оп.5, од.зб.900, арк.13.
14. *Канелі Радул.* Михайло Петрович Драгоманов // Светлина. - 1895. - Г.V. - Кн.XII. - С.177-178.
15. НА БАН, ф.11К, оп.5, од.зб.582, арк.86-87.
16. НА БАН, ф.11К, оп.5, од.зб.582, арк.86.
17. *Якімова А.* Українці в Болгарії: філософія історичного буття (нарис). - Софія, 2011. - 103 с.
18. НА БАН, ф.11К, оп.5, од.зб.582, арк.87.
19. НА БАН, ф.11К, оп.5, од.зб.582, арк.97.

Примітки

Шишманов Іван Дімітров (22.06.1862 - 23.06.1928) - видатний болгарський учений, етнограф, літературознавець, письменник, державний діяч, дипломат. Навчався у Педагогічній школі у Відні, університетах Йєни та Женєви. У 1888 р. захистив докторську дисертацію в Лейпцігу. Один із засновників Вищої школи в Софії (1888, нині - Софійський університет). Професор загальної літературної і культурної історії, порівняльної літературної історії. Засновник і редактор "Збірника народної творчості", в якому публікувався М. Драгоманов, редактор журналу "Болгарський огляд". У 1903-1907 рр. - міністр народної освіти. Сприяв заснуванню та розвитку Народного театру, Музичної школи, Художньої Академії, Етнографічного музею. У 1918-1919 рр. - посол Болгарії в Україні. Найкращий учень і послідовник М. Драгоманова, його зять.

Ролан Еміль (? - 15.06.1931) - нотаріус у четвертому поколінні, батько відомого французького письменника Ромена Ролана.

Арнаудов Міхаїл Петров (17.10.1878 - 18.02.1978) - болгарський учений. Вивчав слов'янську філологію у Вищій школі в Софії (1895-1898), продовжив навчання в університетах Лейпціга і Берліна (1898-1900). У 1904 р. захистив дисертацію з філософії, слов'янської філології та індології в Празі. З 1908 р. - доцент, 1914 р. - професор, 1921 р. - декан історико-філологічного факультету, з 1928 р. очолював кафедру порівняльної літературної історії, у 1935-1936 рр. - ректор Софійського університету, дійсний член БАН. Учень І. Шишманова.

Ролан Ромен (29.01.1866 - 30.12.1944) - французький письменник, пацифіст, антифашист, романіст, біограф. Нобелівський лауреат у галузі літератури (1915) за твір "Жан Крістоф".

Ролан Мадлен - сестра Ромена Ролана.

Мілюков Павло Миколайович (27.01.1859 - 31.03.1943) - російський громадсько-політичний діяч, лідер партії конституційних демократів і російської еміграції міжвоєнного періоду, історик, публіцист. 1897 р. прибув до Софії, де працював у Вищій школі (згодом університет). Під тиском російського уряду звільнений з університету. Родина Мілюкових мала дружні стосунки з родиною Шишманових.

Гастон Парі (09.08.1839 - 05.03.1903) - французький письменник, історик середньовічної літератури, компаративіст, професор в Колеж де Франс. Дружив і листувався з М. Драгомановим. В архіві І. Шишманова зберігається кілька його листів до Лідії Шишманової. У 1901-1903 рр. був номінований на Нобелівську премію.

Шишманов Дімітр Іванов (19.11.1889 - 01.02.1945) - громадсько-політичний діяч, дипломат, письменник, перекладач. Юридичну освіту здобув у Женєві. З 1943 р. - міністр закордонних справ Болгарії, у вересні 1944 р. заарештований новою комуністичною владою. У лютому 1945 р. розстріляний. 1996 р. реабілітований. Автор роману "Хайлайф", перекладів літературних творів з німецької та французької мов, залишив щоденник "Листи до самого себе".

Канелі Радул Владіславов (28.12.1868 - 1913) - болгарський театральний діяч. Директор театру "Сльоза і сміх" (1894-1899), режисер і директор Пловдивського театру. Був близьким другом родин Драгоманових, Шишманових.

**ФРАГМЕНТИ ЛИСТІВ ЛІДІЇ ШИШМАНОВОЇ
ДО ЕМІЛІЯ РОЛАНА****№1**

1 Juin 1924

Cher et bon Monsieur Rolland

Hier apres midi mon Ivan est parti avec une grande deputation pour Prague au congres ethnographique. Il est delegue de l'Academie de Science et on l'a elu chef de la mission bulgare.

... Il y a aussi a Prague une masse d'UKraïniens refugies et un Institut Superieur pedagogique UKraïnien consacre au nom de mon pere. Tout ce monde voudra le voir chez eux.

... Mon mari a clairement declaire qu'il ne veut pas le recevoir dans la maison... Mon mari est intraitable quand il s'agit de principe. Alors je suis entre les deux feux. Helas je crois que ce Pantcho (c'est son nom a ce gretin!) fera encore des choses terribles: il est joueur et triche au jeu, menteur et tape les jens pour les sommes diverses partout ou il peut. Il finira dans une prison.

... Car la malproprete morale est ce qui nous degoute le plus. ... Ah! Non, nous voulons pas de mensonge et de l'impurete morale a la maison plutot nous enfin tous les deux! Pensez vous que mon mari rien qu'en pensait que nous morts; c'est ce personnage qui s'institulera comme heritier de mon fils chez nous - mon mari songe a vendre la maison et s'en aller mourir a l'etranger. Ah mon cher, cher ami! Que faire! Nous avons un degout physique de tout ce qui est impure.

НА БАН, ф. 11К, оп. 5, од. зб. 582, арк. 85-87. Рукопис. Оригінал.

№2

14 Decembre 1924

C'est un cas unique et etrange d'un amour qui a rendu tout le monde malheureux autour d'eux.

НА БАН, ф. 11К, оп. 5, од. зб. 582, арк. 97. Рукопис. Оригінал.

№3

15 Octombre 1925

Vous etes toujours notre indulgent ami et pour moi vous personnifiez toute l'affection que je porte a celui qui me rappelle un pere adore et perdu si tot.

НА БАН, ф. 11К, оп. 5, од. зб. 583, арк. 5. Рукопис. Оригінал.

№4

16 Fevrier 1927

Mais c'est une vieille histoire. Quand mon fils etait petit il se plaignait a son ami, le fils de Milukov (qui etait un temps professeur a Sofia pour remplacer mon pere!): "Papa, disait-il, on doit l'appeler 3 fois, pour qu'il vienne diner!" et le fils de Milukov repondu: "Et mon pere, quelque fois on a venu l'appeler, il ne vient pas du tout! On se met a table sans lui!"

НА БАН, ф. 11К, оп. 5, од. зб. 583, арк. 27. Рукопис. Оригінал.

№5

16 Mai 1927

Votre bonne lettre que j'ai recu au lit m'a fait tres plaisir. Donc vous avez lu avec plaisir les contes souvent amusants et gracieux du recueil des Legendes bulgares que je vous ai envoye: j'ai

du les faire venir de Paris de mon editeur, car je n'en avais plus! Cela a paru il y a 30 ans! Mais ces contes ont une tout autre signification que celle que vous avez trouve. Ce ne sont pas seulement des historiettes amusantes qui temoignent "de la credulite de bons gens". Ce sont des documents precieux pour l'histoire de culture. C'est pour cela que je m'en suis occupee (vous savez que je suis moi meme tout a fait libre penseuse!) Ces legendes ont ete formee sous l'influence de tout sorte de courents venants d'Asie... Tous ces conts sont des legendes qui voyagent et quand on les etudie d'un peuple a l'autre (comme le faisait mon pere qui fut un savant folkloriste) on peut suivre la voie de la culture et en tirer pour l'histoire de la culture des documents precieux. C'est aussi pourquoi mon recueil a paru de cette collection et c'est pourquoi le grand savant francais Gaston Paris, un ami de mon pere a bien voulu j'en occupee personnellement.

НА БАН, ф. 11К, оп. 5, од. зб. 583, арк. 28. Рукопис. Оригінал.

№6

13.XI.1929.

Je n'ecris pas souvent car je travaille depuis 5-6 h. Du matin dans les archives de mon mari et mon pere.

НА БАН, ф. 11К, оп. 5, од. зб. 583, арк. 51. Рукопис. Оригінал.

№7

23.XI.1930.

D'habord, je travaille regulierement dans les archives de mon mari et de mon pere qui sont dans une chambre de l'Academie.

НА БАН, ф. 11К, оп. 5, од. зб. 583, арк. 59. Рукопис. Оригінал.

№8

[Б.д.]

Par contre il a recu une nomination officielle a Prague a l'Institut pedagogique ukrainien qui porte le nom de mon pere Michel Dragomanov.

НА БАН, ф. 11К, оп. 5, од. зб. 582, арк. 70. Рукопис. Оригінал.

Якимова А.Н. Переписка Лидии Шишмановой с Эмилем Роланом

В публикации речь идет о переписке Лидии Шишмановой с Эмилем Роланом - отцом известного французского писателя Романа Ролана. В цитируемых фрагментах писем упоминается о М.П.Драгоманове, работе Л.Шишмановой над архивами отца и мужа - Ивана Шишманова.

Yakimova A.M. Correspondence of Lidiya Schischmanof with Emil Roland

The publication deals with the correspondence of Lydiya Schischmanof with Emil Roland - the father of the famous French writer Romain Roland. The letters referred to M.Dragomanov, L.Schyschmanof work on archives father and husband - Ivan Schyschmanof.

ВЛАСЕНКО В.М.

**УКРАЇНСЬКІ ЕМІГРАНТИ В БОЛГАРІЇ І Л.М.ШИШМАНОВА-
ДРАГОМАНОВА: НЕВІДОМЕ ЛИСТУВАННЯ**
(за матеріалами Наукового архіву Болгарської академії наук)

У публікації подано невідомі листи українських політичних емігрантів у Болгарії до Лідії Шишманової-Драгоманової. Листи зберігаються у Науковому архіві Болгарської академії наук. Визначено основні сюжети й інформаційний потенціал кореспонденцій.

У вересні 2011 р. в Україні та Болгарії відзначили 170-річчя від дня народження відомого українського громадсько-політичного діяча, історика, філософа, етнографа, публіциста Михайла Петровича Драгоманова (1841-1895). З 1889 р. він жив у Болгарії, був професором Софійського університету, мав учнів, які згодом стали засновниками наукових шкіл. Серед них - його зять, літературознавець, етнограф, член БАН, міністр освіти Болгарії, посол Болгарії в Україні (1918-1919), професор Іван Дмитрович Шишманов (1862-1928). Проте маловідомою не тільки широкому загалу, а й українським науковцям є його дружина - Лідія Михайлівна Шишманова-Драгоманова (1866-1937). У Болгарії вона займалася літературною діяльністю. Її статті про театральне життя Софії публікувалися на сторінках болгарських часописів "Български преглед" та "Свободно мнение". Були опубліковані її спогади про свою двоюрідну сестру - Лесю Українку [1], листи відомої письменниці до родини Шишманових [2]. Лідія Михайлівна відзначилася і на громадській ниві. Була членом Українського клубу в Женеві, Клубу болгарських письменниць, Жіночого союзу Болгарії, Товариства за мир і свободу.

Проте біографія, громадська та літературна діяльність Л.Шишманової-Драгоманової не знайшли висвітлення в науковій літературі. Інформація про неї обмежується лише спогадами батька [3, с.47-49, 127], статтями в болгарських енциклопедіях [4, с.519; 5, с.518], некрологами в емігрантській пресі [6-7], згадками у працях про М.Драгоманова [8, с.75], з історії української діаспори в Болгарії [9, с.173; 10, с.55], архівних науково-довідкових виданнях [11, с.89-92; 12, с.292].

Поза увагою дослідників залишилась епістолярна спадщина Л.Шишманової-Драгоманової. Вона зберігається в кількох болгарських архівах. Так, у Науковому архіві Болгарської академії наук (НА БАН) зберігаються листи до неї болгарського вченого, голови Болгарсько-українського товариства М.Арнаудова, українських громадських діячів і вчених Л.Білецького, І.Борщака, Д.Дорошенка, В.Іваниса, О.Лотоцького, С.Петлюри, М.Шаповала, С.Шемета, О.Шульгина та інших. Не менш інтенсивним було її листування в міжвоєнний період з українськими політичними емігрантами в Болгарії. Навесні 2010 р. в особовому фонді І.Шишманова (ф.11К) цього архіву автором статті були виявлені раніше неопубліковані листи представників громадських організацій української еміграції в Болгарії до Л.Шишманової-Драгоманової.

Нижче публікуємо ту частину епістолярію, що надійшла до Лідії Михайлівни від українських емігрантських організацій та їхніх керівників у цій балканській країні. Вона стосувалася низки питань з життя української еміграції.

По-перше, в листах йшлося про громадські заходи еміграції. Л.Шишмановій-Драгомановій надсилалися запрошення відвідати культурні та громадські заходи,

присвячені важливим подіям української історії й еміграції. Перше - виготовлене друкарським способом трьома мовами (українською, болгарською та французькою) запрошення диригента Українського народного хору Івана Сеславіна відвідати 21 грудня 1924 р. у столичному залі товариства "Слов'янська Бесіда" концерт українських народних пісень і музики, в якому також брали участь музиканти й артисти Національної опери Болгарії. Запрошення датоване 17 грудня і підписане українським емігрантом Іваном Орловим. До запрошення додається програма концерту, що складався з чотирьох відділень.

Друге - на бланку Кошового отамана III Козацького кошу Українського національного козацького товариства - запрошення відвідати 6 червня 1926 р. у церкві св. Спаса (вул. Нишка) панахиду по трагічно загиблому Головному Отаману Директорії УНР С.Петлюрі. Підписав запрошення генеральний бунчужний коша Д.Гулай. Діяльність філії цього товариства в Болгарії вже знайшла відображення в науковій літературі [14]. Третє запрошення, датоване 12 жовтня 1926 р., надійшло від Українського культурного об'єднання в Болгарії. Лідію Михайлівну запрошували до церкви "Св. Седмочислениці" на молебень з нагоди "національного свята" - дня Покрови Пресвятої Богородиці (1/14 жовтня). Лист підписали заступник голови об'єднання І.Орлов та секретар Ф.Полтавців.

По-друге, емігранти надсилали Лідії Михайлівні привітання з нагоди Різдва Христового та Нового року (на новий стиль Болгарія перейшла тільки з 1935 р.). Взимку 1928/1929 рр. таке привітання вона отримала від родини Орлових. У листі також йшлося про заходи Українського культурного об'єднання щодо пошуків у Болгарії українського емігранта Омеляна Береста.

По-третє, Л.Шишманова-Драгоманова листувалася з емігрантами у справі спорудження пам'ятника на могилі її батька. Ця справа докладно описана у спогадах уродженця Сумщини, засновника кількох емігрантських громадських організацій у 1921-1922 рр. в Болгарії [14, с.98-99], представника Військового міністерства УНР на Балканах Василя Филоновича [15, с.143-145]. Вони були опубліковані на сторінках журналу "Гуртуймося", редакцію якого він очолював [16]. У 1921 р. представники новоприбулої української політичної еміграції знайшли й з власної ініціативи впорядкували могилу свого відомого співвітчизника та вирішили поставити пам'ятник на його могилі, проте невдовзі В.Филонович змушений був реемігрувати до Чехословаччини. У листопаді 1925 р. з його ініціативи в Болгарії виник Комітет з будівництва пам'ятника М.Драгоманову. До його складу увійшли Б.Цибульський (голова), І.Вонарха, І.Маслюк, П.Романюк та І.Коршун. Усі вони були членами "Гуртка ім. М.Драгоманова". Наступного року до складу Комітету обрали М.Колесника, Ю.Полтавченка та скульптора М.Парашука. Саме останньому й замовили виготовлення пам'ятника. Комітет провів переговори з Лідією Петрівною щодо цієї справи. За декілька років були зібрані кошти у сумі 26,5 тис. болгарських левів. 5 тис. левів внесла Л.Шишманова-Драгоманова, з яких 3 тис. левів вона передала скульптору як нагороду за виготовлення проекту, але згодом М.Парашук відмовився від них на користь загального фонду. Проте через суб'єктивні й об'єктивні обставини встановлення пам'ятника розтягнулося в часі ще на кілька років. Урочисто його відкрили 16/30 жовтня 1932 р. Того ж дня у приміщенні БАН відбулася академія (урочисте засідання), в якій взяли участь болгарські політичні і громадські діячі, академіки, професори Софійського університету, дипломати, колишній посол України в Болгарії Олександр Шульгин, окремі представники української еміграції.

Про деякі аспекти цієї справи йдеться у двох наступних листах. У листі до М.Парашука від 30 грудня 1930 р. Лідія Михайлівна звинуватила скульптора у невиконанні даної ним ще 2 місяці тому обіцянки виготовити пам'ятник вчасно. Вона повідомила, що в разі її невиконання це стане відомим не лише болгарській громадськості, а й у колах української еміграції у Варшаві, Парижі, Празі. Донька М. Драгоманова зауважила, що готує докладний виклад справи тогочасному міністру закордонних справ УНР в еміграції Олександру Шульгину. Невиконання М.Парашуком своїх зобов'язань підтверджується й документами українських архівів [17, арк.7зв; 18, арк.259]. Врешті-решт справа була вирішена без публічного оприлюднення небажаної для скульптора інформації.

У листі до Л.Шишманової-Драгоманової від 8 жовтня 1932 р. один з лідерів української еміграції в Болгарії Б.Цибульський запитав у неї, чи обрано його до складу Комітету з відкриття пам'ятника М. Драгоманову, оскільки стала відома дата цієї події. Тоді Борис Олександрович перебував у болгарському місті Русе і дізнався про дату урочистого заходу зі сторінок паризького тижневика "Тризуб". На той час одним із головних розпорядників свята був уже М.Парашук. Зауважимо, що в цьому листі Б.Цибульський запитував Лідію Михайлівну і про справу продажу бібліотеки М. Драгоманова одній з українських організацій. Директор Українського наукового інституту у Варшаві О.Лотоцький уповноважив його допомогти вибрати книги для продажу інституту [19, арк.2-2зв]. Проте цей план не був реалізований. Бібліотека залишилася в Болгарії. Нині на основі цієї книжкової збірки, що налічує декілька тисяч назв друкованої продукції, створено окремих підрозділ Національної бібліотеки імені святих Кирила і Мефодія в Софії.

По-четверте, Л.Шишманова-Драгоманова підтримувала зв'язки з українськими емігрантськими фаховими організаціями. Так, у листі до Лідії Михайлівни від 8 серпня 1931 р. голова управи Союзу організацій українських інженерів за кордоном В.Іванис просив допомогти заручитися підтримкою болгарських фахових організацій у справі прийняття українського Союзу до складу Федерації слов'янських інженерів [19, арк.10-10зв]. У вересні того ж року повинен був відбутися конгрес Федерації. З таким же проханням до Лідії Михайлівни звернувся й Б.Цибульський. У листі від 30 серпня 1931 р. він повідомив, що генерал-хорунжий, тодішній військовий міністр УНР в еміграції В.Сальський просив його звернутися до Лідії Михайлівни з подібною пропозицією.

Подані нижче архівні матеріали публікуються вперше. Вони опрацьовані згідно з археографічними правилами видання історичних джерел. При переданні текстів листів збережено їхні лексичні й орфографічні особливості. Скорочені слова розкрито у квадратних дужках. Поняття, назви та прізвища осіб пояснено у коментарях, що подані наприкінці публікації. В археографічній легенді наведено вихідні дані про місце зберігання листів, їх достовірність та спосіб відтворення.

1. Шишманова-Драгоманова Л.М. Леся Українка: Болг. воспоминания / Лидия Михайловна Шишманова-Драгоманова // Леся Українка в воспоминаниях современников. - М., 1971. - С.111-114.

2. Українка Леся. Лист до Л.М. Драгоманової-Шишманової та І.Д. Шишманова від 21 серпня (2 вересня) 1895 р. // Леся Українка. Зібрання творів: у 12 т. - К.: Наук. думка, 1978. - Т.10. - С.317-318.

3. Михайло Драгоманов: автожиттєпис / уклад.: І.С.Гриценко, В.А.Короткий, М.В.Томенко. - К.: Либідь, 2009. - 444 с.

4. Енциклопедия "България". - София: Акад. изд-во "Марин Дринов", 1996. - Т.7. - 720 с.

5. Енциклопедия на Българияския театр / 2-о преработено и допълнено изд. - София: Книгоизд. Къща "Труд", 2008. - 530 с.

6. [Филонович В.] Лідія Шишманова-Драгоманова // Гуртуймося. - София, 1937. - Ч.І (XIX). - С.24.

7. В. Ф. Те саме // Тризуб. - Париж, 1937. - №7. - С.32.
8. Хорунжий Ю. Речник української демократії Михайло Драгоманов і його унікальна книгозбірня // Хорунжий Юрій. Мужі чину: Історичні парсуни. - К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. - С.61-88.
9. Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918-1939 рр. / Вікторія Павленко; Ін-т історії України НАН України. - К., 1995. - 224 с.
10. Якімова А. Українці в Болгарії: філософія історичного буття (нарис) / Антоніна Якімова. - Софія, 2011. - 103 с.
11. Українська еміграція в Бґларія след Първата световна война: документален каталог / автори и съставители: В.Москаленко, Е.Хакова. - Софія, 2000. - 151 с.: ил.
12. Хакова Е., Москаленко В. Проф. Михайло Иванович Парашчук: украински скулптор и общественно-политически деец (1878-1963). Научно-инвентарен опис на личния архив на проф. Михайло Парашчук ЦДА на Р.Б. Ф.1717К / Емине Хакова, Виталий Москаленко. - Софія: Парадигма, 2007. - 367 с.
13. Власенко В. Філія Українського національного козацького товариства у Болгарії (1923-1936) / Валерій Власенко // Історико-культурна спадщина Українського козацтва у виховній діяльності сучасних вишів. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 21-22 квітня 2011 р. м.Харків. - Харків: Харківський держ. техн. ун-т буд-ва та арх-ри, 2011. - С.44-45.
14. Власенко В. До громадсько-політичної діяльності Василя Филоновича у Болгарії у 1921-1922 рр. / Валерій Власенко // Київська старовина. - 2010. - №6. - С.97-115.
15. Власенко В. "Тут повстали нові Карпатські Крути" (до біографії автора спогадів "Березневі дні Карпатської України" Василя Филоновича) / Валерій Власенко // Сумський історико-архівний журнал. - 2009. - №VI-VII. - С.141-148.
16. Филонович В. До історії будови пам'ятника на могилі М.Драгоманова в Софії / Василь Филонович // Гуртуймося. - Горні Чернощице - Прага, 1933. - Ч.Х. - С.46-51.
17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО), ф.269, оп.2, спр.268.
18. ЦДАГО, ф.269, оп.2, спр.269.
19. Науковий архів Болгарської академії наук, ф.11К, оп.5, спр.300.

№1

ЗАПРОШЕННЯ НА КОНЦЕРТ¹

*До Високошановної
Пані Лідії Михайлівни
Шшиманової-Драгоманової.
Орлов (укр.)².*

Український Народний Хор в Софії має за шану прохати Вас прибути на його концерт Українських народних пісень і музики, котрий відбудеться в залі "Славянська Бесіда"³ 21 грудня с.р. в 8 годині вечера.

В концерті приймають участь і солісти - артисти Народної Опері в Софії.

*Дірігент
Українського Народного Хору
І.Сеславін.*

Софія, 17.XII.1924 р.

НА БАН, ф.11К, оп.5, спр.300, арк.11-11зв. Друк.

*

Український Народний Хор в Софії має за шану прохати Вас прийти на його концерт Українських народних пісень і музики, котрий відбудеться в залі «Славянська Бесіда» 21 грудня с. р. в 8 годині вечера.

В концерті приймають участь і солісти – артиісти Народньої Опері в Софії.

Дірігент

Українського Народнього Хору

Л. Сеславин

Софія, *17/ХІІ* 1924 р.

Фотокопія запрошення на концерт

№2

ПРОГРАМА КОНЦЕРТУ
Український народний хор
Недѣля 21 Декемврий 1924 г.
ХУДОЖЕСТВЕН КОНЦЕРТ
“СЛАВЯНСКА БЕСЪДА”
София

I

Хор.

1. До бою!.. Муз. Бажанский⁴.
2. Тихо, тихо... Арранж. И.Н.Сеславин.
3. Дошик... В. Верховінець⁵.
4. Ой кум до куми... Арранж. И.Н.Сеславин.
5. Ой що-ж то за кум? Арранж. А.Кошиць⁶.
6. Закувала та сиза зозуленька... П.Ніщинський⁷.

II

Концертна пѣвица Г-ца Н.Воденичарова.

1. Місяцю ясний... Романс из опера “Запорожець за Дунаєм”...
Муз. Гулак-Артемовский⁸.
2. Садок вишневий... Муз. Н.Лисенко⁹ (присвята Лідії Драгомановій).
3. Ой казала мені мати... Муз. Гулак-Артемовский.

Артист от Народната Опера Г-н А.Краев.

4. Ой Дніпре, мій Дніпре... Муз. Н.Лисенко.
5. Минають дні... Муз. Н.Лисенко.
6. Гетьмани... Арія из опера “Галайда” - Н.Лисенко.

Артистката от Народната Опера Г-ца М.Василева¹⁰.

7. Хусточка - народна песен (перелож. И.Н.Сеславин).
8. Соловейко - романс... Думи и мелодия М.Л.Кропивницький¹¹.
9. Гандзя - народна песен... муз. Турула¹².

III

Хор.

1. Козаченьку куди йдеш?.. Муз. Н.Лисенко.
2. Біжить, шумить... Думи и арранж. И.Н.Сеславин.
3. Ой летіла горлиця - Муз. Н.Лисенко.
4. Из-за гори світ біленький - Арранж. И.Н.Сеславин.
5. Стелися барвінку... Муз. К.Стеценко¹³.
6. Та орав мужик... Народна песен. Арранж. И.Н.Сеславин.

IV

Українски народни танци:

1. Соло “ГОПАК” - Ще изпълни Г-н Полтавенко.
2. Народен “КОЗАЧОК” - изпълняват украинските артисти Г-жа С.И.Зорина и Г-н М.Н.Українців.

Солисти и хор в национални украински костюми.
Хор под диригентство на известния познавач на украинската народна песен
ИВ.Н.СЕСЛАВИН.
Акомпанират: свободна художница Е.И.Иванова и А.П.Любимов.
Начало 8 ч. вечеръта.

НА БАН, ф.11К, оп.5, спр.300, арк.12-13. Друк.

№3

ЗАПРОШЕННЯ НА ПАНАХИДУ

Кошовий Отаман
III Козацького кошу
УНАКОТО¹⁴
4 червня 1926 р.
№
ст. Софія.

До високоповажаної пані
ЛІДІЇ М.ШИШМАНОВОЇ.

III кош Українського Національного Козацького Товариства улаштує в неділю
6 Червня с[ього] р[оку] в 11 1/2 год[ини] дня в церкві "Св. Спас" (ул. Нишка) панахиду
по трагично загинувшому в Парижу 25.V. с[ього] р[оку] від руки злодія б[увшому]
Головному Отаманові Української Народної Республіки Симоні В.ПЕТЛЮРІ.

Повідомляючи про це, III кош УНАКОТО має за честь прохати Вас,
Високоповажана Пані, бути присутньою на панахиді.
Разом з цим прийміть найкращі побажання.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ БУНЧУЖНИЙ *Гулай*¹⁵.
/печатка/

НА БАН, ф.11К, оп.5, спр.300, арк.6. Машинопис. Оригінал.

№4

ЗАПРОШЕННЯ НА СВЯТО

Union Ukrainienne de Cultura
en Bulgarie
Українско Културно Обединение
в България
Українське Культурне Об'єднання
в Болгарії
12 жовтня 1926 р.
№13
Ст.Софія

До В[ельми]ш[ановної] п[ані] ЛІДІЇ М.ШИШМАНОВОЇ
Софія, [вулиця] Шипка, 7

Українське Культурне Об'єднання в Болгарії 1/14 Жовтня б[іжучого] р[оку] в
день "ПОКРОВА ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ" празнує свій патронний і
національний празник і на цю дату в 11 1/2 год[ини] ранку одслужить в церкві в

“Св. Седмочислениці” молебн.

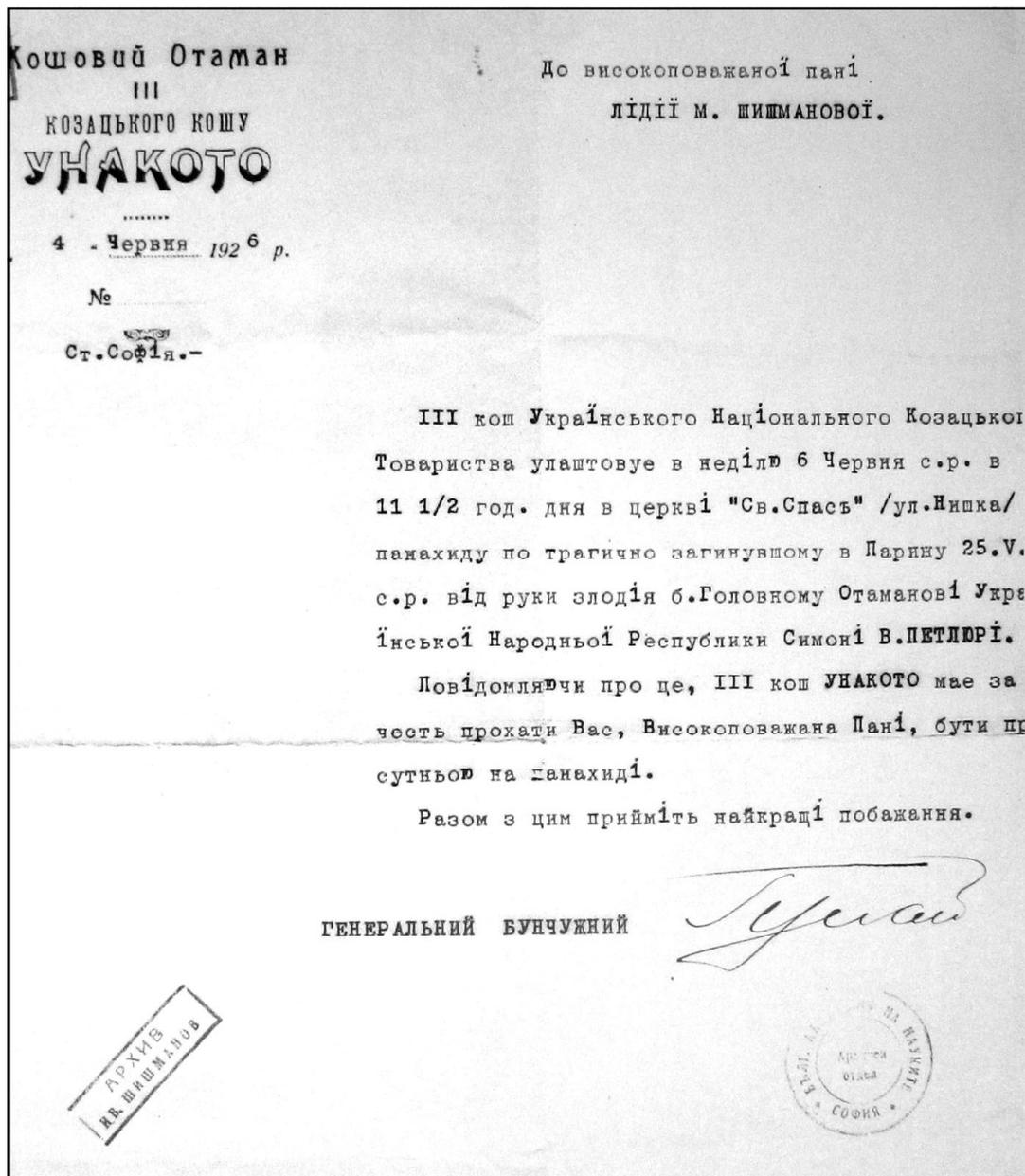
Повідомляючи про це, маємо за честь просити Вас, Високошановна Пані, бути присутньою на молебні.

З глибоким поважанням:

ГОЛОВА І.М.Орлів.

ПИСАРЬ Полтавців¹⁶.

НА БАН, ф.11К, оп.2, спр.585, арк.29. Машинопис. Оригінал.



Запрошення І.М.Шисманової на панахиду по С.Петлюрі

№5

ЛИСТ І.М.ОРЛОВА ДО Л.М.ШИШМАНОВОЇ

31.XII.1928 р.

*Високоповажана і дорога
Лідія Михайлівна!*

Я, Софійка¹⁷, і вся наша родина щиро вітаємо Вас з наступаючими святами Р[іздва] Хр[истового] і новим 1929 роком.

В новому році сердечно бажаємо Вам здоров'я та душевного спокою.

Разом з сим прикладаю листа до Вас від Укр[аїнського] Культ[урного] Об'єднання в справі з відшукуванням п. Ом. Береста. Сей лист Ви можете з своїм разом надіслати до Львова як доказ того, що Вами прийняті всі заходи в справі Береста.

На днях Миша занесе Вам і переданий Вами мені лист батька п. Береста.

Дякую Вам за листівку і гарні побажання. Коли трохи вирівняється погода, зайдем до Вас з Софійкою обов'язково.

А зараз прийміть, як і завжди, наше співчуття, щире поважання і найкращі побажання.

З постійною пошаною до Вас

Ваш І.М.Орлов.

НА БАН, ф.11К, оп.5, спр.300, арк.7. Рукопис. Оригінал.

№6

ЛИСТ УКРАЇНСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО ОБ'ЄДНАННЯ

Union Ukrainienne de Cultura
en Bulgarie
Українско Културно Обединение
в България
Українське Культурне Об'єднання
в Болгарії
31 грудня 1928 р.
№ 244
Ст. Софія
Bulgarie, Sofie
ул. Неофит Рилски, 49

До Високоповажаної Пані
Л.М.Шишманової-Драгоманової
Софія, ул. Шипка, 11.

*Високоповажана Пані
Лідія Михайлівна!*

Згідно Вашому бажанню, У.К.О. прийняло всі можливі заходи для відшукування п. Омеляна Береста, базуючись на даних, наведених в листі його батька.

По справкам через установи і організації, що торкаються до професії п. Береста, показаної в тому листі, виявилось, що така особа начебто дійсно була в ст. Софії і з деякого часу рахується на від'їзді на праці в провінції.

В випадку його віднайнуть, Управа У.К.О. по одержанню про се відомостей, негайно сповістить і Вас.

Прийміть разом з сим запевнення в щирому до Вас поважанню.

З пошаною:

Голова *І.М.Орлов*
Секретар *В./підпис/*

НА БАН, ф.11К, оп.5, спр.300, арк.8. Рукопис. Оригінал.

№7

ЛИСТ Л.М.ШИШМАНОВОЇ ДО М.І.ПАРАЩУКА

Господин Паращук,

От странство українці запитват какво стива с памятника на Драгоманов. Ако Вие не си изпълните обещанието дадено преди 2 месеци целото Ваше поведение ще бъде предадено от тях на гласност и ще бъде жестоко окачествено в українските сфери в Париже, Праги и Варшава. Тук в България всички също ще узнаят това и то ще бъде вредно за Вас. Писах Ви 2 пъти. Моят сын Ви писа. - Подир 2 деня ще пиша изложение на цялото дьло на Шульгин в Париж.

С огорчение

Лидия Шишманова.

30 Дек[ември] 1930.

НА БАН, ф.11К, оп.5, спр.307, арк.1-1зв. Рукопис. Оригінал.

№8

ЛИСТ Б.О.ЦИБУЛЬСЬКОГО¹⁸ ДО Л.М.ШИШМАНОВОЇ

Ч.189

30 VIII 1931 р.

м.Софія.

В[ельми]Шановна Лідія Михайловна,

Сьогодні я одержав листа від Ген. Сальського¹⁹, в якому він мене сповіщає, що у Вересні місяці відбудеться Міжнародній з'їзд інженерів, на якому буде поставлено питання про прийняття до міжнародньої організації інженерів і нашого Союзу інженерів і техніків. Напевне на цьому з'їзді будуть представники і болгарських інженерів. Генерал прохає мене звернутися до Вас с проханням запобігти нам, щоб з боку болгарських інженерів булаб підтримка що до прийняття Укр. Союзу інженерів до міжнародного інженерського Союзу. Не маючи можливости бачити Вас особисто, прошу Вас, як що це Вас не утруднить, використати Ваші впливи і знайомства в цьому напрямку.

Позитивне вирішення цього питання мало б велике значиння для Української справи як взагалі, так і в зв'язку з перебуванням нашої еміграції за кордоном.

Сьогодні я виїзжаю на 15 день до Варни. Числа 16-17 Вересня гадаю бути у Вас, маючи надію, що к цьому терміну Ви вже будете в Софії.

З правдивою повагою до Вас,

Б.Цибулський.

Адреса моя у Варні: ул.Португальська, №22, М.Дробаха²⁰, за Б.Цибулски.

Адреса в Софії: Булевард Генерал Скобелев, 63.

НА БАН, ф.11К, оп.5, спр.646, арк.1-1зв. Рукопис. Оригінал.

1

г. 189.
 Заміт. 1931р.
 м. Сопіс

ВШанована Лідіє Михайлівно,

Сьогодні в одержав листа від
 Ген. Саласкеса, в якому він мене
 сповіщає, що у Варшаві м. б. відбудеться
 Міжнародний з'їзд інженерів, на якому
 буде поставлено питання про прийняття до між-
 народної організації інженерів і
 нашої волю інженерів і техніків.
 Напевне на цьому з'їзді будуть пред-
 ставники і від болгарських інжене-
 рів. Темперок прохав мене звер-
 нутись до Вас з проханням са-
 подіяти нам, щоб з боку болгар-
 ських інженерів була підтрим-
 ка, що до прийняття Чкр. Союзу
 інженерів до міжнародного
 Інженерського Союзу. Не маючи
 можливості бачити Вас особисто
 то дуже прошав Вас, як що
 це Вас не затруднить, вико-
 ристати вашу увагу і знання.

Фрагмент листа Б.Цибульського до Л.М.Шишманової-Драгоманової

ЛИСТ²¹ Б.О.ЦИБУЛЬСЬКОГО ДО Л.М.ШИШМАНОВОЇ

[Русе],
Ул. Князь Михаил, 13,
Б.Цибулски

Софія,
Улица Шипка, 11
За Г-жа ЛИДИЯ
Професор ШИШМАНОВА.

Високошановна Лідія Михайлівна,

Вичитав я с “Тризуба”²², що посвячення пам’ятника призначене на 16 Жовтня. Мені нічого невідомо, чи вхожу я в склад Комітету²³ чи ні і чи маю я приїздити, чи можна і без мене обійтись. Ми якось балакали з Вами, що Ви напишите до п. Лотоцького²⁴, щоб він призначив мене Вам у поміч для розбору матеріалів, що Варшавський Науковий Інститут²⁵ хоче у Вас купити. Якщо Ви вже писали, то які результати. Ласкаво прохаю Вас не відмовити о вищезгаданім поінформувати.

З правдивою пошаною,

Б. Цибульський.

Ч. 326
1932 р. 8 Жовтня.
м. Русе.

[За поштовим штемпелем: Софія, 10.X.1932].

НА БАН, ф, 11К, оп. 5, спр. 646, арк. 2-2зв. Машинопис. Оригінал.

¹Документ надруковано трьома мовами - українською, болгарською та французькою.

²Звернення написано чорним олівцем.

³“Слов’янська Бесіда” - болгарське культурно-просвітне товариство.

⁴Бажанський Порфирій Іванович (1836-1920) - український композитор, музикознавець, диригент. Священик УГКЦ.

⁵Верховинець Василь Миколайович (1880-1938) - український композитор, диригент, хореограф, перший теоретик українського народного танцю. Працював у театрі М.К.Садовського, був керівником Харківського драматичного театру. Розстріляний за вироком виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР.

⁶Кошиць Олександр Антонович (1875-1944) - український хоровий диригент, композитор, етнограф, письменник. Співорганізатор Української республіканської капели.

⁷Ніщинський Петро Іванович (1832-1896) - український композитор, поет, перекладач, магістр Афіньського університету. Відомий завдяки “Вечорницям” - вставній обрядовій до твору Т.Г.Шевченка “Назар Стодоля”.

⁸Гулак-Артемівський Семен Степанович (1813-1873) - український композитор, співак, драматичний актор, драматург, племінник письменника П.П.Гулака-Артемівського, автор першої української опери “Запорожець за Дунаєм”.

⁹Лисенко Микола Віталійович (1842-1912) - український композитор, піаніст, диригент, збирач пісенного фольклору.

¹⁰Імовірно Василева Мара - оперна актриса, акторка групи “Българската оперна дружба” (з 1908), Національної опери Болгарії.

¹¹Кропивницький Марко Лукич (1840-1910) - український драматург, актор, режисер, композитор.

¹²Турула Євген Теодорович (1882-1951) - український диригент, педагог, композитор, католицький священик. Член СВУ, керівник українських хорів у Німеччині та Канаді.

¹³Стеценко Кирило Григорович (1882-1922) - український композитор, хоровий диригент, православний священик.

¹⁴УНАКОТО - Українське національне козацьке товариство або УНК - Українське національне козацтво.

¹⁵Гулай Діомід (Демид) - український громадський діяч у Болгарії. Голова філії УНАКОТО в Болгарії, член Українського культурного об’єднання в Болгарії, з 1933 р. - радник і начальник оргвідділу Українського центрального національного козацького комітету.

¹⁶Полтавців Федосій - український громадський діяч. З початку 1920-х років на еміграції в Болгарії. Секретар Українського культурного об'єднання в Болгарії, член Генеральної козацької ради в Болгарії, її генеральний секретар.

¹⁷Софійка - донька Івана Орлова.

¹⁸Цибульський Борис Олександрович - полковник, український громадський діяч у Болгарії. Учасник революційних подій 1917-1920 рр. в Україні та на Кубані. Голова Української громади в Болгарії, Комітету з будівництва пам'ятника М.П. Драгоманову в Софії. Представник Військового міністерства УНР в екзилі в Болгарії. Автор статей у журналах "Тризуб" (Париж), "Гуртуймося" (Прага) та ін.

¹⁹Сальський Володимир Петрович (1885-1940) - генерал-хорунжий Генерального Штабу Армії УНР. З 1919 р. - командувач Армії УНР, міністр військових справ УНР. Активний учасник громадсько-політичного життя укр. еміграції, військовий міністр УНР в екзилі, член Українського центрального комітету у Варшаві, Вищої військової ради, Союзу вояків армії УНР. Помер у Варшаві.

²⁰Дробаха Марко - український громадський діяч у Болгарії. Секретар Українського культурно-просвітнього товариства "Тарас Шевченко" у Варні.

²¹Поштова листівка.

²²"Тризуб" - громадсько-політичний і літературно-мистецький тижневик, друкований орган Державного Центру Української Народної Республіки. Заснований з ініціативи С.В.Петлюри. Виходив у 1925-1940 рр. в Парижі. Головний редактор - В.К.Прокопович, з 1940 р. - О.Я.Шульгин.

²³Йдеться про Комітет з відкриття пам'ятника М.П. Драгоманову в Софії.

²⁴Лотоцький Олександр Гнатович (1870-1939) - український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, науковець. Член Товариства українських поступовців (згодом - Українська партія соціалістів-федералістів, потім - Українська радикально-демократична партія). 1917 р. - організатор Української національної ради в Петрограді, генеральний писар Генерального секретаріату України. У 1927-1930 рр. - міністр внутрішніх справ Уряду УНР в екзилі. Засновник і директор Українського наукового інституту у Варшаві.

²⁵Український науковий інститут у Варшаві - заснований українським екзильним урядом УНР 1930 р. при польському Міністерстві віросповідань та освіти як автономна українська наукова установа з завданням плекати студії в галузі українознавства. У 1930-1938 рр. директор інституту - О.Г.Лотоцький. Після окупації Варшави німцями у 1939 р. інститут припинив існування.

Власенко В.Н. Украинские эмигранты в Болгарии и Л.М.Шишманова-Драгоманова: неизвестная переписка (по материалам Научного архива Болгарской академии наук)

В публикации представлены неизвестные письма украинских политических эмигрантов в Болгарии к Лидии Шишмановой-Драгомановой. Письма хранятся в Научном архиве Болгарской академии наук. Определены основные сюжеты и информационный потенциал корреспонденций.

Vlasenko V.M. Ukrainian emigrants in Bulgaria and L.M.Shishmanova-Dragomanova: unknown correspondence (the materials Scientific Archive of the Bulgarian Academy of Sciences)

This publication presents the unknown letters of Ukrainian political emigres in Bulgaria for Lydia Shishmanova-Dragomanova. Letters are stored in the Scientific archive of Bulgarian Academy of Sciences. Main plots and information potential correspondence are determined.

Отримано 2.11.2011

МЕМУАРИСТИКА. ЕПІСТОЛЯРІЇ

ВАСИЛЬЄВ К.К.

“МОДЕЛЬ СЕМАШКО”. К ВОСПОМИНАНИЯМ ПРОФЕССОРА САМУИЛА БОРИСОВИЧА ДУБРОВИНСКОГО (1885-1975) ОБ ОРГАНИЗАТОРЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ И СОЦИАЛЬНОМ ГИГИЕНИСТЕ Н.А.СЕМАШКО И ЕГО СОРАТНИКАХ - З.П.СОЛОВЬЕВЕ И А.Н.СЫСИНЕ

В статье, которая сопровождает фрагменты воспоминаний эпидемиолога, доктора медицинских наук, профессора Самуила Борисовича Дубровинского “О первых организаторах советского здравоохранения. Из воспоминаний старого эпидемиолога”, даются пояснения и дополнения к мемуарам автора.

Заканчиваю публикацию воспоминаний эпидемиолога С.Б.Дубровинского [1], машинопись которого хранится в моем личном архиве. Уже были опубликованы фрагменты его воспоминаний об академике Николае Федоровиче Гамалея (1859-1949) [2]; о профессорах Льве Александровиче Тарасевиче (1868-1927), Петре Николаевиче Диатроптове (1858-1934), Евгении Ивановиче Марциновском (1874-1934), Владимире Александровиче Барыкине (1879-1939)[3] и Алексее Дмитриевиче Грекове (1873-1957) [4]; а также об академике АН СССР и президенте Всеукраинской академии наук Данииле Кирилловиче Заболотном (1866-1929), о члене-корреспонденте АН СССР Семене Ивановиче Златогорова (1873-1931), об академике АМН СССР Михаиле Акимовиче Морозове (1879-1964) и Льве Васильевиче Громашевском (1887-1980)[5].

Данный (последний) фрагмент о первом народном комиссаре здравоохранения Николае Александровиче Семашко (1874-1949) и его соратниках по Наркомздраву - заместителе наркома здравоохранения Зиновии Петровиче Соловьеве (1876-1928) и заведующем санитарно-эпидемиологической секцией (отделом) Алексее Николаевиче Сысине (1879-1956). Впрочем, в воспоминаниях С.Б.Дубровинского имеется еще одна глава - “О значении декрета об обязательном оспопрививании, принятого 10 апреля 1919 года”. Учитывая, что об известном декрете 1919 г. проф. Дубровинский подробно написал в своей монографии “Оспа и оспопрививание” (Москва, 1964), мы не планируем публикацию этого фрагмента.

* * *

В начале XXI века говорят о четырех моделях здравоохранения - Семашко, Бевериджа, Бисмарка и, наконец, американской.

Так называемая “американская” система здравоохранения основывается на добровольном медицинском страховании, которое впрочем, возникло не на американском континенте, а в Европе ещё в XVII веке. Система немецкого канцлера Отто фон Бисмарка (Otto von Bismarck; 1815-1898) - это обязательное (социальное, по закону) медицинское страхование. Именно немецкий закон 1883 г., принятый по инициативе Бисмарка, положил начало распространения этой системы здравоохранения. Система английского экономиста барона Уильяма Генри Бевериджа (William Henry Beveridge; 1879-1963) базируется на бюджетном финансировании здравоохранения. В 1942 г. он представил доклад парламенту, в котором предложил реформу социальной сферы, в том числе здравоохранения (“*модель социальной защиты Бевериджа*”). Реализовывали идеи Бевериджа после Второй мировой войны пришедшие к власти лейбористы.

Но система Бевериджа возникла позднее системы Семашко и считается, что много позаимствовала у советской государственной модели охраны здоровья, создателем и идеологом которой был Николай Александрович Семашко. Современная Украина получила в наследство как раз эту модель здравоохранения.

Родился будущий идеолог советского здравоохранения 8/20 сентября 1874 г. в селе Ливенское Елецкого уезда Орловской губернии (ныне - Липецкая область) в семье Александра Севериновича Семашко и законной его супруги Марии Валентиновны.

В литературе никто и нигде не указывает социальное происхождение Коли Семашко, а только отмечают, что отец его был *“учителем”* (*“педагогом”*). Сам же Н.А.Семашко пишет, что *“видимо, предки мои по отцу принадлежали к польским повстанцам”*, отец *“занимался педагогической деятельностью - давал уроки”*. Семашко жили бедно, а семья была большая - шестеро детей - и возможно в связи с этим Колю Семашко родители давали на воспитание бездетной тети Софьи Севериновны (*“умная и энергичная старая дева”*), которая владела небольшим имением, где будущий *“главный большевистский доктор”* провел *“половину детских лет”* [6]. Исходя из вышеизложенного мы можем сделать предположение о том, что Н.А.Семашко по рождению дворянин.

Это же предположение высказывает Г.И.Сильвестр. Он автор семейной хроники, в которой пишет о своем прадеде Андрее Николаевиче Колобове - потомственном дворянине, владельце имения в селе Слепуха Елецкого уезда, Жерновского прихода. Село Слепуха находится под Ельцем недалеко от села Ливенское, где родился Коля Семашко. У А.Н.Колобова была дочь Лидия Андреевна Колобова (1885-1962, Елец) - бабушка автора семейной хроники, которую крестили в Покровской церкви села Жерновского, Елецкого уезда. Так вот, эта *“бабушка Лидя”* рассказывала автору хроники, что Николай Александрович Семашко был ее дальним родственником и она общалась с ним при следующих весьма неприятных обстоятельствах: *“когда в 20-е годы Н.А.Семашко бывал в Ельце по делам здравоохранения, он заходил, якобы, к Тарасовым (фамилия Л.А.Колобовой по мужу) и в очень “недружественной” форме предупреждал Лидию Андреевну, чтобы она к нему ни за какими советами не обращалась и вообще не пыталась как-либо проявлять их родственные связи. По-видимому, он старался не афишировать либо свое дворянское происхождение, либо даже простые родственные отношения с “бывшими” - социально чуждыми элементами. Во всяком случае, такое общение не могло прибавить Лидии Андреевне уверенности в стабильности социального положения семьи в этом “новом” обществе”* [7].

Необходимо обратить внимание на важный и, возможно, судьбоносный следующий факт биографии Коли Семашко. Мария Валентиновна (его мама) дочь мелкопоместного дворянина, отставного штабс-капитана Валентина Петровича Плеханова и, стало быть, приходится сестрой знаменитому Георгию Валентиновичу Плеханову (1856-1918) - теоретику и пропагандисту марксизма, деятелю русского и международного рабочего и социалистического движения, одного из основателей РСДРП (Российская социал-демократическая рабочая партия), после II съезда РСДРП (1903 г.) разошедшегося с Лениным и бывшим долгое время одним из лидеров меньшевистской фракции РСДРП; а к большевистскому Октябрьскому перевороту отнесшегося очень отрицательно.

Коля Семашко был определен в Елецкую классическую гимназию, где приобщился к чтению запрещенной литературы, а, получив в 1891 г. аттестат

зрелости, поступил на медицинский факультет Московского университета. В Москве он примкнул к марксистскому движению и познакомился с имевшейся тогда марксистской литературой, главным образом с трудами Плеханова, своего дяди.

Впрочем осторожный и умный Николай Александрович Семашко в своих воспоминаниях 1937 года посчитал необходимым указать, что на него, прежде всего, *“потрясающее впечатление произвела”* рукопись В.И.Ленина под заглавием: *“Что такое друзья народа и как они борются против социал-демократов”*. *“Все стало ясно и понятно. “Друзья народа” Ленина сделали меня марксистом-ленинцем навсегда”*. Далее следует удивительный рассказ Н.А.Семашко о поистине чудесной судьбе личной (его Семашко) гектографической рукописи этой книги Ленина. *“Любил и лелеял я эту работу Ленина. Пряча ее от жандармов, я на ночь на веревке спускал книгу в отдушину печки. Мы переписывали и перепечатывали на гектографе те части ее, которые имели особое значение. И характерно: при массовых обысках, которые были в 1894-1895 гг., рукопись книги продолжала ходить по рукам, - не удавалось жандармам ее уничтожить”* [8]. Вот так, и в воде не тонет, и в огне не горит.

Здесь мы должны отметить, что в последствии не сложились у Н.А.Семашко добрые отношения с Плехановым. И, наоборот, с Лениным он всегда ладил, историки даже пишут - *“был близким другом”*, что, надо считать, повлияло на то, что в первом советском правительстве, которое возглавил Ленин, народным комиссаром здравоохранения стал именно Семашко.

С 1893 г., то есть со студенческих лет, Н.А.Семашко вел свой партийный стаж как член коммунистической партии. И в самые страшные годы большого террора ему удалось выжить. И умер умный и осторожный Николай Александрович в своей постели, *“старейшим членом партии Ленина-Сталина”* (так сказано в некрологе, опубликованном в газете *“Правда”*), не дожив несколько месяцев до 75 лет.

А в далеком 1895 г. следует первый арест Николая Семашко, трехмесячное тюремное заключение, исключение из университета и ссылка на родину, под гласный надзор в город Елец, где он занялся самообразованием - в подлиннике изучил труды Маркса (*“Капитал”*), Гегеля (*“Логика”*), почти наизусть выучил первое евангелие русских марксистов *“К вопросу о развитии монистического взгляда на историю”* Плеханова (вышла первым изданием под псевдонимом Н.Бельтов в Петербурге в 1895 г.).

В 1898 г. ссылка закончилась и Николай Семашко едет в Казань (в столичные вузы путь ему был заказан), чтобы в местном университете продолжить свое медицинское образование. Здесь, в Казани, произошло его знакомство с Алексеем Ивановичем Рыковым (1881-1938), тогда студентом юридического факультета, а после смерти Ленина (1870-1924) ставшим Председателем Совета Народных Комиссаров и, стало быть, Н.А.Семашко, бывший наркомом здравоохранения в 1918-1930 гг., работал не только в правительстве Ленина, но и в правительстве Рыкова.

В 1901 г. социал-демократические организации Казани были разгромлены. Семашко и Рыков арестованы. Оба высланы из Казани, но Н.А.Семашко в том же году удается *“полулегально”* сдать государственные экзамены. Новоиспеченный лекарь работал в Самарской, Саратовской и Орловской губерниях, а с 1904 г. он - санитарный врач в Нижнем Новгороде, где был активным участником Первой русской революции и уже в 1905 г. был арестован. В течение 9 месяцев Н.А.Семашко содержался в нижегородской тюрьме и только в связи с развившимся туберкулезом он был освобожден до суда под крупный залог. Воспользовавшись представившейся возможностью, не дожидаясь суда, он эмигрировал в Женеву. Здесь то и произошло его знакомство с Плехановым.

Здесь же в 1908 г. его арестовывает швейцарская полиция в связи с *“тифлисской экспроприацией”* - ограблением кареты казначейства при перевозке денег с почты в отделение Государственного банка, осуществленное большевиками 13 июня 1907 г. в Тифлисе (ныне - Тбилиси), во время которого были убиты два городских и смертельно ранены три казака, а также ранены 16 прохожих. Часть похищенных денег были в 500-рублёвых купюрах, номера которых были известны и переданы в российские и европейские банки. Об этом аресте Н.А.Семашко писал известный меньшевик Б.И.Николаевский: *“В связи с попытками размена тифлиских пятисотрублевых в Женеве тогда был арестован доктор Н.А.Семашко, игравший в эмиграции последующих лет значительную роль в качестве преданного ленинца под псевдонимом Н.Александров, а после революции ставший народным комиссаром здравоохранения. Прямого отношения к размену он не имел - его арест был вызван фактом получения на его адрес писем одним из участников размена”* [9]. Ленин сразу же нанял адвоката и Семашко был освобожден, а Плеханов отказался помогать родственнику.

После этого вместе с заграничным большевистским центром во главе с Лениным Н.А.Семашко переехал в Париж. По предложению Ленина его избрали секретарем Заграничного бюро Центрального комитета РСДРП (ЗБЦК), которое было составлено из пяти человек - по одному от большевиков, меньшевиков, бундовцев, польских и латышских социал-демократов. Однако, как пишется в большевистской историографии, в ЗБЦК *“сложилось ликвидаторское большинство, которое всячески стремилось сорвать деятельность центральных учреждений партии”*. По указанию Ленина Семашко вышел из состава Заграничного бюро, при этом прихватив с собою всю партийную кассу, что вызвало естественное негодование всех небольшевиков [10].

В 1913 г. Семашко переселяется в Сербию, а затем в Болгарию, где с началом Первой мировой войны его интернируют. После Февральской революции 1917 г. большевики получили возможность вернуться на родину. Причем Германия и страны воюющие на её стороне (в том числе Болгария) всячески содействовали возвращению большевиков в Россию, так как видели в них политических противников Временного правительства и своих потенциальных союзников.

В сентябре 1917 г. Н.А.Семашко в Москве. От фракции большевиков его избирают председателем Пятницкой районной управы. Он участник захвата власти большевиками в Москве. С мая 1918 г. был первым (по времени) заведующим медико-санитарным отделом Московского совета рабочих и солдатских депутатов. В июле 1918 г. создается Народный комиссариат здравоохранения и народным комиссаром здравоохранения становится, Н.А.Семашко (*“пришел на работу в здравоохранение с ленинской путевкой”*) как писали его биографы [11]). Именно тогда - в 1918-1930 гг. - будучи наркомом здравоохранения Н.А.Семашко разработал основные принципы и организационные основы советского здравоохранения.

Ещё в советскую эпоху биографы Н.А.Семашко стали приводить неполные выдержки из его письма, направленного им В.И.Ленину и членам Политбюро ЦК РКП(б) 21 мая 1922 г. Однако только в постсоветское время оно было полностью опубликовано. В этой секретной записке Н.А.Семашко доводит до сведения товарищей по партии о том, что состоявшийся 10-14 мая 1922 г. в Москве II Всероссийский съезд секций врачей Союза Всемикосантруд проявил *“опасные течения в нашей жизни”*: *“1-х, поход против советской медицины и восхваление медицины земской и страховой; 2-х, в базировании в дальнейшем строительстве на “свободно избираемых строящихся с низов и самодеятельных организациях населения” (точная резолюция съезда); на тех узорах, которые расписывали*

ораторы кадеты, м[еньшеви]ки, с[оциалисты-революционе]ры на этой канве; 3[-х], на резком стремлении стать вне общепрофессионального рабочего движения и, 4[-х], на стремлении сорганизоваться на этой почве, между прочим путем своего печатного органа". Н.А.Семашко считал, что "для борьбы с этими течениями <...> всякую идею "земщины" нужно выжечь каленым железом", "всякие попытки заменить советскую (классовую) медицину земской ("народной") и страховой ("внесоветской") политически недопустимым", "Госиздату не разрешать спецам и их об[щест]вам издания газет и журналов, носящих общественно-политический (ненаучный) характер, иначе эти журналы-газеты, вроде разрешенного теперь журнала Пироговского о[бщест]ва, объективно вырождаются в органы противосоветской пропаганды; разрешение на каждое периодическое издание согласовывать с соответствующими ведомствами и ГПУ", "ВЦСПС (Всероссийскому центральному совету профессиональных союзов - К.В.) быть крайне осмотрительными в установлении границ автономии отдельных спецовских секций (врачей, инженеров) в общепрофессиональных союзах и ни в коем случае не допускать отдельных самостоятельных союзов спецов", а что же касается "изъятия "верхушки" врачей м[еньшеви]ков и с[оциалистов-революционе]ров, выступивших на съезде (д[окто]ров Грановского, Магула, Вигдорчика, Левина), то этот вопрос надо согласовать с ГПУ (на каких основаниях, административных или судебно-следственных?" [12].

Современные исследователи отмечают, что именно это секретное письмо Н.А.Семашко стало важным звеном в принятии решения об изгнании инакомыслящей интеллигенции из страны, которая вошла в историю под названием "Философский пароход" (среди высланных выделялись философы) [13]. Если в России юридическое оформление эта идея получила известным декретом Всероссийского центрального исполнительного комитета от 10 августа 1922 г., то в Украине аналогичный закон был принят Всеукраинским ЦИК 6 сентября этого же года [14, 15].

Известно, что упомянутые в секретном письме Н.А.Семашко доктора были сосланы на 2 года: Л.Б.Грановский (1878 - ?) в Оренбургскую губернию, М.М.Магула (Магул; 1876 - ?) в Киркрай, Н.А.Вигдорчик (1874-1954) в Киркрай, а затем в г.Иркутск.

Среди высланных за границу были одесские профессора-медики Б.П.Бабкин (1877-1950) [16] и Д.Д.Крылов (1879-1940) [17], врач А.Ф.Дуван-Хаджи (1886 - ?) [18], а среди сосланных - бактериолог Л.М.Горовиц-Власова (1879-1941) [19] и профессор-анатом А.П.Самарин (1874 - не ранее 1925) [20].

В документах ГПУ (Главное политическое управление - советская тайная полиция в 1922-1934 гг.), опубликованных только в постсоветское время, прямо сказано, что репрессии "врачей произведены с согласия тов. Семашко" [21, 22]. Но роль Семашко в высылках и ссылках интеллигенции была ясна политическим оппонентам большевиков уже тогда, как это видно из статьи "Ставка на истребление", появившейся на страницах берлинского "Социалистического вестника" (1923, №4), где фамилии Семашко и заместителя председателя ГПУ И.С.Уншлихта поставлены рядом, а далее - "Бывает жестокость на театре войны: ее извиняет опасность для собственной жизни. Бывает жестокость фанатика: ее извиняет фанатическая вера. Но бывает жестокость рассчитанная, спокойная, продуманная, жестокость над безоружным врагом: самое гнусное орудие политических мерзавцев, продукт трусости, произвола и политического садизма!" [23]. Приведу и слова высланного известного социолога проф. П.А.Сорокина: "Что бы ни произошло в будущем, я знаю теперь три вещи, которые сохраню в голове и навсегда. Жизнь, даже самая тяжелая, - это лучшее

сокровище в мире. Следование долгу - другое сокровище, делающее жизнь счастливой и дающее душе силы не изменять своим идеалам. Третья вещь, которую я познал, заключается в том, что жестокость, ненависть и несправедливость не могут и никогда не смогут создать ничего вечного ни в интеллектуальном, ни в нравственном, ни в материальном отношении” [24].

Итак, донос “активного борца за дело коммунизма” Семашко привел к репрессиям врачебной интеллигенции в СССР, Общество русских врачей в память Н.И.Пирогова (Пироговское общество) - ведущее всероссийское общество в досоветский период нашей истории, и его журнал “Общественный врач” прекратили существование. Что касается Всероссийского профсоюза работников медико-санитарного труда (“*Всемедикосантруд*”, затем переименован в “*Медсантруд*”, на закате советской власти - профсоюз медицинских работников СССР), то функционирующую в его составе автономную секцию врачей ликвидировали в 1924 г. и тем самым врачи “*слились с другими отрядами медиков в составе единого профцентра*”.

В 1930 г. Н.А.Семашко переводят на работу в Президиум ВЦИК, членом которого он был по 1936 г., возглавляя комиссию по улучшению жизни детей (“*Детскую комиссию*”), которая занималась борьбой с беспризорностью, руководила лечебно-профилактической работой в детских оздоровительных учреждениях. Одновременно он заведующий кафедрой социальной гигиены, которая была основана им в 1922 г. на медицинском факультете Первого московского университета (ныне - Первый московский медицинский университет имени И.М.Сеченова). Кроме того, в 1947-1949 гг. он директор Института организации здравоохранения и истории медицины (ныне - Национальный научно-исследовательский институт общественного здоровья Российской академии медицинских наук) и в 1945-1949 гг. директор Института школьной гигиены Академии педагогических наук. В 1944 г. была создана Академия медицинских наук СССР (ныне - Российская академия медицинских наук) и Н.А.Семашко был в числе её первых действительных членов, и в том же году стал членом президиума этой Академии. С 1945 г. он был и действительным членом Академии педагогических наук РСФСР (ныне - Российская академия образования).

Скончался Николай Александрович Семашко 18 мая 1949 г. в Москве и был похоронен на Новодевичьем кладбище. На надмогильном памятнике высечено - “*Первый народный комиссар здравоохранения*”.

Несмотря на большую литературу о жизни и деятельности “*красного доктора Семашко*” [25], воспоминаний о нем не много [26]. Тем больший интерес представляют впервые публикуемые здесь воспоминания Самуила Борисовича Дубровинского, которые относятся к наиболее важному периоду жизни Н.А.Семашко - к годам, когда он был “*главным доктором республики*”.

Ближайшим соратником Н.А.Семашко по Народному комиссариату здравоохранения был Зиновий Петрович Соловьев. Он родился 10/22 ноября 1876 г. в Гродно в семье губернского землемера Петра Павловича Соловьева и его супруги Тэклы Флориановны, урожденной Мицкевич, польки из обедневшей шляхетской семьи, приходившейся родственницей поэту Адаму Мицкевичу. Детские годы Зиновия Соловьева прошли в Симбирске, куда семья переехала вскоре после его рождения. Среднее образование он получил в той же Симбирской гимназии, которую в год его поступления окончил Ленин.

В 1897 г. З.П.Соловьев окончил гимназию и поступил на медицинский факультет Казанского университета. В Казани он становится членом марксистской

группы и за участие в “беспорядках” в 1899 г. исключен из университета. Затем последовало “высочайшее повеление” о его высылке под гласный надзор полиции “в избранном им месте жительства на один год”. Ссылку отбывал в Вятской губернии, а в 1901 г. вновь поступил в Казанский университет. В литературе мы не нашли указаний на то, что Н.А.Семашко и З.П.Соловьев в бытность их в стенах Казанского университета, хотя и на разных курсах, были знакомы. В 1904 г. Зиновий Соловьев получил диплом лекаря. После начала русско-японской войны 1904-1905 гг. в отряде Красного Креста отправился в Маньчжурию. Затем работал в Симбирской и Саратовской губерниях. В 1909 г. З.П.Соловьев арестован и сослан на три года в Усть-Сысольск Вологодской губернии. Только в 1912 г. по окончании ссылки он приехал в Москву, где был секретарем Всероссийской лиги борьбы с туберкулезом. С началом Первой мировой войны стал секретарем врачебно-санитарного отдела Главного комитета Всероссийского земского союза помощи раненым и больным воинам. На внеочередном Пироговском съезде (апрель 1916 г.) был избран в состав правления Пироговского общества.

Наступила Февральская революция 1917 г. З.П.Соловьева от фракции большевиков избирают председателем Хамовнической районной управы Москвы. В марте 1917 г. от Пироговского общества он избран членом Московского городского совета рабочих и солдатских депутатов. Был активным участником вооруженного восстания большевиков в Москве. Захват власти большевиками был осужден Пироговским обществом и в ответ на это З.П.Соловьев вышел из состава его правления.

В июле 1918 г. создан Народный комиссариат здравоохранения во главе с Н.А.Семашко, а заместителем у последнего стал Зиновий Петрович Соловьев. Кроме того, с 1920 г. З.П.Соловьев возглавил Главное военно-санитарное управление Красной армии, став основоположником советской военной медицины. Он был и председателем исполкома советского Красного Креста. Во всех биографиях отмечается его роль в основании пионерского лагеря “Артек”. В 1924 г., отдыхая в отпуске в Гурзуфе, З.П.Соловьев сам выбрал место для “всесоюзной детской здравницы”. В следующем году пионерский лагерь, устроенный Красным Крестом, начал функционировать. Писатель Анри Барбюс назвал З.П.Соловьева “человеком из Артека”, а на надгробном памятнике его на Новодевичьем кладбище написано “Создатель Артека”.

Необходимо отметить, что в 1923 г. З.П.Соловьев организовал и возглавил кафедру социальной гигиены на медицинском факультете Второго московского университета (ныне - Российский медицинский университет им. Н.И.Пирогова), где стала преподаваться “новая научная дисциплина - марксистская социальная гигиена”. Безусловно очень спорно, что есть какая-то “марксистская” (“советская”) наука, которой противостоит “буржуазная”; впрочем последняя, следуя этой логики становится не наукой, а “лженаукой”. Во всяком случае, именно благодаря созданию кафедр социальной гигиены в СССР произошло становление преподавания у нас социальной гигиены в высшей медицинской школе.

Скончался Зиновий Петрович Соловьев от онкологического заболевания 6 ноября 1928 г. в Москве и, как уже сказано выше, был похоронен на Новодевичьем кладбище [27].

Наиболее полно литература о жизни и деятельности З.П.Соловьева представлена в изданных в 1970 г. его “Избранных произведениях” [28]. Впервые публикуемые нами воспоминания профессора С.Б.Дубровинского дают дополнительную информацию о крупном деятеле здравоохранения советской эпохи.

В 1918 г. заведующим санитарно-эпидемиологической секцией (с 1919 г. отдел) Народного комиссариата здравоохранения стал Алексей Николаевич Сысин, заложивший основы и сформировавший принципы организации противоэпидемических мероприятий в системе советского здравоохранения.

Он родился 4/16 октября 1879 г. в Нижнем Новгороде в семье межевого инженера. Среднее образование получил в Нижегородской губернской гимназии, окончив ее в 1897 г. Тогда же поступил на медицинский факультет Московского университета, где приобщился к революционной деятельности. 1901 год - год студенческих волнений в Российской империи. В Московском университете первая студенческая сходка состоялась 29 января 1901 г., на которой было решено начать забастовку с обструкцией. 23 февраля состоялась сходка в актовом зале, а перед зданием университета на Моховой сосредоточилась тысячная толпа народа. Полиция окружила университет, ворвалась в актовый зал и силой начала переводить студентов в здание манежа. Затем в ночь на 25 февраля студентов перевели из манежа в Бутырскую тюрьму. Около 500 студентов за участие в запрещенных сходках и демонстрациях были исключены из университета, а наиболее активные из них высланы из Москвы. Среди последних был Алексей Сысин, сосланный под гласный надзор полиции в Нижний Новгород.

В ноябре 1901 г. была создана Нижегородская социал-демократическая организация, объединившая студентов и учащуюся молодежь. В руководящий центр этой организации входил А.Н.Сысин. 15 февраля 1902 г. в Нижегородском театре был проведен вечер, посвященный 50-летию со дня смерти Н.В.Гоголя. Социал-демократы использовали его для проведения политической демонстрации. После этого последовали обыски и аресты. У сестры А.Н.Сысина Александры Николаевны во время обыска был обнаружен узел брата с нелегальной литературой. В ночь с 16 на 17 февраля Алексей Сысин был арестован и помещен в Нижегородский острог. В июне 1903 г. его отправили по этапу в Восточную Сибирь. Срок ссылки был определен в 4 года. По прибытии в Иркутск его направили в с.Усть-Кут. В апреле 1904 г. возбуждается дело о пропаганде среди крестьян и всю колонию политических ссыльных в Усть-Куте (четыре человека) высылают в Якутскую область. 21 июня по Лене на паузе Сысин прибыл в Якутск. Вся Усть-Кутская колония получила назначение тут же вблизи Якутска. Последующая затем политическая амнистия 21 октября 1905 г. позволила А.Н.Сысину вернуться в Нижний Новгород, где он был участником первой русской революции.

В 1906 г. А.Н.Сысин вновь поступил на медицинский факультет Московского университета, который окончил в 1908 г. Работал врачом в Казанской, Вологодской, Екатеринославской и Саратовской губерниях, а с 1910 г. в Нижегородской, где в следующем году возглавил губернское санитарное бюро. Наконец, в 1913 г. он перебирается в Москву на должность санитарного врача и с началом Первой мировой войны привлекается к работе во врачебно-санитарном бюро Главного комитета Всероссийского союза городов.

Как уже сказано выше, в 1918 г. А.Н.Сысин возглавил санитарно-эпидемиологическую службу советской страны. В Народном комиссариате здравоохранения он работал по 1932 г., когда перешел полностью на педагогическую и научную работу. В 1924-1932 гг. А.Н.Сысин руководил кафедрой экспериментальной (общей) гигиены 1-го Московского университета, в 1931-1951 гг. - кафедрой коммунальной гигиены Центрального института усовершенствования врачей (ныне

- Российская медицинская академия последиplomного образования) и одновременно в 1944-1956 гг. - он директор Института общей и коммунальной гигиены (ныне - Научно-исследовательский институт экологии человека и гигиены окружающей среды имени А.Н.Сысина). В организованной в 1944 г. Академии медицинских наук СССР А.Н.Сысин тогда же стал действительным членом.

Алексей Николаевич Сысин скончался 25 июня 1956 г. в Москве в возрасте 76 лет.

Литература о жизни и деятельности “первого санитарного врача республики” не так уж велика, поэтому тем интереснее для нас всякое свидетельство мемуаристов и в этом значение воспоминаний проф. С.Б.Дубровинского.

1. Биографию проф. С.Б.Дубровинского см. в статье: *Васильев К.К.* Профессор С.Б.Дубровинский (1885-1975) и его воспоминания “О памятных встречах” / К.К.Васильев // Сумська старовина. - 2009. - №XXVI-XXVII. - С.154-158.

2. *Дубровинский С.Б.* О памятных встречах и контактах с ведущими деятелями советской профилактической медицины. (Из воспоминаний старого эпидемиолога) // Сумська старовина. - 2009. - №XXVI-XXVII. - С.158-165.

3. *Дубровинский С.Б.* О руководителях Государственного научного института народного здравоохранения (ГИНЗ): Лев Александрович Тарасевич (1868-1927), Петр Николаевич Диатропов (1858-1934), Евгений Иванович Марциновский (1874-1934), Владимир Александрович Барыкин (1879-1939) // Сумський історико-архівний журнал. - 2009. - №VI-VII. - С.99-117. [Дополнением и пояснением к этой главе воспоминаний служит статья: *Васильев К.К.* К воспоминаниям С.Б.Дубровинского (1885-1975) о профессорах Л.А.Тарасевиче, П.Н.Диатропове, Е.И.Марциновском и В.А.Барыкине / К.К.Васильев // Сумський історико-архівний журнал. - 2009. - №VI-VII. - С.118-127].

4. *Дубровинский С.Б.* К истории становления и развития микробиологии и эпидемиологии в Средней Азии - профессор А.Д.Греков (1873-1957). Из воспоминаний старого эпидемиолога // Сумський історико-архівний журнал. - 2010. - №X-XI. - С.159-170. [Дополнением и пояснением к этой главе воспоминаний служит статья: *Васильев К.К.* К воспоминаниям профессора Самуила Борисовича Дубровинского (1885-1975) о микробиологе и эпидемиологе А.Д.Грекове / К.К.Васильев // Сумський історико-архівний журнал. - 2010. - №X-XI. - С.171-175].

5. *Дубровинский С.Б.* О других деятелях отечественной микробиологии и эпидемиологии: Д.К.Заболотный, М. А.Морозов, С.И.Златогоров и Л.В.Громашевский // Сумський історико-архівний журнал. - 2010. - №VIII-IX. - С.136-149. [Дополнением и пояснением к этому фрагменту воспоминаний является статья: *Васильев К.К.* К воспоминаниям С.Б.Дубровинского (1885-1975) о микробиологах и эпидемиологах: академик АН СССР и президент Всукраїнської академії наук Д.К.Заболотном, члене-корреспонденте АН СССР С.И.Златогорове, академіках АМН СССР М.А.Морозове и Л.В.Громашевском / К.К.Васильев // Сумський історико-архівний журнал. - 2010. - №VIII-IX. - С.150-158].

6. *Семашко Н.А.* Прожитое и пережитое. - М., 1960. - С.5-8.

7. *Сильвестр Г.И.* Бабушка Лида. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.oocities.org/fam_chronicle/glava1.html.

8. *Семашко Н.А.* Страницы воспоминаний // Н.А.Семашко. Избранные произведения. 2-е, исправленное и дополненное издание. - М.: Медицина, 1967. - С.46-49. Впервые опубликована в журнале “Советское студенчество” (1937, №3).

9. *Николаевский Б.И.* Тайные страницы истории. - М., 1995. - 512 с. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://bookz.ru/authors/nikolaevskii-b/tajnye_stranicy/page-5-tajnye_stranicy.html.

10. *Дан Ф.* Письма. - Амстердам, 1985. - С.236. Цит. по: *Тополянский В.* Конец Пироговского общества / В.Тополянский // Индекс. - 2009. - № 30. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.index.org.ru/journal/30/29-topoljanski.html>.

11. *Петров Б.Д.* Н.А.Семашко / Б.Д.Петров, Б.М.Потулов. - М., 1974. - 207 с.

12. Письмо Н.А.Семашко В.И.Ленину и членам Политбюро ЦК РКП(б) 21 мая 1922 г. // “Очистим Россию надолго...”. Репрессии против инакомыслящих. Конец 1921 - начало 1923 г.: Документы. - М., 2008. - С.110-111. Первая публикация в кн.: Высылка вместо расстрела. Депортация интеллигенции в документах ВЧК-ГПУ. 1921-1923. - М., 2005. - С.74-75.

13. *Главацкий М.Е.* “Филосовский пароход”: год 1922-й. Историографические этюды / М.Е.Главацкий. - Екатеринбург, 2002. - 223 с.

14. *Васильев К.К.* Философский пароход 1922 г. (по материалам протоколов заседаний Политбюро ЦК КП(б) Украины) / К.К.Васильев // Сумська старовина. - 2002. - №X. - С.258-263.

15. Васильев К.К. “Философский пароход”: как это делалось на Украине. (По протоколам заседаний ЦК Коммунистической партии /большевиков/ Украины) / К.К.Васильев // Интеллигенция России и Запада в XX-XXI вв.: выбор и реализация путей общественного развития: Материалы науч. конф., 28-30 мая 2004 г. - Екатеринбург, 2004. - С.18-22.
16. Васильев К.К. К биографии физиолога профессора Б.П.Бабкина (1877-1950) / К.К.Васильев // Физиологічний журнал. - 2010. - Т.56, №2. - С.312.
17. Васильев К.К. Профессор Новороссийского университета Дмитрий Дмитриевич Крылов / К.К.Васильев // Медицинская профессура Российской империи. Краткое содержание и тезисы докладов научной конференции. 3 марта 2006 г. - М., 2006. - С.49-51.
18. Васильев К.К. Хирург Александр Федорович (Исаак Юфудович) Дуван-Хаджи. К истории высылки 1922 года / К.К.Васильев // Актуальні питання вітчизняної та світової історії. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції. 23-24 квітня 2010 року. - Суми, 2010. - С.173-175.
19. Васильев К.К. Горовиць-Власова Любов Михайлівна / К.К.Васильев // Енциклопедія Сучасної України. - К., 2006. - Т.6. - С.284.
20. Васильев К.К. Профессор Новороссийского университета Андрей Петрович Самарин / К.К.Васильев // Медицинская профессура СССР. Краткое содержание и тезисы докладов научной конференции. 16 марта 2007 г. - М., 2007. - С.48-50.
21. Письмо ГПУ в Президиум ВЦИК о нежелательности возвращения из ссылки врачей от 18 декабря 1922 г. // Высылка вместо расстрела. Депортация интеллигенции в документах ВЧК-ГПУ. 1921-1923. - М., 2005. - С.168-169. Повторная публикация: “Очистим Россию надолго...”. Репрессии против инакомыслящих. Конец 1921 - начало 1923 г.: Документы. - М., 2008. - С.441.
22. Заключение 4-го отделения СО ГПУ о возвращении из ссылки Н.А.Вигдорчика от 28 февраля 1923 г. // Высылка вместо расстрела. Депортация интеллигенции в документах ВЧК-ГПУ. 1921-1923. - М., 2005. - С.178. Повторная публикация: “Очистим Россию надолго...”. Репрессии против инакомыслящих. Конец 1921 - начало 1923 г.: Документы. - М., 2008. - С.508.
23. Цит. по: “Очистим Россию надолго...”. Репрессии против инакомыслящих. Конец 1921 - начало 1923 г.: Документы. - М., 2008. - С.626.
24. Сорокин П.А. Дальняя дорога: Автобиография. - М., 1992. - С.145.
25. Наиболее полно литература о жизни и деятельности Н.А.Семашко приведена в кн.: Семашко Н.А. Избранные произведения. Второе, исправленное и дополненное издание. - М., 1967. - С.370-376.
26. Из воспоминаний о Н.А.Семашко можно отметить следующие: Родов Я.И. Годы совместной работы. (Воспоминания о Н.А.Семашко) // Здоровоохранение Российской Федерации. - 1974. - №9. - С.19-21; Рубакин А.И. Я знал его 40 лет. (Воспоминания о Н.А.Семашко) // Советское здравоохранение. - 1974. - №11. - С.82-85; Шерстенников Н.А. Воспоминания о Н.А.Семашко // Советское здравоохранение. - 1961. - №12. - С.67-70.
27. Петров Б.Д. З.П.Соловьев / Б.Д.Петров, Б.М.Поголов. - М., 1976. - 144 с.
28. Соловьев З.П. Вопросы социальной гигиены и здравоохранения. Избранные произведения. - М., 1970. - 528 с.

Васильев К.К. “Модель Семашко”. До спогадів професора Самуїла Борисовича Дубровинського (1885-1975) про організатора охорони здоров’я та соціального гігієніста М.О.Семашко і його співпрацівників - З.П.Соловйова та О.М.Сисіна

У статті, яка супроводжує фрагменти спогадів епідеміолога, доктора медичних наук, професора Самуїла Борисовича Дубровинського “Про перших організаторів радянської охорони здоров’я. Зі спогадів старого епідеміолога”, надаються пояснення та доповнення до мемуарів автора.

Vasylyev K.K. “Semashko model”. The professor Samuil Borisovich Dubrovinsky’s (1885-1975) recollection about the organizers of the health system and social hygienist N.A.Semashko and his colleagues - Z.P.Solovyov and A.N.Sysin

They give explanations and additions to the author’s memoirs in the article that comments on the fragments of an epidemiologist, Doctor of Medicine the professor Samuil Borisovich Dubrovinsky “About the first organizers of the Soviet health system. From the Recollections of an Old Epidemiologist”.

ДУБРОВИНСКИЙ С.Б.

**О ПЕРВЫХ ОРГАНИЗАТОРАХ СОВЕТСКОГО ЗДРАВООХРАНЕНИЯ.
ИЗ ВОСПОМИНАНИЙ СТАРОГО ЭПИДЕМИОЛОГА¹**

Впервые публикуется фрагмент из воспоминаний профессора Самуила Борисовича Дубровинского (1885-1975), который посвящен Н.А.Семашко (1874-1949), З.П.Соловьеву (1876-1928) и А.Н.Сысину (1879-1956). Комментарии К.К.Васильева.

Я начну свои воспоминания с первого руководителя Наркомздрава РСФСР² Николая Александровича Семашко, который в течение 12-13 лет (1918-1930 гг.) плодотворно выполнял свои высокие обязанности.

Известно, что он был старым большевиком и в одно время до революции он работал санитарным врачом в Нижегородской области. Из его автобиографического очерка видно, что он отличался незаурядными способностями и большим чувством ответственности за порученные ему дела (гимназию он окончил с золотой медалью)³. Революционной деятельностью он начал заниматься с юношеских лет, за что подвергался преследованием властей.

Согласно постановлению Совнаркома РСФСР 11 июля 1918 года был создан Наркомздрав РСФСР, как самостоятельный центральный орган, облаченный государственной властью. В его задачи входило объединение всех звеньев лечебной и профилактической медицины и руководство тем и другим. Тем самым возникло впервые в мире такое медицинское учреждение. При создавшихся условиях обеспечивалась возможность планового построения дел здравоохранения, что в буржуазных государствах не могло иметь место. При существовавших в то время условиях и недоброжелательном отношении, а иногда и враждебном, со стороны определённой части врачей, выполнение отмеченной задачи оказалось весьма сложным, но оно настойчиво проводилось в жизнь. Естественно, что создание Наркомздрава являлось исключительно трудной и своеобразной задачей, которая, прежде всего, падала на плечи его первого руководителя.

К моменту создания Наркомздрава РСФСР в Москве, Ленинграде и других местах страны сохранились определённые медицинские учреждения, которыми руководил Земский союз⁴ и другие центральные учреждения. Они играли большую роль во время войны и их надо было включить в новую систему здравоохранения. Руководство Наркомздравом приступило к этому делу с самого начала своего существования. Это также требовало специального внимания и интереса.

В стремлении построить Советское здравоохранение на научных основах, одним из первых постановлений Наркомздрава было учреждение при нём на правах совещательного органа Учёного медицинского совета.

Первым лозунгом Наркомздрава был: *“Охрана здоровья трудящихся - есть дело самих трудящихся”*. Этим исчерпывающе определялось не только демократическое направление данного ведомства, то есть участие самого населения в деле охраны его здоровья, но и профилактическое направление предстоящей деятельности. С особой силой это проявлялось при проведении мероприятий и борьбе с заразными болезнями.

На сколько это направление сохранилось и в дальнейшем, можно судить по докладу министра здравоохранения СССР тов. Курашова⁵ на Всесоюзном совещании актива

работников здравоохранения в декабре 1960 г. в Москве, а также по обращению актива ко всем медицинским работникам Советского Союза. В последнем документе говорится: *“Профилактическое направление было и остаётся главной линией в развитии советского здравоохранения”*. Здесь же рекомендуется медицинским работникам *“совершенствовать её формы и добиться высокой эффективности”*. За истекшие годы известны успехи, достигнутые в нашей стране в деле здравоохранения. У нас свежо в памяти постановление Верховного Совета СССР от 1967 года по докладу министра здравоохранения СССР академика Б.Петровского⁶ и последующие решения ЦК КПСС и Совета Министров СССР об улучшении лечебно-профилактической деятельности в нашей стране. И здесь профилактическое направление идёт параллельно с лечебными мероприятиями.

Особо следует в том отношении подчеркнуть, принятые на VII сессии Верховного Совета СССР *“Основы законодательства СССР и союзных республик о здравоохранении”*. В своём выступлении министр здравоохранения СССР Б.В.Петровский отметил: *“Профилактическая направленность социалистического здравоохранения, подчеркнутая в проекте закона определяет активный наступательный характер”*. Нет сомнения, что эта направленность найдёт своё подтверждение, когда с 1 июля 1970 года Закон вступит в свою силу⁷. Тем самым будет всесторонне закреплено вышеприведённое положение Н.А.Семашко, что советское здравоохранение профилактическое.

Председатель комиссии академик Блохин⁸, представивший проект Основ Закона о здравоохранении отметил, что в нём *“подчёркивается, что долгом гражданина является бережное отношение к своему здоровью и здоровью окружающих”*. Это полностью переключается с лозунгом Наркомздрава, что охрана здоровья трудящихся является делом самих трудящихся.

При проведении своих идей Н.А.Семашко отличался большой принципиальностью и требовательностью к своим помощникам. При всей своей деликатности, корректности и мягкости, которые являлись основной чертой его характера, ему приходилось иногда разъяснять весьма авторитетным лицам свою точку зрения и убеждать их в необходимости выполнения своих задач, которые они до того рассматривали как нереальные. Такая необходимость не могла не возникать. Ведь создавалось новое советское здравоохранение, условия были тяжёлые и необычные. К тому же не всем было доступно отрешиться от своих старых представлений. Совершенно другое положение было у руководителя такого центрального учреждения, каким являлся Наркомздрав. Он знал, что не взирая на трудности, всё должно уложиться в систему и принципы советской власти в соответствии с требованиями страны и интересами народа. В этих случаях он бывал непоколебим и до конца последователен.

Если в интересах дела могло пострадать самолюбие какого-нибудь научного или административного работника, он перед этим не останавливался. Бывали случаи, когда при редактировании какого-нибудь труда, признавая его неудачным, он передавал тему другому автору. Ему это удавалось, благодаря личному знакомству с ведущими работниками и хорошей осведомлённости о своих кадрах. В качестве примера я могу привести следующий случай. Однажды он меня привлёк к участию в составлении статьи о ГИНЗе с учётом работы всех его частей, которые необходимо было поместить в сборник *“Пять лет советской медицине”* (1918-1923 гг.), хотя в это время я работал на другом участке.

Примерно таким же он был при редактировании первой Большой медицинской энциклопедии (БМЭ), которая являлась его детищем. Как известно, Н.А. был главным редактором всех её 35 томов. Каким активным редактором он был и притом умевшим

приспосабливаться к обстоятельствам, говорит следующий случай. Мне было поручено составление статьи на тему *“Медицинское образование за границей”*. Вместо отведённых 5000 знаков, получилось 30000. Оценивая соответствующим образом эту работу, он ограничился лишь тем, что поставил на соответствующем месте вопросительный и восклицательный знаки, а работу пропустил в печать.

Н.А. уделял много времени и внимания вопросам борьбы и с эпидемическими болезнями. Из его личных сообщений известно, что он часто прибегал к консультации по этому вопросу с В.И. Лениным, который считал борьбу с эпидемическими болезнями в первые годы после революции одной из первоочередных задач Советской власти. Н.А. Семашко лично руководил Центральным эпидемиологическим советом, где анализировались данные о движении заболеваемости инфекционными заболеваниями, а в особо важных случаях выносились рекомендации по требующимся мероприятиям. Здесь апробировались также методологические предложения для их применения на практике. Вспоминается расширенный Совет, на котором я секретарствовал. Здесь были заслушаны доклады профессоров Ивашенцова Г.А.⁹ из Петрограда и Марциновского Е.И.¹⁰ из Москвы по вопросу о применении предложенных ими сывороток для лечебно-профилактических целей против сыпного тифа. Эти сыворотки имели целью оказать помощь таким особо уязвимым контингентам, как медицинским работникам, железнодорожникам и другим.

Изготовлением подобной сыворотки и вакцины занимался и Н.Ф. Гамалея¹¹. Все эти препараты в виду их малой эффективности не получили широкого применения в борьбе с данным заболеванием.

Н.А. много времени уделял строительству научно-исследовательских институтов и использованию их достижений на практике. Он нередко посещал институты и его появление каждый раз воодушевляло работников в их трудном деле и вызывало энтузиазм для совершенствования их деятельности. К таким случаям относится его посещение Центрального бактериологического института¹² в 1921 году. Это было приурочено ко дню, когда институт выпустил первую стотысячную ампулу противодифтерийной сыворотки.

Этот институт является одним из старейших в стране - он начал существовать свыше 75 лет тому назад и был организован частным предпринимателем¹³. В 30-ые годы он являлся основой производственного сектора вновь созданного института ЦИЭМ. Работы этого института заслуживают специального изучения.

Об особом интересе Н.А. Семашко к вопросу о создании наиболее благоприятных условий для работы научно-исследовательских институтов говорит следующее. Экспериментальный институт биологии, руководимый Н.К. Кольцовым¹⁴, после его перехода в ГИНЗ¹⁵ развернул такую большую работу, что ему необходимо было получить другое соответствующее помещение. Оно было найдено на Воронцовом поле. Тот прекрасный особняк был занят под жильё. Н.А. лично поехал туда вместе со специальной комиссией. Помню, как он внимательно всё обследовал на месте, и, согласно его заключению, указанный институт получил это здание.

Стоит также отметить, что он лично содействовал тому, чтобы Институт биохимии во главе с А.Н. Бахом¹⁶ вошёл в сеть ГИНЗа.

Организация последнего в целом была связана с большими трудностями. Мне известно, как высоко ценили руководители ГИНЗа Л.А. Тарасевич¹⁷ и П.Н. Диатропов¹⁸ внимание и помощь наркома в этом деле.

В творческой деятельности Н.А. определенное место занимало создание на медицинском факультете при Первом московском университете (впоследствии Первый

московский мединститут)¹⁹ кафедры социальной гигиены и внедрение этой дисциплины как самостоятельной единицы при изучении гигиены и организации здравоохранения. Являясь первым, кто создал эту кафедру, он руководил ею до конца своей жизни.

Определённое место в своей деятельности Н.А. отводил созданию Академии медицинских наук СССР в 1944 году. Он является одним из первых действительных членов её и членом президиума, избранного на 1-й Сессии АМН.

Н.А. активно участвовал на всех съездах эпидемиологов, микробиологов и санитарных врачей РСФСР и СССР. Он почти всегда выступал со вступительной и заключительной речами установочного характера. Для него было характерно, что он никогда не отказывался тут же давать в секретариат текст своего выступления в письменном виде. Они, как правило, были готовы для печати. Следует отметить, что он очень легко и доходчиво писал по различным вопросам здравоохранения, в том числе и на темы борьбы с заразными болезнями. Об этом говорят его многочисленные статьи на эти темы.

Отличаясь незаурядными ораторскими способностями, будучи прекрасным популяризатором, он нередко со страстным красноречием выступал перед широкими массами населения.

Случайно мне пришлось, во время своего пребывания на курорте в Липецке, наблюдать, с каким большим успехом он здесь выступал на митинге с яркой речью от имени правительства. Это было в 1919 году, когда Липецк был прифронтовым городом - подступал Деникин²⁰. Известный в стране и популярный в народе нарком был и в данном случае, как обычно, прост и доступен.

Мне сейчас не известно, что побудило Н.А. выступить в 1925 году с напутственным словом перед выпускниками Второго московского мединститута²¹. Эти молодые врачи в подавляющем большинстве были девушки и их больше всего пугала акушерская деятельность на периферии. Н.А. нашел добрые слова, чтобы уверить их, что они справятся с этим делом, рекомендовал верить в свои силы, учиться у старших товарищей и приобретать знания в процессе предстоящей практики.

Н.А. Семашко отличался доступностью, добротой и готовностью быть полезным не только для дела в целом, но и в отношении отдельных людей. Он очень много времени уделял личному общению с массами. На его приёме, который отличался исключительной простотой, можно было видеть простых людей и инвалидов, и других лиц, которые всегда имели беспрепятственный доступ к нему. Они ожидали его вмешательства и помощи и он, действительно, терпеливо находил время и пути, чтобы всех удовлетворить.

В 1922 году, ко времени четырёхлетия существования Наркомздрава крупные деятели науки, работники научных и педагогических институтов, ведущие организаторы здравоохранения, представители искусства (известно, что и к нему он имел тяготение) и другие лица пожелали встретиться с руководством Наркомздрава, чтобы выразить ему свою признательность и уважение. Здесь были и все члены коллегии. В большом зале Московского дома учёных, председателем которого тогда был Н.А. Семашко, собралось значительное количество людей и был проведен дружеский вечер. Было произнесено много речей, в которых отмечались достижения Наркомздрава и заслуги его главных руководителей. Несмотря на повторное напоминание академика Петра Петровича Лебедева²², что во время развлечения и отдыха не следует заниматься деловыми разговорами, присутствовавшие учёные и другие ответственные работники в своих выступлениях отмечали, что сила и успехи Наркомздрава зиждется на том, что его возглавляет

Н.А.Семашко с его “золотым сердцем” и что его первым заместителем является “стальной” Зиновий Петрович Соловьёв.

Мне кажется, что все присутствующие были согласны со стихийно возникшими эпитетами.

После ухода из Наркомздрава видное место в деятельности Н.А.Семашко занимали организация и руководство Научно-исследовательским институтом организации здравоохранения и истории советской медицины.

После смерти Н.А., этому институту было присвоено имя его создателя. Сейчас он носит название “*Всесоюзный научно-исследовательский институт социальной гигиены и организации здравоохранения имени Н.А.Семашко Министерства здравоохранения СССР*”²³. В этом институте создан музей, соответствующий направлению деятельности данного учреждения.

* * *

Как уже было отмечено, первым заместителем Наркома здравоохранения РСФСР, который начал свою деятельность на этом поприще одновременно с Н.А.Семашко, был Зиновий Петрович Соловьёв. Моя первая встреча с ним состоялась в феврале 1919 г. на первом заседании комиссии по организации ГИНЗа. Она состоялась в одной из комнат санитарно-эпидемиологической секции Наркомздрава. Зиновий Петрович производил большое впечатление своим видом исключительно красивого, представительного и подтянутого председателя²⁴. То, что он считал необходимым лично явиться на работу этой комиссии, указывало на то большое значение, которое он придавал вопросу, предстоящему решению. Речь шла о структуре ГИНЗа.

В дальнейшем одновременно с руководством гражданскими вопросами здравоохранения З.П. являлся и начальником Главного военно-санитарного управления СССР. Его внешность украшал военный мундир с четырьмя ромбами²⁵.

Организацией здравоохранения З.Н. занимался с самого начала существования Советской власти, но он был известен и в прошлом как крупнейший санитарный врач, организатор здравоохранения, видный деятель земства и как литературный работник. Его знали многие из старых работников, которые пришли в Наркомздрав вскоре после его организации. К ним относятся: А.В.Мольков²⁶, М.Г.Рафес²⁷, Н.И.Тезяков²⁸, П.Н.Диатроптов, Е.И.Маценовский, А.Н.Сысин и другие. Он был известен по своей строгости в Земском союзе, Пироговском обществе врачей²⁹, по литературной работе в медицинских журналах и как практический санитарный врач. Его старые знакомые рассказывали, что он везде отличался большой требовательностью. З.П.Соловьёв, как и Н.А.Семашко много времени уделяли вопросу создания научной базы в строительстве Советского здравоохранения. Естественно, что наряду с другими, вновь созданными институтами, он занимался и ГИНЗом. Вопрос о структуре последнего подвергся дискуссии. Одни считали, что он должен быть единым целым, а входящие в него части должны являться самостоятельными отделами. Другие предлагали рассматривать это учреждение как ассоциацию институтов. При этом для ГИНЗа в целом отводились функции централизованного руководства, вопросы общего планирования, финансирования и внешнего представительства. Несмотря на то, что при создании центральных органов здравоохранения в то время существовали централистские тенденции, З.П., взвешивая этот спорный вопрос, пришёл к выводу, что вторая точка зрения более правильная, так как считал, что в систему ГИНЗа его части должны войти как самостоятельные научно-исследовательские, методологические и научно-практические учреждения. В их обязанности он включал также подготовку и

совершенствование специальных кадров, соответствующих функциям ГИНЗа. Он предусматривал централизованное планирование научно-исследовательской деятельности всех частей данного учреждения.

Вопрос централизованного планирования научно-исследовательской деятельности, начиная с конца 20-х годов, внедрялся в практику. На других участках этот метод широко применялся в стране, строившей социализм. Как уже было отмечено, это проводилось со всей последовательностью и настойчивостью Наркомздравом в его оперативной деятельности. Возможность планирования науки вызывала в те годы сомнения даже у некоторых из наиболее прогрессивных учёных. Было распространено мнение, что тут трудно уточнить сроки для проведения экспериментальной и другой творческой исследовательской деятельности. К тому же указывалось на то, что не всегда можно быть уверенным как в результатах, так и во всех возможностях применения последних на практике. Отсюда следовал вывод, что планирование работы научных институтов не реально и бесперспективно. По этому трудному вопросу в то время З.П. является первым из руководителей НКЗ, который сделал нам в ГИНЗе в 1929 году большой инструктивный методологический доклад. Это было уже тогда, когда директором ГИНЗа был А.Н.Бах, который, как известно так ратовал за планирование в науке. Доклад З.П. был очень поучительный и исходил от человека, который был полон веры в продуктивность и возможность планирования научной деятельности. Он также считал, что это будет содействовать внедрению в плановом порядке научных достижений в практику. Как представитель власти он требовал от учреждения и его научных сотрудников, чтобы и они переключились на те же методы, которые применяются в стране при строительстве социалистического общества и чтобы они шли в ногу с последними.

Будучи председателем комиссии по чествованию 100-летия со дня рождения Луи Пастера, З.П. предложил присвоить ГИНЗу имя последнего, что было осуществлено в начале 1923 года. Этот акт в то время рассматривался как символизация связи между передовым целенаправленным движением советского строя с лучшими научными и гуманными традициями прошлого, одним из лучших представителей которого являлся Л.Пастер.

С методами работы З.П. мне пришлось сталкиваться лично в период организации ГИНЗа. При всей своей занятости и перегруженности он находил время, чтобы наставлять отдельных своих сотрудников и обучать их составлению ответственных документов. Он нередко возвращал планы и отчёты для переделки. Извлекая суть из этих, иногда несовершенных, документов, он делал всё необходимое, чтобы дело не тормозилось. Не скрою, я знал, что это для его подчинённых не проходило без соответствующих переживаний.

С большой признательностью вспоминаю З.П. по следующему немаловажному для меня факту. Он являлся активным редактором моей первой статьи, посвящённой сывороточно-вакцинному делу. Эта статья была опубликована в 1921 году в *«Известиях Наркомздрава»*, редактором которого был З.П. Этот ежемесячный медицинский журнал был в то время единственным, который издавался более и менее регулярно, будучи официальным органом Наркомздрава РСФСР. Я до сих пор помню, как выглядел текст этой работы в отредактированном виде. Он показал большой опыт и знания З.П., свой стиль работы как вдумчивого и добросовестного редактора³⁰. Следует отметить, что З.П. много работал как редактор в разных областях здравоохранения. Редактируя материалы о съездах и совещаниях, он однажды рекомендовал мне избегать изложения протокольных данных, а взамен этого давать

вскрывающую сущность в виде обобщений. Для выполнения такого требования необходимо было обладать соответствующей подготовкой и З.П. этого добивался.

Известно, что З.П. проявлял исключительный интерес к создаваемой во Втором московском медицинском институте кафедре социальной гигиены. Он много работал над методологией преподавания этой дисциплины. Здесь он также готовил своих помощников, как кадры повышенного типа. Они, действительно, продолжали работу своего учителя и с гордостью констатировали это, причисляя себя к его школе.

З.П. является общепризнанным теоретиком советского здравоохранения. Это сказывалось в его многогранной деятельности, в обобщающих выступлениях и специальных статьях и монографиях. Специальной базой ему служила вышеупомянутая кафедра социальной гигиены.

Выполняя свои большие государственные дела, он находил время, чтобы помочь детскому населению в стране - он очень любил детей. Будучи председателем Российского Красного Креста и Полумесяца, З.П. много сделал для улучшения здоровья юных пионеров. В 1924 году он основал службу здоровья для последних. В 1925 году он основал лагерь-санаторий "Артек"³¹. Это тот самый "Артек", который сейчас пользуется мировой известностью. Он лично занимался его организацией, часто там бывал и любовно общался с детьми. Помню фотографический снимок, который иллюстрировал это взаимное отношение между ним и ребятами. Об отношении его к этому учреждению характерен следующий случай. У З.П. в одно время участились сердечные приступы. Обеспокоенные сотрудники и друзья, обсуждая этот вопрос, задумались над тем, что необходимо предпринять. Всеми было поддержано предложение посоветовать ему поехать на некоторое время в "Артек", так как надеялись, что это лучше всего подействует на восстановление его здоровья. Реализация этого совета, окружение детей, действительно оправдали себя.

Умер Зиновий Петрович от другой болезни, которая истощила его могучий организм и таким образом оборвала жизнь этого исключительно цельного человека.

* * *

Чувствую приятную необходимость остановиться ещё на одном деятеле Наркомздрава РСФСР в первом периоде его деятельности. Это был ближайший соратник Н.А.Семашко и З.П.Соловьёва - Алексей Николаевич Сысин. Он как заведующий санитарно-эпидемиологической секцией являлся душой всей работы, которая в течение первых 10-15 лет существования Наркомздрава проводилась как по части санитарного обеспечения страны, так и по борьбе с инфекциями. Будучи гигиенистом широкого профиля, он вынужден был значительную часть своей деятельности посвятить вопросам эпидемиологии. А.Н.Сысин был известен и до советского периода, как прогрессивный с большим опытом санитарный врач. Одно время он работал вместе с Н.А.Семашко в Нижегородской санитарной организации, а с З.П.Соловьёвым в Земском союзе, что тогда уже сблизило этих крупных деятелей советской профилактической медицины.

Наша первая встреча с А.Н.Сысиным произошла в начале 1919 года, когда заведомый им большой участок работы Наркомздрава, а именно санитарно-эпидемиологическая секция (СЭС), ещё находилась в стадии развёртывания разносторонней деятельности.

С ним говорили обо мне, и он предложил, чтобы я пришёл не в Наркомздрав, а в помещение архива, где хранились документы бывшего Земского союза, над которыми он работал. Как уже было упомянуто, Наркомздрав изучал и объединял в

то время оставшиеся от прошлых центральных учреждений материалы. А.Н., естественно, был одним из участков данной работы.

Это место он должно быть избрал, чтобы в спокойной обстановке обсудить со мною те вопросы, которые были связаны с моим переходом на работу в его учреждение в области борьбы с инфекциями. После этого он здесь же определил те участки работы, которые он намерен был возложить на меня.

Более подробно об этом уже было выше сказано.

Естественно, что такая встреча незабываема и, как это будет видно из дальнейшего, этот его поступок является характерным для него.

А.Н.Сысин полностью отвечал тем требованиям, какие предъявлял санитарному врачу один из основоположников в нашей стране санитарно-эпидемиологической деятельности П.Н.Диатропов. По мнению П.Н., *“санитарный врач должен иметь не только инициативу, он должен проявлять, если можно так выразиться, в значительной степени творчество; перед ним масса нетронутых вопросов, которые он должен возбудить, разработать и провести в жизнь. Ему необходимо разностороннее образование и широкий кругозор”*. В дополнение к этим диатроповским требованиям А.Н. обладал как организатор исключительной способностью подбирать надёжных и ценных сотрудников, правильно расставлять их и разрешать вместе с ними большие участки работы, которые выдвигались советским здравоохранением.

В первый период деятельности А.Н. приходилось уделять много внимания и противоэпидемическим вопросам. В первую очередь это относилось к специфическим профилактическим прививкам против кишечных инфекций и к оспопрививанию. По этой линии у него постоянно имелись контакты с Центральной сывороточно-вакциной комиссией и с отдельными его членами. В качестве одной из первоочередных задач являлась подготовка декрета об обязательном оспопрививании. Этот декрет был подписан В.И.Лениным 10 апреля 1919 года. На фронте здравоохранения этот акт является революционным и он имел большое значение. Экономика страны, эпидемическое состояние её создавали исключительно трудные условия для реализации этого декрета, хотя он был составлен с большой осторожностью. Обязательной являлась только вакцинация и исключительно для определённых групп населения. В первую очередь это относилось к детям первого года жизни. Что касается других контингентов, то для вакцинации отбирались только те группы населения, которые были доступны для вакцинации в организованном порядке. В этом декрете имеется указание о целесообразности ревакцинации, но без определения возрастных показателей. Последние нашли своё место в последующих постановлениях правительства о всеобщем и обязательном оспаривании. Такие декреты были изданы в 1924 году и позднее.

О том, что А.Н. занимался вопросами эпидемиологии видно из того, что вскоре после моего прихода в СЭС, он во главе со специальной группой работников направился в Петроград на организованную там конференцию по сыпному тифу - вопросу сверх актуальному в то время. Несмотря на чрезвычайно тяжёлое состояние, которое переживал тогдашний Петроград, конференция была проведена на исключительно высоком уровне. Здесь выступал Евгений Никонорович Павловский³² со своими работами о вшах, ставшими впоследствии классическими, инфекционист Розенберг Николай Константинович³³ с клиническими наблюдениями над больными сыпным тифом, Недригайлов В.И.³⁴ - об опыте проведённом на себе лично фильтром крови большого сыпным тифом,

показавшим, что возбудитель сыпного тифа не является фильтрующимся вирусом. Тогда ещё относительно молодой Гартох Оскар Оскарович³⁵ предложил рациональный способ борьбы с бытовой вшивостью при помощи утюга. На этой конференции был прослушан блестящий доклад Ипполита Васильевича Давыдовского³⁶ о паталого-анатомических изменениях, вызываемых при сыпном тифе. Особое внимание обратили на себя выступления знаменитого своими трудами С.И.Златогорова³⁷ и гигиениста-эпидемиолога В.И.Яковлева³⁸. Последний, известный своими "*Яковлевскими тетрадами*", поразил всех своими обобщениями. О них обменивались мнениями и в кулуарах. А.Н.Сысин выступал как представитель Наркомздрава РСФСР. Он конкретизировал задачи органов здравоохранения в борьбе с инфекциями применительно к новым условиям. С большим талантом и исключительной активностью руководил этой конференцией престарелый общеизвестный организатор здравоохранения профессор Обух В.Н.³⁹

Забыть эту конференцию, особенно таким молодым работникам, каким я тогда являлся, невозможно. Я очень был благодарен А.Н. за то, что он привлёк меня к этой конференции. Следует отметить, что её работы были вскоре опубликованы в виде специального сборника. Для того времени это являлось не только научным достижением, но и подвигом.

А.Н. привлекался на заседания Совнаркома как специалист по санитарному законодательству. Однажды после такого заседания он поделился своими впечатлениями об условиях, при которых проходил как его вопрос, так и другие. Председательствовал В.И.Ленин. Обсуждение отмечалось большой деловитостью, краткословием и быстротой обсуждения. В этом стиле проходили замечания и выступления самого В.И.Ленина. Он же лично конкретизировал решения.

Работы по эпидемиологии А.Н. осуществлял, возглавляя группу работников в составе И.А.Добрейцева⁴⁰, И.С.Блоха⁴¹, В.С.Соловьёва⁴², А.И.Федорович⁴³, автора этих строк и др.

В деятельности А.Н. особое место занимала разработка и проведение в жизнь постановлений и законов по санитарным и противоэпидемическим мероприятиям. Он много трудился над составлением проекта санитарного закона, потребовавшего ряд этапов.

С 1922 года А.Н. являлся делегатом СССР в международных конференциях по санитарным вопросам. Начиная с 1926 года, А.Н. представлял Советский Союз в Международном бюро общественной гигиены. Помимо официального представительства по работе о конвенционных инфекциях, А.Н. постоянно докладывал на секциях этой организации о состоянии и движении заболеваемости отдельных инфекций в СССР и о проводимых мероприятиях. По его предложению такие доклады подготавливались соответствующими специалистами. Мне была поручена работа на тему "*Туляремия в РСФСР за 1921-1928 гг.*". Доклад был опубликован в 1930 году в журнале <...>⁴⁴.

За период 1919-1921 годов мне многократно приходилось по делам СЭС и ГИНЗа бывать в Петрограде и наблюдать героизм города в целом и в частности медицинской организации, в том числе научных учреждений. К этим моментам мы ещё вернёмся при дальнейшем изложении.

Упомяну, что по инициативе А.Н. я подготовил работу по вопросам о здоровом молоке и его возможном, при неправильном использовании, эпидемическом значении. Они опубликованы в сборниках под его редакцией. Он же дал нам (В.А.Левицкому⁴⁵ и мне) заказ написать статью о Санитарно-гигиеническом институте, напечатанную в 1929 году в журнале "*Гигиена и эпидемиология*"⁴⁶, который

он редактировал. А.Н. был того типа редактор, который активно выбирал темы, определял их цель и давал им основное направление, а при их оформлении он представлял авторам максимум самостоятельности и простора.

Большую редакционную работу А.Н. выполнял в БМЭ с момента её возникновения. Он редактировал отдел гигиены и был пом. главного редактора.

С большим интересом А.Н. относился к работе созываемых Наркомздравом съездов. Он лично участвовал при организации и проведении съездов, посвящённых вопросам гигиены и эпидемиологии. Здесь он постоянно был членом оргбюро, президиумов и часто выступал с большими установочными докладами. Как правило, он был членом редакции трудов таких съездов.

Большое значение имеет его дискуссия по вопросу *“о широкой диспансеризации рабочих по московскому методу”*, которым руководил Я.Ю.Кац⁴⁷. В этих докладах и выступлениях А.Н. проводил линию, разделяемую Наркомздравом РСФС. Этот вопрос в то время занимал умы санитарной организации; он заслуживает специального изучения.

А.Н., будучи зам. председателя оргбюро XIII съезда⁴⁸, в Ленинграде в 1956 году не смог присутствовать на нём, так как сильно заболел. Во время работы этого съезда А.Н. умер. Съезд послал официальную комиссию для участия от своего имени на похоронах.

О популярности А.Н., как руководителя санитарной организации страны говорит то, что с течением времени его имя стало в своих сферах, как бы нарицательным. Оценивая заслуги другого крупного деятеля по санитарии А.И.Марзеева⁴⁹, который, начиная с первых лет существования Советской Украины возглавлял это дело, его называли *“Украинским Сысиным”*. Они оба это знали, и, кажется, были довольны таким определением.

Проблеме подготовки кадров по санитарии и гигиене А.Н. уделял много внимания во все периоды своей деятельности. Уже в 1913 году он состоял преподавателем на курсах по усовершенствованию санитарных врачей в Москве. Он продолжал деятельность ассистента в Московском мединституте по специальности гигиены и санитарии. В 1924 году он был избран профессором общей гигиены кафедры, в своё время созданной Ф.Ф.Эрисманом⁵⁰. Реорганизовав её, он с соавторами, по преимуществу из своих сотрудников, составил руководство по гигиене. Начиная с 1931 года, он руководил кафедрой общей и коммунальной гигиены при Центральном институте усовершенствования врачей (ЦИУ).

В генеральном плане А.Н. было строительство новых по профилю и содержанию научно-исследовательских институтов и научно-практических лабораторий по санитарии-гигиене и борьбе с заразными болезнями. Он является первым, который выдвинул идею создания центрального института народного здравоохранения, получившего впоследствии название *“Научно-исследовательский институт народного здравоохранения - ГИНЗ”*. Он предусматривал, что в задачи института нужно включить, с одной стороны, изучение этиологии и механизмов передачи наиболее распространённых в стране инфекций и установление методов борьбы с ними, а с другой - разработку санитарно-гигиенических методов оздоровления внешней среды и бытовых условий. В процессе организации ГИНЗа, - института, который вначале некоторые учёные рассматривали, как стремление к *“гигантизму”*, задачи этого института расширялись. Сюда были включены вопросы охраны здоровья населения путём изучения проблемы питания и специальных разделов биологии. После реорганизации ГИНЗа в 1930 году А.Н.Сысину было поручено руководство выделенным отсюда

Институтом санитарии и гигиены⁵¹, который после перехода в Академию медицинских наук СССР был преобразован в Институт общей и коммунальной гигиены. Со времени смерти А.Н.Сысина институт носит его имя.

¹Комментарии К.К.Васильева (Одесса).

²Наркомздрав (НКЗ) РСФСР - Народный комиссариат здравоохранения Российской Советской Федеративной Социалистической Республики.

³В Елецкой классической гимназии Н.А.Семашко был одним из первых учеников, но ввиду его участия в запрещенном кружке гимназистов для выписки литературы и совместного чтения его лишили на выпускном экзамене отличия.

⁴Полное название "Земского союза", общественно-политической организации, возникшей в августе 1914 г. - "Всероссийский земский союз помощи больным и раненым воинам".

⁵Курашов Сергей Владимирович (1910-1965) - министр здравоохранения СССР в 1959-1965 гг.

⁶Петровский Борис Васильевич (1908-2004) - действительный член Академии наук СССР и Академии медицинских наук СССР, министр здравоохранения СССР в 1965-1980 гг.

⁷"Основы законодательства Союза ССР и союзных республик о здравоохранении" были утверждены законом Верховного Совета СССР от 19 декабря 1969 г.

⁸Блохин Николай Николаевич (1912-1993) - российский хирург-онколог, академик АН СССР и АМН СССР.

⁹Ивашенцов Глеб Александрович (1883-1933) - профессор-инфекционист.

¹⁰Марциновский Евгений Иванович (1874-1934) - паразитолог, эпидемиолог, заслуженный деятель науки РСФСР (1934).

¹¹Гамалея Николай Федорович (1859-1949) - микробиолог, почетный член АН СССР (1940), академик АМН СССР (1945), лауреат Сталинской премии (1943).

¹²Центральный бактериологический институт был образован в Москве в 1891 г. как частный химико-микроскопический и бактериологический кабинет Ф.М. Блюменталю, а с установлением советской власти национализирован. В 1931 г. преобразован в Центральный институт эпидемиологии и микробиологии (ЦИЭМ). Ныне Научно-исследовательский институт эпидемиологии и микробиологии имени Н.Ф.Гамалея.

¹³Нынешний НИИ эпидемиологии и микробиологии имени Н.Ф.Гамалея был организован Филиппом Марковичем Блюменталем (1859-1927, Париж), который после захвата власти большевиками стал политическим эмигрантом.

¹⁴Кольцов Николай Константинович (1872-1940) - биолог, член-корреспондент АН СССР.

¹⁵ГИНЗ - Государственный институт народного здравоохранения (1920-1930).

¹⁶Бах Алексей Николаевич (1857-1946) - биохимик и физиолог растений, академик АН СССР (1929), Герой Социалистического Труда (1945), лауреат Сталинской премии.

¹⁷Тарасевич Лев Александрович (1868-1927) - иммунолог, микробиолог, патолог, академик Всеукраинской академии наук.

¹⁸Диатроптов Петр Николаевич (1858-1934) - гигиенист, микробиолог, эпидемиолог, профессор, заслуженный деятель науки РСФСР (1928).

¹⁹Первый московский медицинский институт - ныне Первый московский медицинский университет имени И.М.Сеченова.

²⁰Деникин Антон Иванович (1872-1947) - военачальник, один из главных руководителей Белого движения в годы гражданской войны.

²¹Точнее 2-ой Московский государственный университет, из которого только в 1930 году выделился самостоятельный 2-ой Московский государственный медицинский институт - ныне Российский национальный исследовательский медицинский университет имени Н.И.Пирогова.

²²Лазарев Петр Петрович (1878-1942) - советский физик, биофизик и геофизик, академик АН СССР (1917).

²³Всесоюзный научно-исследовательский институт социальной гигиены и организации здравоохранения имени Н.А.Семашко министерства здравоохранения СССР - ныне Национальный научно-исследовательский институт общественного здоровья Российской академии медицинских наук.

²⁴В машинописи далее следует следующее зачеркнутое предложение: "При существовавшей в то время обстановке обращал на себя внимание его синий костюм из прекрасного материала".

²⁵Ромбы - знаки различия для высшего командного состава Рабоче-крестьянской Красной армии. В 1918-1924 гг. четыре ромба - командующий фронтом, а З.П.Соловьев возглавлял военно-санитарную службу РККА.

²⁶Мольков Альфред Владиславович (1870-1947) - гигиенист и организатор здравоохранения, директор Государственного института социальной гигиены Наркомздрава в Москве, профессор (1935).

²⁷Рафес Михаил Григорьевич (Меер Гиршевич) (1876 - ?) - гигиенист.

²⁸Тезяков Николай Иванович (1859-1925) - земский санитарный врач и общественный деятель, заведующий санитарно-бактериологическим отделом главкурупра Народного комиссариата здравоохранения РСФСР.

²⁹Пироговское общество врачей - Общество русских врачей в память Н.И.Пирогова было всероссийским негосударственным объединением медиков всех специализаций. Оно осудило октябрьский переворот и было в оппозиции к советской власти, что привело к его роспуску в 1922 г.

³⁰В машинописи после слов "свой стиль работы как вдумчивого и добросовестного редактора" следуют зачеркнутые слова - "с ножницами в руках и с использованием клея и цветных карандашей".

³¹Артек - ныне Международный детский центр "Артек" (южный берег Крыма вблизи посёлка Гурзуф). Основанный как лагерь-санаторий для детей, страдающих туберкулёзной интоксикацией, в советскую эпоху он стал самым знаменитым пионерским лагерем СССР.

³²Павловский Евгений Никанорович (1884-1965) - зоолог, энтомолог, академик АН СССР (1939) и Академии медицинских наук СССР (1944), Герой Социалистического Труда, депутат Верховного Совета СССР 2-4-го созывов.

³³Розенберг Николай Константинович (1876- 1933) - инфекционист, профессор.

³⁴Недригайлов Виктор Иванович (1865-1923) - микробиолог.

³⁵Гартох Оскар Оскарович (1881/1882-1942) - микробиолог, профессор.

³⁶Давыдовский Ипполит Васильевич (1887-1968) - патологоанатом, академик АМН СССР (1944), Герой Социалистического Труда (1957).

³⁷Златогоров Семен Иванович (1873-1931) - микробиолог, член-корреспондент Академии наук СССР (1929).

³⁸Яковлев Виктор Ильич (1860 - 1927) - гигиенист, эпидемиолог, микробиолог.

³⁹Обух Владимир Александрович (1871-1934) - участник революционного движения, член Коммунистической партии с 1894 г., в 1919-1929 гг. - заведующий Московским городским отделом здравоохранения.

⁴⁰Добрейцер Исаак Аронович (1878-1938) - эпидемиолог и гигиенист, профессор, руководитель эпидемиологического подотдела санэпидотдела Народного комиссариата здравоохранения РСФСР.

⁴¹Блох Илья Самуилович (1886 - ?) - эпидемиолог, сотрудник Народного комиссариата здравоохранения.

⁴²Соловьев Василий Сергеевич (1885 - ?) - эпидемиолог, сотрудник Народного комиссариата здравоохранения.

⁴³Федорович Анна Ивановна (1872-1933) - паразитолог и микробиолог, с 1918 г. и в начале 1920-х годов сотрудник санэпидсекции Наркомздрава РСФСР.

⁴⁴Автор воспоминаний в машинописи от руки латиницей приводит название журнала, которое не представляется возможным прочесть.

⁴⁵Левицкий Вячеслав Александрович (1867-1936) - гигиенист, заслуженный деятель науки РСФСР.

⁴⁶Левицкий В.А. и Дубровинский С.Б. Санитарно-гигиенический институт ГИНЗа // Гигиена и эпидемиология. - 1929. - №3-4. - С.132-136.

⁴⁷Кац Яков Юльевич (Иоселевич) (1869 - ?) - санитарный врач, заведующий санитарной частью Московским городским отделом здравоохранения.

⁴⁸XIII съезд - XIII Всесоюзный съезд гигиенистов, эпидемиологов, микробиологов и инфекционистов. Июнь 1956 г., Ленинград.

⁴⁹Марзеев Александр Никитич (1883-1956) - гигиенист, академик АМН СССР (1944).

⁵⁰Эрисман Фёдор Фёдорович (1842-1915) - один из основоположников научной гигиены в Российской империи.

⁵¹Точнее - Центральный научно-исследовательский санитарно-гигиенический институт, а ныне - Государственное учреждение Научно-исследовательский институт экологии человека и гигиены окружающей среды имени А.Н.Сысина Российской академии медицинских наук.

Дубровинський С.Б. Про перших організаторів радянської охорони здоров'я. Зі спогадів старого епідеміолога

Вперше публікується фрагмент зі спогадів професора Самуїла Борисовича Дубровинського (1885-1975), який присвячений М.О.Семашко (1874-1949), З.П.Соловйову (1876-1928) і О.М.Сисіну (1879-1956). Коментарі К.К.Васильєва.

Dubrovinsky S.B. About the first organizers of the Soviet health system. From the Recollections of an Old Epidemiologist

One fragment of the professor Samuil Borisovich Dubrovinsky's recollection (1885-1975), devoted to the outstanding N.A.Semashko (1874-1949), Z.P.Solovyov (1876-1928) and A.N.Sysin (1879-1956), was published for the first time. K.K.Vasylev's comments.

Отримано 15.09.2011

СТАРИКОВ Г.М.

ОСТАННІ ЛИСТИ ОЛЕКСАНДРИ ЄФИМЕНКО

У публікації подано чотири листи Олександри Яківни Єфименко до свого сина Тараса, написані нею незадовго до трагічної загибелі. Кореспонденції містять відомості про умови життя дослідниці, її наукову роботу тощо.

Один із небагатьох дослідників життя і творчості Олександри Яківни Єфименко (1848-1918) - П.Г.Марков подарував Центральному державному історичному архіву у м.Київ чимало оригіналів та копій матеріалів, зібраних ним під час роботи над цією темою. Серед переданих ним речей особливу увагу привертають до себе чотири листи. Написані вони О.Я.Єфименко до свого сина Тараса протягом листопада-грудня 1918 р. У них детально змальовані умови життя дослідниці на хуторі Любочка Волчанського повіту на Харківщині¹, куди вона разом з донькою Тетяною переїхала у грудні 1917 р. і де усього лише за рік обидві жінки загинули під час нападу банди. Академік С.Ф.Платонов у некролозі подав можливу версію цієї трагічної події: *“Принимая на себя ответственность за точность сообщения, некто Б.Элькин сообщал в 1919 году в газетах, что убийство А.Я.Ефименко произошло в Харькове во второй половине декабря 1918 г. или в самом начале января 1919 г. вскоре после занятия Харькова войсками Петлюры: “ее убили солдаты Петлюровского войска - убили за то, что она не хотела выдать солдатам спрятавшихся в ее квартире двух дочерей Харьковского губернского старосты (представителя гетманской власти) Неклюдова ... донос привел солдат к квартире Ефименко, где спрятались две дочери Неклюдова; Ефименко отказалась выдать их, заявив, что у нее никто не спрятан; был произведен обыск, девушки были обнаружены, убиты, и их участь тут же, на месте, разделила А.Я.Ефименко”*². На жаль, детально цей сюжет, як і багато інших з життя вченої, дослідниками не з'ясований. На сьогоднішній день постаті Олександри Яківни Єфименко та її чоловіка Петра Савича Єфименка вочевидь потребують ґрунтовного дослідження. Сподіваємось, що незабаром вийде друком монографія Андреаса Каппелера, яка заповнить цей вакуум³.

Оригінали листів досить непогано збереглися і доволі легко піддаються прочитанню. Їхній текст передано зі збереженням граматики і стилістики автора, виправлено лише явні описки, застосовано сучасні правила пунктуації, скорочення розкриті у квадратних дужках.

№1

25 окт[ября] (4 нояб[ря]) [1918]

Дорогой Тарасик. Посылаю тебе прошение в Палату и на всяк случай бланку. Хотелось бы знать, можно ли рассчитывать на простую просьбу, или, может, надо ее подкрепить каким-нибудь ходатайством? У меня в теперешнем министерстве три знакомых: Стебниц[кий]⁴, Лотоц[кий]⁵, Славинск[ий]⁶ - позабывала, правда, их имена да и физию, хотя они у нас бывали в Петрограде. Надо бы выхлопотать эти деньги, чтобы не остаться на мели. У меня есть кое-что, но приходится платить за содержание: вдвоем дороже, чем в начале и то будь освещение и отопление, которых пока не

имеем почти. Осенью наш ех[колишній]-министр обещал нам то и другое, но ведь может оказаться по поговорке: “Казав пан кожух дан тебе, слово его тепле”. Вот он сейчас приехал в Волчанск - посмотрим. А то придется удирать, но куда? Никогда не думала, что может быть так тягостен недостаток освещения - с ужасом думаешь о приближении вечера, хотя, чтоб продлить свет встаешь в 6 час[ов] к рассвету. Мы надеялись было на электричество, кот[орое] заведено в Писаревк[е], но проводка страшно дорога, да и мало материала для энергии. Как живут ваши в Люботине? есть ли там свет? нельзя ли было бы в крайнем случае присоединиться к ним? можно ли ездить из Люботина в Харьков, если б взять там какие-нибудь лекции? Очень нас заботит то, что у тебя нет теплой одежды. Ведь могут ударить морозы, да и теперь в летней одежде...

Надо бы тебе повидаться с Багалеем⁷, чтобы поговорить о моих делах - как ты к этому относишься? Кому послать рукопись моего учебника, кот[орый] почти готов? Пиши, пожалуйста, им, говори - так неудобно без света: ведь мы никого не видим, ничего не слышим.

Твоя мама.

ЦДІАК, ф.2221, оп.1, спр.58, арк.1-1зв. Автограф.

№2

[б/д]

Пересылаю тебе, дорогой Тарасик, это письмо с нелепым адресом, полученное и вскрытое нами. Вера по телефону сказала нам, что Турция и Австрия капитулировали. Неужто это правда? неужто мир приближается такими гигантскими шагами?

Получил ли ты мое письмо с вложенным обращением к Управляющему Казенной Палаты? Если получил, то дай ему, пожалуйста, ход. Я надеюсь получить через него деньги. Моя пенсионная книжка в Харькове на Ярославской у Елизаветы Афанасьевны: надо, чтобы ты ее взял оттуда. А очки я до сих пор не получила, хотя они мне очень таки нужны.

Отчего никто из вас не скажет ничего по телефону или напишет хоть открытку? Ведь нам крайне интересно знать, как вы там живете. Было бы интересно во всяком случае, а теперь в нашем абсолютном уединении... Попробуй поговорить по телефону от Арефьевых - говорят, что можно говорить, но не знаю № телефона (напиши его). Безпокоит меня то, что у тебя нет теплой одежды. Нельзя ли купить что-нибудь от покойного Виктора Ширяева - он был высокого роста. Пожалуйста, пиши им.

Твоя мама.

Написал ли ты, что очень надо переслать в Волчанск [очки] - для меня, боюсь, чтобы не потерялись.

ЦДІАК, ф.2221, оп.1, спр.58, арк.2-2зв. Автограф.

№3

4 декабря н. ст. [1918]

Спасибо, дорогой Тарасик, за твою открытку, которую только что получила. Так приятно получить какую-нибудь весть из широкого мира, кот. находится всего только за 50 верст и из которого тем не менее ничего не доходит. Напр[имер], мы совсем не знаем как живет Анюта с Мадленочкой, наиболее нам интересные существа из харьковских обывателей. А когда к тому же и из политики ничего не знаешь из-за отсутствия газет и людей. Ведь отсюда сбежали наши соседи и мы никого не видим и ничего не слышим. Александра Васильевна приехала сюда вчера после месячного отсутствия и привезла несколько №№ разных газет. Целое празднество для нас. Единственное развлечение наше телефон, который благодаря своему дефектному устройству дает нам возможность знать до некоторой степени, что делается в уезде, а отчасти и за его пределами. Подслушивание телефоном - вот наш единственный способ сообщения с миром: грустный способ. Когда была волчанская [?] по поводу якобы наступления большевиков, мы целый день слушали, и вся картина была перед нами как живая. Так я даже воспроизвела ее в малой юмористической картине, но печатать ее не стоит ради дальнейших событий, кот[орые] изменили отношение к лицам и событиям.

Нас пока петлюровцы нисколько не беспокоили, хотя соседям нашим досталось. Вообще не страшно; разве уголовные какие-нибудь, выпущенные из печенежской тюрьмы, разошлись попытать счастья у нас. Больше комического, чем иного, во всем этом петлюровском нацидиоте. Но обидно, что внося кавардак, он все-таки стоит поперек дороги делу успокоения и порядка. Написала письмо Багалею, по твоему совету, по поводу учебника и с просьбой об уплате издательством остальных денег за краткую историю Украины⁸. Что за нелепый человек этот Хоткевич!⁹ Ведь он, пожалуй, и рассорив меня с издательством, кинет и перевод...

Справься в казен[ной] палате на счет моей просьбы о пенсии. Если б я ее получила, я была бы способна на счет денег до лета. А то, кто его знает, как быть. Я уплатила сегодня Алекс[андре] Вас[ильевне] по 22 января, а затем у меня остается уж совсем немного денег. Если б я получила отказ, то могла бы написать слово хоть министру финансов или кому-нибудь, но для этого надо знать, к кому обратиться, имя и пр[очее]. М[ожет] б[ыть] написать бы управляющему казенной палатой, если б знать, кто он такой? Ведь я знаю, что он еще в этом году сам лично дал такое разрешение. Пиши, пожалуйста, чтобы не было нам нудно.

Твоя мама.

Целуй Анюту. Кланяйся Ширяевым.

ЦДІАК, ф.2221, оп.1, спр.58, арк.3-4зв. Автограф.

№4

[б/д]

Дорогой Тарасик,

Очень прошу отнести приложенное письмо по адресу - вместо тебя может сделать это Анюта или Ольга Яковлевна или кто угодно, мне бы толковый человек: дал прочитать и выслушал ответ. Если ответ будет благоприятный, то я буду действовать дальше.

Очень интересно знать, как вы там все живете: где Анюта в особенности. Все ждем когда кто-нибудь подойдет к телефону. Мы зябнем изрядно, но вчера истопили и жить можно. Мрак тоже донимает, хотя есть впереди некоторые светлые надежды. Газет получили и надеемся получать. Целуем Анюту.

Твоя мама.

ЦДІАК, ф.2221, оп.1, спр.58, арк.5. Автограф.

¹Хутір знаходився поблизу с.Писарівка (нині - Верхня Писарівка Вовчанського району Харківської області).

²*Платонов С.Ф.* Александра Яковлевна Ефименко: Некролог // Дела и дни. - 1920. - Кн.1. - С.619.

³Одна його ґрунтовна стаття не так давно вже побачила світ: *Андреас Кантелер.* Самоучка, жінка, кацапка: Олександра Єфименко та Київська історична школа // Україна Модерна. - 2010. - №6(17). - С.45-76.

⁴Стебницький Петро Януарійович (1862-1923) - український письменник, публіцист, громадський та політичний діяч. Член ЦК УПСФ, комісар у справах України при Тимчасовому Уряді, за гетьманату П.П.Скоропадського - заступник голови української мирної делегації на переговорах з Росією, міністр освіти у кабінеті Ф.А.Лизогуба, з 1919 р. - керівник постійної Комісії біографічного словника при ВУАН.

⁵Лотоцький Олександр Гнатович (1870-1939) - український громадський та політичний діяч, письменник, публіцист, науковець. У 1919 р. за часів Директорії як міністр віросповідань домігся проголошення автокефалії Української православної церкви. У 1919-1920 рр. - голова дипломатичної місії УНР у Туреччині. Засновник і директор Українського Наукового Інституту у Варшаві (1930-1938), член уряду УНР в екзилі.

⁶Славинський Максим Антонович (1868-1945) - український громадський та політичний діяч, поет-перекладач, дипломат, публіцист, націолог. У 1917 р. виступив співзасновником Української національної ради в Петрограді, член її виконавчого комітету. Представник Української Центральної Ради при Тимчасовому Уряді. У 1918 р. повернувся на Україну, належав до УПСФ, обіймав посади члена ради Міністерства закордонних справ Української держави, тимчасового представника Української держави на Дону, міністра праці у другому уряді Ф.А.Лизогуба. У 1919 р. очолював дипломатичну місію Української Народної Республіки у Чехословаччині. Залишився на еміграції. У 1945 р. заарештований радянськими спецслужбами у Празі. Помер у Лук'янівській в'язниці у Києві 23 листопада 1945 р.

⁷Багалій Дмитро Іванович (1857-1932) - український історик, громадський та політичний діяч, з 1883 р. викладав у Харківському університеті, протягом 1906-1910 рр. був його ректором. Впродовж 1906, 1910-1914 рр. - член Державної Ради, у 1914-1917 рр. - голова Харківської міської думи. У 1918 р. - член комітету для заснування Української Академії Наук, з 1919 р. - академік ВУАН.

⁸У лютому 1918 р. О.Я.Єфименко передала Д.І.Багалію рукопис своєї нової праці, додавши у супровід лист, у якому виклала основні методологічні принципи, якими керувалася у своїй роботі. Протягом 1919 р. побачили світ її праці "Початковий підручник українсько-московської історії для шкіл народних" та "Начальное руководство по украинской и великорусской (русской) истории".

⁹Хоткевич Гнат Мартинович (1877-1938) - український письменник, історик, композитор, мистецтвознавець, етнограф, педагог, театральний та громадсько-політичний діяч; розстріляний.

Стариков Г.Н. Последние письма Александры Ефименко

В публикации представлены четыре письма Александры Яковлевны Ефименко к своему сыну Тарасу, написанные ею незадолго до трагической гибели. Корреспонденция содержит сведения об условиях жизни исследовательницы, ее научной работе и т.п.

Starikov G.M. The last letters of Alexandra Efimenko

The publication contains four letters of Alexandra Yakovlevna Efimenko to she's son Taras, written shortly before her tragic death. Correspondence containing information about life of the researcher, she's scientific work, etc.

Отримано 9.10.2011

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б.

**МАРШРУТ СІВЕРСЬКИХ ПОЛКІВ У ПОЛОВЕЦЬКИЙ СТЕП
НАВЕСНІ 1185 РОКУ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ**

Розглядаються питання двохсотлітнього студіювання маршруту походу сіверських полків під проводом Ігоря Святославича Сіверського навесні 1185 р., детально описаного у давньоруських літописах і поетично оспіваного у “Слові о полку Ігоревім”.

Географії походу Ігоря Святославича присвячено низку спеціальних публікацій, приділено їй увагу й у працях, де розглядаються інші проблеми. У цій статті ми розглянемо основні джерела і зробимо стислий огляд історії дослідження маршруту походу 1185 р.

Крім “Слова”, ці події досить детально описані в Іпатіївському [1] та Лаврентіївському [2] літописах, “Истории Российской” В.М.Татищева [3]. Зазначені твори є основним і фактично єдиним комплексом писемної інформації про цей похід.

Історія дослідження маршруту Ігоревих полків почалася майже водночас із виданням 1800 р. Так, питаннями географії походу переймалися вже перші видавці пам’ятки, намагаючись з’ясувати напрямок руху.

Принагідно треба зауважити, що слов’янознавства як наукової дисципліни в ті часи ще не існувало. Першим нашим медієвістам доводилося працювати у вкрай складних умовах, без необхідної науково-довідкової бази, що нині доступна будь-якому досліднику. Такий вимушений універсалізм (коли вчені мали бути й істориками, й філологами, й палеографами) не давав змоги спеціалізуватися в одній вузькій галузі. Доводилося братися за спробу вирішення різних питань і часто зупинятися на півшляху. Інколи праці навіть таких поважаних вчених, як І.М.Болтін, Р.Ф.Тимківський, О.І.Єрмолаєв, З.Доленга-Ходаківський, К.Ф.Калайдович, М.М.Бантиш-Каменський, можуть сучасному читачеві видатися легковажними і навіть аматорськими. Але саме вони заклали основи наукових підходів і методів, як історичних, так і лінгвістичних. Саме названі вчені, їхні колеги, учні та послідовники стояли біля витоків Словознавства.

Утім, ще до публікації тексту твору проводилася опосередкована робота, що стосувалася і географії походу, оспіваного у ньому. Йдеться про справжні історичні та лінгвістичні баталії, що тривали майже два століття, а подекуди відлунюють ще й сьогодні. Йдеться про Тмутороканський камінь, відкритий у 1792 р. на Тамані. Дещо раніше (за останніми даними, на початку 80-х років XVIII ст.) було віднайдено і “Слово о полку Ігоревім”, в якому чотири рази згадується Тмуторокань. Цей збіг накладається на активну зацікавленість уряду Катерини II у додаткових аргументах на користь довічної власності Росії на південні землі, що дало поштовх для виникнення підозр у підробці спочатку каменя, а потім і самого “Слова” і, власне, започаткуванню так званої “скептичної” школи. Захищаючи свої напрацювання і розвиваючи положення вчених обох таборів, дослідники наводили нові докази, просуваючи вперед історичні дисципліни, зокрема епіграфіку, топографію, історичну географію, палеографію.

М.М.Карамзін в “Истории государства Российского” використовує текст “Слова”, у ряді випадків коментує окремі його фрагменти і, локалізуючи деякі географічні об’єкти, досить вдало визначає маршрут походу і місце битви [4].

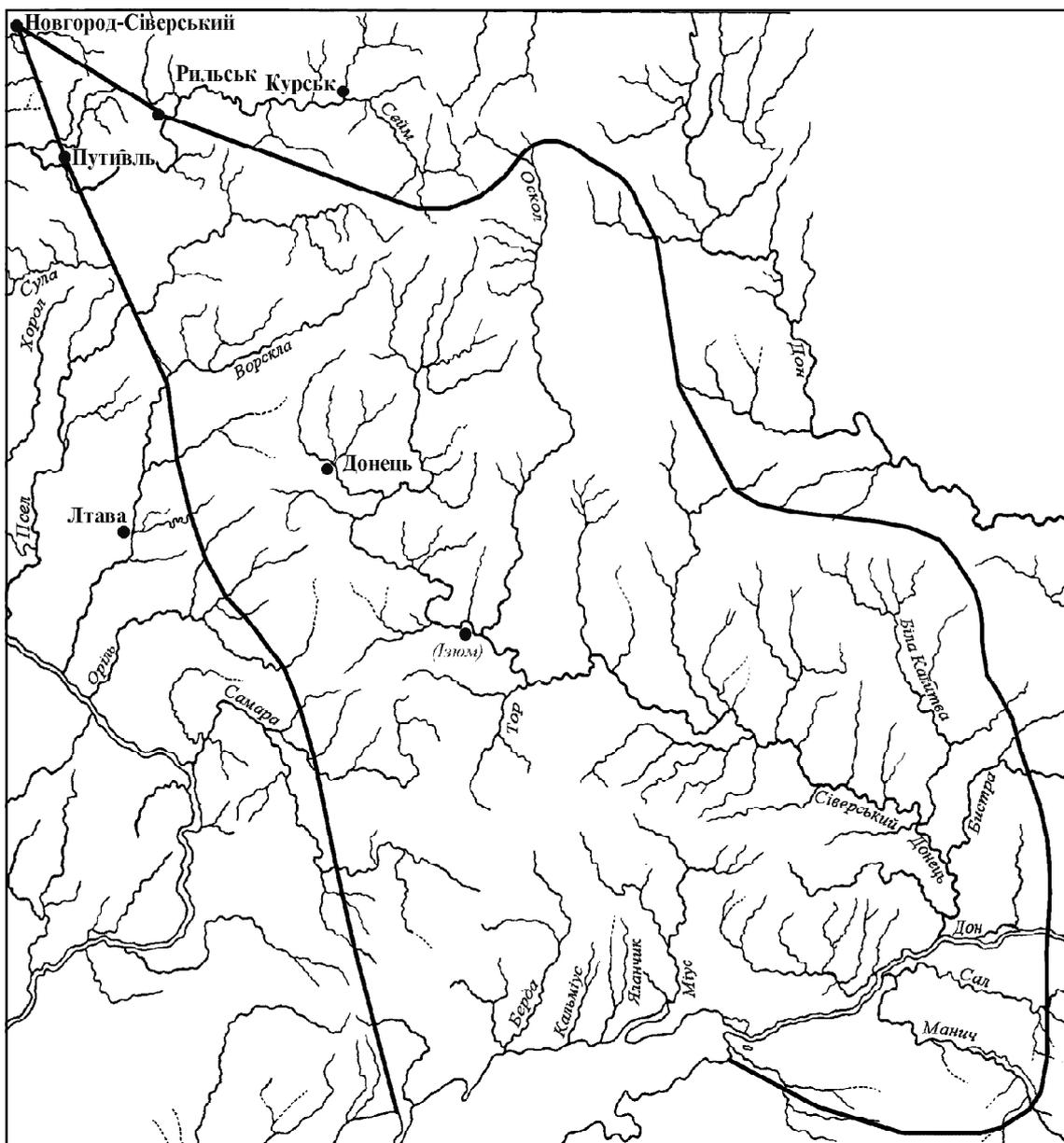
Цікаві спостереження з різних, переважно лінгвістичних, питань у ряді праць висловив О.Х.Востоков. Ще у 1810 р. він опублікував статтю, де окремо розглядав лише одне слово - "*Шеломянь*", вказавши на помилкове розуміння лексеми першими видавцями пам'ятки. Для тієї доби це була досить модерна ситуація. Тлумачення О.Х.Востокова і сьогодні - через 200 років - домінує, особливо у працях філологів і перекладачів. Через три з половиною десятиліття О.Х.Востоков - уже відомий вчений із незаперечним авторитетом у питаннях палеографії і епіграфіки - аргументовано висловлювався щодо Тмутороканського каменя і самого місця розташування Тмуторокані на Таманському півострові [5, с.313-314; 6, с.139].

Справжнім піонером у справі розгляду твору як історичного джерела і критичного підходу до його тексту слід вважати П.Г.Буткова. Саме його перу належать роботи, що й на сьогодні є взірцем нової методики і зваженості [7, с.34-65]. Свідченням цього є те, що у розлогій 5-томній "*Енциклопедии "Слова о полку Игореве"*" прізвище вченого згадується чи не найчастіше з-поміж інших дослідників ХІХ ст. [8, с.331].

П.Г.Буткову першому вдалося правильно визначити основні орієнтири походу і накреслити шлях русичів у Половецький степ. У 1821 р. вчений одним із перших удався до спроби витлумачити деякі "*темні місця*", зокрема і географічні терміни (Римів, Шеломянь). Більш детально цю тенденцію він розвинув і деталізував в історичному коментарі до окремих словосполучень "*Слова*" у спеціальній статті (1834), де гіпотетично визначив шлях Ігоря і розташування Каяли. П.Г.Бутков правильно окреслив терени, де відбулися події походу: верхів'я, середнє і східне Подонцов'я.

На думку П.Г.Буткова, маршрут пролягав старою Бакаєвою дорогою, у районі м.Ізюм перетинав Сіверський Донець і прямував до Середнього Дону, де й відбулася трагічна битва на Каялі [9, с.617-628]. Характерно, що вчений не міг знати про трасу Бакаєвої дороги, оскільки документи Розрядного та Посольського приказів й інші дипломатичні та господарські матеріали ХVІ-ХVІІ ст., пов'язані з освоєнням Східного Лівобережжя Московською державою, тоді ще не були введені до наукового обігу (лише через кілька десятиліть побачить світ стаття І.Д.Беляєва (1846) і ще через півстоліття почнуть видавати "*Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства*" Д.І.Багалія та томи "*Актов Московского государства*" з відповідними документами. Згадки ж про цю дорогу у "*Книзи Большому Чертежу*" не мають чіткої географічної прив'язки), але його прискіпливість і ерудиція дозволили вийти на рівень ретроспективного моделювання і зробити правильні висновки. У цілому всі подальші наукові розвідки тією чи іншою мірою ґрунтуються на працях П.Г.Буткова.

Поважне місце у становленні історичної географії як окремої історичної дисципліни та, зокрема, у дослідженні географії походу Ігоря Святославича, належить З.Долензі-Ходаківському. Дослідник залишив велику наукову спадщину, частина якої була опублікована (вже після його смерті) у 30-40-х роках ХІХ ст. М.П.Погодіним. Проте окремі спостереження, що збереглися у рукописах, у тому числі у так званому "*Историко-географическом словаре*" та у вигляді маргіналій на сторінках "*Истории*" М.М.Карамзіна, уявляються цікавими і такими, що й нині не втратили актуальності [10, с.112-117, 120]: це і трактовка слова "*Дунай*", і перспективні варіанти локалізації м.Рим і деякі інші, не пов'язані безпосередньо з походом Ольговичів 1185 р., але такі, що яскраво демонструють непересічний талант З.Доленги-Ходаківського і викликають довіру до наведених вище.



Географія походу “полку Ігорєва”

Зверталися у своїх працях до географічного аспекту походу Ігоря Святославича В.Б.Броневський (1834) [11, с.294-295], Д.М.Дубенський (1844, 1855) [12, с.61; 13, с.1-12], М.Г.Головін (1846) та ін. Так, М.Г.Головін першим не погодився з думкою П.Г.Буткова (щодо неї були одностайні усі дослідники), що дружини Ігоря і Всеволода зустрілися на правому березі Сіверського Донця. Вчений вважав, що Ігор перетнув Донець, аби дістатися Оскола [14].

У 70-80-х роках ХІХ ст. виходять друком ґрунтовні дослідження М.Я.Арістова (1877)[15] і Є.В.Барсова (1887, 1889)[16; 17], переважно присвячені літературним та історико-політичним питанням “Слова”.

Дослідження П.Є.Ваденюка (1878) [18, с.51-58], О.В.Лонгінова (1892) [19], В.Коцовського (1893)[20, с.35-37] хоча й стосувалися походу, але, за винятком окремих ґрунтовно не аргументованих уточнень, перебували у рідчій праці попередників.

На цьому фактично завершується перший період осмислення реалій Ігорєвого походу.

Новий період був пов’язаний з дослідженнями істориків Д.І.Багалія (1882)[21, с.239-253], П.В.Голубовського (1884)[22], В.Г.Ляскоронського (1907, 1912)[23, с.19-64; 24, с.281-296]. З цього часу спостерігається тенденція до розробки 2-го етапу шляху (після Сальниці). Якщо раніше цей відрізок визначався досить приблизно, то тепер дослідники більше уваги приділяють саме шляху до Каяли й ідентифікації останньої.

Досить детально аналізуючи дані “Слова” у сукупності з інформацією літописів та розглянувши маршрут, Д.І.Багалій у цілому дотримувався попередніх версій, але дещо деталізував окремі їх положення. Так, вчений вважав, що війська, згідно з інформацією Лаврентіївського літопису (“сняшася у Переяславля”), з Новгород-Сіверського рухалися на Переяслав (так до Д.І.Багалія вважали М.Я.Арістов, Є.В.Барсов, пізніше - М.Д.Приселков), звідти - до р.Донець та р.Оскол. Битва сталася в районі Калки та Кальміуса [21, с.249].

Велика заслуга у дослідженні шляхів сполучень Лівобережжя України часів Київської Русі належить історику і географу В.Г.Ляскоронському. В його, нині хрестоматійних, працях проаналізовано багато питань, пов’язаних зі шляхами, якими продиралися половці і татари в Русь. Зокрема, вчений присвятив значну увагу походу Ігоря Сіверського. Він досить вдало спробував прив’язати низку географічних назв до місцевості. Наприклад, Санжарівський перевіз він прив’язує до сходу Полтавщини, а відому літописну фразу “сняшася у Переяславля” пропонує розглядати не як вказівку на місто, а як означення кордону Переяславського князівства [24, с.289].

Праці цих вчених вигідно відрізняє досить глибоке знання місцевості, зокрема, її природних та фізико-географічних особливостей, особисте знайомство з археологічними пам’ятками.

Із середини 30-х років ХХ ст. у художній літературі та мистецтві спостерігається зростання інтересу до історичного минулого, в тому числі й до “Слова”. Це, звичайно, позначилося на науковій роботі. Виходить друком низка перекладів, багато ілюстрованих видань, ґрунтовних досліджень. Серед останніх привертає увагу стаття В.О.Афанасьєва “Вероятный путь князя Игоря Северского на половцев в 1185 году” (1939)[25, с.45-56], повністю присвячена шляху сіверських полків. Автор накреслює маршрут: Путивль - Білопілья - Суми - Белгород - Хотомля - Ізюм - р.Должик - межиріччя Білої Калитви та Бистої (на думку дослідника, Каяли). У цій статті значну увагу приділено конкретизації календарно-топографічної схеми, причому враховувалася швидкість пересування кінноти та обозу. Потрібно наголосити, що В.О.Афанасьєв розробляв 2-й етап шляху русичів (після Сальниці), тоді як 1-й - фактично дублював уже існуючі гіпотези.

У 1950 р. було опубліковане широко відоме дослідження М.В.Сібільова, що певною мірою констатує виникнення наступного періоду досліджень маршруту кампанії 1185 р. Енергійний краєзнавець і археолог, який десятки років присвятив польовим дослідженням на Харківщині та Донеччині, М.В.Сібільов впритул

наблизився до локалізації конкретних пунктів на шляху Ігоря. По суті, йому першому вдалося запропонувати варіант, що ґрунтувався не лише на писемних даних, а й враховував наявність і місця розташування природних та історичних об'єктів - старих городищ, шляхів, бродів. Залучивши *“Слово о полку Ігоревім”*, літописну інформацію про походи Володимира Мономаха, *“Книгу Большому Чертежу”*, археологічні матеріали і власні натурні спостереження, М.В.Сібільов накреслив напрямок руху сіверських полків з Путивля, як і В.О.Афанасьєв, у напрямку до нинішніх Сум, а далі запропонував *“південний варіант”*: через Середню Ворсклу на Перекоп та Ізюм. Мономах, на його думку, рухався через нижні течії Сули, Хоролу, Псла та Ворскли [26, с.99-113].

З походом Мономаха ситуація в цілому не викликала заперечень, оскільки похід, що відбувався ранньою весною, досить детально описаний у літописах. Натомість географія ж походу Ігоря у викладі М.В.Сібільова не співпадала зі сталими науковими поглядами. Справа у тому, що більшість дослідників вважала, що перетинати названі річки у їхніх середніх течіях навесні неможливо, і скеровували війська русичів північніше - межиріччям Сейму і верхів'ями Псла та Ворскли (за давньою традицією, започаткованою ще П.Г.Бутковим), тобто Бакаєвою дорогою. Ця невелика за обсягом стаття багато в чому стала визначальною для подальших досліджень.

К.В.Кудряшов (1937, 1947, 1948, 1959) [27, с.52-66; 28, с.43-94; 29; 30], В.Г.Федоров (1956) [31], М.П.Парманін (1956) [32, с.55-59] продовжили розробку маршруту додатково, з незначними корективами, обстоюючи *“північний варіант”* П.Г.Буткова. Позитивною рисою праць цих дослідників є календаризація подій, заснована на розрахунках швидкості пересування військ.

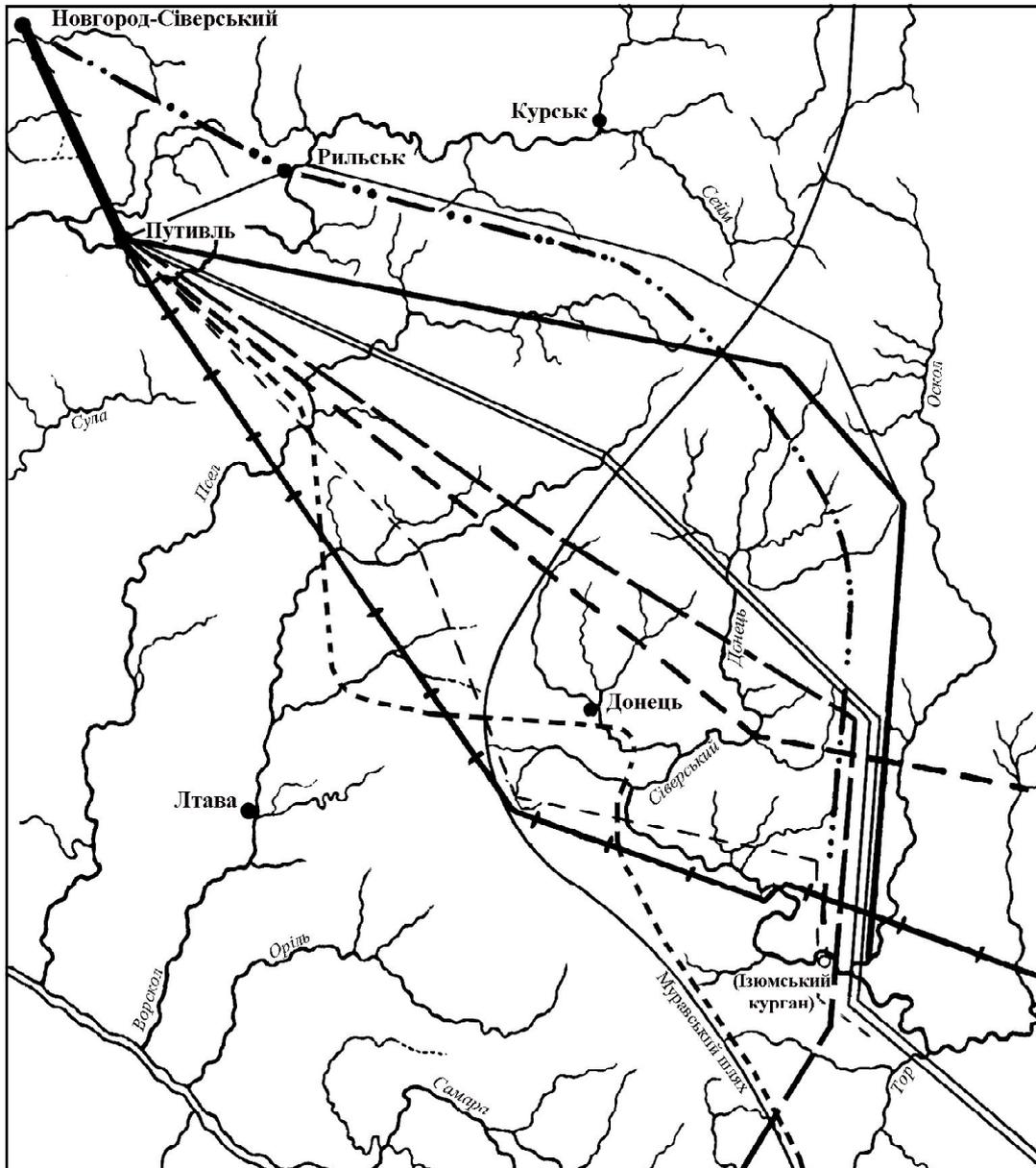
В.М.Глухов у статті (1955) [33, с.22-38], яка, головним чином, є критичною щодо деяких положень К.В.Кудряшова, пропонує два варіанти: 1-й - *“середній”*, трохи південніший за варіант М.М.Карамзіна, і 2-й - *“південний”* - майже за М.В.Сібільовим.

Ґрунтовним знанням особливостей регіону, залученням даних пізньосередньовічних джерел відрізняються праці Б.О.Рібакова (1971, 1985) [34; 35, с.36-61; 36, с.36-43; 37, с.98-106] та М.Ф.Гетьманця (1982) [38]. Дотримуючись у цілому гіпотез В.М.Глухова та П.Г.Буткова, концепції цих дослідників відрізняються у визначенні маршруту і 1-го, і 2-го етапів шляху і, відповідно, локалізаціями Каяли.

У середині 80-х років ХХ ст. нами було запропоновано варіант 1-го етапу маршруту, що пролягав через середні течії Псла та Ворскли, дещо південніше варіанту М.В.Сібільова [39, с.39-41; 40, с.131-138; 41, с.10-11; 42, с.21-22].

На відзначення 800-літнього ювілею *“Слова о полку Ігоревім”*, підготовка до якого розпочалася на початку 80-х років минулого століття, вийшла низка статей, збірників і монографій, присвячених дослідженню пам'ятки. Крім широкого кола різноманітних питань, деякі автори торкалися і географічних аспектів походу. Це, зокрема, окремі видання та монографії Г.В.Сумарукова (1983) [43], А.Л.Нікітіна (1985) [44], Д.С.Ліхачова (1985) [45], Л.Є.Махновця (1989) [46], Б.О.Рібакова (1991) [47], І.З.Баскевича (1993) [48], І.П.Сирнева (1996) [49], В.Б.Звагельського (1999) [50], Б.І.Яценка (2000) [51].

Протягом першого десятиліття нинішнього століття світ побачило теж чимало видань, так чи інакше присвячених подіям *“Слова”*. Це монографії І.І.Костікової (2001) [52], Ю.В.Підлипчука (2004) [53], М.Ю.Брайчевського (2005) [54], А.Ю.Чернова (2006) [55], В.П.Тимофєєва (2007) [56], С.Лесного (2008) [57], М.Ф.Гетьманця (2008) [58; 59].



Варіанти маршруту "полку Ігорєва"

- | | | | |
|-------------|-----------------------------|-------|-----------------------------|
| ==== | - Карамзін М.М. | ——— | - Глухов В.М. (2-й варіант) |
| ——— | - Бутков П.Г. | ——— | - Парманін М.П. |
| ----- | - Сібільов М.В. | ----- | - Рібаков Б.О. |
| - · - · - · | - Кудряшов К.В. | ----- | - Звагельський В.Б. |
| ----- | - Глухов В.М. (1-й варіант) | | |

Слід також відзначити монографії відомих мовознавців Б.М.Гаспарова (2000) [60], В.Г.Склярєнка (2003) [61] та А.А.Залізняка (2008) [62], спостереження яких інколи можуть докорінно змінити традиційні уявлення щодо прочитання окремих лексем, у тому числі й пов'язаних із реаліями походу.

Окреме місце у літературі з проблем досліджень “Слова” посідають роботи, безпосередньо не пов'язані з дослідженням твору та подій, у ньому описаних, а присвячені історії його відкриття, першим дослідникам та коментаторам, підготовці першої публікації. Це ґрунтовні історико-літературні та історіографічні праці Л.А.Дмитрієва (1960) [63], Ф.Я.Прийми (1980) [64], Г.М.Моїсеєвої (1984) [65], В.П.Козлова (1988) [66], Б.І.Яценка (2006) [67], що містять багато цінної інформації з неопублікованих праць, спогадів, приватного та офіційного листування учасників і свідків подій кінця XVIII - початку XIX ст.

Наприкінці цієї частини історіографічного огляду слід згадати про довідникові та енциклопедичні праці, що виходили як окремі видання, додатки або підрядкові коментарі до тексту “Слова”.

Перший підрядковий коментар, заснований на матеріалах І.М.Болтіна, було вміщено у виданні 1800 р. Деякі співставлення різних точок зору, критика існуючих версій, спроба прослідкувати певні тенденції руху наукової думки притаманні історіографічним та бібліографічним працям О.І.Смирнова, І.М.Жданова, П.В.Владимірова, М.К.Гудзія, П.Н.Беркова та ін. Ці та інші дослідження досить детально проаналізовані у розлогіх праці Ф.М.Головенченка (1955, 1963) [68; 69], викладеній у двох книжках, що фактично становлять 2-томне видання і є певним підсумком 150-річного періоду вивчення твору. Переважна більшість авторів приділяли увагу художнім та лексичним особливостям твору, що певною мірою було об'єктивним віддзеркаленням ситуації.

Важливим досягненням стало видання 6-томного “Словаря-справочника “Слова о полку Игореве” [70] (1965-1984), укладеного В.Л.Виноградовою, за редакцією філологів Б.Л.Богородського, Д.С.Ліхачова, О.В.Творогова, що охоплює усю лексику пам'ятки і містить в якості ілюстрацій численні паралелі з інших писемних творів. Позитивним є і наведення цитат з наукових праць щодо того або іншого слова.

Наступною була авторська праця М.Г.Булахова “Слово о полку Игореве” в літературі, мистецтві, науці” [71] (1989). Хоча цей “Краткий энциклопедический словарь” у заголовку має претензійне “наука”, а саме видання побачило світ у мінському видавництві “Университетское”, науковим його назвати можна хіба що умовно. Так, у ньому відсутні статті, пов'язані з реаліями походу: Дон, Донець, Сальниця, Сюурлій, Каяла, Путивль, Тмуторокань, Римів, Шеломянь, затемнення. Відсутні також позиція “історіографія” і, що взагалі дивно, персоналії провідних фахівців - відомих дослідників саме географії походу: М.Я.Арістова, П.Є.Ваденюка, В.Г.Ляскоронського, М.В.Сібільова, К.В.Кудряшова, М.П.Парманіна, В.М.Глухова. Саме через персоналії вчених доцільно було б показати їхні здобутки, ідеї, гіпотези - так само, як кваліфіковано зробив це автор у персоналіях філологів.

Наступним і останнім на сьогодні було видання 5-томної “Энциклопедии “Слова о полку Игореве” [72] (1995), підготовлене колективом відомих філологів Л.А.Дмитрієвим, Д.С.Ліхачовим, О.В.Твороговим.

Ця робота вигідно відрізняється від попередньої більш широким залученням літератури та джерел, але й тут спостерігається та ж сама прикра тенденція - недостатня увага до історичних та географічних питань походу. Важлива ж позиція “історіографія” теж відсутня, а замість неї є невелика стаття О.В.Творогова “Исторический комментарий к “Слову”, в якій знову акцентовано увагу на роботах

філологічного спрямування. Ту ж саму ваду, що й у роботі М.Г.Булахова, спостерігаємо й у цьому виданні - відсутність персоналій М.Я.Арістова, П.Є.Ваденюка, В.Г.Ляскоронського та ін.

Позитивною стороною цього видання є низка статей О.Г.Боброва та Г.М.Прохорова, присвячених військовим та історико-географічним реаліям. В них наводиться й історіографічний огляд, хоча і неповний.

Стислу довідкову історико-географічну інформацію містять і коментарі до численних видань тексту “Слова”, але, виходячи з характеру видань, вони є переважно лаконічні і створені, як правило, філологами, тому не відбивають усю палітру проблем, пов’язаних з походом.

Наприкінці минулого століття виникла ідея створення української енциклопедії “Слова о полку Ігоревім”, де були б враховані як досягнення білоруського та російських видань, так і їхні прорахунки. Підготовка проводилася під керівництвом О.В.Мишанича. Ним було укладено і розіслано потенційним авторам Словник, що охоплював усі аспекти, пов’язані з пам’яткою і наукою про неї. Планувалося відвести значне місце історичним та історико-географічним питанням. На жаль, передчасна смерть вченого перервала цю вкрай важливу і необхідну роботу.

Таким чином, за понад два століття дослідження маршруту походу Ігоря Сіверського науковою думкою вироблено певні методи і підходи.

Підсумовуючи, слід наголосити, що, незважаючи на вагомі здобутки Словознавства, зокрема у дослідженні географії походу Ігоря Святославича весни 1185 р., ще залишається низка нерозв’язаних питань. Втім, як це видно з проведеного огляду, напрямки пошуків звужуються і окреслюються перспективи подальших досліджень. Але, на нашу думку, необхідно вийти за досить обмежене коло нинішньої джерельної бази, ширше залучати нові дані, зокрема археології, топоніміки та пізньосередньовічні писемні матеріали. Такий шлях, без сумніву, є перспективним і містить багато ще неврахованого науковцями цінного матеріалу [76, с.82-90; 77, с.261-273; 78].

1. Полное собрание русских летописей. - Т.2. Ипатьевская летопись. - М., 1962. - 938 стб.

2. Полное собрание русских летописей. - Т.1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. - М., 1962. - 540 стб.

3. Татищев В.Н. История Российская. - Т.П. - М.-Л., 1963. - 352 с.

4. Карамзин Н.М. История государства Российского. Т.2 - СПб., 1852. - 614 с.

5. А.В. [Востоков А.Х.] Грамматическое замечание на одно место в “Песне о походе Игоря” // Цветник. - 1810. - №6.

6. Спасский Г. Защитникам Тмутороканского камня // Отечественные записки. - 1847. - №10. - Отд. VIII.

7. Бутков П.Г. Нечто к Слову о полку Игореве // Вестник Европы. - 1821. - Ч.121. - №21.

8. Именной указатель // Энциклопедия “Слова о полку Игореве”. - Т.5. - СПб., 1995.

9. Бутков П.Г. О войне великого князя Святополка с Половецким князем Тугорканом в 1096 г. // Сын Отечества. - 1834. - Т.46. - №52.

10. Прийма Ф.Я. “Слово о полку Игореве” в русском историко-литературном процессе первой трети XIX века. - Л., 1980.

11. Броневский В.Б. История Донского войска. - СПб., 1834. - Ч.1.

12. Дубенский Д.Н. Слово о полку Игореве Святыславля пьстворца старого времени / Объясненное по древним письменным памятникам магистром Д.Дубенским. - М., 1844.

13. Дубенский Д.Н. Отметки на некоторые места “Слова о полку Игореве” // Отечественные записки. - 1855. - Т.101. - Кн.7.

14. Головин Н. Примечания на Слово о полку Игореве. - М., 1846.

15. Аристов Н.Я. О земле половецкой (Историко-географический очерк). - К., 1877. - 36 с.

16. Барсов Е.В. "Слово о полку Игореве" как художественный памятник Киевской дружинной Руси. - Т.2. - М., 1887. - 298 с.
17. Барсов Е.В. "Слово о полку Игореве" как художественный памятник Киевской дружинной Руси. - Т.3. - М., 1889. - 537 с.
18. Ваденюк П.Е. Где нужно искать ту реку, на берегах которой 5-го мая 1185 г. был разбит Игорь Святославич Новгородсеверский, и которая названа Каялой? // Труды III археологического съезда. - Т.2. - К., 1878.
19. Лонгинов А.В. Историческое исследование сказания о походе Северского князя Игоря Святославича на половцев в 1185 году. - Одесса, 1892. - 302 с.
20. Коцовский В. Исторично-литературни заметки до "Слова о полку Игоревом". - Львов, 1893.
21. Багалея Д. История Северской земли до половины XIV столетия // Сборник сочинений студентов Университета св. Владимира. - К., 1882. - Вып.4.
22. Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. - К., 1884. - 254 с.
23. Ляскоронский В.Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 г. / Отдельный оттиск с Журнала Министерства Народного Просвещения. - СПб., 1907.
24. Ляскоронский В.Г. Северские князья и половцы перед нашествием на Русь монголов // Сборник статей, посвященных Д.А.Корсакову. - Казань, 1912.
25. Афанасьев В. Вероятный путь князя Игоря Северского на половцев в 1185 году (критическое исследование похода по летописям и "Слову о полку Игореве") // Исторический журнал. - 1939. - №6.
26. Сібільов М.В. Археологічні пам'ятки на Донці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського // Археологія. - Т.IV. - К., 1950.
27. Кудряшов К.В. Историко-географические сведения о половецкой земле по летописным известиям о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г. // Известия Государственного Географического Общества. - Л.-М., 1937. - Т.69. - Вып.1.
28. Кудряшов К.В. "Слово о полку Игореве" в историко-географическом освещении // Слово о полку Игореве / Сборник статей. - М., 1947.
29. Кудряшов К.В. Половецкая степь. Очерки исторической географии. - М., 1948. - 162 с.
30. Кудряшов К.В. Про Игоря Северского, про землю Русскую. Историко-географический очерк о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г. - М., 1959. - 94 с.
31. Федоров В.Г. Кто был автором "Слова о полку Игореве" и где расположена река Каяла. - М., 1956. - 174 с.
32. Парманин М.П. Путь Игоря Северского на половцев в 1185 году // ТОДРЛ. - М.-Л., 1956. - Т.12.
33. Глухов В.М. К вопросу о пути князя Игоря в Половецкую степь // ТОДРЛ. - М.-Л., 1955. - Т.11.
34. Рыбаков Б.А. "Слово о полку Игореве" и его современники. - М., 1971. - 296 с.
35. Рыбаков Б.А. Историзм "Слова о полку Игореве" // История СССР. - 1985. - №5.
36. Рыбаков Б.А. Историческая канва "Слова о полку Игореве" // Наука и жизнь. - 1986. - №9.
37. Рыбаков Б.А. Историческая канва "Слова о полку Игореве" // Наука и жизнь. - 1986. - №10.
38. Гетманець М.Ф. Тайна реки Каялы ("Слово о полку Игореве"). - Харьков, 1982. - 144 с.
39. Звагельский В.Б. Об уточнении начального этапа маршрута Игоря Святославича на половцев // "Слово о полку Игореве" и Чернигово-Северщина / Тез. докл. и сообщ. науч. конф. - Сумы, 1984.
40. Звагельский В.Б. Слідами князя Ігоря // Київ. - 1985. - №7.
41. Звагельский В.Б. О цели похода Игоря Святославича весной 1185 г. в свете нынешних представлений // "Слово о полку Игореве" и наша современность / Тез. докл. и сообщ. науч. конф. - Сумы, 1985.
42. Звагельский В.Б. К вопросу о движении русских войск весной 1185 г. на первом этапе пути (23 апреля - 1 мая) // "Слово о полку Игореве" и Путивльщина / Тез. докл. и сообщ. науч. конф. - Путивль, 1986.
43. Сумаруков Г.В. Кто есть кто в "Слове о полку Игореве". - М., 1983. - 142 с.
44. Никитин А.Л. Точка зрения: Документальная повесть. - М., 1984. - 416 с.
45. Лихачев Д.С. "Слово о полку Игореве" и культура его времени. - Л., 1985. - 352 с.
46. Махновець Л.Є. Про автора "Слова о полку Ігоревім". - К., 1989. - 264 с.
47. Рыбаков Б.А. Петр Бориславич: Поиск автора "Слова о полку Игореве". - М., 1991. - 286 с.
48. Баскевич И.З. "А мои те курыне - опытные воины...". Взгляд на "Слово о полку Игореве" с Курских высот. - Курск, 1993. - 46 с.
49. Сырнев И.П. Путь Игоревой рати. - М., 1996. - 84 с.
50. Звагельський В.Б. Про шлях Ігоря Сіверського. - Суми, 1999. - 76 с.
51. Яценко Борис. "Слово о полку Ігоревім" та його доба. - К., 2000. - 256 с.
52. Костікова І.І. "Слово о полку Ігоревім" у сучасних дослідженнях. - Харків, 2001. - 152 с.
53. Подлипчук Ю.В. "Слово о полку Игореве": Науч. пер. и коммент. - М., 2004. - 328 с.
54. Брайтчевський М.Ю. Автор "Слова о полку Ігоревім" та культура Київської Русі. - К., 2005. - 552 с.
55. Чернов А.Ю. Хроники изначного времени. "Слово о полку Игореве": текст и его окрестности. - СПб., 2006. - 480 с.

56. Тимофеев В.П. Другое Слово о полку Игореве. - М., 2007. - 432 с.
57. Лесной Сергей. Златое слово Руси. Крах антирусских наветов. - М., 2008. - 304 с.
58. Гетманець М.Ф. Тайна реки Каялы. 3-е изд., перераб. и доп. - Харьков, 2003. - 224 с.
59. Гетманець М.Ф. Слово о полку Игоревім. Статті. - Харків, 2008. - 148 с.
60. Гаспаров Б.М. Поэтика "Слова о полку Игореве". - М., 2000. - 608 с.
61. Склярченко В.Г. "Темні місця" в "Слові о полку Игоревім". - К., 2003. - 148 с.
62. Зализняк А.А. "Слово о полку Игореве": взгляд лингвиста. 3-е изд., доп. - М., 2008. - 480 с.
63. Дмитриев Л.А. История первого издания "Слова о полку Игореве". - М.-Л., 1960. - 378 с.
64. Прийма Ф.Я. "Слово о полку Игореве" в русском историко-литературном процессе первой трети XIX века. - Л., 1980. - 252 с.
65. Моисеева Г.Н. Спасо-Ярославский хронограф и "Слово о полку Игореве". 2-е изд. - Л., 1984. - 150 с.
66. Козлов В.П. Кружок А.И.Мусина-Пушкина и "Слово о полку Игореве". Новые страницы истории древнерусской поэмы в XVIII в. - М., 1988. - 272 с.
67. Яценко Борис. Історія першого видання "Слова о полку Игоревім". - К., 2006. - 320 с.
68. Головенченко Ф.М. "Слово о полку Игореве": Историко-литературный и библиографический очерк. - М., 1955. - 486 с.
69. Головенченко Ф.М. "Слово о полку Игореве": Библиографический очерк; Перевод; Пояснения к тексту и переводу. - М., 1963. - 358 с.
70. Словарь-справочник "Слова о полку Игореве" / Сост. В.Л.Виноградова. - М.-Л., 1965-1984. - Вып. 1-6.
71. Булахов М.Г. "Слово о полку Игореве" в литературе, искусстве, науке: Краткий энциклопедический словарь. - Минск, 1989. - 248 с.
72. Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - СПб., 1995. - Т.1-5.
73. Звагельський В.Б. Історична географія Лівобережної України доби Середньовіччя (в контексті дослідження "Слова о полку Игоревім"). - Київ-Суми, 2010. - 236 с.

Звагельський В.Б. Маршрут северских полков в Половецкую Степь весной 1185 года: Историография вопроса

Рассматриваются вопросы двухвекового исследования маршрута похода северских полков во главе с Игорем Святославичем Северским весной 1185 г., детально изложенного в древнерусских летописях и воспетая в "Слове о полку Игореве".

Zvagelskiy V.B. The route of seversky regiments to Polovets Steppe in the spring of 1185: under the aspect of historiography

This work is devoted to the over two centuries studding of the geographical problems of campaign of the seversky regiments with Igor Svyatoslavych Seversky in the spring 1185, which was described in details in the ancient Russian annals and praised in "The Song of Igor's campaign".

ЧОРТЕНКО А.М.

ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТСТВА В УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЯХ НАДДНІПРЯНЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст. У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті проаналізовано сучасну вітчизняну історіографію діяльності студентів в українських політичних партіях Наддніпрянщини у період 1900 - початку 1917 років. Окреслено процеси, що впливають на стан наукової розробки проблеми.

Аналіз подій української історії початку ХХІ ст. вже сьогодні дає підстави говорити про збільшення впливу суспільства України на вирішення найважливіших державних питань. Однією з таких сил, що виступає як дієвий фактор суспільно-політичних змін, стала молодь і, перш за все, студентство. Це, в свою чергу, призвело до зростання кількості наукових досліджень, присвячених вивченню цієї специфічної соціальної групи. Але для цілісного розуміння будь-якого явища потрібно вивчити історію його розвитку.

Однією з актуальних проблем для вивчення історії суспільної активності студентської молоді України стали події в Наддніпрянщині початку ХХ ст., коли студентство перетворилося на активну частину суспільства, яка відіграла ключову роль у формуванні та розвитку національної партійної системи.

Проблема політичного руху Наддніпрянської України неодноразово вивчалася у різних ракурсах вже з перших років ХХ ст. Автори, які торкалися цієї тематики, були переважно не професійними істориками, а політичними діячами, прихильниками або членами тієї чи іншої партії. Зрозуміло, що часто їх праці мали суб'єктивний характер щодо оцінки опонентів і своєї політичної сили, спостерігалась ідеалізація окремих подій, процесів чи особистостей [1-3]. Різні за жанром та якістю, з мінімальною фактологічною насиченістю, ці публікації ввели до наукового обігу важливий теоретичний і фактичний матеріал, що створило підґрунтя для дослідження ролі студентства у діяльності українських політичних партій Наддніпрянщини на наступних етапах розвитку історіографії.

Беззаперечними лідерами в даному процесі є представники української історичної науки, в тому числі й діаспори. Однак специфіка досліджень сучасної діаспори полягає в тому, що її представники зосереджують увагу переважно на питаннях теоретичного, концептуального, методологічного рівнів. На це існують свої об'єктивні причини: обмеженість у доступі до українських архівів, бажання вивести українську історичну науку із системної кризи, пов'язаної з відходом від марксистської парадигми через пошук якісно нових теоретичних підходів. Студентська проблематика також привертає увагу російських істориків [4-8]. Проте вони зосереджуються на вивченні вузів Санкт-Петербурга, Москви і в меншій мірі - Казані, Томська, Саратова. Серед українських закладів згадуються лише Київський, Харківський і Одеський університети. Як результат, більшість досліджень нетеоретичного характеру, присвячених вивченню студентського середовища та його активності в партійно-політичному житті Наддніпрянщини, сконцентрувались в самій Україні.

У сучасній вітчизняній історичній науці проблема вивчення участі студентства у національному партіогенезі досліджена лише частково, але деякі її аспекти вже входять до кола інтересів науковців. Отже, виходячи із стану вивчення проблеми, автор ставить

наступне дослідницьке завдання: проаналізувати рівень вивчення проблеми участі студентської молоді в діяльності українських політичних партій Наддніпрянщини на початку ХХ ст. в сучасній українській історичній науці та виокремити перспективні напрямки її подальшої розробки.

З кінця 80-х років ХХ ст. і особливо з проголошенням незалежної Української держави в 1991 р. у вітчизняній історичній науці починається процес переосмислення минулого України, її політичної історії та ролі й місця в ній студентства, робляться спроби застосування нових елементів методологічної бази, залучаються до наукового обігу раніше невідомі джерела. Але досліджувану нами проблематику науковці майже не вивчають. Головна їх увага концентрується на глобальному переосмисленні основних елементів історії української нації [9; 10]; прагненні виражено, ґрунтовно, по-новому підійти до висвітлення фактів і подій. Відбувається відновлення “пантеону національних героїв”, що майстерно підмінявся чи замовчувався протягом 80-ти років радянською владою - В.Липинський, М.Грушевський, М.Міхновський, С.Петлюра, Д.Донцов та багато інших. Ці дослідження знаменували початок нового етапу нагромадження інформації з досліджуваної нами проблеми.

Поступово з’являються роботи, присвячені політичній історії України, де лише фрагментарно висвітлюється студентська активність [11-13]. З іншого боку, їх важливість важко недооцінити, адже в них дається характеристика епохи, аналізується соціальне походження, кількісні характеристики всього національного руху, в середовищі якого формувалася політично активна молодь, яка в майбутньому становитиме основу національної інтелігенції - все це значно полегшує розуміння чинників, які призвели до політичної радикалізації студентства та переходу до нелегальної партійної діяльності.

Перші в сучасному історіографічному періоді дослідження, присвячені студентській та молодіжній проблематиці в суспільно-політичних процесах початку ХХ ст., належать О.Рафальському [14] і Т.Дацюку [15]. Особливо слід відмітити дисертаційне дослідження останнього, яке хоч і віддалено, але розглядає співвідношення “партії” - “студенти”. Проте вагомим недоліком зазначених робіт було певне відставання в освоєнні авторами нових методологій, теоретичних підходів. Як результат, величезна увага приділена загальнореволюційним процесам, а діяльність студентства розглядається фрагментарно.

На основі матеріалів дисертації, захищеної 1993 р. [16], та ґрунтовної джерельної бази В.Головченко видав монографічне дослідження [17], у якому під час характеристики діяльності РУП зустрічається інформація про партійних студентів-активістів О.Коваленка, Д.Антоновича, О.Назар’єва, Б.Мартоса та ін. Коротко описується діяльність Петербурзької, Ніжинської, Полтавської громад РУП-УСДРП, де основу складало студентство. Автор відмічає велике значення і вплив молоді вузів на страйковий рух у роки першої російської революції. Досить детально В.Головченко описує події на партійній конференції в липні 1909 р. у Львові.

Не поступається попередньому автору за інформативністю монографія О.Голобуцького та В.Кулика “Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ - початку ХХ століття”, у якій також значна увага приділяється РУП-УСДРП, частково молоді, що цікавилася національною соціал-революційною ідеологією, але, як і у попередніх дослідників, окремо діяльність студентства не аналізується [18].

Крім того, у 1993 р. повторно видано лекції за редакцією Д.Антоновича “Українська культура”, до яких редактором перевидання С.Ульяновською зроблено додатки, зокрема, вміщена і біографія Д.Антоновича, на той час відомого лише як

сина видатного історика В. Антоновича, але ще невідомого в пострадянській Україні як національного суспільно-політичного діяча та студента-активіста РУП-УСДРП [19].

Першим ґрунтовним дослідником молодіжної проблематики став В. Головенько, який зосередив свою увагу на молодіжному русі України ХХ ст. і, зокрема на вивченні активності студентів у діяльності українських політичних партій на початку століття. [20]. Зазначене починання органічно доповнила Н. Левицька, яка в хронологічних рамках, що обмежуються 1907 р., цілий розділ кандидатської дисертації (*“Участь демократичного студентства в громадсько-політичному і національному русі”*) присвятила вивченню становлення політичних структур у студентському середовищі; виділила чотири напрямки студентського руху: поміркований, консервативний, реакційний і, звичайно, радикальний, що з часом трансформувався у партійно-політичний. Автор аналізувала роль студентства у створенні першої в Наддніпрянщині політичної партії - РУП, обґрунтувала його велике значення в ідеологічній та практичній площині формування українського національного руху, але, на жаль, майже не приділила уваги аналогічним процесам у середовищі УНП, УДП, УРП, УДРП [21].

Своєрідним продовженням напрямку по вивченню значення окремих соціальних груп у суспільно-політичному житті українських земель у складі Росії кінця ХІХ - початку ХХ ст. стала монографія Л. Смолярової *“Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини ХІХ - початку ХХ ст.”*, де, крім загальної характеристики участі жінок, в тому числі і студенток-курсисток, у зазначених вище процесах, частково висвітлюється їх участь в українських національних та загальноросійських партіях [22].

Друга половина 1990-х років стала часом активізації вивчення біографій видатних діячів визвольних змагань 1917-1920 рр., що стало корисним для широкого розкриття предмету нашого дослідження, адже майже всі, хто досяг політичної зрілості, після подій Лютневої революції, як правило, починали свою політичну кар’єру на початку ХХ ст., будучи студентом. Зокрема, 1997 р. виходить стаття В. Солдатенка та Т. Бевз *“Микола Порш - лідер українських соціал-демократів”* [23]. Особливу цікавість для нас викликає її перша частина, де розкривається процес становлення М. Порша як особистості, деталізується здобуття ним вищої освіти та поєднання з цим процесом активної партійної роботи. Частина монографії С. Кульчицького та В. Солдатенка *“Володимир Винниченко”* присвячена студентським рокам Володимира Кириловича. В ній відзначається його величезний вплив на студентство київських вузів щодо активізації підпільної партійної роботи РУП-УСДРП [24].

Помітний внесок у біографічний напрямок зроблено В. Верстюком і Т. Осташком завдяки довіднику *“Діячі Української Центральної Ради”*. Там знаходимо значну кількість інформації про студентські роки та активу партійну діяльність В. Винниченка, Д. Антоновича, С. Вікула, М. Галагана, Д. Дорошенка, М. Ковалевського, А. Ніковського, М. Порша, П. Христюка, Л. Чикаленка, М. Шаповала, О. Шульгіна та ін. [25]. Зазначених авторів доповнюють розвідки, присвячені іншим активним діячам суспільно-політичного життя перших десятиліть ХХ ст. Наприклад, у статті О. Рахно *“Михайло Русов: віхи життя та діяльності (до 130-річчя від дня народження)”* наведені дані з біографії Русова часів навчання в Харківському, а з 1902 р. - у Лейпцигському університетах, коли він активно працював над розбудовою РУП. Опинившись за кордоном, Русов всі зусилля направив на роботу в Закордонній групі партії та підтримку рупівських видань *“Гасло”* і *“Праця”* [26].

У 2006 р. побачило світ ґрунтовне дослідження Ф. Турченка про життя і політичну діяльність відомого українського діяча М. Міхновського [27]. Хоча роки здобуття ним вищої освіти не припадають на початок ХХ ст. (освіту він здобував на юридичному

факультеті Київського університету у 1891-1895 рр.), однак значущість цієї постаті для становлення національної політичної системи та його вплив у формуванні політичного світогляду, перш за все, харківського студентства, переоцінити важко. Стоячи біля витоків самостійницької ідеології, він був ініціатором і безпосереднім засновником першої в Наддніпрянщині політичної партії, що висунула гасло самостійності України. У монографії автор піднімає проблему впливу Міхновського на харківське студентство, на основі значної за об'ємом джерельної бази деталізує процес становлення РУП, наголошує на його безпосередній причетності до її утворення, хоча членом партії він ніколи не був. Крім того, Ф.Турченко не оминув питання характеристики рупівської молоді, переважно харківських студентів. Особлива увага в дослідженні приділяється УНП, що не обійшлася без участі в ній найактивнішої в тогочасному Харкові суспільної групи - студентства місцевих інститутів і університету, яке часто підтримувало та допомагало в роботі і РУП, і УНП.

Продовженням досліджень біографічного напрямку можна вважати дисертації Т.Грачевської та А.Магурчака, присвячені суспільно-політичній, професійній діяльності відомих українських діячів П.Феденка і М.Порша. Кожен із вищезазначених авторів, хоч і не виділяє окремо період здобуття ними вищої освіти, однак відзначає ці роки як час початку активної суспільної і партійної діяльності. Зокрема, Т.Грачевська визначає час, проведений П.Феденком у Імператорському історико-філологічному інституті Санкт-Петербургу, як період його становлення в публіцистиці, історичній науці і, головне, знайомство з ідеями соціал-демократії та перетворення на активного члена УСДРП. Подібну оцінку студентських років, але вже для М.Порша, дає А.Магурчак, аргументуючи це величезною його активністю в партійній роботі РУП-УСДРП як лідера, у формуванні ідейних та організаційних її основ аж до 1911 р., що співпало з часом закінчення юридичного факультету Київського університету.

Кінець ХХ - початок ХХІ ст. знаменувався появою невеликих за об'ємом (тих, що визначають актуальні напрямки вивчення) [28; 29], а також ґрунтовних досліджень з політичної історії - це роботи Р.Ветрова [30], О.Висоцького [31], І.Михальського [32], А.Павка [33], С.Донченка [34], Л.Могильного [35], О.Сарницького [36]. Більшість сучасних фахівців з партійно-політичної історії України початку ХХ ст. особливо відзначають роботу А.Павка, яка помітно відрізняється масштабністю охоплення фактичного матеріалу із залученням величезного масиву архівних джерел. Звичайно, вищезазначені автори не ставили перед собою завдання окремо дослідити вплив та значення такої соціальної групи, як студентство на формування національної партійної системи, але все ж таки ці роботи містять корисний фактичний матеріал.

Серед досліджень останніх років особливу увагу привертають кандидатська дисертація Н.Гончарової "*Національно-політичний рух студентської та учнівської молоді в Україні (90-ті роки ХІХ ст. - лютий 1917 р.)*" [37] та В.Белдюгіна "*Молодь у контексті боротьби за реалізацію української національної ідеї (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.)*" [38]. У першій одним із завдань є висвітлення участі студентської молоді в національно-визвольному русі, в тому числі й у діяльності українських партій Наддніпрянщини. У другій, автор намагається довести думку про величезний вплив української національної ідеї на радикалізацію українського національного молодіжного руху, переважно студентства, та його перехід від академічних до політичних вимог з відповідною зміною форм і засобів боротьби, які проявлялися, перш за все, в діяльності українських партій, зокрема з соціал-демократичною ідеологією. Період 1898-1920 рр. дисертант визначає як революційно-політичний, характерними особливостями якого в студентському середовищі став

перехід від політичних вимог та виступів до практичної революційної боротьби в “конкретних організаційних політико-ідеологічних формах” [38, с.8]. Їх органічно доповнює дисертаційне дослідження Г.Фартучної, присвячене суспільно-політичному рухові студентської молоді Києва у 1900-1917 рр. [39].

На наш погляд, на якісно новий рівень вийшло вивчення політичної історії України початку ХХ ст. з появою досліджень, присвячених регіональній історії політичних партій Наддніпрянщини. Тут слід відмітити таких науковців, як В.Пальченкова [40], О.Кривобок [41], С.Наумов [42]. У процесі аналізу діяльності партій у регіонах чи окремих губерніях вони лише фрагментарно ілюструють участь студентства без особливого акцентування уваги на цьому. В значній кількості випадків вказуються лише прізвища активістів, яких необхідно додатково перевіряти на предмет відношення до того чи іншого вищого навчального закладу. Тим не менше, нам потрібно враховувати те, що жоден з цих авторів не ставив собі за мету окремо дослідити значення, вплив студентства у визначених процесах.

Отже, аналіз історіографії діяльності студентської молоді в українських політичних партіях Наддніпрянщини на початку ХХ ст. показав відсутність комплексних робіт із даної проблеми. З іншого боку, починаючи з першої половини 1990-х років, сучасна українська історична наука має цілу низку робіт, присвячених окремим аспектам партійно-політичної активності вузівської молоді, що дає можливість визначеним нами питанням зайняти важливе місце в системі комплексних досліджень, присвячених молодіжній проблематиці.

Серед перспективних напрямів вивчення питання впливу студентства на українські політичні партії Наддніпрянщини початку ХХ ст. можемо виділити наступні:

1. Створення синтезуючих праць, присвячених аналізу діяльності в студентські роки видатних діячів революційних подій 1917-1920 рр.

2. Значний науковий інтерес становитимуть роботи, присвячені діяльності студентської молоді в структурах національних партій за межами України (Петербург, Москва, Казань, Дерпт та ін.). Своєрідним продовженням зазначеної проблематики стане застосування компаративістського підходу у вивченні партійної активності українського студентства і вузівської молоді інших країн.

3. Взаємодія в партійній площині студентів-активістів та їх роль у політичних процесах західноукраїнських і підросійських територій.

4. Вивчення регіональних особливостей студентської партійної активності в Наддніпрянській Україні, особливо в діяльності УДП, УРП, УДРП, УНП.

5. Проведення досліджень, присвячених пошуку нового методологічного інструментарію, концептуальних підходів, що базуються на межі знань різних наук і дисциплін (історії, політології, соціології, демографії та ін.) у вивченні політичної активності такої специфічної суспільної групи як студентство.

1. Коваленко О. На межі двох віків // 3 минулого: Збірник / О.Коваленко. - Варшава, 1939. - Т.2. - С.22-54.

2. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів: Українська студентська громада в Харкові і Революційна українська партія / Ю.Коллард // Літературно-науковий вісник. - Львів, 1928. - Т.102. - С.226-233, 425-433, 1061-1067.

3. Коллард Ю. Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді / Ю.Коллард // 3 минулого: Збірник. - Варшава, 1939. - Т.2. - С.55-69.

4. Иванов А.Е. Университетская политика царского правительства накануне революции 1905-1907 гг. / А.Е.Иванов // Отечественная история. - 1995. - №6. - С.93-105.

5. Завадский Н.Г. Студенчество и политические партии в России в 1901-1914 гг. / Н.Г.Завадский. - Спб.: Нестор, 1998. - 190 с.

6. *Иванов А.Е.* Студенчество России конца XIX - начала XX века: социально-историческая судьба / А.Е.Иванов. - М.: РОССПЭН, 1999. - 416 с.
7. *Иванова А.Е.* Студенческая корпорация России конца XIX - начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации / А.Е.Иванов. - М.: Новый Хронограф, 2004. - 408 с.
8. *Краснов П.В.* Департамент полиции МВД и студенческое движение в России в конце XIX - начале XX века: автореф. дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.02. - М., 2008. - 23 с.
9. *Субтельний О.* Україна: історія: навчальний посібник / О.Субтельний. - 3-те вид., перероб. і доп. - К.: Либідь, 1993. - 720 с.: іл.
10. *Гунчак Т.* Україна: перша половина XX століття: Нарис політичної історії / Т.Гунчак. - К.: Либідь, 1993. - 288 с.
11. *Шморгун П.* Політичні партії України на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія / П.Шморгун // Наукові праці з питань політичної історії. - К., 1992. - Вип.172. - С.14-25.
12. Нарис з історії українського національного руху / Відп. ред. *Сарбей В.Г.* - К.: Інст. історії НАН України, 1994. - 189 с.
13. *Касьянов Г.В.* Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет / Г.В.Касьянов. - К.: Либідь, 1993. - 176 с.
14. *Рафальський О.А.* Межнаціональні революційні зв'язи студентства на Україні (1895-1914 гг.): дис. ... канд. истор. наук: 07.00.02 / Рафальський Олег Алексеевич. - К., 1990. - 240 с.
15. *Дацюк Т.К.* Учащаяся молодежь Украины и политические партии в революции 1905-1907 годов: дис. ... канд. истор. наук: 07.00.01 / Дацюк Татьяна Кузьминична. - Днепропетровск, 1994. - 178 с.
16. *Головченко В.І.* Витоки і становлення української соціал-демократії (1896-1907 рр.): дис. ... канд. истор. наук: 07.00.01 / В.І.Головченко. - Харків, 1993. - 248 с.
17. *Головченко В.І.* Від "Самостійної України" до Союзу визволення України: нарис з історії української соціал-демократії початку XX ст. / В.І.Головченко. - Харків: Майдан, 1996 - 190 с.
18. *Голобуцький О.* Український політичний рух на Наддніпрянщині кінець XIX - початок XX ст.: Дослідження / О.Голобуцький, В.Кулик - К.: Смолоскип, 1996. - 124 с.
19. *Ульяновський В.І.* Дмитро Антонович // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / В.І.Ульяновський, С.В.Ульяновська. - К.: Либідь, 1993. - С.505-514.
20. *Головенько В.А.* Український молодіжний рух у XX столітті (історико-політологічний аналіз основних періодів): автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / В.А.Головенько. - К., 1995. - 26 с.
21. *Левицька Н.М.* Студентство України в кінці XIX - на початку XX століть: автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.00.01 / Н.М.Левицька. - К., 1998. - 16 с.
22. *Смоляр Л.* Минуле заради майбутнього: Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX - поч. XX століття. Сторінки історії / Л.Смоляр. - Одеса: Астропринт, 1998. - 408 с.
23. *Солдатенко В.* Микола Порш - лідер українських соціал-демократів / В.Солдатенко, Т.Бевз // Історія України. - 1997. - №44. - С.4-5.
24. *Кульчицький С.В.* Володимир Винниченко / С.В.Кульчицький, В.Ф.Солдатенко. - К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2005. - 376 с. - (Серія "Особистість і доба").
25. Діячі Української Центральної Ради: бібліогр. довідник / *В.Ф.Верстюк, Т.С.Осташко*; НАН України, Український міжнародний комітет з питань науки і культури. - К.: [б.в.], 1998. - 255 с.
26. *Рахно О.* Михайло Русов: віхи життя та діяльності (до 130-річчя від дня народження) / О.Рахно // Сіверянський літопис. - 2006. - №4. - С.120-125.
27. *Турченко Ф.* Історія України (кінець XVIII - початок XX століття): підручник для 9 кл. серед. школи / Ф.Г.Турченко, В.М.Мороко. - Запоріжжя: Просвіта; К.: Генеза, 1999. - 423 с.: іл., карти.
28. *Димиров Н.* Студенти в національно-освободительном движении Украины (конец XIX - начало XX в.) / Н.Димиров // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. - Вип.12. - 2002. - С.9-13.
29. *Гусев В.* До століття заснування Революційної української партії / В.Гусев // Політологічний вісник. - 2001. - Вип.8. - С.78-86.
30. *Ветров Р.* Політичні партії України на початку XX ст. (1900-1925 рр.) / Р.Ветров. - Дніпродзержинськ, 1997. - 112 с.
31. *Висоцький О.* Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок / О.Висоцький. - К.: Основні цінності, 2004. - 272 с.
32. *Михальський І.* Джерела з історії українських політичних партій кінця XIX - початку XX ст. / І.Михальський. - Луганськ: Альма-Матер, 2003. - 344 с.
33. *Павко А.* Становлення та діяльність політичних партій в Україні наприкінці XIX - на початку XX ст.: автореф. дис. ... докт. истор. наук: 07.00.01 / А.Павко. - Донецьк, 2001. - 44 с.
34. *Донченко С.* Ліберальні партії України. 1900-1920 рр.: автореф. дис. ... докт. истор. наук: 07.00.01 / С.Донченко. - Дніпропетровськ, 2006. - 40 с.
35. *Могильний Л.* Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.00.01 / Л.Могильний. - К., 2003. - 15 с.

36. *Сарнацький О.* Царизм та українські політичні партії (1900-1917 рр.) / О.Сарнацький. - Запоріжжя, 2006. - 709 с.
37. *Гончарова Н.О.* Національно-політичний рух студентської та учнівської молоді в Україні (90-ті роки XIX - лютий 1917 р.): автореф. дис.... канд. істор. наук: 07.00.01 / Н.О.Гончарова. - Одеса, 2006. - 24 с.
38. *Бельдюгін В.* Молодь у контексті боротьби за реалізацію української національної ідеї (друга половина XIX - початок XX ст.): дис.... канд. істор. наук: 07.00.01 / Бельдюгін Віталій Анатолійович. - Луганськ, 2006. - 194 с.
39. *Фартучна Г.В.* Студентство міста Києва у суспільно-політичному житті України (1900-1917 рр.) [Текст]: дис.... канд. істор. наук: 07.00.01 / Фартучна Галина Володимирівна; Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В.Винниченка. - К., 2009. - 304 арк.
40. *Пальченкова В.* Український суспільно-політичний рух у Харкові в кінці XIX ст.: автореф. дис.... канд. істор. наук: 07.00.01 / В.Пальченкова. - Запоріжжя, 2000. - 21 с.
41. *Кривобок О.* Нарис історії РУП-УСДРП на Чернігівщині на початку XX ст. - штрихи до політичної історії регіону / О.Кривобок // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. - 2005. - Вип.Х. - С.65-82.
42. *Наумов С.* Регіональні структури українського політичного руху: становлення і діяльність, 90-ті роки XIX ст. - лютий 1917 р. (на матеріалах Лівобережжя): автореф. дис.... докт. істор. наук: 07.00.01 / С.Наумов. - Харків, 2007. - 36 с.

Чортенко А.Н. Деятельность студенчества в украинских политических партиях Надднепрянщины в начале XX в. в современной украинской историографии

В статье проанализирована современная отечественная историография деятельности студентов в украинских политических партиях Надднепрянщины в период 1900 - начала 1917 годов. Определены процессы которые влияют на состояние научной разработки проблемы.

Chortenko A.M. The activity of students in Ukrainian political parties of Naddnipyrianschina at the beginning of XX century in modern Ukrainian historiography

The research of activity of students in Ukrainian political parties of Naddnipyrianschina in a period 1900 - beginning of 1917 by modern domestic historiography is analysed in the article. Processes influencing on the state of scientific development of problem are outlined.

Отримано 20.11.2011

ПАРХОМЕНКО В.А.

МЕМУАРИСТИКА ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ У ЧЕРВНІ-ЛИСТОПАДІ 1917 р.

У статті автор через призму мемуарної літератури висвітлює політику Центральної Ради, спрямовану на здобуття Україною автономії влітку-восени 1917 року.

Історія становлення будь-якої держави чи політичної системи є найскладнішим суспільно-історичним феноменом людства. Цей процес охоплює настільки значну кількість питань, аспектів, факторів, що дослідити їх можливо лише завдяки комплексному аналізу всіх можливих та доступних історичних джерел: документальних, публіцистичних, матеріальних, літературних, фольклорних та багатьох інших. Лише такий комплексний аналіз дозволяє визначити всі внутрішні та зовнішні чинники, котрі вплинули на перебіг політичних процесів. Народні настрої, захоплення чи розчарування конкретних людей - все те що становить дух епохи, який закарбувався в людській пам'яті, - часто є джерелом більш інформативним та може виступати якіснішим поясненням причин того чи іншого явища, ніж сухий фактаж чи підігнані під даний момент заяви, декларації та публічні промови політиків.

Тому у даній статті автор на підставі аналізу спогадів сучасників робить спробу висвітлити політику Центральної Ради у червні-листопаді 1917 р., яка була спрямована на здобуття Україною автономії.

Аналізуючи мемуарну літературу, присвячену першому періоду національної революції 1917-1921 рр., ми можемо зазначити, що вона є досить неоднорідною через різні позиції авторів. Так, розподіляючи весь масив спогадів про події 1917 р., виділимо такі великі групи: прихильники діяльності Центральної Ради, які одночасно виступають її апологетами або у всьому, або в більшості заходів; опоненти, котрі значну увагу приділяють недолікам і прорахункам першої української влади ХХ ст.; група мемуаристів, які виступали сторонніми спостерігачами, в працях яких Центральна Рада згадується лише епізодично, при чому в контексті подій, що мали для України побічне значення. Кожна з цих груп також є неоднорідною і саме завдяки цьому у нас є можливість побачити всю багатогранність процесів, явищ та настроїв в Україні у зазначений нами період.

Так, до першої групи мемуаристів необхідно зарахувати передусім тих осіб, які брали безпосередню участь у становленні української державності в березні-жовтні 1917 р. і, відповідно, були особисто зацікавленими не лише в позитивному висвітленні подій, а й в створенні власного привабливого для сучасників і нащадків образу. До них потрібно віднести, передусім, лідерів тогочасного українського політикуму: голову Центральної Ради М.Грушевського, голову Генерального секретаріату В.Винниченка, а також С.Петлюру, Н.Короля, Б.Мартоса, П.Христюка та інших. В своїх працях апологети головним чином намагаються показати об'єктивний характер всіх процесів та явищ, пов'язаних з різними подіями, часто знімаючи таким чином відповідальність за їх невдачу з себе особисто. До таких об'єктивних, на їх думку, чинників відносять: низький освітній рівень українського населення, його пасивність, складну економічну ситуацію в Україні, спричинену війною, геополітичну ситуацію у Європі та світі загалом (несприятливу, зрозуміло, для становлення української державності).

Другу групу мемуаристів складають українські політичні діячі, які в той чи інший час були в опозиції до Центральної Ради та її уряду. До них потрібно віднести, передусім, Д.Дорошенка, П.Скоропадського, В.Липинського, Є.Коновальця та ін. Кожен з них критикував владу УНР за ті чи інші прорахунки. Однак найбільшої критики Центральна Рада зазнала за її політику у військовій сфері, що призвела країну на межу катастрофи та дозволила більшовикам взяти під контроль Україну на початку 1918 р. Варто також зазначити, більшість мемуаристів-критиків мали відношення до становлення Гетьманату і тому висвітлення негативних моментів у діях попередників для них було необхідним. Таким чином, вони не лише пояснювали причину державного перевороту 29 квітня 1918 р., а й перекладали відповідальність за ті кризові явища у країні, які вони самі не змогли подолати.

До третьої групи сучасників, що лишили в своїх мемуарах спогади про події в Україні у 1917 р., були особи, які не належали до тогочасної політичної еліти. Це були представники російських політичних партій, Тимчасового уряду, єврейського та польського національних рухів, іноземні дипломати та військові. Їх свідчення про діяльність Центральної ради і Генерального секретаріату є досить уривчастими, що пояснюється як низьким рівнем обізнаності з ситуацією в Україні, так і незначним інтересом до українських справ у цілому. До представників цієї групи можна віднести А.Денкіна, О.Керенського, П.Краснова, Е.Людendorфа, М.Гофмана та інших. Варто зазначити, що міжнародний інтерес до подій в Україні у 1917 р. порівняно з наступними роками (періодом Гетьманату та Директорії УНР) був значно нижчим. Це пояснюється передусім тим, що Росія на той момент продовжувала розглядатися як єдина держава, а з національних рухів світ визнавав лише польський та фінський. Та й у самій Росії на потуги українських політиків аж до III Універсалу дивилися як на тимчасове явище, побічний “продукт” Лютневої революції 1917 р., який не має реальної життєвої перспективи. Лише після рішучих заходів, здійснених Центральною Радою взимку 1917-1918 рр., інтерес до її діяльності у сучасників зростає.

Необхідно також виділити ще одну групу мемуаристів, які лишили свої спогади про Україну періоду Центральної Ради - більшовиків. Їх мемуари активно публікувалися в радянський час і, що головне, не втратили актуальності до сьогодні. До них потрібно, в першу чергу, віднести праці В.Затонського, Є.Бош, В.Антонова-Овсієнка, Г.Петровського та деяких інших. Особливо цікавими серед радянських мемуарів є спогади В.Затонського, який від партії більшовиків брав участь у роботі Української Центральної Ради.

Варто зазначити, що в своїх спогадах більшість радянських мемуаристів оцінюють діяльність українських інституцій негативно, звинувачуючи їх у “буржуазному націоналізмі” та контрреволюції. Однак, незважаючи на такий підхід, вони містять ряд фактів, які не є популярними в сучасній історичній науці і тому потребують ще більш детального опрацювання.

В цілому мемуарна література щодо проблем української історії доби Центральної Ради є достатньо інформативною та розкриває більшість аспектів, котрі викликають зацікавлення у істориків.

Після проголошення I Універсалу в Україні виникла певна невизначеність щодо подальшої боротьби за автономію. В тих умовах потрібен був компроміс між Києвом та Петроградом, якого можна досягти шляхом переговорів. Вони відбулися наприкінці червня 1917 року, їх наслідком стала поява II Універсалу.

В Україні розуміли, що переговори є вигідними для обох сторін, як вказує у спогадах В.Винниченко, для росіян вони навіть були більш потрібними. Тому вони

вели їх не як рівноправні партнери, а з позиції сили, прагнучи повернути революційний рух у потрібне їм русло. Для української влади ці переговори також були вигідні, адже вона отримувала можливість без збройної боротьби здійснити свої домагання [1, с.275].

29 червня 1917 р. до Києва прибули три міністри Тимчасового уряду - О.Керенський, М.Терещенко та І.Церетелі. Останній відкрито заявляв, що метою цих переговорів є налагодження відносин з Центральною Радою. В світлі внутрішньої кризи влади в Росії це було життєво необхідно для Уряду. Отже українці отримали реальний шанс не лише легітимізувати своє становище, а й здобути реальні повноваження для своїх інституцій.

В.Винниченко писав, що переговори проходили важко, з взаємним недовір'ям. Російська делегація, використовуючи тактику захисту національних меншин від "насильницької українізації", розглядала два плани: або створити альтернативну Центральній Раді установу, або реформувати саму Раду. Розуміючи, що створення нового осередку не призведе автоматично до саморозпуску Центральної Ради, а лише зробить ситуацію в Україні ще більш нестабільною, російські міністри надавали пріоритет другому планові, тим більше, що українська влада також прихильно до нього ставилася. Тож результатом переговорів стала угода, за якою Центральна Рада мала поповнити свій склад за рахунок представників національних меншин. Найважчою виявилася проблема чисельного представництва неукраїнців (російські міністри пропонували 50%, а Центральна Рада погоджувалася лише на 30) [1, с.278]. Однак згодом було досягнуто порозуміння, що дозволило перевести переговорний процес в інше русло. Не менш складними виявилися і переговори щодо статусу і повноважень Генерального секретаріату. Росіяни погодилися визнати його як владну інституцію, проте рівень повноважень мав визначити весь Тимчасовий уряд, а не його делегати. Отже і це питання було відкладене, як і питання українізації армії [2, с.403-404].

Результатом перемовин став II Універсал Центральної Ради, проголошений 3(16) липня у Педагогічному музеї. Він підсумовував результати переговорів і тому, на відміну від Першого, мав більш компромісний характер. Сучасники по-різному оцінили його суть і значення. Так, М.Грушевський однозначно назвав II Універсал новою сторінкою в житті України, яку відкрило порозуміння між Українською Центральною Радою і російським центральним урядом [3, с.151]. Легітимацію діяльності українських владних інституцій автор вважав більш значущою, ніж ті поступки, які були зроблені центру, передусім відкладання питання про остаточне визнання автономії та статусу України до Всеросійських установчих зборів. Аналогічно бачив ситуацію і М.Ковалевський [2, с.406]. Не менш позитивно оцінив II Універсал і Ю.Тютюнник. Він вказував, що це порозуміння розв'язало руки українській владі, дозволило їй порозумітися з національними меншинами і, що головне, закріпити свою владу в Україні [4, с.158]. Підтримав порозуміння між українцями і Тимчасовим урядом і більшовик В.Затонський [5].

Однак не всі сучасники висловлювали своє захоплення цим документом. Відкрито розкритикував його М.Король, хоча при цьому намагався пояснити причини узгоджувальної політики Центральної Ради [6, с.345]. М.Міхновський в свою чергу звинуватив Центральну Раду в слабкості і через своїх однодумців організував повстання у Києві 4-6 липня полку ім. Павла Полуботка. Негативно охарактеризував у своїй праці II Універсал і прапорщик українського Богданівського полку М.Галаган, який хоч і погоджувався з історичною необхідністю його прийняття, однак вказував, що цей документ однозначно ослабив український рух і авторитет Центральної Ради в суспільстві [7, с.242]. Для об'єктивності потрібно сказати, що до сьогодні історики

так і не визначилися з однозначною оцінкою II Універсалу і в цій проблемі мемуари не лише не дозволяють зробити якийсь конкретний висновок, більше того - вони лише ускладнюють це питання.

II Універсал, що по-суті перетворив Генеральний секретаріат на законний уряд, не зміг вирішити нагальних питань, пов'язаних з його організацією та функціонуванням. На нашу думку, В.Винниченко у своїх мемуарах дав цілком об'єктивний опис ситуації. Він вказав, що однією з головних проблем, з якою зіткнулася українська влада, став брак кваліфікованих спеціалістів на заміщення державних посад. За цих умов генеральні секретарі змушені були відкинути характерну для європейської практики процедуру заповнення вакансій своїми однопартійцями і брали на роботу людину незалежно від її політичних поглядів. Єдиними критеріями визнавалася компетентність та бажання працювати [1, с.297].

Отже, II Універсал та Декларація Тимчасового уряду від 2 липня 1917 р. так і не вирішили всіх нагальних питань, вони лише відсунули їх на пізніший час. Наступним кроком до закріплення статусу української влади мали стати переговори з Тимчасовим урядом у Петрограді. Для підтвердження свого дотримання рішень київських переговорів українська сторона досить швидко виконала свої зобов'язання. Було знайдено порозуміння з національними меншинами, представники яких увійшли до Центральної Ради. Одними з перших, хто вступив у переговори з українською владою щодо членства в Раді, стали більшовики. Їх представник у Центральній Раді згадував про ці переговори у своїх мемуарах, вказуючи що порозуміння більшовиків з українськими політиками відбулося значно легше, ніж спроби знайти компроміс з російськими партіями [5]. Не було проблем у порозумінні також з польською та єврейською сторонами. 12 липня єврейська соціал-демократична робітничка партія визнала владні повноваження Центральної Ради в українських етнографічних межах і вітала визнання Української Центральної Ради Тимчасовим урядом [1, с.275]. Проте лише після кількатижневих переговорів посади товаришів Генерального секретаря з польських та єврейських справ були заповнені [8, с.13-14]. Їх зайняли відповідно М.Міцкевич та І.Зельберфарб. До кінця липня представники національних меншин заповнили свої вакансії і в Центральній Раді, завершивши таким чином виконання українцями своїх зобов'язань. Підсумком цієї роботи стало засідання Малої Ради 25 липня 1917 р., де було прийнято "*Статут вищого управління України*" - документ, в якому визначалися права та повноваження Генерального секретаріату, а також список його членів. Цей статут було направлено на розгляд та затвердження до Петрограду, куди слідом вирушила друга українська делегація у складі В.Винниченка, Х.Барановського та М.Рафеса (як представника національних меншостей).

Однак не лише проблеми в Україні пригальмовували процес порозуміння Тимчасового уряду з Центральною Радою. В середині липня 1917 р., петроградські більшовики спробували організувати державний переворот. Тимчасовому уряду вдалося придушити заколот і взяти всю повноту влади в свої руки. В країні розпочалася певна реакція, офіційно спрямована проти більшовиків, але реально - проти всіх проявів революції.

Саме в період реакції до Петрограду прибула друга українська делегація. Результати її роботи виявилися не більш позитивними, ніж у першій делегації. Як згадує у спогадах голова делегації В.Винниченко, її навіть не було запрошено на засідання уряду. Зустрічі відбулися лише з юрконсультантами уряду, що однозначно вказали на неприпустимість прийняття "*Статуту вищого управління Україною*". Було відкинуто навіть слово "*Статут*", замінене на "*Інструкцію*". Умови цієї

“Інструкції” практично повністю знівельовували всі досягнення київських переговорів, фактично перекреслюючи українську владну автономію [1, с.313]. Так, за Інструкцією Генеральний секретаріат перепідпорядковувався Тимчасовому уряду, що автоматично знімало всю його українську природність. Під відомство Генерального секретаріату передавали лише Київську, Чернігівську, Волинську, Подільську та Полтавську губернії, що по суті було відриванням від України промислово розвинутих та стратегічно важливих регіонів. Сам Генеральний секретаріат було скорочено та позбавлено основних державницьких повноважень: військової та зовнішніх зносин. В цілому Генеральний секретаріат перетворювався з повноцінного управлінського органу на посередника між українським суспільством та Тимчасовим урядом, адже всі важливі проблеми мав вирішувати саме Петроград.

Реакція українських політиків на “Інструкцію” добре прослідковується за їх мемуарами. Всі вони однозначно, починаючи з українських радикалів і завершуючи більшовиками, таврують її як неповагу до українства та відкриту провокацію. Більшовик В.Затонський говорить, що ця “Інструкція” була зразком реакційного вирішення національного питання, що лише яскраво показало справжню суть буржуазних партій [5]. Однозначно засуджували “Інструкцію” М.Ковалевський та М.Грушевський, вважаючи її антиукраїнською по своїй суті [3, с.150; 2, с.414]. Негативну реакцію на “Інструкцію” ми бачимо і в спогадах О.Андрієвського, який назвав привезену Винниченком автономію “куцою” [9, с.127]. Сам В.Винниченко, хоч і не визнавав її сили, назвав цей документ відкритою провокацією [1, с.313]. Однак деякі політики оцінювали сам факт появи цієї “Інструкції” як позитивний. Так, Д.Дорошенко взагалі оцінив її як невідмінний успіх українського руху та перемогу української політики. Це обґрунтовувалося ним в першу чергу порівнянням результатів роботи першої і другої делегації в Петрограді і, що головне, появою законної можливості будувати українську владну вертикаль. Залежність же від Тимчасового уряду Д.Дорошенко в цей час називав номінальною, адже Генеральний секретаріат отримав можливість повноцінно працювати і не боятися загрози реакції [10, с.158].

Однак, не зважаючи на таке засудження більшістю українських політиків, “Інструкцію” було прийнято на засіданні Ради 22 серпня 1917 р. і затверджено як нормативний документ. Причину прийняття цього документу пояснив у своїх спогадах П.Христюк. Зокрема, він вказав, що до рішучої боротьби з Тимчасовим урядом на цей момент не були готові ні українське суспільство, ні Центральна Рада і Генеральний секретаріат. Останні дуже активно впроваджували серед народних мас ідеї II Універсалу, котрі проголошували примирення і необхідність відкласти український революційний рух. Отже можливостей раптово і стрімко змінити свої позиції не було. Ні армія, ні народ цього б не зрозуміли [11, с.83].

Прийняття “Інструкції” стало завершенням ще одного періоду боротьби за державність, а саме отримання легітимності української влади. Однак ситуація, що склалась в Києві, підштовхувала до подальших змін. Відразу з прийняттям регламентуючого документу розпочалася урядова криза. Генеральний секретаріат після відставки В.Винниченка очолив Д.Дорошенко, однак це не призвело до стабільності. Сам Д.Дорошенко пояснює причини своєї невдачі на посаді голови уряду невідповідністю його бачення майбутнього України як стабільної держави з поглядами радикалів в Центральній Раді, які прагнули передусім вирішення політичних програм своїх партій [10, с.161]. Інакше пояснював причини невдачі уряду Д.Дорошенка В.Винниченко. На його думку, ні сам Дорошенко, ні його діяльність не відповідали тим завданням, що покладалися на революційний уряд.

Д.Дорошенко не відчував змісту і духу революції, ставши простим чиновником Тимчасового уряду, бо занадто детально дотримувався “Інструкції” [1, с.343].

Побоючись наступу реакції, Центральна Рада знов обрала головою Генерального секретаріату В.Винниченка. Було сформовано новий склад уряду, який 1 вересня затверджено у Петрограді, що здавалося початком періоду стабільності. Однак враховуючи політичну кризу в самій Росії, українська влада восени розпочала більш активну боротьбу за автономію.

21 вересня 1917 р. було проведено “З’їзд представників народів і областей, що прагнули до федеративної перебудови Росії”, делегати якого, виступаючи за майбутню федеративну Росію, відкрито підтримали і політику Центральної Ради. Такі дії, на думку сучасників, були зумовлені неспроможністю Тимчасового уряду контролювати ситуацію в країні [12, с.21]. Отже, українська влада була зобов’язана провести заходи, що дозволять їй в разі потреби перебрати всю повноту повноважень на себе. Так, постанову про вибори до Установчих зборів оцінили і її автор М.Грушевський, і голова Генерального секретаріату В.Винниченко, і навіть більшовик В.Затонський [3, с.151; 13, с.23; 5].

Реакцію Тимчасового уряду на цю “Заяву” передбачити було не важко. О.Керенський відкрито засудив дії української влади і закликав її відмовитися від проведення таких заходів до скликання Всеросійських установчих зборів. До Петрограду було викликано В.Винниченка, котрий відповідно до “Інструкції” був у підпорядкуванні О.Керенського і відповідно мав скласти звіт про свої дії, спрямовані на порушення цілісності держави. Цей виклик до Петрограду сам В.Винниченко оцінив досить просто - як спробу показати ту силу, якої давно вже не було. На його думку, Тимчасовий уряд переживав агонію і хапався за останню соломинку, прагнучи залишитися при владі [13, с.24-27].

Однак не зважаючи на таке особисте зневажливе ставлення до дій О.Керенського, В.Винниченко не бажаючи подальшого загострення ситуації в Україні, 22 жовтня (3 листопада) 1917 р. відбув до Петрограду. Але цей його приїзд виявився зовсім невчасним. Революційна ситуація в столиці Росії була максимально напруженою і тому зустріч з міністрами Тимчасового уряду навіть не була призначена. А через два дні після приїзду В.Винниченка тут відбувся жовтневий переворот. Тимчасовий уряд було заарештовано, всю повноту влади взяв на себе ІІ Всеросійський з’їзд Рад. Реальну ж владу монополізувала партія більшовиків. В цих умовах В.Винниченко вирішив за краще повернутися до України.

Тим часом в Києві події розвивалися не менш стрімко. Повідомлення про переворот у Петрограді надійшло ще 25 жовтня (7 листопада), що активізувало політичні процеси. Того самого дня на вечірньому засіданні Малої Ради за участю представників різних політичних партій та громадських організацій було проголошено про створення “Крайового комітету охорони революції” в Україні. Йому було підпорядковано всі органи влади на визначеній території, в тому числі і Генеральний секретаріат. Як згадують сучасники, формування цього органу відбулось досить швидко. Всі політичні сили були занепокоєні ситуацією в країні, “долею революції”, отже від членства в комітеті ніхто не відмовився, включаючи більшовиків [14, с.29]. З останніх до комітету увійшли Г.П’ятаков, В.Затонський, І.Крейсберг. Головним їх завданням, як зазначив В.Затонський, було встановлення особистого нагляду за подіями в комітеті, недопущення його перетворення на контрреволюційний орган [5].

Однак така єдність тривала недовго. Єдиний фронт “революційної демократії” фактично перестав існувати вже наступного дня. Коли у київських Радах робітничих і солдатських депутатів, а потім і в Малій Раді стало обговорюватися питання стосовно

оцінки жовтневих подій в Петрограді, російські есери, меншовики і бундівці виступили на захист Тимчасового уряду. Така їх позиція виходила з реакції широких мас населення, особливо селян, на місцях, що однозначно засуджували дії більшовиків [12, с.61]. З ними у своїх спогадах не погоджується анархіст Н.Махно, який писав, що жовтневий переворот спочатку вітали усі революційні трудівники села [15, с.51].

Українські партії висловилися проти переходу влади до Рад робітничих і солдатських депутатів, наголошуючи на тому, що влада в Україні повинна перейти до українського політичного центру - Центральної Ради [10, с.187]. Після осуду Центральною Радою жовтневого перевороту керівники київських більшовиків В.Затонський, І.Крейсберг і Г.П'ятаков прийняли рішення вийти з Комітету з охорони революції і тим самим виводили з-під контролю комітету сили, що були в їх розпорядженні. Цим більшовики висловили своє відкрите ставлення до подій, прагнучи повторити петроградський та московський сценарії, вони вважали що їм вдасться досить швидко захопити владу у Києві і через це співпрацювати з "*буржуазною контрреволюцією*" вважали для себе непотрібним [5].

Після фактичного розпаду комітету у Києві утворилося три табори, кожний з яких протистояв двом іншим. Табір прихильників скинутого уряду включав у себе представників усіх загальноросійських партій, окрім більшовицької. Головною опорою цього блоку партій став штаб Київського військового округу (КВО), завдяки військам якого вони прагнули встановити свою владу. Опорою більшовиків була Рада робітничих і Рада солдатських депутатів, а також частина військ і робітники великих підприємств. Третьою силою, що спиралась на свідоме українство, стала Центральна Рада, яка в цих умовах прагнула отримати те, чого не дали переговори з Тимчасовим урядом. Практично одночасно в Києві відбувся III Військовий з'їзд, делегати якого рішуче вимагали від Центральної Ради проголошення Української Республіки, по-суті виступаючи гарантами дієвості цього акту [16, с.129]. Отже, після засудження більшовицького перевороту, успіх якого більшість з українських політиків вважали тимчасовим явищем, навіть спроб порозуміння з новим російським радянським урядом не робилося [13, с.55].

Варто зазначити, що в умовах "*тривладдя*" більшовики та Центральна Рада отримали спільного ворога - штаб КВО, адже саме ця сила володіла реальними військовими можливостями для захоплення влади і знищення конкурентів. Через це Генеральний секретаріат визначив тактику дій - підтримка більшовиків, з подальшим недопущенням їх до влади.

Подальший розвиток подій сучасники у мемуарах описують по-різному. Найдокладнішу інформацію про події дають спогади більшовицьких лідерів, у той час, як більшість українських політиків лише обмежувалися згадками про жовтневі події в Києві, описуючи їх лише як передмову до прийняття III Універсалу. І цьому є реальне пояснення. Використавши збройне протистояння між штабом КВО та більшовицькими підрозділами, українські політики встигли прийняти низку важливих документів. Було прийнято закон про передачу всієї землі у розпорядження земельних комітетів, що було відповіддю на більшовицький "*Декрет про землю*". Було також нормативно поширено владу Центральної Ради на ті землі, які були "*відібрані*" свого часу "*Інструкцією*": Катеринославщину, Херсонщину, Харківщину, Холмщину, частину Таврії, Воронежчини, Курщини. Як свідчать мемуари, українське населення в цілому підтримало цей документ [17, с.71]. В потрібний момент, коли більшовики і КВО послабили один одного, вірні Центральній Раді підрозділи допомогли більшовикам, змусивши начальника округу генерала А.Квіцинського, юнкерів та донських козаків -

основні сили КВО - залишити місто [18, с.14]. Таким чином, до початку листопада 1917 р. влада в Києві перейшла до Центральної Ради. 28 жовтня Генеральний секретаріат перебрав на себе функції ліквідованого “Комітету охорони революції”, по-суті проголосивши себе єдиною легітимною владою в Україні. 30 жовтня В.Винниченко повідомив Центральну Раду, що бере на себе військові, продовольчі справи та шляхи сполучення [13, с.68]. Генеральний секретаріат, використовуючи момент, відрядив своїх представників по регіонах, щоб вони зайняли вищі державні посади, котрі звільнилися після втечі ставлеників Тимчасового уряду [9, с.141]. До остаточного встановлення верховенства української влади лишався лише крок.

Однак зробити його було не легко. В самій Раді, що “самоочистилася” після жовтневого перевороту від російських партій, продовжилося протистояння між “самостійниками”, котрі прагнули повної незалежності держави, і “федералістами”, які вважали за доцільне не розривати всіх стосунків з Росією. До останніх належали і голова Центральної Ради, і більшість її лідерів та генеральних секретарів. Тому, не зважаючи на довготривалі дискусії, III Універсал, прийнятий 7 листопада, визначав статус України як складової частини федерації народів Росії.

Сам по собі III Універсал став важливим кроком до українського суверенітету. Було вперше проголошено про існування власне української держави - Української Народної Республіки (УНР). Те, що вона не проголошувалась незалежною, в тих умовах не було суттєвим, адже до створення загальноросійської федерації, членом якої УНР мала стати, ніяка інша влада в Україні не була вищою за діючу. Отже, вся повнота влади в Україні до початку Установчих зборів (вибори до яких було призначено на 27 грудня 1917 р.) передавалась Центральній Раді і Генеральному секретаріату.

Однак реакція українського суспільства на цей універсал виявилась досить неоднорідною. Так, М.Грушевський, будучи автором цього документу, назвав його в своїх спогадах найважливішим своїм досягненням як політика, документом, що вперше з козацьких часів дав українцям свою державу [3, с.72-74]. Ще більш позитивно оцінив його В.Винниченко. Для нього документ був важливий не стільки своїм проголошенням УНР, скільки тими соціальними правами і свободами, що в ньому містилися. По-суті, він був цілком соціалістичний, на що автор не забув вказати [13, с.72-74]. Питання ж майбутньої федеративності вищезгадані мемуаристи намагалися не коментувати. Більш поміркованою була оцінка III Універсалу Д.Дорошенком. Він не висловлював свого захоплення цим документом, однак вказував на його історичну значущість. Саме проголошення УНР, на його думку, було перемогою в протистоянні з більшовиками та прихильниками Тимчасового уряду [10, с.195].

Абсолютно протилежну оцінку універсалу дає тогочасний губернський комісар народної освіти в Полтавській губернії В.Андрієвський. Він різко критикує всі його положення, за їх нездійсненність. На його думку, Центральна Рада практично була нездатна впровадити всі ті нововведення, що вона проголосила, і тим більше проконтролювати їх виконання, єдине чого можна було чекати від універсалу - це посилення безвладдя та грабунків [9, с.142-143]. Таку неоднорідність у відношенні до Універсалу можна зрозуміти. Адже для осіб, що здійснювали верховну владу він означав перемогу в тій боротьбі за автономію і самовизначення, яку вони розпочали ще в березні 1917 р. Для простих людей цей універсал був дійсно досить незрозумілим, адже за гарними лозунгами і деклараціями не було реальної сили, що могла-б впроваджувати їх у життя.

Потрібно сказати, що з прийняттям III Універсалу закінчився період боротьби за автономію України. З лозунгів і проєктів початку року вона стала реальністю, часто за своїм статусом перевищуючи сподівання “*батьків нації*”. Через це в мемуарній літературі період боротьби за неї як найбільш успішний у всій історії визвольних змагань 1917-1920 рр. описаний доволі детально.

1. *Винниченко В.* Відродження нації / Володимир Кирилович Винниченко. - К.: Видавництво політичної літератури України, 1990 / репринтне відтворення 1920 р. - Ч.1. - 348 с.
2. *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії / Микола Ковалевський. - Інсбрук: накладом М.Ковалевської, 1960. - 720 с.
3. *Грушевський М.* Спомини / Михайло Сергійович Грушевський // Київ. - 1989. - №9. - С.114-157.
4. *Юртик Г.* Творимо (Зі споминів) / Юрій Никифорович Тютюнник // Літературно-науковий вісник - Львів, 1923. - Кн.6.
5. *Затонський В.* Из спогадів про українську революцію / Володимир Петрович Задонський // Літопис революції. - Харків. - 1929. - №5. - С.64-91.
6. *Король Н.* Очима звичайного учасника / Н.Король // Визвольний шлях. - Лондон, 1968. - №10.
7. *Галаган М.* З моїх споминів (1880-ті - 1920 рр.) / Микола Михайлович Галаган. - К.: Темпора, 2006. - 656 с.
8. *Гольденвейзер А.* Из Киевских воспоминаний (1917-1920 гг.) / Арон Гольденвейзер // Революция на Украине по мемуарам белых. - М.-Л.: Государственное издательство, 1930. - С.1-63.
9. *Андрієвський В.* З минулого. [У 3 т.] / Віктор Никанорович Андрієвський. - Т.1.: 1917 рік на Полтавщині - Берлін: Укр. Слово, 1923. - 262 с.
10. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки) / Дмитро Іванович Дорошенко. - К.: Темпора, 2007. - 632 с.
11. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 / Павло Оникійович Христюк. - Прага: Український Соціологічний Інститут, 1921. - Т.1. - 152 с.
12. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 / Павло Оникійович Христюк. - Прага: Український Соціологічний Інститут, 1921. - Т.2. - 200 с.
13. *Винниченко В.* Відродження нації / Володимир Кирилович Винниченко. - К.: Видавництво політичної літератури України, 1990 / репринтне відтворення 1920 р. - Ч.2. - 330 с.
14. *Кедровський В.* Повалення більшовиками Російського Тимчасового уряду і перехід влади на Україні до Центральної Ради / Володимир Іванович Кедровський // Літературно-науковий вісник. - Львів, 1925. - Кн.1.
15. *Махно Н.* Воспоминания / Нестор Іванович Махно. - М.: Республика, 1992. - 334 с.
16. *Кочегар М.* Третій військовий з'їзд у Києві / М.Кочегар // Історичний календар - альманах Червоної Калини на 1934 рік. - Львів: Червона Калина, 1934.
17. *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Володимирович Омелянович-Павленко. - К.: Темпора, 2007. - 608 с.
18. *Корниловці в Києві // 1918 год на Украине: Серия Белое движение в России.* - М.: ЗАО Изд-во “Центрполиграф”, 2001. - Т.5. - С.13-15.

Пархоменко В.А. Мемуаристика о деятельности Украинской Центральной Рады в июне-ноябре 1917 г.

В статье автор через призму мемуарной литературы освещает политику Центральной Рады, направленную на получение Украиной автономии летом - осенью 1917 года.

Parkhomenko V.A. Memoirs on the activities of the Ukrainian Central Rada in June-November 1917

The author through the prism of memoirs covers the policy of the Central Rada, Ukraine, aimed at obtaining autonomy in the summer - in autumn 1917.

БУРИМ Д.В.

ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ДМИТРА ДОРОШЕНКА ТА ЙОГО УЧАСТЬ В УКРАЇНСЬКОМУ ГЕТЬМАНСЬКОМУ РУСІ

В публікації досліджується еволюція ідейно-політичних поглядів Дмитра Дорошенка та його діяльність в українському гетьманському русі.

Дмитро Дорошенко був не тільки вченим, а й відомим громадським діячем, який ще з студентських років пов'язав своє життя з українським визвольним рухом. Активний працівник українських громадсько-політичних організацій початку ХХ століття, "просвітянин", журналіст, Д.І.Дорошенко бере діяльну участь в українських визвольних змаганнях 1917-1921 років та в українському національно-державному будівництві як член Центральної Ради, помічник губернського комісара Києва, губернський комісар Буковини та Галичини, комісар Центральної Ради в Чернігові, міністр закордонних справ Української Держави 1918 року. Пізніше, в еміграції, будучи одним з засновників українського гетьманського руху, він багато зробив для розгортання його діяльності та розповсюдження теоретичних засад українського монархізму.

Д.І.Дорошенко вдало поєднував наукові дослідження із служінням державницьким інтересам України. "Наука для проф. Д.Дорошенка, - зазначав один з біографів вченого, - протягом усього його життя була лише одним з виявів його творчого Духа. В своїй душі, в своєму єстві, він був не тільки учений, а й активний громадянин, що прагнув впливати на життя свого народу" [7, с.7].

Суспільно-політичне життя Д.І.Дорошенка починається ще з студентської лави, коли він стає головою української студентської громади Петербурзького університету. Багато для становлення національної свідомості зробило його навчання влітку 1904 року на українських університетських курсах у Львові, де він мав змогу слухати лекції з історії України професора Михайла Грушевського та з історії вітчизняної літератури Івана Франка [39, с.528]. Будучи студентом, він активно співробітничав в українських наукових і громадсько-політичних виданнях, вмщує свої статті на шпальтах "Нової Громади", "Ради", "України", "Літературно-наукового Вісника", регіональних періодичних видань. У травні 1906 року Д.І.Дорошенко стає секретарем друкованого органу української думської громади (фракції) Першої Державної думи Росії - "Українського вісника"¹.

З початком Української національно-демократичної революції Д.І.Дорошенко одразу ж поринає у політичне життя, стає членом створеної на базі Товариства українських поступовців партії соціалістів-федералістів (УПСФ). У квітні 1917 року Тимчасовий уряд призначає його крайовим комісаром Галичини та Буковини. Саме Д.І.Дорошенку, члену Центральної Ради, було доручено у серпні цього ж року формувати склад уряду України - Генеральний Секретаріат.

Найбільше ж талант Д.І.Дорошенка як державного діяча розкрився під час його перебування на посаді міністра закордонних справ Української Держави гетьмана П.Скоропадського (20 травня - 14 листопада 1918 року). Ставши на чолі МЗС, він одразу ж вийшов з лав УПСФ, поклавши особистим прикладом початок департизації апарату відомства. Він був єдиним з проводу соціалістичних партій, хто взяв участь у

конструктивному державотворенні. Під керівництвом Д.І.Дорошенка був створений новий за структурою центральний апарат Міністерства закордонних справ, до якого були підібрані здібні й віддані інтересам України кадри. *“... Усі головні посади в центральних установах міністерства, - згадував пізніше Д.І.Дорошенко, - були обсажені українськими діячами і високими урядовцями. Розуміється, що і всі нижчі посади заміщалися майже без винятку українцями національного напрямку”* [19, с.264]. При безпосередній участі міністра формується особовий склад посольств України до Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії, Туреччини, Швейцарії, Румунії, Скандинавських країн, на Дон, Кубань, до країн Кавказу. На дипломатичний терен запрошуються відомі українські інтелектуали В.Липинський, Ф.Штейнгель, К.Лоський, А.Яковлів та інші. *“Дальшу повагу, - зазначав співробітник МЗС П.Ковалів, - заслужив Д.Дорошенко своїм хистом затримати майже всіх співробітників міністерства, і то не лише зберегти їх, але й примусити щиро працювати”* [23, с.130].

Після приходу до влади Директорії і відновлення УНР починається руйнація державотворчих доробків гетьманату. Зокрема, звільняються разом з усім персоналом майже всі голови дипломатичних представництв Української Держави. Нові провідники-соціалісти вороже ставилися до колишнього міністра й уродженця старовинного роду української аристократії, яким був Д.І.Дорошенко. Деякі члени Директорії наполягали на його арешті. У такій ситуації Дмитро Дорошенко, за його словами, відчував себе *“у надзвичайно важкій, отруйній атмосфері, від якої, здавалося б, утік світ за очі, щоб не бачити й не чути цього”* [39, с.542]. За таких умов історик зосереджується на літературно-науковій праці².

Протягом 1919-1920 років Д.І.Дорошенко працював на чолі місії Українського Червоного Хреста на Балканах, очолював ревізійну комісію по перевірці діяльності Української надзвичайної військової місії в справах українських військовополонених в Італії, яку очолював Олександр Севрюк [8; 9], співпрацював з Педагогічною місією Української Народної Республіки (голова А.Крушельницький) [44, арк.199, 201, 241, 255-256], на замовлення якої ним було укладено *“Історію України”* - підручник для середніх шкіл³; брав участь у діяльності комісії з українського правопису [44, арк.270-273].

Ключем для розуміння Д.І.Дорошенка - українського громадського діяча, який чітко відокремлював працю для України і її народу від праці в будь-якій політичній партії чи уряді, та його діяльності в українських закордонних місіях УНР 1919-1920 років - можуть служити його слова з листа до В.К.Липинського: *“Ми повинні працювати для нашої України при всяких обставинах, але не при всяких обставинах можемо брати на себе відповідальність за те, що робиться урядом”* [10, с.18].

На перше місце в своїй громадсько-політичній діяльності Дмитро Іванович Дорошенко завжди ставив інтереси України та її народу й усе життя присвятив справі виборення Україною державної незалежності. Причому, ідею української державності він розумів в понятті не лише вузько-національному, але в широкому територіальному розумінні.

Будучи прибічником поглиблення ідеї української держави, побудованої на територіально-національній основі, на принципі спільного інтересу й спільної співпраці всіх населяючих українську землю народів, Д.І.Дорошенко був глибоко переконаний, що саме Гетьманство як форма державно-політичної організації України *“було і єсть досі найбільш відповідною і одинокою здійснимою формою організації самостійної української держави”*. Та лише Гетьманство, на його думку, було в змозі вирішити всі основні національні й соціально-економічні проблеми в інтересах широких мас трудового народу⁴.

Дмитро Дорошенко як громадсько-політичний діяч пережив певну еволюцію своїх ідейно-політичних поглядів: член Революційної української партії, української соціал-демократичної партії, потім належав до Товариства українських поступовців, до партії соціалістів-федералістів і врешті-решт виявив себе як активний діяч українського гетьманського руху⁵, одним з провідників якого він вважався останні 30 років свого життя⁶. Цікаву й важливу інформацію щодо генези політичних уподобань й формування Д.І.Дорошенка як політика ми знаходимо у його листі до М.В.Стороженка від 4 серпня 1925 року, в якому автор подає аналіз етапів своєї політичної біографії та накреслює, так би мовити шлях до гетьманської ідеології. *“Покійний мій батько був “українофілом” ... і прищепив мені любов до українства і погляд, що моя батьківщина - Україна... І ця “закваска” була така сильна, що я в гімназії встояв проти всіх “ідейних соблазнів” радикалізму і соціалізму і залишився українським націоналістом, розуміється, в сфері мови, літератури й історії, чим усім я займався вже з 10-12 років і далі, тоді як мої товарищи захоплювалися К.Марксом або Н.Михайлівським. ... я попав до університету... вступив до української громади. Тут побачив, що не може бути “свідомого українця” - не соціаліста, чи хоч не радикала, і що не можна принести добра Україні, не “працюючи” в якійсь соціал-революційній партії... Вступив до Революційної Української Партії (хоч і з “стісненим серцем”), потім до Соціал-демократичної української партії, і працював там по долгу служби, але серце моє не лежало там. Але виходу не було: або одрікайся “політики” і обмежуй себе виключно “культурницькою” роботою, або ж іди до соціалістів. Не було нікого з старших людей, які б серйозно зі мною поговорили. Чим далі, то я все більше прив’язувався до форми радикально-демократичного українства, просто тому, що іншого не було... звик до людей, зблизився з ними на спільній роботі. Не захоплювався я ніколи доктринами, бо взагалі в мене нахил не до теорії, не до абстракції, а до практики, до живого діла, але ту роботу, яку Ви знаєте по “Радах”, “Просвітах”, “Тупах”... робив совісно. Це мене видвинуло в специфічних кругах “свідомого українства”, а коли настала війна і революція, то дало змогу грати певну роль... Але революція 1917 року відкрила всю підсвідому, органічну “не революційність” моєї вдачі, моєї психіки. ...я в революції грав уже здержуючу роль, був фактично контрреволюціонером і всі свої високі посади в новій пореволюційній ієрархії використовував не для “углублення революції”, а для її загальмування: революцію я стрів без ентузіазму; ... але ... становище моє мене зобов’язувало і я пішов робити “революційну кар’єру”. ... Весною 1918 року я вже був в “опалі” при Центральній Раді і вплив вже як гетьманський міністр. В роботі в гетьманському уряді я зробився вже і “дійсним гетьманцем”. Тільки тут я знайшов для себе, як для українця поле для роботи. Я був вірний Гетьману до кінця. Уряду Директорії я не служив ні одного дня. На еміграції я мав час усвідомити свою нову ідеологію, підвести під свої настрої теоретичну базу - в цьому мені багато допоміг В.Липинський” [42, арк.263в-283в]. Повний текст цього листа Дмитра Дорошенка до Миколи Стороженка опубліковано в додатках до статті.*

Аналізуючи причини, які призвели до еволюції соціально-політичних поглядів історика та вирішили питання переходу Д.І.Дорошенка до гетьманського табору, можемо дійти висновку, що вирішальними факторами в цьому процесі були соціальне походження, сімейні традиції та виховання⁷, практика українського державного будівництва у 1917-1920 роках, а також ідеологія українського монархізму та близькі особисті стосунки з В.К.Липинським.

Опинившись навесні 1919 року в еміграції, Дмитро Дорошенко приєднується до хліборобсько-гетьманського руху. Починаючи з 1919-1920 років, він разом із В.Липинським, О.Скорописом-Йолтуховським, М.Кочубеєм, С.Шеметом бере діяльну участь у заходах з його утворення⁸.

У грудні 1920 року, коли у Відні з ініціативи В.Липинського було засновано організацію Український союз хліборобів-державників, Д.Дорошенко стає її членом та вже до кінця свого життя не пориває з українським гетьманським рухом, залишаючись на ідейних засадах консервативного монархізму.

Громадсько-політична діяльність Д.І.Дорошенка впродовж майже 30-річної його приналежності до гетьманського руху на еміграції не була однаковою за змістом, характером, рівнем активності тощо і потребує певної періодизації. Здається слушним виділити такі періоди: 1) 1920 рік - кінець 1920-х (початок 1930-х) років: в цей проміжок часу Д.І.Дорошенко активно працює в структурах гетьманського руху; входить до складу Гетьманської управи; бере діяльну участь у її організаційних та видавничих планах; 2) 1931/32 рр. - кінець 1930-х років: Д.І.Дорошенко усувається від активної громадської діяльності, хоча, як і раніше залишається на гетьмансько-монархістських ідейних засадах; 3) кінець 1930-х років - 1940-і роки: в цей період Д.І.Дорошенко повертається до активної діяльності в громадській сфері; поновлюються його відносини з організованим гетьманським рухом; його обирають до Президії Гетьманської Управи.

Дмитро Дорошенко не займався розробкою ідейно-теоретичних засад українського монархізму, подібно до В'ячеслава Липинського, і тому не варто шукати в його працях оригінальних ідей і положень. Він скоріше був популяризатором ідейних напрацювань інших теоретиків, зокрема, В.Липинського. Однак, будучи глибоко переконаним в правоті цих ідей, він зробив значний внесок у справу їх розповсюдження. Саме з цієї точки зору варто розглядати працю Д.Дорошенка "*В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю та державу*" [21], де ним у прекрасний спосіб здійснено популяризацію "*Листів до братів-хліборобів*" В.Липинського, а також публіцистичні статті історика в "*Хліборобській Україні*", "*Бюлетені Гетьманської Управи*", "*Українській Дійсності*", "*Нації в поході*" та інших виданнях. До того ж вся наукова продукція вченого - монографії, статті, спогади і т.д., що вийшли в еміграції, - будучи перейнята державницьким духом та консервативно-монархічними ідеями, безперечно слугувала цілій справі - гетьманському рухові. І перш за все, це монографія Д.Дорошенка "*Історія України 1917-1923 рр. Українська Гетьманська Держава 1918 року*" [16], підготовлена істориком за дорученням гетьмана П.Скоропадського, під його та В.Липинського редакцією [10, с.38].

Д.Дорошенко бере активну участь у видавничій справі, виступає як публіцист. 1920 року починає виходити у Відні за ініціативою В.Липинського та під його редакцією друкований орган Українського союзу хліборобів-державників "*Хліборобська Україна*". 3 березня 1920 року, відповідаючи на лист В.Липинського, в якому останній повідомляв про підготовку до друку власного видання, Д.Дорошенко, між іншим, писав: "*Справу журналу я беру близько до серця і дуже радію, що він буде*". Одночасно він запропонував В.Липинському свої послуги щодо участі у видавничій справі та виявив готовність і бажання вести в журналі "*відділ бібліографії й хроніки літературно-наукового життя*" [10, с.21].

П'ять випусків "*Хліборобської України*" (1920-1925 років), як слушно зазначав М.Антонович, були результатом співпраці В.Липинського та Д.Дорошенка. Безперечно, головне місце в цьому виданні посідали "*Листи до братів-хліборобів*"

В'ячеслава Липинського⁹. Але й Дмитро Дорошенко вміщує в журналі чимало своїх статей, споминів, заміток, рецензій тощо¹⁰, які при відсутності інших джерел чи їх уривчастості, мають сьогодні історичне значення [1, с.10]. Він не тільки сам активно писав до "Хліборобської України", робив переклади, брав на себе частину редакторської роботи, а й залучав до праці в журналі інших співробітників [10, с.233, 238].

Розуміючи значення і вагу власного політико-партійного друкованого органу, Д.Дорошенко дуже високо оцінював як справу видання "Хліборобської України" в цілому, так і конкретний матеріал, що містився в її випусках, а порівнюючи цей журнал з іншими подібними виданнями української еміграції, віддавав йому безперечну перевагу. В листі до В'ячеслава Липинського від 31 травня 1923 року Дмитро Дорошенко зокрема зазначав: "... своїм солідним виглядом і дуже цікавим змістом ("Хліборобська Україна" - Д.Б.) робить імпазантне враження... вона... приносить такий багатий матеріал для думання, дає стільки глибоких і серйозних думок, що ледве чи це "по плечу" для більшої частини української еміграції" [10, с.49, 50].

Пізніше, у 1926 році, коли з припиненням виходу "Хліборобської України" Український союз хліборобів-державників залишився без власного періодичного видання, Д.Дорошенко активно виступав за створення хоча б "тимчасового, але власного, дійсно відповідального органу гетьманського напрямку" [10, с.222]. 8 лютого 1926 року він писав у цій справі до В.Липинського: "... всі ми болюче відчуваємо брак хоч якого-небудь періодичного видання, хоч би бюлетеня, де можна було б озиватись на випадки і події біжучого життя" [10, с.203].

Участь Д.Дорошенка у гетьманському русі в цей період не обмежувалась працею в сфері науковій, публіцистичній та видавничій. Він діяв і як організатор. На початку 1920-х років у Празі й Подєбрадах було засновано кілька хліборобських груп та союзів. Так, 1923 року у Подєбрадах було засновано союз "Український стяг", до складу якого увійшли емігранти-монархісти з Наддніпрянської України. У 1925 році розпочали діяльність "Група гетьманців у Празі" (голова О.Шаповал) та "Союз українських хліборобів в Ч.С.Р." (на чолі з Й.Мельником). Впродовж 20-х років було утворено ще декілька союзів та груп, що діяли на консервативно-монархічних ідейних засадах. Гетьманські організації заснуються і по інших країнах [14, с.43, 46; 38, с.175-176]. В цих умовах перед Гетьманським центром в Берліні постало актуальне завдання: досягти певної ідейної єдності серед членів цих чисельних угруповань та сприяти їх організаційному об'єднанню під єдиним проводом. Формально Д.Дорошенко не належав до жодного з вищезазначених гетьманських союзів, що діяли у Празі - Подєбрадах [42, арк.20зв]. Але фактично для української еміграції в Празі він був "експонентом гетьманської справи" [10, с.192]. Репрезентуючи Гетьманський центр в Чехословаччині, Дмитро Дорошенко здійснював ідейне керівництво діяльністю цих організацій. Саме завдяки його зусиллям, його авторитетові більшістю хліборобських організацій було прийнято рішення приєднатися ідейно й організаційно до загальної гетьманської централі в Берліні [10, с.172-176, 179, 181, 218-219].

І в подальшому, впродовж 1926-1931 років, коли професор Д.Дорошенко працював на чолі Українського наукового інституту в Берліні [3-6; 46-48], за ним залишилися ці функції. Приїжджаючи до Праги для викладів в Українському вільному та Карловому університетах, він виконував також спеціальні доручення Гетьманської Управи [10, с.324]. В 1930 році за його участю в Празі було відкрито Товариство Св. Володимира Великого, Князя України-Руси¹¹.

Під час перебування в Берліні - 1926-1931 рр. - Дмитро Дорошенко активно працює в Гетьманському центрі, бере діяльну участь у організаційних заходах¹² та у

видавничій справі¹³, його обирають членом Гетьманської управи. В ці роки він особисто зблизився з гетьманом П.Скоропадським [42, арк.41, 85; 12, с.10].

Щоправда, будучи членом Гетьманської управи, перебуваючи у довірчих стосунках з В'ячеславом Липинським, тісно співпрацюючи з гетьманом Павлом Скоропадським, Дмитро Дорошенко все ж не відігравав провідної ролі в гетьманському русі - він ніколи не входив до складу його "мозку" - Ради присяжних. Задля цього, на думку одного з дослідників життя й творчості Д.Дорошенка, йому "бракувало несправедливої часто пристрасти, демагогії (в початковому грецькому розумінні), й певної динамічності" [2, с.375]. Цікаво, що сам Д.Дорошенко бачив причини цього "не в області якихсь принципових міркувань, а чисто особистих, які мали характер ... "психологічно-суб'єктивний" [10, с.293-295].

Д.І.Дорошенко як громадський діяч заради "інтересів справи" міг працювати в одній партійно-політичній організації, незважаючи на певні особисті непорозуміння з окремими її членами. Водночас він мав приятельські, приязні (принаймні неворожі) стосунки з людьми, які за своїми ідейно-політичними переконаннями належали до іншого політичного табору. Такими були його відносини з республіканцями О.Шульгиним, О.Лотоцьким, А.Яковлівим та ін. [41, арк.72-73; 12, с.11; 10, с.193]. За цю "толерантність супроти інакодумуючих, - як згадував у своїх споминах син гетьмана Павла Скоропадського Данило Скоропадський, - Дмитрові Івановичу іноді доводилося чути докори від найбільших приятелів та співробітників-однодумців" [12, с.11]. Причину цього лояльного ставлення до українців, що часом стояли на протилежних позиціях, слід шукати у глибокому переконанні Д.Дорошенка в тому, що кожна українська чесна людина, яка Україну любить та для неї мірою можливостей та вміння може і хоче працювати, є цінна без уваги на свої політичні уподобання.

Д.Дорошенко відігравав роль своєрідного "посередника" в спробах об'єднати різні політичні течії української еміграції. Його близькість до провідних кіл гетьманського руху, тривала робота в українських політичних та культурних установах і організаціях, дипломатичний хист і вміння знаходити компромісні рішення, приязні, дружні стосунки з прихильниками інших партійно-політичних орієнтацій (О.Лотоцький, О.Шульгин та ін.) та спокійна вдача робили його фігурою, найбільш відповідною для подібного роду міжпартійних контактів. І такі контакти дійсно були [10, с.180, 185].

У 1920-ті роки серед провідників гетьманського руху постала думка про необхідність створення школи державництва на науковій базі, яка б мала виховувати державницьки мислячих людей [22, с.162; 25, с.169]. Було вирішено організувати Український науковий інститут в Берліні. Однак від самого заснування інституту в його керівництві змагалися дві течії: одна була представлена Д.Дорошенком, який стояв на тому, що Український науковий інститут має бути аполітичним і безпартійним, друга, репрезентована П.Скоропадським, В.Липинським та О.Скорописом-Йолтуховським, вважала, що інститут повинен бути "гетьманською" партійною установою, щоб при підборі наукових кадрів чітко витримувався принцип "політичної благонадійності", стипендії видавалися головним чином членам або симпатикам гетьманського руху [43, арк.9]. Це й було причиною постійної внутрішньої боротьби між директором Українського наукового інституту в Берліні Д.Дорошенком та О.Скорописом-Йолтуховським, який виконував обов'язки заступника голови Кураторії Інституту, що, в свою чергу призвело до конфлікту й певної кризової ситуації [3-6].

З'ясування позиції Д.Дорошенка у цьому протистоянні з П.Скоропадським, О.Скорописом-Йолтуховським та ін. допоможе нам зрозуміти його позицію в гетьманському русі та його як політичного й громадського діяча взагалі.

Отримавши 1924 року запрошення обійняти посаду директора новостворюваного Українського наукового інституту та активно працюючи для його заснування у 1924-1926 роках і під час розгортання діяльності цієї наукової установи протягом 1926-1931 років, Д.Дорошенко ясно усвідомлював, що інститут, створений певною політичною силою, хоча б для загальнонаціональних потреб, об'єктивно матиме два напрями діяльності: суто науковий і політичний.

Він писав в цій справі до В.Липинського: *“Інститут, створений ініціативою й заходами п. Гетьмана і людей, що стоять коло нього, поруч свого основного завдання розробляти науку українознавства (завдання так би мовити аполітичного) - служитиме ще й певну ідейну службу нашій справі”* [10, с.108]; *“Інститут повинен бути перш за все науковою інституцією... Але він усе одно принесе нам велику користь... дасть змогу скріпити наш центр”* [10, с.209].

Захищаючи наукові інтереси й науковий характер інституту та водночас відсуваючи з першого плану момент політичний, Д.Дорошенко вважав, що Український науковий інститут зможе принести більше користі *“справі”* і *“центрові”* саме в тому випадку, коли він стане дійсно науковим центром, який забезпечував би потрібний Україні рівень наукових досліджень. Та саме через це, на його думку, став би у пригоді й політично, працюючи на майбутнє незалежної Української держави. Розуміючи той факт, що партійно-політична інституція буде змушена постійно реагувати на будь-які політичні зміни, Д.Дорошенко намагався надати інституту ширший, ніж партійний, загальнонаціональний характер.

Дмитро Дорошенко, перебуваючи у лавах гетьманців та займаючи офіційні посади, дійсно надавав перевагу консервативно-монархічним, гетьманським ідейно-теоретичним засадам. Проте політично він стояв вище за партію, маючи завжди на увазі єдину найвищу ціль: Українську державу, заради досягнення якої Д.Дорошенко працював усе життя. І коли партійно-політичні рамки обмежували його діяльність у цьому напрямку, він знаходив достатньо сил і мужності протистояти їм або відступити, не порушивши своїх принципів. В суперечці між загальнонаціональними, загальнодержавними інтересами й інтересами партійно-політичними він завжди віддавав перевагу першим. Відтак можемо говорити про своєрідну *“надпартійність”* Д.Дорошенка як політика й громадського діяча. Так було у 1918 році, коли він як член партії соціалістів-федералістів, яка бойкотувала діяльність уряду Української гетьманської держави, свідомо залишив партійні лави й став до державної праці як міністр закордонних справ. Так сталося й у 1931 році, коли Д.Дорошенко (який виступав проти політизації інституту) через значну перевагу *“противної сторони”* був змушений залишити директорську посаду й інститут взагалі, ясно усвідомлюючи, що подальша його праця в Українському науковому інституті йшла би *“урозріз”* з його принципами, з його розумінням призначення наукової установи й тих завдань, що вона мала виконувати.

Одним з наслідків цього конфлікту в Українському науковому інституті в Берліні було й те, що Д.Дорошенко, за його власними словами, *“розійшовся з Гетьманом Скоропадським”* [43, арк.113в; 47, с.234]. Однак він і надалі залишився на консервативно-монархічних позиціях, не зрадив їм, не зрадив він й організованому гетьманському руху. Так, з причини небажання *“збільшувати хронічної української усобиці ще одним скандалом”*, Д.Дорошенко відкидає пропозицію В.Липинського, який намовляв його *“до рішучих виступів”* [43, арк.113в].

20-ті роки для українського гетьманського руху позначилися чималими здобутками: було в основному розроблено ідейно-теоретичні засади українського

монархізму, значно поширилось коло прибічників цієї ідеї; постав ряд організацій та груп по різних країнах, які в своїй діяльності керувалися консервативно-монархічними принципами; виявились тенденції до об'єднання цих структур під проводом єдиного гетьманського центру. Однак ці успіхи призвели до змін в гетьманському русі і до певної міри стали причиною кризи кінця 1920-х - початку 1930-х років.

Наприкінці 1920-х років помітно зростає роль виконавчих структур - Гетьманської управи (гетьман П.Скоропадський та його оточення); водночас ідейно-теоретичний центр - Рада присяжних (В.Липинський) - повільно втрачає свої позиції, які він займав на початку 1920-х років.

Розроблена теорія та наявність достатньо розгалуженої мережі гетьманських організацій давали можливість розпочати *“практичні політичні акції”* та перейти до *“реальної політики”*¹⁴.

Прагнучи цього й сам гетьман П.Скоропадський, розуміючи, що тільки активна діяльність *“реального політика”* позбавить його тих обмежень, які він змушений був прийняти при вступі до Ради присяжних Українського союзу хліборобів державників у листопаді 1921 року, та дасть можливість, очоливши український гетьманський рух, вже на еміграції перебрати повноважність гетьмана Української Держави. Це докорінно розходилося з принципами В.Липинського, який був твердо переконаний в тому, що *“реальна політична акція”*, як і вибори гетьмана, можливі лише в незалежній, суверенній Українській Державі.

Ці розходження у поглядах і діях між гетьманом П.Скоропадським і Гетьманською управою - з одного боку, та В.Липинським і його прибічниками - з іншого, стали причиною справжнього конфлікту.

Д.Дорошенко, який в той період був членом Гетьманської управи, хоч і співчував В.Липинському, довгий час займав нейтральну позицію, що було використано *“сторонами”* - В.Липинським і П.Скоропадським - для ведення переговорів. Дмитро Дорошенко погодився на виконання цієї ролі *“посередника”*, маючи на меті перш за все збереження єдності в гетьманському русі та, як він писав до В.Липинського, *“одне бажання: якось злагодити, втихомирити, щоб наше діло не потерпіло од наших непорозумінь”* [10, с.380, 386].

Конфлікт ліквідувати не вдалося: Гетьманський центр в Берліні визнав В.Липинського нездатним, через хворобу, до активної партійно-політичної праці на чолі гетьманського руху. В.Липинський, в свою чергу, звинувативши гетьмана і його оточення в принципових порушеннях, рішуче розірвав з П.Скоропадським, розпустив Союз українських хліборобів-державників та утворив нову організацію Братство українських класократів-монархістів, гетьманців¹⁵.

Д.Дорошенко, хоч як тяжко йому було залишатись в таких умовах у Гетьманському центрі, не покинув Гетьманської управи саме в інтересах справи, з якою, за його словами, *“зжився на протязі десяти років і до якої заангажувалося через нього кілька людей”* [41, арк.100-100зв; 10, с.386].

Вже через багато років, коли Д.Дорошенко 1945 року перебував у таборі для переміщених осіб у Гаунштеттені, йому запропонували виступити з лекцією про конфлікт між П.Скоропадським і В.Липинським. Показово, що, розповідаючи про події кінця 1920-х - початку 1930-х років, він стверджував, що роздратування В.Липинського було наслідком його хвороби і великої нервовості, що поза тим підстав для якихось ідеологічних чи етичних розходжень не було [31, с.123-124]. Напевно, він не бажав - знову ж таки в інтересах справи - всього гетьманського руху - давати іншу характеристику тих подій.

Однак, розриваючи з гетьманом, В.Липинський все ж таки не залишав думки зберегти вплив на Гетьманський центр, спробувати реформувати його, щоб нейтралізувати негативні наслідки узурпації влади П.Скоропадським і врешті-решт повернути гетьманський рух у вірне, на його думку, русло. Треба сказати, що відповідальну роль в цих проектах В.Липинського належало виконати саме Д.Дорошенку. Так, в листі від 20 вересня 1930 року до Головного отамана "Січей" в Америці В.Липинський пропонував підтримати свій план щодо виводу гетьманського руху з кризової ситуації. План передбачав передачу П.Скоропадським своїх прав сину Данилові, з тим, щоб головою Гетьманської управи був Д.Дорошенко, який, на думку В.Липинського, хоча і не був "людиною бойового характеру", але вигідно відрізнявся своїм "політичним тактом і політичною чесністю" від інших членів гетьманського центру [37, с.32].

Наслідком конфлікту у гетьманському проводі кінця 1920-х - початку 1930-х років та інститутської кризи 1930-1931 років було те, що Д.Дорошенко на деякий період відходить від активних дій; в нього, за його ж власним висловлюванням, "пропадає найменша охота до "політики"" [41, арк.100зв]. Так, в листі від 1 січня 1931 року до Сергія Шелухина Дмитро Дорошенко, висловлюючи своє ставлення до політики, зокрема, писав: "... вся наша політика на еміграції, потому як ми вже більше десяти років одірвані від ґрунту, має дуже ілюзорний характер. Своєю "політикою" ми більше задовольняємо якусь внутрішню потребу душі, ніж справді робимо якесь реальне діло". І далі: "... я себе давно вже не вважаю ні за якого політика, і в дійсності ніякої політики не веду в повнім цього слова розумінні (підкреслено Д.Дорошенко - Д.Б.). Я належав, та й досі формально належу, до гетьманського руху, як руху ідеологічного" [41, арк.100].

Впродовж 1930-х років Д.Дорошенко майже зовсім відходить від активної участі в громадському житті і від зв'язаних з тим публічних виступів [45, арк.36]; припиняє свою роботу в Гетьманській управі, після 1931 року його статті не з'являються на сторінках гетьманських видань, хоча і в цей час він залишається на ідейних засадах гетьманства.

Лише наприкінці 1930-х років Дмитро Дорошенко повертається знову до активної громадсько-політичної діяльності. У 1939-1940 роках він очолює Празьку філію Української громади в Німеччині¹⁶. З жовтня 1940 року працює як голова Організаційної ради Української громади в Берліні¹⁷.

В цей період відновлюються стосунки Д.Дорошенка з Гетьманським центром у Берліні. Його обирають до Президії Гетьманської ради, він виконує відповідальні доручення. Коли у вересні 1944 року на засіданні Гетьманської ради було визнано бажаним доповнити "Норми про спадковість Гетьманської Влади" відповідним параграфом про наслідування влади також і по жіночій лінії, його було доручено скласти професору Д.Дорошенкові¹⁸.

1940 року гетьманом П.Скоропадським було запропоновано Д.Дорошенку обійняти посаду голови Президії Гетьманської ради. Однак Д.Дорошенко відмовився від цієї пропозиції, вважаючи, що у воєнних обставинах "тільки Гетьман зможе втримати українську справу на високому рівні"¹⁹. Він взагалі давав дуже високу оцінку діяльності гетьмана П.Скоропадського за часів Другої світової війни. Так, в своїй промові на ювілей 70-ліття гетьмана й 25-ліття відновлення Української держави він, звертаючись до П.Скоропадського, між іншим, зазначив: "Ви являли весь час і являєте особливо тепер високий приклад глибокої, нерушимої віри в нашу ідею та невтомної праці для неї. Цією вірою піддержуєте Ви усіх нас у найтяжчі хвилини. Коли Ви у

Вашій промові з дня 30 серпня 1942 року кажете: “він (себто Центр Гетьманського Руху) працює не покладаючи рук над поширенням нашої державної ідеї й наших принципів, він, не дивлячись на перешкоди, має все ж успіх, він переконаний, що настануть кращі часи для нас, українців; він вірить у конечний успіх своєї праці”, - то ці слова треба застосувати перш з все до Вас самих, Пане Гетьмане” [36, с.148].

В цей період Д.Дорошенко розгортає широку публіцистичну діяльність, активно друкуючи свої статті в гетьманських виданнях: “Українська дійсність” (Прага), “Нація в поході” (Берлін), “Українська дійсність” (Берлін)²⁰.

Після Другої світової війни Д.Дорошенко продовжував співпрацювати у гетьманському русі. Брав участь у з’їздах й нарадах гетьманців (напр., у 1948-1949 роках у Торонто) [12, с.9-12]; до від’їзду до Канади виконував обов’язки члена Гетьманської регентської ради [24, с.XVIII]; проводив активну публіцистичну й видавничу діяльність²¹.

В Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України в місті Київ зберігаються листи Дмитра Івановича Дорошенка до Миколи Володимировича Стороженка²². Хронологічно листування охоплює січень 1925 року - березень 1928 року. Загальна кількість листів - 36. Листи є надзвичайно цінним джерелом з історії України, української еміграції тощо та безумовно заслуговують на публікацію. Пропонуємо до вашої уваги один з листів Д.І.Дорошенка до М.В.Стороженка, в якому Дмитро Дорошенко викладає свій шлях до гетьманської ідеології, українського гетьманського руху. Лист подано за оригіналом, із збереженням мовних і стилістичних особливостей. Правопис збережено.

Лист Дмитра Дорошенка до Миколи Стороженка²³ від 4 серпня 1925 року

4.VIII.1925.
Praha-Nusle
u Jezerky, с. 630

Високоповажний
Миколо Володимировичу!

Ваш лист №9 мене трохи збентежив: я боюсь, чи не образив Вас якимись незручними словами або невдалими виразами - я цього на думці не мав, але як що мій попередній лист зробив на Вас таке вражіння, то дуже прошу мене вибачити! Мені взагалі здається, що між нами, в нашому листуванні, весь час якийсь непорозуміння: я ніяк не можу збагнути вашої так би мовити ідеології. Вашої, коли можна так висловитись, “орієнтації”, а з другого боку, здається мені, й Ви іноді не так розумієте мене, як би мені хотілося; в цьому останньому, розуміється, винен я сам, що не вмію ясно і точно висловити свою думку. Одже дозвольте мені спробувати вияснити те непорозуміння, яке раз-у-раз виникає, як мені здається, в нашому листуванні.

Насамперед дозвольте мені, так би мовити, Вам “представитись”; це треба було мені зробити з самого початку нашого листування, тоді б, може, не було й непорозумінь. Так нехай це буде зроблено тепер, хоч і пізно! До якого роду я належу, це Ви знаєте, але виростати і вчитись довелось мені не в тих містах, де цей рід сидів, а на чужині, у Вільні, де служив мій батько²⁴. Покійний мій батько був “українофілом”, в значній мірі під впливом свого брата Петра Яковлевича²⁵, хоч і з більше

“демократичним” відтінком. Одже він і прищепив мені любов до українства і погляд, що моя батьківщина - далека Україна, куди він возив мене малим на канікули, і куди я став їздити сам вже з 4-го класу гімназії. І ця “закваска” була така сильна, що я в гімназії встояв проти всіх “ідейних соблазнів” радикалізму і соціалізму і залишився українським націоналістом, розуміється, в сфері мови, літератури й історії, чим усім я захоплювався вже з 10-12 років і далі так, як мої товариші захоплювалися К.Марксом або Н.Михайлівським. І ось я попав до університету і вступив до української громади (я почав з Варшав. ун-ту, далі перейшов до Петербургського, а кінчав у Києві²⁶). Тут я побачив, що не може бути “свідомого українця” - не соціяліста, чи хоч не радикала, і що не можна принести добра Україні, не “працюючи” в якійсь соціал-революційній партії. Що робити? Вступив я (хоч і з “стісненим серцем”) і до Революц. Укр. Партії²⁷, потім до Соц.-дем. Укр. Партії²⁸, і працював там по долгу служби, але серце моє не лежало там. Але виходу не було: або одрікайся “політики” і обмежуй себе виключно “культурницькою” роботою (признаюсь Вам - я любив її найбільше і “Кіевську Старину”²⁹ - я передплачував її з 6-го кл. гімназії - цінив над усе в світі: кожна нова книжка її, так само як і кожен № львівської “Зорі”, випикуваної мною з 5-го кл. гімназії - був мені святом), або ж іди до соціялістів. Не було нікого з старших людей, які б серйозно зі мною поговорили б і навчили, що не тільки [нерозбірливо - Д.Б.], що в соціал-революційних громадах; Петро Яковл. ніколи, хай царствує на тім світі! - не балакав зі мною, як слід, може тому, що я був для нього “Митя”, якого він знав з малих моїх літ і з яким йому було чудно б говорити як з дорослим. Оттак і пішла моя робота! Чим далі, то я все більше привязувався до форм радикально-демократичного українства, просто тому, що іншого не було, а також через те, що звик до людей, зблизився з ними на спільній роботі. Не захоплювався я ніколи доктринами - бо взагалі у мене нахил не до теорії, не до абстракції, а до практики, до живого діла, але ту українську роботу, яку Ви знаєте по “Радах”, “Просвітах”, “Тупах”³⁰ і т.д., я робив совісно. Це мене видвинуло в специфічних кругах “свідомого українства”, а коли настала війна і революція, то дало грати певну роль, Але революція 1917 року відкрила всю підсвідому, органічну “не революційність” моєї вдачі, моєї психіки. Зпочатку непомітно для інших я в революції грав уже здержуючу роль, був фактично контрреволюціонером і всі свої високі посади в новій пореволюційній ієрархії використовував не для “углублення революції”, а для її загальмування: революцію я стрів без ентузіазму; з самих перших днів мене обхопило пророчє передчуття чогось страшного, але ніколи було віддаватись почуттям: становище моє мене зобов'язувало і я пішов робити “революційну кар'єру”. Але вже в серпні 1917 р. стався перший розрив, коли мене вибрали головою Генерального Секретаріату³¹, але я через тиждень зрікся, розійшовшись з Грушевським³². Я поїхав губ. комісаром до Чернігова (тому що до мене прибула спеціальна делегація просити їхати на комісарство; в цій делегації було четверо людей: пок. гр. Мусін-Пушкін, Петро Як., директор гімназії Опоков і ще хтось, якийсь директор банку, забув його імя). Більше на службі в “українській революції” я не був. Весною 1918 р. я вже був “в опалі” при Ц. Раді, і вплив тільки вже як гетьманський міністр. В роботі в гетьманському уряді я зробився вже “ідейним гетьманцем”: тут тільки я знайшов для себе, як для українця, поле для роботи. І Ви були не зовсім праві, коли жалувались одного разу на мене Петру Яковлевичу, що я “приймаю в мін-во тільки революціонерів” (він мені так передав тоді): я просто носився з думкою “помирити” гетьманство з “свідомими українцями”, - чи лучше сказати навпаки: оте “свідомє українство” з гетьманством. Це була даремна праця: оті “свідомі” в особі Винниченка³³ і ко обдурили мене так само як і Гетьмана³⁴, і взагалі я в своїх

примиренчеських заходах та в стараннях вплинути на Гетьмана, щоб він брав ліберальніший так би мовити курс, грав глупу роль свого рода маркиза Пози. Але це все стало мені ясно лиш згодом.

Я був вірний Гетьману до кінця. Уряду Директорії³⁵ я не служив ні одного дня. Опинившись на еміграції, я мав час усвідомити собі нову ідеологію, підвести під свої погляди й настрої так би мовити теоретичну базу. Мені в цьому багато допоміг В.К.Липинський³⁶, котрому Ви даремно і несправедливо не довіряєте, як “полякові”. Вибачте мені! Але це у вас зовсім безпідставний щодо Липинського передсуд (предразсудокъ). Ви ж не будете підозрювати В.Б.Антоновича³⁷, не будете в його діяльності бачити польську або єзуїтську інтригу, так чому ж Ви не довіряєте Липинському? Джерело його українського патріотизма те саме що й у Антоновича - любов до української землі й населяючого її народа. Я памятаю, як зрадів покійний К.П.Михальчук³⁸, коли я привіз до нього Липинського і познайомив їх, з яким захопленням читав він першу книжку Л-кого “Szlachta na Ukrainie i udział jej w Zyciu naroda ukraińskiego”³⁹, а потім - “Z dziejów Ukrainy”⁴⁰. Липинський допоміг тепер не мені одному знайти ясну й певну стежку серед еміграційного розброду. Це він звів до купи і обєднав цілий гурт людей коло нашого бувшого Гетьмана, як біля особи, що вже по своєму становищу являється так би мовити втіленням, символом українських державницьких стремлінь. Він створив український легітимізм і дав надзвичайно глибоке й талановите обґрунтування українського державництва. Ви мабуть читали його “Листи до братів-хліборобів”⁴¹ у “Хліб. Україні”⁴². Бог знає, чи вдасться ідеології цих “Листів” лягти в основу ширшої акції українських патріотів, але не можна не цінити благородного стремління автора цих: - допомогти тим активним українцям, які хочуть бачити Україну вільною незалежною державою, - пізнати хворобу своєї нації, пізнати, щоб потім тую хворобу побороти і з новими силами, з новим досвідом робити українське діло. Історія України нами не кінчається, і тим поколінням, які прийдуть нам на зміну, треба передати якусь гарну, величню традицію, котра служила би звеном в тому ланцюгу, що звязує нас з нашими предками: Ярославми, Данилами, Хмельницькими, Дорошенками, Мазепами. Невже кожне нове покоління мусить додумуватись, своїм умом доходити все до одного й того, не використовуючи досвіду своїх батьків і повторюючи їхні помилки?

Як що Ви читали “Хліб. Україну”, то Ви певно зауважили, яке велике значіння надаємо ми державницьким елементам на Україні, які хоч і не належали (і власне тому, що не належали) до секти т.зв. “свідомих українців”, але були патріотами і добрими синами української землі, бо укріпляли на ній основи порядку і культури, дарма, що цей порядок мав форми російської державности, а культура мала форми культури всеросійської. Одже Вам буде зрозуміло, через що мені було особливо приємно хоч заочно познайомитись з Вами, не тільки як з українським істориком і діячем напрямку “Кієв. Старини”, але як з українським діячем, що в своїй минулій діяльності здавався нам як раз отим представником не сектантського, крукового, а територіального українського патріотизму; тільки з цього бо територіального, здорового розумного патріотизму відродилась Гетьманщина в 1918 році, і тільки з такого патріотизму відродиться колись Україна знову, коли минеться комуністичний гіпноз большевицький терор. І я, і мої однопумці раділи, що Ви живі-здорові і що з Вами можна вийти хоч в листовний обмін думками, бо ми думали, що Ви, коли й не розділяєте наших поглядів, то все ж таки нас зрозумієте. Ваші уваги, Ваша критика була б для нас особливо цінна.

Але, листуючись з Вами - простіть мене за таку може занадто сміливу отвертість - я ніяк не міг зрозуміти: чи Ви той самий М.В.Стороженко, про якого я знав по Києву, чи Ви зробилися “свідомим українцем”, себ-то демократом-республіканцем, а може й соціалістом. Інакше кажучи, у мене було таке вражіння, ніби ми з Вами як у кадрілі помінялись містами: я став на місто, на якому Ви стояли перед революцією, а ви покинули своє місто і стали на моє! Може бути, я помиляюсь і взагалі все невірно собі уявляю...

Ваш останній лист №9 був для мене надзвичайно цікавий. Дуже цікаві ваші спомини, цікаві й ваші думки про теперішнє. “Ми” не хочемо бути “романтиками-ідеалістами” і зовсім не “плачемо по гарному бувалому та минулому”. Не знаю, чи підходимо ми й під рубрику “реалістів-активістів” - самими про себе говорити трудно. Було б правдою сказати, що ми просто шукаємо виходу, порятунку, шукаємо шляху. Розум і серце підказують нам, що той шлях. На який ми ступили, - достойний і справедливий. Але чи побачимо ми коли кінець того шляху - Бог знає. Здається нам, що напрям беремо ми вірний...

Цей Ваш лист дещо мені [нерозбірливо - Д.Б.]. Але що до суду над деякими особами й фактами з 1918 р. я не в усьому з вами згожуюсь. Наприклад, я не можу признати правильною Вашу відмову взяти участь в уряді з тих мотивів, що мовляв руки зв'язані в міністрів, що по стороння сила на них напирас: трудність становища власне й вимагала того, щоб допомогти, порятувати. А то всі критикували, а самі за діло братись не мали охоти, не хтіли йти в таке “непопулярне” правительство. Ви говорите про “велику помилку гетьм. уряду”, що він не привернув громадам права висилати своїх порочних членів. А тому то й біда, що ніхто не хотів брати на себе відповідальности за такі непопулярні але потрібні постанови, особливо міністри-кадети. Так одже й треба було їхнє місце зайняти, щоб такі закони провадити!

Іще раз перед кінцем прохаю: простіть, вибачте і за мої слова, і за тон! Я розумію сам, що все це занадто сміливо з мого боку, але мені дуже хтілось, щоб Ви ясно бачили, з ким маєте діло і вже тоді рішайте самі: чи схочете мати діло й на далі.

Недавно зовсім випадково завязалося в мене листування з Вашим бувшим слухачем по 1-ій гімназії: з Ю.А.Яворським. Він тепер у Моравській Гшебові. До речі: якось прохав мене передати Вам низенький уклін один Ваш бувший учень: Ол. Ів. Баранів - такий маленький, скінчив, здається, з золотою медалею.

Останніми часами я часто бачусь з Ол.А.Шаповалом⁴³. Він мені дуже подобається своїм завзяттям і щирістю. Я раніше його зовсім не знав. Він Вас дуже любить і поважає і з великою приємністю про Вас згадує.

Будьте здоровенькі!

Щиро поважаючий Вас

Д. Дорошенко (підпис)

P. S.

Одночасно посилаю Вам три №№ “Дух. Бесіди” і одну відозву.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Київ, ф. 4465. Колекція окремих документальних матеріалів українських емігрантських установ, організацій та осіб, оп. 1, спр. 777. Листи Дорошенка Д., Шаповала О. та інших до Стороженка М.В. Оригінали та копії. (1925-1928 рр.), арк. 26-31зв. Автограф. Оригінал.

Примітки

¹Детально див.: *Дорошенко Д.І.* Мої спомини про давнє-минуле (1901-1914). - Вінніпег, 1949.

²*Дорошенко Д.* Микола Іванович Костомаров. Його громадська й літературно-наукова діяльність. - К., 1920; *його ж:* Адам Міцкевич. Його життя і твори. - К., 1919; Як відкрито Новий Світ (про Христофора Колумба). - К., 1919; По рідному краю (Дорожні вражіння і замітки). - К., 1919; Про минулі часи на Поділлі (Коротенька історія краю). - Кам'янець-Подільський, 1919; Білоруси та їх національне відродження. - Кам'янець-Подільський, 1919 та ін.

³Йдеться про: *Дорошенко Д.* Курс історії України для вищих класів середніх шкіл. - Відень-Київ, 1921. - 241 с.

⁴*Дорошенко Д.* Про "Євразійців" та "Євразійство" // Хліборобський шлях (Львів). - 1932. - Ч.11. - С.277; *його ж:* К української проблемі // Євразійська хроніка (Париж). - 1928. - Ч.1. - С.41-51; Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 році // Хліборобська Україна. - Відень. - Рік 1920-1921. - Збірник I, II, III. - С.50; Замітки до історії 1918 року на Україні // Хліборобська Україна. - Відень, 1921. - Кн.V-VI. - С.75-104.

⁵Більш детально про український гетьманський рух в еміграції див.: *Маркус В.* Гетьманський рух // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Доповнення. - Париж, Нью-Йорк, 1995. - С.17-20; *Троцинський В.П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. - К., 1994. - 259 с.; *Піскун В.М.* Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття). - К., Нью-Йорк, 2006. - 671 с. та ін.

⁶*Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє-минуле (1901-1914). - Вінніпег, 1949; *його ж:* Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920). - Мюнхен, 1969; *Лотоцький О.* Громадські організації в Києві // Лотоцький О. Сторінки минулого. - Варшава, 1932. - Том 1. - С.160-167.

⁷Євген Чикаленко в своєму "Щоденнику" писав про Дмитра Дорошенка: "дуже гарний на вроду, добре вихований, справжній український аристократ, дипломат у поведженні з людьми і чомусь соціал-демократ". (*Чикаленко Є.* Щоденник (1907-1917). - Львів, 1931. - С.6).

⁸Груднем 1920 року датовано "Лист Українського Союзу Хліборобів Державників до Старшин і козаків Української Армії", який підписали В.Липинський, Д.Дорошенко, О.Скоропис-Йолтуховський, С.Шемет, М.Тимофіїв, С.Криляч (Львівська національна наукова бібліотека ім. В.Стефаніка. - Відділ рукописів, ф.9, спр.4488, арк.1; див. також: Хліборобська Україна. - Відень. - Рік 1920-1921. - Ч.І, II, III. - С.185-186). Того ж року за підписами Дмитра Дорошенка, В'ячеслава Липинського, Олександра Скорописа-Йолтуховського та Сергія Шемета з'явився заклик "До українських Хліборобів" (див.: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали / Упорядники *Т.Гунчак і Р.Сольчаник.* - Мюнхен: Сучасність, 1983. - Том 1. - С.472-483).

⁹*Липинський В.* Українська наддніпрянська інтелігенція // Хліборобська Україна. - 1920. - Збірник I. - С.3-62; Наша орієнтація // Хліборобська Україна. - 1920-1921. - Збірники 2-4. - С.3-48; Про національну аристократію і про три методи її організації: класократію, охлократію і демократію // Хліборобська Україна. - 1921. - Кн.3. - Збірники 5-6. - С.3-37; 1922-1923. - Кн.4. - Збірники 7-8. - С.41-199; Про політику як умілість такого методу здобування та організації громадянства, який би уможливив будову і збереження окремої держави на українській землі і забезпечив існування та розвиток української нації // Хліборобська Україна. - 1925. - Кн.5. - С.93-216.

¹⁰*Дорошенко Д.* Пам'яті П.Дорошенка // Хліборобська Україна. - Відень, 1920. - Збірник I. - С.99-102; Український видавничий рух в 1919 році // Хліборобська Україна. - Відень, 1920. - Збірник I. - С.110-115; Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 році // Хліборобська Україна. - Відень, 1920-1921. - Збірник I, II, III. - С.49-64; De profundis. Пам'яті І.Л.Шрага, Ф.П.Матушевського й А.Г.Вязлова // Хліборобська Україна. - Відень, 1920-1921. - Збірник I, II, III. - С.140-145; В.П.Науменко // Хліборобська Україна. - Відень, 1920-1921. - Збірник I, II, III. - С.256-258; Замітки до історії 1918 року на Україні // Хліборобська Україна. - Відень, 1921. - Кн.5-6. - С.75-104; "Історія Русовь", як пам'ятка української політичної думки другої половини XVIII століття // Хліборобська Україна. - Відень, 1921. - Кн.5-6. - С.183-198; Український видавничий рух в першій половині 1921 року // Хліборобська Україна. - Відень, 1921. - Кн.5-6. - С.199-232; Єлизавета Іванівна з Скоропадських Милорадович (до 35-ліття зо дня її смерті) // Хліборобська Україна. - Відень, 1925. - Кн.5. - С.284-288; рецензії на книги: Т.Шевченко Кобзар. Народне видання з поясненнями і примітками д-ра В.Силовича. - Кам'янець-Подільський; Катеринослав; Лейпциг, 1921 // Хліборобська Україна. - Відень, 1921. - Збірники V, VI. - С.211-216; М.Грушевський Ілюстрована історія України. - Київ; Відень, 1921 // Хліборобська Україна. - Відень, 1921. - Збірники V, VI. - С.216-217; Альфред Ензен Тарас Шевченко. Переклав др. Іван Мандюк. - Перемишль, 1921 // Хліборобська Україна. - Відень, 1921. - Збірники V, VI. - С.217-219 та ін.

¹¹Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.4465 (Колекція окремих документальних матеріалів українських емігрантських установ, організацій та осіб), оп.1, спр.1090, арк.67. Див. також: З громадського життя. Урочисте відкриття Товариства Св. Володимира Великого, Князя України-Руси в Празі // Бюлетень Гетьманської управи (Берлін). - 1930. - Ч.6. - С.9-11. Завданням Товариства було "плекання ідеалу мирного співжиття, співробітництва і взаємного порозуміння, що диктується інтересами спільного територіального походження" та "об'єднання

громадян-емігрантів, що походять із Земель України, шляхом культурного їх зближення, поглиблення серед них духу племінної терпимості, основ християнської етики і моралі та любові до спільної Батьківщини”.

¹²В ці роки він активно співпрацює у Клубі Гетьманців (Берлін) - виступає з доповідями: “Студентське українське життя в початку 20 століття”, “Український культурно-просвітний рух на Катеринославщині”, “Культурно-просвітня робота на Україні в 1918 році”, “З приводу 30-ліття заснування РУП” та ін. - ЦДАВО України, ф.4465, оп.1, спр.1090, арк.73, 74. Див. також: З життя гетьманських організацій // Бюлетень гетьманської управи (Берлін). - 1930. - Ч.4. - С.7-8; З приводу 30-ліття заснування РУП // Бюлетень гетьманської управи (Берлін). - 1930. - Ч.4. - С.5.

¹³Дорошенко Д. З минулого. Відносини з Доном // Бюлетень гетьманської управи (Берлін). - 1929. - Ч.1. - С.35-41; *його ж*: Організація збройних сил Української Держави // Бюлетень гетьманської управи (Берлін). - 1929. - Ч.2. - С.35-39; В справі виступу сенатора Р.С.Копелянда // Бюлетень гетьманської управи (Берлін). - 1930. - Ч.4. - С.4-5; Трагедія української інтелігенції // Бюлетень гетьманської управи (Берлін). - 1930. - Ч.5. - С.1-2; Прорив на вугляному фронті // Бюлетень гетьманської управи (Берлін). - 1930. - Ч.7-8. - С.1-2; Хома Брут. Теж дипломати // Бюлетень гетьманської управи (Берлін). - 1930. - Ч.12. - С.3-5; Вчимось у наших противників! // Бюлетень гетьманської управи (Берлін). - 1931. - Ч.12. - С.1-2; Політика Польщі супроти національних меншостей // Бюлетень гетьманської управи (Берлін). - 1931. - Ч.12. - С.6-12; Дещо про нашу закордонну пропаганду // Бюлетень гетьманської управи (Берлін). - 1931. - Ч.14. - С.9-10 та ін.

¹⁴Детально див.: Десять літ праці гетьманського центру на еміграції // Бюлетень гетьманської управи (Берлін). - 1931. - Ч.12. - С.3-8; Святочне зібрання клубу гетьманців в Берліні, присвячене десятиам роковинам 29 грудня // Бюлетень гетьманської управи (Берлін). - 1931. - Ч.12. - С.9-16.

¹⁵Детально див.: Розкол серед гетьманців (лист до редакції) // Діло (Львів). - 1930. - Ч.216-224; див. також: Комунікат // Збірник Хліборобської України. - Прага, 1931. - Т.1. - С.14-34.

¹⁶Українська громада в Німеччині заснована 1919 року. З 1939 року до Української громади як філія була приєднана Українська громада в Чехословаччині. Організація ставила за мету об'єднати українців у Німеччині, Богемії та Моравії, базуючись на засаді Самостійної Української Держави. У. Г. влаштовувала збори в різних справах, лекції, доповіді, реферати політичного й літературного характеру, вистави, концерти; організувала різні курси; утримувала бібліотеки, читальні і; засновувала пресові органи (у 1940-1945 роках в Берліні виходив орган У. Г. тижневик “Українська Дійсність”). Дійсним членом У. Г. міг стати кожний українець(ка), що стоїть на ґрунті державної самостійності українського народу та не ворожий до ідеї гетьманства (Українська громада в Німеччині // Українська дійсність (Берлін). - 1941. - 15 вересня. - Ч.15; див. також: Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Париж; Нью-Йорк, 1980. - С.3351, 3352, 3354.)

¹⁷Надзвичайне загальне зібрання Української громади в Празі // Українська дійсність (Берлін). - 1940. - 15 листопада. - Ч.1.

¹⁸12 грудня 1944 року Гетьманська рада прийняла остаточний запропонований Д.Дорошенком варіант “Норм про спадковість Гетьманської Влади і Гетьманської Булави у Вищому Проводі Гетьманського Руху і в Українській Державі” (Гришко В. Дідичне гетьманство в роді Скоропадських - підстава української державності // У 60-річчя відновлення гетьманської української держави 29 квітня 1918 року. - Торонто, 1978. - С.139.)

¹⁹Королишин М. Діяльність Гетьмана Павла Скоропадського під час Другої світової війни // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873-1945). - К., 1993. - С.262; див. також: Промова Дмитра Дорошенка, виголошена 15 травня 1943 року на Ювілею 70-ліття Гетьмана Всєї України Павла Скоропадського і 25-ліття Відновлення Української Держави в формі Гетьманства // У 60-річчя відновлення Гетьманської Української Держави 29 квітня 1918 року. - Торонто, 1978. - С.142-149.

²⁰Дорошенко Д. Сторінки минулого. Українські студенти в Празі 1905 р. // Українська дійсність (Прага). - 1940. - Ч.3. - С.4-5; *його ж*: 29 квітня 1918 - 29 квітня 1940 // Українська дійсність (Прага). - 1940. - Ч.4. - С.1-2; Олександр Лотоцький // Українська дійсність (Прага). - 1940. - Ч.4. - С.3-5; Пам'яті Ігоря Кістяківського // Українська дійсність (Прага). - 1940. - Ч.1. - Річник II. - С.4; Іларіон Огієнко, Архієпископ Холмщини і Підляшшя // Українська дійсність (Прага). - 1940. - Ч.2. - С.2; Дещо про нашу історичну пам'ять // Нація в поході (Берлін). - 1940. - Ч.19-20. - С.1-5.

²¹Дмитро Дорошенко був засновником та головним редактором часопису “Український літопис”, який виходив в Аугсбурзі. Чимало статей самого Д.Дорошенка було надруковано на сторінках цього видання. Напр.: Український військовий рух // Український літопис (Аугсбург). - 1947. - №3. - С.7-11; Повстання Української Гетьманської Держави // Український літопис (Аугсбург). - 1947. - №4. - С.4-15 та ін.

²²Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Київ, ф.4465. Колекція окремих документальних матеріалів українських емігрантських установ, організацій та осіб, оп.1, спр.777. Листи Дорошенка Д., Шаповала О. та інших до Стороженка М.В. Оригінали та копії. (1925-1928 рр.).

²³Стороженко Микола Володимирович (1862-1942), історик, педагог, громадський діяч. Закінчив Київський університет, учень В.Б.Антоновича. Член Київської археографічної комісії й Товариства

Нестора-Літописця. Співробітник “Киевской Старины”. Автор документальних праць з історії України XVII-XVIII ст., опублікованих у виданнях Київської археографічної комісії, у “Киевских Университетских Известиях” та “Киевской Старине” (“Западно-русские провинциальные сеймики”, “Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий”, “Реформы в Малороссии при графе Румянцеве”, “К истории малороссийских козаков в конце 18 начале 19 в.” та ін.). Член Київської Старої Громади. На еміграції в Югославії. Підготував “Спогади з мого життя”, які були видані 2005 року: М.Стороженко. З мого життя / Упорядкування та вступна стаття В.Ульяновського. - К.: Либідь, 2005. - 432 с.: іл. (“Пам’ятки історичної думки України”).

²⁴Д.І.Дорошенко народився у місті Вільно (Вільнюс). Протягом 1892-1901 років навчався в гімназії у Вільно.

²⁵Дорошенко Петро Якович (1858-1919), український історик, громадський та державний діяч. Дядько Дмитра Івановича Дорошенка. Походив з старовинного козацько-старшинського роду. Закінчив медичний факультет Київського університету. Протягом 20 років працював лікарем на Чернігівщині. Брав активну участь у земському житті на Чернігівщині. У червні 1918 року очолив Головне управління в справах мистецтва та національної культури Української Держави. Від 1918 року П.Я.Дорошенка визнано наступником гетьмана Павла Скоропадського на випадок його смерті, тяжкої хвороби або перебування за межами країни. За Директорії УНР П.Я.Дорошенко залишався на посаді керівника управління в справах мистецтва та національної культури. Разом із урядом виїхав до Вінниці, звідти - до Одеси, де був розстріляний більшовиками.

²⁶1901 року Д.І.Дорошенко вступив до історично-філологічного факультету Варшавського університету; через півроку він переводиться до Петербурзького університету, де його обирають головою Української студентської громади в Петербурзі, згодом - до Київського університету Св. Володимира.

²⁷Революційна українська партія (РУП) - перша активна політична організація на Центральних і Східних Українських Землях, заснована 11 лютого 1900 в Харкові діячами студентських громад: Д.Антоновичем, М.Русовим, Л.Мацієвичем, Б.Камінським, П.Андрієвським, Ю.Коллардом, О.Коваленком, Д.Познанським й ін. як підпільна революційна партія. Першу програму РУП, у якій проголошувалася ідея самостійності України, написав М.Міхновський. У грудні 1905 року на останньому з’їзді партії було створено Українську соціал-демократичну робітничу партію (М.Порш, С.Петлюра, В.Винниченко)

²⁸Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП). Виникла в грудні 1905 р. шляхом перейменування Революційної української партії. Лідери: С.Петлюра, В.Винниченко, Д.Донцов, М.Порш, А.Жук. В основу програми УСДРП лягла Ерфрутська програма німецьких соціал-демократів 1891 р.: право кожної нації на культурне і політичне самовизначення; широке самоврядування.

²⁹“Киевская Старина” (Київська минувшина), щомісячний історико-етнографічний та літературний часопис. Видавався у Києві російською мовою і українською (в російській транслітерації з 1905, в українській з 1906) протягом 1882-1906 років. З 1907 змінив назву на “Україна” і видавався переважно українською мовою.

³⁰Товариство Українських Поступовців (ТУП) - політична і громадська організація українців в Російській імперії, постала у 1908 році з ініціативи членів колишньої Української демократично-радикальної партії. До Ради Товариства належали М.Грушевський, С.Чикаленко, І.Шраг, С.Єфремов, П.Стебницький, С.Петлюра, В.Винниченко, Ф.Матушевський, Ф.Штейнгель, Д.Дорошенко, А.В’язлов, Л.Старицька-Черняхівська та ін. 17 березня 1917 року за ініціативою ТУП скликано нараду представників українських організацій і партій, на якій засновано Українську Центральну Раду. На з’їзді ТУП в квітні 1917 року Товариство було перейменовано на Союз Українських автономістів-федералістів, який в червні 1917 року перетворено на Українську партію соціалістів-федералістів.

³¹Генеральний Секретаріат - виконавчий орган, уряд, сформований Українською Центральною Радою. 28 (15 червня) 1917 року Комітет Української Центральної Ради ухвалив утворення Генерального Секретаріату і передав йому виконавчі функції. Перший склад Генерального Секретаріату склався з 8 генеральних секретарів та генерального писаря; очолював його В.Винниченко. 13 серпня 1917 року В.Винниченко подав у відставку. Формування нового ГС доручили Д.Дорошенкові. 14 серпня був затверджений новий склад ГС на чолі з Д.Дорошенком, але вже 18 серпня Д.Дорошенко зрікся керівництва Генеральним Секретаріатом.

³²Грушевський Михайло Сергійович (1866-1934) - історик, організатор української науки, громадсько-політичний та державний діяч. Голова Української Центральної Ради (27 березня 1917 р. - 29 квітня 1918 р.).

³³Винниченко Володимир Кирилович (1880-1951) - український письменник, драматург, художник, політичний та державний діяч. Один з організаторів РУП і УСДРП; лідер УСДРП з 1917 року. Перший голова Генерального Секретаріату Української Центральної Ради (червень-серпень 1917 року); 15 червня 1917 року - 11 січня 1918 року - генеральний секретар внутрішніх справ УНР. За Гетьманату П.Скоропадського був одним з засновників Українського національного союзу, який здійснив антигетьманське повстання. 14 грудня 1918 року - 13 лютого 1919 року - голова Директорії Української Народної Республіки. В еміграції в Австрії, пізніше у Франції.

³⁴Скоропадський Павло Петрович (1873-1945) - український громадський, політичний діяч, військовий. Походив з козацько-старшинського роду Скоропадських. Генерал-лейтенант армії Російської імперії. Гетьман Української Держави (29 квітня 1918 р. - 14 грудня 1918 р.). Один із лідерів та ідеологів українського монархічного гетьманського руху. З 1918 року в еміграції в Німеччині.

³⁵Директорія Української Народної Республіки - найвищий орган державної влади відродженої Української Народної Республіки, який діяв з 14 листопада 1918 року до 10 листопада 1920 року. До складу Директорії входили: П. Андрієвський, В. Винниченко, А. Макаренко, С. Петлюра, Ф. Швець. Головою Директорії УНР з 14 грудня 1918 року до 13 лютого 1919 року був В. Винниченко, з 13 лютого 1919 року до 10 листопада 1920 року - С. Петлюра.

³⁶Липинський В'ячеслав Казимирович (1882-1931) - видатний український політичний діяч, історик, історіософ, соціолог, публіцист, теоретик українського консерватизму. Один із організаторів Української демократично-хліборобської партії. За гетьманату - посол України в Австрії.

³⁷Антонович Володимир Боніфатійович (1834-1908) - український історик, археолог, етнограф, член-кореспондент Російської академії наук з 1901 року, професор Київського університету з 1878 року, голова Історичного товариства Нестора-Літописця. Співорганізатор Київської Громади.

³⁸Михальчук Костянтин Петрович (1840-1914) - мовознавець, етнограф, основоположник української діалектології. Член Київської Старої Громади. Дійсний член НТШ у Львові, Українського наукового товариства у Києві, Історичного товариства Нестора-Літописця.

³⁹Книга В. Липинського "Szlachta na Ukrainie i udział jej w Zyciu naroda ukraińskiego" ("Шляхта на Україні: її участь у житті українського народу на тлі його історії") була видрукувана польською мовою в Кракові у 1909 р.

⁴⁰Дослідження В. Липинського "Z dziejów Ukrainy" вийшло друком 1912 р. До його складу ввійшли окремі наукові праці вченого: "Назва Русь і Україна та їх значення", "Станіслав Михайло Кричевський. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом Гетьмана Богдана Хмельницького", "Богдановим шляхом", "Документи руїни" та ін.

⁴¹"Листи до братів-хліборобів", основний ідеологічний твір В. Липинського, в якому були викладені основні принципи українського монархізму. Вперше "Листи до братів хліборобів" були надруковані на сторінках видання "Хліборобська Україна" у 1920-1925 роках. В. Липинський почав писати "Листи до братів-хліборобів" у 1919 році, і перша їх частина під назвою "Українська наддніпрянська інтелігенція" була надрукована в "Хліборобській Україні", Збірник I (1920 р.); друга частина твору - "Наша орієнтація" - з'явилася в "Хліборобській Україні", Збірник 2-4 (1920-1921); третя частина "Про національну аристократію і про три методи її організації: класократію, охлократію і демократію" - у двох окремих номерах "Хліборобської України", тобто Книга 3, Збірник 5-6 (1921) та Книга 4, Збірник 7-8 (1922-1923); четверта частина - "Про політику як умілість вибору такого методу здобування та організації громадянства, який би уможливив будову і збереження окремої держави на українській землі і забезпечив існування та розвиток української нації" - в "Хліборобській Україні", Книга 5 (1925).

⁴²"Хліборобська Україна" - друкований орган Українського Союзу Хліборобів Державників. Виходив протягом 1920-1925 років у Відні (вийшло 8 випусків). Редактор В. Липинський. У "Хліборобській Україні" друкувався основний політичний трактат В. Липинського "Листи до братів хліборобів", а також його статті полемічного характеру "Покликання варягів", "Організація Хліборобів" та ін. На сторінках "Хліборобської України" друкувалися Д. Дорошенко, Д. Оляничин, О. Скоропис-Йолтуховський, С. Томашівський, С. Шемет та ін.

⁴³Шаповал Олександр Андрійович (1888-1972), військовий діяч, полковник Армії Української Народної Республіки. На еміграції в Чехословаччині, з 1930 р. - у Сполучених Штатах Америки. Наліжав до Української партії соціалістів-самостійників, згодом активний діяч українського гетьманського руху.

1. Антонович М. В. Липинський і Д. Дорошенко (До наукової співпраці двох великих істориків) // Український історик. - 1982. - №3-4. - С. 5-18.

2. Борщак І. Дмитро Дорошенко (1882-1951) // Україна (Париж). - 1951. - Ч. 5. - С. 374-377.

3. Бурім Д. В. Два погляди на історію конфлікту 1930-1931 рр. в Українському науковому інституті в Берліні // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. - К., 1997. - Т. 2. - С. 474-490.

4. Бурім Д. В. Д. І. Дорошенко та український гетьманський рух в еміграції // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. - К., 1999. - Том 3. - С. 445-462.

5. Бурім Д. В. До історії конфлікту 1930-1931 років в Українському науковому інституті в Берліні: листи Дмитра Дорошенка та Олександра Скорописа-Йолтуховського до голови НТШ у Львові Івана Раковського // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19-20 листопада 1996 р.): у 2-х ч. / Упорядники: В. П. Ляхоцький, І. Б. Матяш. - К., 1997. - Ч. 1. - С. 268-279.

6. *Бурім Д.В.* Науково-організаційна, викладацька та дослідницька діяльність Д.І.Дорошенка в першій період існування Українського наукового інституту в Берліні (1926-1931 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. - К., 1997. - Т.2. - С.491-511.
7. *Ветухів М.* Дмитро Іванович Дорошенко - перший президент Української Вільної Академії Наук // Науковий Збірник УВАН. - Нью-Йорк, 1952. - Ч.1. - С.7-8.
8. *Веденєєв Д.В., Бурім Д.В.* Дмитро Дорошенко та "справа Севрюка" // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. - К., 1997. - Том 2. - С.434-448.
9. *Веденєєв Д.В., Бурім Д.В.* Маловідомі сторінки діяльності Дмитра Дорошенка за кордоном // Розбудова держави. - 1997. - №3. - С.49-52.
10. *В'ячеслав Липинський.* Архів. Том 6. Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського. - Філадельфія, 1973. - 452 с.
11. *В'ячеслав Липинський.* Твори. Том 6. Книга 1. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / Редактор Ярослав Пеленський. - К.; Філадельфія, 1995. - 472 с.
12. *Гетьманіч Данило.* Дмитро Іванович Дорошенко // Український літопис (Аугсбург). - 1953. - Ч.1. - С.9-12.
13. *Гришко В.* Дідичне гетьманство в роді Скоропадських - підстава української державності // У 60-річчя відновлення гетьманської української держави 29 квітня 1918 року. - Торонто, 1978. - С.111-141.
14. *Гришко В., Базілевський М., Ковалів П.* В'ячеслав Липинський і його творчість. - Нью-Йорк, 1961. - 165 с.
15. *Дорошенко Д.І.* Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 році // Хліборобська Україна. - Відень. - Рік 1920-1921. - Збірник I, II, III. - С.49-64.
16. *Дорошенко Д.* Історія України 1917-1923 рр. Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. - Ужгород, 1930. - 424 + LXXXVI с.; Том I. Доба Центральної Ради. - Ужгород, 1932. - 437 + XXII с.
17. *Дорошенко Д.* К української проблемі // Евразійська хроніка (Париж). - 1928. - Ч.1. - С.41-51.
18. *Дорошенко Д.І.* Мої спомини про давнє-минуле (1901-1914). - Вінніпег, 1949. - 167 с.
19. *Дорошенко Д.І.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920). - Мюнхен, 1969.
20. *Дорошенко Д.* Про "Євразійців" та "Євразійство" // Хліборобський шлях (Львів). - 1932. - Ч.11. - С.269-277.
21. *Забаревський М.* В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю та державу. - Відень, 1925. - 51 с.
22. *Коваль Б.* Павло Скоропадський та гетьманський рух в еміграції // Останій гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873-1945). - К., 1993. - С.155-166.
23. *Ковалів П.* Дипломатична діяльність за часи української держави // Червона Калина. - Львів, 1939. - С.129-134.
24. *Коровицький І.* Дмитро Дорошенко // В'ячеслав Липинський. Архів. Том 6. Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського. - Філадельфія, 1973. - С.XV-XLIV.
25. *Королишин М.* 60-річчя Гетьманства і наша праця // У 60-річчя відновлення Гетьманської Української Держави 29 квітня 1918 року. - Торонто, 1978.
26. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. - Відень, 1926. - 580 с.
27. *Липинський В.* Розкол серед гетьманців (лист до редакції) // Діло (Львів). - 1930. - Ч.4.216-224.
28. *Лотоцький О.* Громадські організації в Києві // Лотоцький О. Сторінки минулого. - Варшава, 1932. - Том 1. - С.160-167.
29. *Маркусь В.* Гетьманський рух // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Доповнення. - Париж, Нью-Йорк, 1995. - С.17-20.
30. *Микола Стороженко.* З мого життя / Упорядкування та вступна стаття *В.Ульяновського*. - К.: Либідь, 2005. - 432 с.: іл. ("Пам'ятки історичної думки України")
31. *Нагай С.* Спогади про Д.І.Дорошенка // Український літопис (Аугсбург). - 1953. - Ч.1. - С.123-124.
32. Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873-1945). - К., 1993. - 399 с.
33. *Осташко Т.С.* В'ячеслав Липинський: постать на тлі доби // Український історичний журнал. - 2007. - №2. - С.113-130.
34. *Піскун В.М.* Політичний вибір української еміграції (20-і роки XX століття). - К., Нью-Йорк, 2006. - 671 с.
35. *Полонська-Василенко Н.* Д.І.Дорошенко і його громадсько-політична діяльність // Український літопис (Аугсбург). - 1953. - Ч.1. - С.35-44.
36. Промова Дмитра Дорошенка, виголошена 15 травня 1943 року на Ювілею 70-ліття Гетьмана Всієї України Павла Скоропадського і 25-ліття Відновлення Української Держави в формі Гетьманства // У 60-річчя відновлення Гетьманської Української Держави 29 квітня 1918 року. - Торонто, 1978. - С.142-149.
37. *Ростовець М.* Скоропадський і скоропадчуки. - Саскатун (Канада), 1938. - 40 с.

38. Троцинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. - К., 1994. - 259 с.
39. Ульяновська С., Ульяновський В. Автори "Української культури" // Українська культура: Лекції за ред. Дмитра Антоновича. - К., 1993. - С.505-587.
40. У 60-річчя відновлення Гетьманської Української Держави 29 квітня 1918 року. - Торонто, 1978. - 188 с.
41. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Київ (далі - ЦДАВОУ), ф.3695 (Особовий фонд Сергія Шелухина), оп.1, спр.238.
42. ЦДАВОУ, ф.4465 (Колекція окремих документальних матеріалів українських емігрантських установ, організацій та осіб), оп.1, спр.777.
43. Центральний державний історичний архів України в місті Львів (далі - ЦДАЛ), ф.309 (Наукове товариство імені Шевченка у Львові), оп.1, спр.394.
44. ЦДАЛ, ф.361 (Особовий фонд Антона Крушельницького), оп.1, спр.146.
45. ЦДАЛ, ф.365 (Особовий фонд Володимира Дорошенка), оп.1, спр.69.
46. *Golczewski, Frank. Deutsche und Ukrainer. 1914-1918.* - Paderborn; Munchen; Wien; Zurich, 2010. - 1085 s.
47. *Kumke, Carsten. Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin: Zwischen Politik und Wissenschaft // Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas.* - 1995. - Nr.43. - Heft 2. - S.218-253.
48. *Voigt, Gerd. Das ukrainische wissenschaftliche Institut in Berlin 1926-1945 // Zur Ukrainepolitik des deutschen Imperialismus.* - Jena, 1969. - S.118-156.

Бурим Д.В. Еволюція ідейно-політичних взглядов Дмитрия Дорошенко и его участие в украинском гетманском движении

В публикации исследуется эволюция идейно-политических взглядов Дмитрия Дорошенко и его деятельность в украинском гетманском движении.

Burim D.V. Evolution of Dmytro Doroshenko' ideological and political views and his participation in the Ukrainian Hetman Movement

Evolution of Dmytro Doroshenko' ideological and political views and his participation in the Ukrainian Hetman Movement are examined in the publication.

БАЖАН О.Г.

“НАЦІОНАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ” НКВС У ПЕРІОД “ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ” ЗА ДОКУМЕНТАМИ ГАЛУЗЕВОГО АРХІВУ СБУ

У статті розглядаються політичні репресії періоду “Великого терору” щодо представників окремих національних груп Української РСР.

Вивченню історії “Великого терору” - масових політичних репресій в 1937-1938 роках у Радянському Союзі та в Україні зокрема присвячено велику кількість праць вітчизняних та зарубіжних істориків [1]. Спираючись на широку базу оприлюднених в останні часи архівних документів вищих органів влади СРСР, радянських спецслужб, можна зробити висновок, що масові репресії другої половини 1930-х років являли собою серію спланованих, централізованих каральних операцій проти різних категорій населення країни, яких верховоди Кремля вважали справжніми та потенційними ворогами радянської влади. Широкомасштабні “соціальні чистки” радянського суспільства від “контрреволюційного елементу” розпочалися в липні-серпні 1937 року і тривали до листопада 1938 року. Слід зауважити, що тема репресій стосовно радянських громадян іноземного походження в середині 1930-х років залишається менш дослідженою у вітчизняній історіографії.

Доступний комплекс джерел з Галузевого державного архіву Служби безпеки України дає підстави стверджувати, що одночасно з реалізацією секретних наказів НКВС №00447 та №00486, націлених на ліквідацію “антирадянських елементів” та членів їх сімей в країні та в Українській РСР зокрема була проведена серія так званих “національних операцій”, які переслідували мету убезпечити радянський лад від так званої п’ятої колони. У полі зору радянських спецслужб, карально-репресивного апарату опинилися представники тих національностей, чия історична батьківщина представляла небезпеку для Радянського Союзу. Таким чином національність ставала основою для підозр, а представники національних меншин розглядалися правлячим режимом як своєрідна “п’ята колони”. Критерієм для застосування репресивних заходів у ході “національних операцій” було визначено будь-який зв’язок з іншою державою.

Однією з перших широкомасштабних “національних” операцій була “польська”. Її початок історики пов’язують з ухваленням 9 серпня 1937 року політбюро ЦК ВКП(б) наказу Наркомату внутрішніх справ СРСР про ліквідацію польських диверсійно-шпигунських груп та організацій ПОВ (Польської організації військової) та реалізацією оперативного наказу НКВС СРСР №00485 від 11 серпня 1937 року, націленого проти “польської розвідки” [2]. У результаті цієї чекістської операції в масштабах СРСР у період з 1937 по 1938 рр. було засуджено близько 140 тисяч поляків або громадян інших національностей, які мали зв’язок з Польщею [3] (див. док. №2).

Майже синхронно з “польською” була проведена “німецька операція”, обумовлена наказом НКВС СРСР №00439 від 25 липня 1937 року, згідно з яким органи НКВС мали негайно заарештувати на підприємствах республіки німецьких підданих. Не зважаючи на те, що директива НКВС стосувалась передусім іноземців, у поле зору каральних органів потрапили майже всі громадяни німецької національності. На основі сфабрикованих кримінальних справ “Німці-фашисти”, “Тевтонці”, “Національний союз німців України”, “Національний фашистський центр” та ін. лише у другій половині 1937 року було репресовано понад 16 тисяч осіб. За кількістю втрат

у період “*Великого терору*” німці посідають третє місце, поступаючись у трагічному переліку вперед лише українцям та полякам.

У грудні 1937 р. в Україні розпочалася “*латиська операція*”. У відповідності з директивами НКВС станом на 30 грудня 1937 року в ході “*латиської операції*” було ліквідовано 72 нібито шпигунсько-диверсійні резидентури, 14 націоналістичних організацій, агентами латиської розвідки виявилися відомі в республіці воєначальники, політемігранти, інженерно-технічні працівники (див. док. №1).

Тисячі громадян УРСР було заарештовано в 1937-1938 роках за начебто приналежність до інших різноманітних іноземних розвідок: румунської - 6593, грецької - 5474, харбінської - 844, болгарської - 1413 (див. док. №3), естонської - 66, фінської - 36, іранської - 507 (див. док. №5), чеської-309, японської - 206 (див. док. №4), інших - 492.

З архівних документів випливає, що “*національні операції*” НКВС були одним із основних напрямків репресивної політики правлячого режиму в СРСР в 1937-1938 роках. Разом з тим слід відзначити, що наявні джерела не дають точних даних про національний склад заарештованих та засуджених в часи “*Великого терору*”, так як центральний апарат НКВС не вимагав з місць точних даних про національність заарештованих. Ініціаторів “*Великого терору*” у Кремлі та на Лубянці більше цікавили розмах “*національних операцій*”, загальна статистика ізольованих від радянської спільноти “*шкідників*”, “*шпигунів*”, “*диверсантів*” та в яких галузях народного господарства осіли колишні “*білополяки*”, “*білофіни*” та інші представники “*ворожих націй*”.

Через майже 75 років після розв’язаної сталінським режимом війни проти власного народу у повній мірі з’ясувати національні аспекти масових політичних репресій в 1937-1938 роках в Українській РСР дозволять лише багаторічні напрацювання Головної редакційної колегії “*Реабілітовані історією*”, а саме підготовка нею всеукраїнського банку даних про жертви політичних репресій за весь період існування радянської влади.

1. Див. наприклад: Політичні репресії в Україні (1917-1980-ті рр.). Бібліографічний покажчик / Упоряд. С.Калитко, О.Рубльов, Р.Подкур, Л.Шевченко. - К., 2007; Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е гг. - М., 1996; Юнге М., Биннер Р. Как террор стал “Большим”. Секретный приказ №00447 и технология его исполнения. - М., 2003 та ін.

2. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1995. - №1; Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938. - М., 2004. - С.301-303. и др.

3. Петров Н.В., Рогинский А.Б. “Польская операция” НКВД 1937-1938 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан. - М., 1997. - С.37.

№1

Записка наркома внутрішніх справ УРСР І.Леплевського щодо організації роботи по викриттю латиських націоналістичних та шпигунських елементів

30 грудня 1937 року

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР
ГЕНЕРАЛЬНОМУ КОМИССАРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
ТОВ. ЕЖОВУ Н.И.

ЗАМ НАРКОМА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР КОМКОРУ
ТОВ. ФРИНОВСКОМУ

НАЧАЛЬНИКУ 3 ОТДЕЛА ГУГБ НКВД СССР
КОМИССАРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА
ТОВ. МИНАЕВУ

НАЧАЛЬНИКУ 5 ОТДЕЛА ГУГБ НКВД СССР
КОМИССАРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА
ТОВ. НИКОЛАЕВУ

г. Москва

В соответствии с Вашим оперативным приказом 49990 - 3-го декабря с.г. было приступлено к арестам по латышским националистическим и шпионским кадрам.

Следствие показало большую активность работы врага на этом участке.

Характерна особая спаянность, замкнутость и круговая порука среди латышских националистов.

Ликвидация латышских националистических формирований и шпионско-диверсионной агентуры на Украине идет, главным образом, в промышленных областях - Донецкой, Днепропетровской, Харьковской, в городах - Киеве, Одессе, Николаеве и в частях Красной армии.

ЛИКВИДИРОВАНО:

1. 72 шпионско-диверсионные резидентуры;
2. 14 латышских националистических организаций;
3. 272 латышей шпионов - одиночек агентов латвийской, немецкой и других разведок.

Оперативному удару по этой операции подвергнуты следующие основные категории: политэмигранты и перебежчики из Латвии, актив латышских националистических организаций, старослужащие предприятий, эвакуированных в свое время из Латвии.

Материалы следствия уже сейчас позволяют сделать выводы об особенностях латышской контрреволюционной и шпионской работы:

1. Активность развертывания националистической работы среди латышей относится к 1921-1922 г.г. В тот период подготавливался вооруженный мятеж латышских частей и велась массовая работа за уход в Латвию.

2. Организаторы мятежа тогда не были вскрыты, основные националистические кадры, проводившие тогда работу в пользу латвийской буржуазной государственности, - были полностью сохранены, и им удалось проникнуть на ответственные участки партийного и советского аппаратов, в промышленность, Красную армию и органы ЧК.

3. Латышские контрреволюционные организации были изолированы, устанавливая только в отдельных верхушечных своих звеньях связь с другими контрреволюционными организациями внутри страны.

Создавшиеся шпионско-диверсионные резидентуры латвийской разведки, в основном, строились исключительно за счет латышей (среди арестованных по операции имеются только единицы из других национальностей).

Деятельность латвийской разведки и националистических организаций шла по следующим основным направлениям:

1. Создание боевых групп, которые в будущем должны были составлять ядро повстанческих организаций и подготовка этих боевых групп к выполнению террористических актов.

2. Насаждение диверсионных ячеек в основных отраслях промышленности страны.

3. Организация широкой сети разведывательной службы, главным образом, по Красной армии и в ведущих отраслях промышленности.

4. Подготовка измены и перехода на сторону противника во время войны.

Методы работы разведки, каналы проникновения агентуры из Латвии к нам, способы создания здесь националистических организаций, - сводятся к следующему:

1. Массовая агентура была создана в результате обработки латышей - националистов, военнотружущих Красной армии, тяготевших на родину.

Оставшись в рядах Красной армии, постепенно продвигаясь, эта агентура не только получала возможность непосредственного ведения широкой разведывательной работы, но и расстановки, в нужных местах, другой агентуры латвийской разведки. (Начальник штаба 6-го Корпуса СПРИНГ, комиссар Одесского Арт. училища ЭМБЕРГ).

2. В первые годы после гражданской войны значительное количество латышей бежало нелегально и выехало в Латвию. Там они были завербованы и переброшены обратно в Союз для шпионской и националистической работы и для расширения возвращенческих стремлений среди латышей (инженер паровозоремонтного завода в Днепропетровске ГРИНЗАЛЬД, инженер Местпрома в Киеве ДУКАЛЬСКИЙ, мастер оборонного завода №183 в Харькове ДАКТОР и другие).

3. В последующие годы к нам внедрялась агентура под видом политэмигрантов и перебежчиков.

При этом разведка широко использовала возможность этих "беглецов" ссылаться здесь на определенных лиц, занимавших ответственные должности, что облегчало им не только легализацию, но и проникновение на интересовавшие разведку участки. (Начальник инспекции противовоздушной обороны в Киеве ЕРОМАНОВ, бывший прокурор ЦАУНЕ, инспектор Главного Управления металлургической промышленности в Днепропетровске КОКИН и другие).

4. Латвийские дипломатические представительства и разведчики, действовавшие в Союзе под видом представителей различных фирм, провели здесь большую вербовочную работу.

Базой их являлись латыши, работавшие на предприятиях, вывезенных из Латвии в годы империалистической войны.

Эта агентура и в дальнейшем продвигалась на другие участки промышленности и, таким образом, разведка достигала широкого охвата шпионско-диверсионной агентурой важнейших промышленных объектов (директор института организации производства в Харькове МУЦЕНЕК, инженер Харьковского электро-турбинного завода ШЛЯФЕР, техник Ворошиловградского завода им. Октябрьской Революции ПУРПУР и другие).

5. Организаторами латышских контрреволюционных и шпионских кадров были созданы общественные организации, под прикрытием которых велась активная работа среди латышей, вовлечение их в националистическую, а затем шпионскодиверсионную и повстанческую работу.

Общество "Прометей", клуб "Дарбс" в Харькове, латышские клубы в Киеве и Днепропетровске, общество "Брива Латвия" в Донбассе, латышская секция интернационального клуба в Одессе, ячейки латышских стрелков при Осоавиахиме - являлись очагами активной националистической работы и базой, откуда разведка черпала шпионско-диверсионные кадры (Комиссар 7-го стрелкового Корпуса КАВАЛЕРС, начальник отделения Днепропетровского Облуправления НКВД БРИТАН, зав. отделом ремонтов треста "Совуголь" в Донбассе ЛИНКОВИЧ, зав. латышским клубом "Дарбс" в Харькове РОЗЕНТАЛЬ, директор хлебозавода в Киеве, руководитель секции латышских стрелков ТРЕЯ, начальник цеха завода "Коминтерн" в Днепропетровске КРОЛЬМАН и другие).

ШПИОНСКО-НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКАЯ АГЕНТУРА

1. В АРМИИ:

В частях Киевского и Харьковского Военных округов всего учтено 128 военнослужащих латышей начальствующего состава.

В настоящее время арестовано 92 чел. из них: высшего начсостава - 3 чел., старшего начсостава 57 чел.

Латышскими разведчиками были поражены гарнизоны Харькова, Киева, Одессы и Днепропетровска.

1. Помощник Командующего Войсками Харьковского Военного Округа ЛАТСОН в 1934 году вовлечен ЭЙДЕМАНОМ в националистическую организацию и для шпионской работы в пользу латвийской разведки.

В течение 1934-1937 г.г. ЛАТСОН передал ЭЙДЕМАНУ ряд особо важных военных сведений по Харьковскому Военному Округу.

По предложению ЭЙДЕМАНА, ЛАТСОН установил связь с участником организации - бывшего начальника военхозупра РККА ОШЛЕЕМ и по его указаниям проводил вредительство в снабжении и строительстве РККА и подготавливал диверсионные акты.

2. Бывший комиссар 7-го стрелкового Корпуса КАВАЛЕРС в 1927 году вовлечен в националистическую организацию бывшим членом военного совета БВО МЕЗИСОМ.

МЕЗИС тогда же связал КАВАЛЕРСА с работником латвийского консульства в Ленинграде ЯУНЗЕНОМ, который привлек КАВАЛЕРСА к шпионской работе.

Работая в Одессе, КАВАЛЕРС связался с бывшим Комкором 6 ЗОНБЕРГОМ и секретарем Дивпарткомиссии ЗВАЙЗГНЕ, вместе с ними руководил националистической работой в латышском клубе в Одессе и среди неорганизованных местных латышей.

В 1930 году КАВАЛЕРС переехал в Днепропетровск, где провел широкую вербовочную работу, установив организационные связи с латышами, группировавшимися в местном клубе.

Для собирания шпионских материалов КАВАЛЕРС использовал свое служебное положение и связи среди военнослужащих других гарнизонов. Начиная, с 1936 года он, по указаниям ЗОНБЕРГА, подготавливал террористические группы.

3. Начальник 9-й школы пилотов ЗАКС в 1927 году вовлечен в националистическую организацию бывшим комиссаром воздушных сил Балтфлота РОЗЕ. В 1931 году ЗАКС установил связь с АЛКСНИСОМ.

Поддерживая связи с латышами вне армии, ЗАКС проводил националистическую работу в латышских клубах в Ленинграде и Харькове.

В 1929 году ЗАКС установил связь с военным атташе латвийского посольства, которому передавал материалы по авиации РККА.

ЛАТСОН, КАВАЛЕРС, ЗАКС и ряд других участников латышской националистической шпионской организации участвовали в военно-фашистском заговоре в армии.

2. В ПРОМЫШЛЕННОСТИ:

Латвийская агентура проникала, главным образом, в оборонную, металлургическую и машиностроительную промышленность:

1. Шпионско-диверсионная организация вскрыта на заводах им. Петровского, им. Карла Либкнехта и "Красный Профинтерн" в Днепропетровской области.

Бывший председатель латышского клуба в Днепропетровске - старый латвийский агент БАЛТЫНЬ и другие активные националисты создали широкую шпионско-диверсионную организацию, которая собирала разведывательные

материалы в оборонной и металлургической промышленности, вела диверсионную и подрывную работу на предприятиях.

Организация была связана с агентом латвийской разведки ПИЛАБЕРСОМ, который, как представитель общества "Прометей", периодически наезжал из Москвы в Днепропетровск для руководства работой организации.

2. Шпионско-диверсионная резидентура на предприятиях Киева (завод "Большевик", "Ленинская Кузня" и др.) создана агентами латвийской разведки, работавшими в свое время здесь, как представители латвийской фирмы "Ричард Кобленц".

Представитель этой фирмы инженер БИНЕМАН, имевший значительные связи среди местных инженерно-технических работников, насадил шпионско-диверсионную сеть на ряде заводов.

Резидентура эта вела шпионскую работу, как для латвийской, так и для германской разведок.

3. На Константиновских заводах в Донбассе, имеющих оборонное значение, вскрыта шпионско-диверсионная резидентура, во главе с агентом латвийской и немецкой разведок, механиком цинкового завода БРУНЬКО, бежавшим в 1924 году в Латвию и переброшенным затем разведкой обратно в СССР.

На Константиновских заводах выявлена параллельно действовавшая диверсионная резидентура, созданная агентом латвийской разведки ЮРГИНОМ, нелегально прибывшим из Латвии в 1925 году.

4. На оборонных (авиационный 135, танковый 183) и электро-турбинном заводах в Харькове вскрыта латышская националистическая организация, созданная РОЗЕНТАЛЕМ - агентом латвийской разведки, прибывшим в Союз в 1931 году под видом политэмигранта.

В организацию входили латыши - старослужащие завода "ВЭК", эвакуированного в 1915 году из Риги, реконструированного сейчас как турбогенераторный завод (крупный завод - гигант).

В Харькове был организован латышский клуб "Дарбс", вокруг которого группировались активные националисты.

Старослужащие электро-турбинного завода, по роду выполняемой ими на заводе работы, выезжали в другие пункты (для монтажа). Через них налаживались шпионские связи в ряде промышленных районов Донбасса и Днепропетровской области.

5. На судостроительных заводах в Николаеве вскрыта диверсионно-шпионская резидентура, которую возглавлял латвийский разведчик АБЕЛЬ.

Он поддерживал связь с латвийским посольством, которому передавал материалы по строительству подводного флота.

6. В Ворошиловграде на оборонных заводах (паровозостроительный и металлургический) вскрыта шпионско-диверсионная резидентура, созданная старыми латвийскими агентами ПУРПУРОМ - техником завода и АЛЕМ - зам. начальника ремонтно-механического цеха.

Они создали на заводах диверсионные группы, охватывавшие основные цеха.

ПУРПУР, имевший связь с латвийской миссией в Москве с 1922 года, совершил ряд диверсионных актов, в том числе - поджог хлопкофабрики.

7. На Макеевском и Краматорском металлургических заводах выявлена группа агентов латвийской разведки, проводивших шпионскую и диверсионную работу.

Среди них - зав. химической лабораторией Краматорского завода ПОРУК, передавший разведке сведения об оборонной продукции завода; заместитель

начальника обрубочного цеха Краматорского завода БРАМШМИДТ - сообщил разведке важные материалы об оборонных цехах завода и совершил ряд вредительских актов; механик коксовых печей Макеевского завода КЕЙСТЕР - переброшен разведкой из Латвии в 1924 году. Здесь он был связан с латвийской агентурой в Ленинграде, который передавал материалы по оборонной промышленности Донбасса.

8. На Славянском изоляторном заводе, эвакуированном из Риги в 1915 году, вскрыта националистическая группа, из латышей - старослужащих этого завода.

Во главе группы стоял агент латвийской разведки МАУРИНГ, собиравший шпионские материалы через свою агентуру. По предложению МАУРИНГА участники группы (мастер МУХИН и другие) проводили диверсионные акты на заводе.

3. В ОРГАНАХ НКВД:

В Чернигове, Николаеве и Киеве арестована группа работников и бывших сотрудников ЧК - НКВД, участников националистической шпионской организации.

Все они были вовлечены в контрреволюционную националистическую работу еще при расформировании латышской дивизии и потом пробрались в органы ЧК. (БРИТАН - бывший начальник отделения 4-го Отдела УНКВД Днепропетровской области, БИРЗЕ - начальник экспедиции отдела связи Черниговского Областного Управления НКВД и др.).

С 1932-1933 г.г. ими по различным каналам была установлена связь с латвийской разведкой.

Операцию продолжаем.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 2 РАНГА

ЛЕПЛЕВСКИЙ

“30” декабря 1937 года

№3940/СН

ГДА СБ України, ф.16, оп.30, спр.57, арк.249-263. Копія. Машинопис.

№2

**Доповідна записка наркома внутрішніх справ УРСР І.Леплевського
заступнику народного комісара внутрішніх справ СРСР М.Фриновському про
кількість заарештованих в Україні “ворогів народу”**

Не раніше 11 січня 1938 р.

ЗАМЕСТИТЕЛЮ НАРОДНОГО КОМИССАРА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР
КОМКОРУ
тов. ФРИНОВСКОМУ М.П.

С 1 июня 1937 года по 10 января 1938 года органами НКВД Украины арестовано 180.350 человек:

Троцкистов, правых и участников военно-троцкистского заговора.....8071

Участников украинских националистических организаций.....15669

ПО ОПЕРАЦИЯМ:

Польской.....43.201

Немецкой.....15.026

Румынской.....5.915

Греческой	3.929
Латышской	1.558
Японской	881
Кулацкой	68.708
Арестовано церковников и сектантов	7.295
Жен изменников родины	7.181
прочих	2.916
За это время осуждено	132.392 чел.
По 1 категории	69.259 чел.
По 2 категории	63.133 чел.
Военной Коллегией осуждено троцкистов, правых и украинских националистов	3.473 чел.
По 1 категории	3.005 чел.
По 2 категории	468 чел.
Военными Трибуналами, Спецколлегиями и Особым Совещанием осуждено...6.328 чел.	
По 1 категории	518 чел.
По 2 категории	5.810 чел.
В соответствии с Вашими приказами, осуждено НКВД СССР - 39 469 человек,	
По 1 категории	33.021 чел.
По 2 категории	6.448 чел.
Поляков по 1 категории - 23275, по 2 кат.	4.326 чел.
Немцев по 1 категории - 6748, по 2 кат.	713 чел.
Румын по 1 категории - 2619, по 2 кат.	1.314 чел.
Харбинцев по 1 категории - 379 по 2 кат.	95 чел.
По утвержденным Вами лимитам по Украине по кулацкой операции осуждено:	
По 1 категории	30.150 чел.
По 2 категории	47.800 чел.
Кроме того, тов. БЕЛЬСКИЙ предоставлен лимит Донецкому Облуправлению НКВД по 1 категории - 2565, по 2 категории - 2607.	
Таким образом, по кулацкой операции осуждено:	
32715 человек по 1 категории	
и 50407 человек по 2 категории.	
Надо указать, что в числе осужденных по кулацкой операции было:	
По полякам	9.952 чел.
По немцам	3.811 чел.
По латышам	1.022 чел.
По грекам	1.119 чел.
По румынам	741 чел.
По харбинцам	127 чел.
Как выше указано, немцев арестовано 15.026 человек.	
Основная масса арестованных падает на те области, в которых имелось большое количество иностранных специалистов, и на национальные немецкие районы (Донбасс - 5098, Одесская область - 2320, Днепропетровская - 1845, Житомирская - 1378, Николаевская - 981).	
Поляков арестовано 43201. Наибольшее количество арестованных падает на области Правобережья - места концентрации польского населения и сахарных заводов. (По Житомирской, Киевской, Винницкой и Каменец-Подольской областям арестовано около 25.000 поляков).	
Значительное количество поляков арестовано и в Донбассе (4009 чел.).	

Это совершенно понятно: на заводы, шахты, новостройки проникло много перебежчиков, а в свое время в предательских целях было переселено в Донбасс значительное количество поляков из пограничной полосы.

По румынской операции основной удар нанесен по Молдавии, Одесской и Винницкой областям.

По этим областям арестовано 4.500 человек из общего количества арестованных по румынской операции - 5.915.

По греческой операции, как отмечено выше, арестовано 3.929 человек.

подавляющее большинство арестованных относится за счет Донбасса и Одесской области. Это объясняется наличием в указанных областях, главным образом в Донбассе больших греческих колоний.

В начале записки приведена цифра арестованных - 180.350 человек и сообщено, что из них осуждено 132.392 чел.

Получается, что в наличии арестованных - 47.958 человек.

Из этого количества на 32.991 чел. дела следствием уже закончены, а именно:

Числится за НКВД СССР нерассмотренных справок по операциям на 16.772 чел.

За Прокуратурой и Судами не заслушанных дел на 6.419 человек, за Особым Совещанием - 1.369 человек, за Военной Коллегией - 904 чел., ожидаются указания из НКВД СССР по делам на жен репрессированных по операциям - 4.123, передано в Милицию, другие органы и выбыло по разным причинам - 3.404 человека.

Таким образом, остаток подследственных арестованных по всем областям Украины на 10 января составляет 14.967 человек, из них:

Троцкистов и правых	1.932
Участников военно-фашистского заговора	301
Украинских националистов	829
По польскому шпионажу и контрреволюции	8.529
По греческому шпионажу и контрреволюции.....	2.687
По немецкому шпионажу и контрреволюции	633
По латышскому шпионажу и контрреволюции.....	589
По румынскому шпионажу и контрреволюции.....	234
По японскому шпионажу и контрреволюции.....	77
По церковно-сектантской к-р	278
На изменников родины	970
Сионистов	320
По прочим преступлениям	2.588

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 2 РАНГА

ЛЕПЛЕВСКИЙ

“ ” января 1938г.

№48/СН

г.Киев

ГДА СБ України, ф.16, оп.31, спр.6, арк.152-157. Підписана копія. Машинопис.

№3

**Записка наркома внутрішніх справ УРСР В.Успенського
щодо попередніх результатів слідства по справі єдиної болгарської
націоналістичної організації в Україні***14 березня 1938 р.*ЗАПISKA ПО ПPOBODУ №1735¹
МОСКВА НКВД СССРтов. Ежову Н.И.тов. ФРИНОВСКОМУ
тов. МИНАЕВУ

На 13 марта сего года по болгарской операции на Украине арестовано 1197 человек.

Следствием устанавливается, что на Украине с 1925 года существует единая болгарская националистическая шпионско-диверсионная и террористическая организация, руководимая работниками болгарской секции Коминтерна: САПУНОВЫМ, ГЕНОВЫМ, ИСКРОВЫМ, БОЙКО и КОЗЛОВСКИМ.

Вскрыт украинский центр организации в составе:

МАЛЧЕВ - бывший Зав. болгарской секцией ЦК КПБУ, в прошлом лидер меньшевиков в Болгарии, депутат болгарского парламента от полиции (арестован).

МИЦЕВ - политэмигрант, бывший Зав. болгарской секцией ЦК КПБУ, в прошлом офицер старой армии, член партии "радословистов" (арестован).

ПЛАНИНСКИЙ - политэмигрант, бывший редактор ликвидированной национально-болгарской газеты "Коллективист" (устанавливается).

КОЛЕВ - политэмигрант, бывший зам. редактора ликвидированной национально-болгарской газеты "Коллективист" (устанавливается).

ДИМИТРОВ - видный националист, бывший Зав. болгарским бюро Наркомпроса УССР (устанавливается).

ИДЖИЛОВ - ранее работал инспектором болгарского бюро Наркомпроса УССР (устанавливается).

ДИВИДЖЕЕВ - бывший член ЦК нацменотделов ЦИК УССР (арестован).

Организация была связана с болгарской фашистской партией "автономисты", руководимой видным террористом МИХАЙЛОВЫМ, болгарской разведкой и болгарским посольством в Москве.

Для организации террора, диверсии и шпионажа, болгарская разведка, начиная с 1925 года практиковала переброску в СССР под видом "политэмигрантов" проверенной агентуры, главным образом, из числа провокаторов БКП.

Транзитным пунктом для перебрасываемой морским путем болгарской агентуры являлась Турция-Стамбул.

Прибывавшие "политэмигранты" через ЦК МОПРа рассредоточились в областных крупных промышленных и болгарских национальных центрах, где создавали диверсионно-террористические и повстанческие кадры.

Под прикрытием специально созданного балканского клуба организация проводила широкую националистическую деятельность.

Организация блокировалась с существовавшими в Харькове аналогичными формированиями: греческим, венгерским, румыно-бессарабским и польским.

Объединенный центр контрреволюционного националистического блока существовал в составе:

ЛАЗОВЕРТА (польский еврей) - крупного агента польской разведки, одного из руководителей ПОВ на Украине, быв. зав. нацменотделом ЦК КПБУ (осужден).

ТЕОДОРА (поляк) - бывший зав. польсекцией ЦК КПБУ (осужден).

КЛОТЦА (поляк) - бывший зав. нацменотделом Харьковского Округа КПБУ (осужден).

ЦИНЦЕРА (венгерец) - бывший зав. нач. Главмилиции Украины (устанавливается).

ЯЛИ (грек) - бывший член ЦК нацменотдела ЦИК УССР, бывшего руководителя греческой националистической шпионско-диверсионной организации на Украине (осужден).

БЕРБЕКО - бывшего работника штаба УВО (устанавливается).

В Харьковской, Днепропетровской, Донецкой, Одесской областях и МАССР организацией, через своих участников, были осуществлены диверсионные акты в промышленности и сельском хозяйстве; подготавливалась группа для совершения террористического акта над тов. ДИМИТРОВЫМ и создавались повстанческие формирования для вооруженного восстания в военный период.

Ликвидированы 4 шпионско-диверсионных группы, существовавшие на оборонных заводах "Ильича", "Азовстали" и Мариупольском порту.

Арестованный в Донбассе ПАШЕВ Афанасий, внедренный в 1926 году в СССР болгарской разведкой под видом политэмигранта, показал об известных ему участниках болгарской антисоветской националистической организации, - в Москве: ЯНКОВА Мирко, ГЕНОВА Гавриила, работающих в болгарской секции Коминтерна; СТАНКОВА Марика - преподавателя Ком. ВУЗа народов Запада и ЛАКОВА - работника Овцеводтреста; - в Одессе: ЦЫПУРКОВА Ивана - бывшего предрайисполкома одного из районов Одесской области и КИОРЧИНСКОГО Велко Афанасьевича - работника Обкома МОПРа.

ПАШЕВ показал, что в Адлере Сочинского района, Благовском районе Одесской области и Снежнянском районе Донецкой области им лично созданы шпионско-диверсионные группы.

Показаниями арестованного ГЕОРГИЕВА Ивана Боновича - агента болгарской разведки, провокатора БКП, переброшенного в 1931 г. вскрывается в Колларовском национальном районе Днепропетровской области созданная им совместно с бывшими офицерами ГЕРДОВЫМ, КЛОЧКОВЫМ и МЕЛАЕМ (арестованы, сознались) диверсионно-повстанческая и террористическая организация, подготавливавшая террористический акт над тов. ДИМИТРОВЫМ и вооруженное восстание в период войны.

Организация была связана с болгарской фашистской партией "автономисты", представитель которой КАЛУЖЕВ в 1937 году, как интурист, приезжал в Колларовский район и обуславливал переброску группы террористов из Болгарии в СССР.

Показаниями арестованных ЧЕРКИСА Андрея - кулак, ВИЧЕВА Георгия, ПАНЧУКОВА Федора - бывших белых офицеров и РУСЕВА Ивана вскрывается широкая повстанческо-диверсионная организация в национальных районах Днепропетровской области.

Показаниями арестованных МИЦЕВА Николая - переброшенного в СССР болгарской разведкой в 1932 году и РАДЕЕВА - аспиранта Маркистско-Ленинского института, прибывшего нелегально из Болгарии, вскрывается болгарская шпионско-диверсионная повстанческая организация в Харьковской области.

МИЦЕВ, РАДЕЕВ и другие показали о существовании украинского центра болгарской организации, блокировавшегося с аналогичными греческим, венгерским, румыно-бессарабским и польским контрреволюционными националистическими формированиями.

Показаниями арестованных БАЕВА - переброшенного в СССР болгарской разведкой в 1932 году, ПЕЧЕВА - преподавателя учебного комбината Харьковского

тракторного завода и служащего того же завода ВЕЛЕВА, устанавливается наличие шпионско-диверсионной организации на Харьковском тракторном заводе.

В МАССР вскрыта болгарская националистическая диверсионно-повстанческая террористическая организация.

Арестованные в Тирасполе: ДОБРОВ Яков - болгарин, педагог, исключен из партии в 1937 году; КИОСИФ - болгарин, учитель, сын сосланного кулака и ЖЕКОВ - болгарин, бывший зам. уполномоченного по заготовкам МАССР - показали о своей принадлежности к болгарской националистической организации, руководимой из Одессы. Они назвали ряд участников организации в Донецкой и Днепропетровской областях.

В селе Парканы - МАССР вскрыты две террористические группы, подготавливавшие теракт над тов. ДИМИТРОВЫМ.

Организация поддерживала связь с бывшими руководителями контрреволюционного восстания в Молдавии бывшими полковниками ПУКАЛОВЫМ и ЕМЕЛЬЯНОВЫМ - представителями РОВСа в Румынии.

Следствие разворачиваем.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА

Успенский

“14” марта 1938 г.

Исх. 494/СН

ГДА СБ України, ф.16, оп.31, спр.17 (1951 р.), арк.157-164. Завірена копія. Машинопис.

№4

**Записка наркома внутрішніх справ УРСР В.Успенського стосовно ліквідації
шпигунських та диверсійних китайських організацій, які працювали на користь
японської розвідки**

25 березня 1938 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

ЗАПИСКА ПО ПРОВОДУ №1966

МОСКВА

НКВД

СССР³

тов. ЕЖОВУ.

тов. ФРИНОВСКОМУ.

тов. НИКОЛАЕВУ.

Операцией по китайцам на Украине по состоянию на 22 марта 1938 года арестовано 85 человек.

Дальнейшим следствием устанавливается, что японская разведка насадила агентуру из числа китайцев в ряде промышленных районов Украины.

Значительное число агентуры из китайцев было завербовано японской разведкой на Дальнем Востоке (в Чите, Владивостоке, Хабаровске), и направлялось на Украину для шпионско-диверсионной деятельности.

Ряд китайцев был завербован разведкой в Китае, а впоследствии переброшен в СССР.

На японскую разведку также работают некоторые сотрудники китайского посольства в Москве, которые проводят вербовочную работу среди китайцев иностранно-подданных.

Арестованный в Днепропетровской области китаец ВАН-ЮН-ЦЗИ показал, что в 1930 году, проживая в гор. Хабаровске, он был завербован японским разведчиком ЧА-ЛО-САНЬ.

ЧА-ЛО-САНЬ, под видом парикмахера, содержит явочную квартиру японской разведки и связан с китайским консульством в гор. Хабаровске.

ВАН-ЮН-ЦЗИ занимался сбором сведений о работе торпедного завода им. Кирова в Большом-Токмаке Днепропетровской области.

Арестованный в гор. Днепропетровске ЧЖАН-ШИ-ТИН показал, что в 1928 году в гор. Чите был привлечен к шпионской работе японским разведчиком ЛИ-ТИН-ГО.

Переехав вскоре в Москву, ЧЖАН-ШИ-ТИН и ЛИ-ТИН-ГО открыли нелегальную курильню опиума.

В Москве ЧЖАН-ШИ-ТИН в курильню вовлекал китайцев из числа военнослужащих РККА и студентов института Народов Востока, где связывал их с разведчиком ЛИ-ТИН-ГО.

Помимо того ЧЖАН-ШИ-ТИН собрал и передал ЛИ-ТИН-ГО (разыскивается) некоторые сведения о воинском гарнизоне Москвы, а также ряд других шпионских данных, собранных при своих разъездах по территории СССР.

Арестованный тоже в Днепропетровске китаец ЛЮ-ШУЙ-СУН показал, что в 1935 году был завербован для разведывательной работы сотрудником китайского посольства в Москве ГУН-ДИН-Я, по заданиям которого собрал и передал в посольство сведения о работе Днепропетровских заводов им. Коминтерна и Карла Либкнехта.

Арестованный в Днепропетровской области китаец ХУ-ТАН-ВЕН показал, что в 1931 году был завербован китайской полицией для провокаторской работы.

В том же году вместе с агентом японской разведки ЛИУ-ТАН-ЧИ он был переброшен в СССР для разведывательной работы.

По заданию ЛИУ-ТАН-ЧИ, ХУ-ТАН-ВЕН объезжал крупные города, где собирал сведения о военной промышленности и РККА, которые передавал ЛИУ-ТАН-ЧИ (выехал в Китай).

Арестованный в Днепропетровской области китаец СУН-ХИ-МИН показал, что был завербован в 1926 году китайской полицией и совместно с японским резидентом МАН-Ю-СУН (разыскивается), был переброшен в СССР.

Осев в гор. Ленинграде СУН-ХИ-МИН связался с местными китайцами, которых свел с МАН-Ю-СУНОМ.

В 1931 году СУН-ХИ-МИН, по заданию разведки, переехал в гор. Кривой Рог, где занялся сбором сведений об оборонном строительстве и промышленности, передавая их приезжавшему периодически в Кривой Рог МАН-Ю-СУНУ.

Арестованный в гор. Днепропетровске китайско-подданный ГАО-ХО-САНЬ показал, что в 1930 году был завербован японской разведкой в Шандуне (Китай) и затем переброшен в СССР с явкой к резиденту японской разведки в Хабаровске ЛИО-ЦОЭ (разыскивается).

ГАО-ХО-САНЬ собрал сведения о воинских гарнизонах, вооружении, военных заводах и характере вырабатываемой продукции в Хабаровске, Владивостоке и других городах ДВК, передавая материалы ЛИО-ЦОЭ, за что получал денежное вознаграждение.

Арестованный в гор. Одессе китаец ШИ-И, преподаватель сов партшколы, показал о своей принадлежности к японской разведке с 1922 года.

ШИ-И был завербован китайским генералом ЛИ-ЧЕН-ОН и переброшен в СССР для шпионско-диверсионной деятельности.

Дальнейшую операцию по вскрытию японской агентуры среди китайцев продолжаем.
УСПЕНСКИЙ.

НР443/сн

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА

Успенский.

“25” марта 1938 г.

г.Киев.

ГДА СБ України, ф.16, оп.31, спр.8 (1951 р.), арк.123-128. Завірена копія. Машинопис.

№5

Записка наркома внутрішніх справ УРСР В.Успенського стосовно ліквідації шпигунських та диверсійних іранських організацій

15 липня 1938 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

ЗАПИСКА ПО ПРОВОДУ №4161

МОСКВА

НКВД

СССР⁴ТОВ. ЕЖОВУ Н.И.ТОВ. ФРИНОВСКОМУТОВ. НИКОЛАЕВУ.

Доношу, что операцией по иранцам по состоянию на 10 июля 1938 года, по Украине арестовано 834 человека.

Вскрыто 18 шпионских резидентур, по которым арестовано 169 участников и 9 националистически-шпионских и диверсионных организаций, по ним арестовано 173 участника.

Следствием установлено, что на Украине действует старая иранская агентура, насажденная еще до революции и в первые годы Советской власти.

Наряду со старой агентурой, иранская разведка за последние 3-4 года насаждала новые кадры шпионов и диверсантов. Вербовка их производилась в основном представителями иранского посольства в Москве.

Иранской разведкой в течение ряда лет была создана на Украине широкая сеть шпионско-диверсионных резидентур, расставленных в главных промышленных центрах УССР, оборонных предприятиях и железнодорожном транспорте.

Главной базой шпионско-диверсионных кадров иранской разведки являлись антисоветские, националистические элементы из числа иранцев, ассирийцев, и других иранских племен, осевших на Украине.

Иранской разведкой эти националистические элементы широко использовались для разведывательно-диверсионной работы и вовлекались в антисоветские националистические формирования.

Шпионско-диверсионная и антисоветская работа иранской разведки проводилась в значительной своей части на средства и по установкам английских разведывательных органов.

Привожу данные о ходе следствия по делам иранцев, вскрытым за последнее время.

В Донбассе вскрыты и ликвидированы две шпионско-диверсионные организации и несколько шпионских резидентур.

Наиболее крупная организация возглавлялась бывшим иранским консулом в Харькове - ТАИРОВЫМ-АБДУЛ-АЛИ, иранско-подданный, крупный торговец, до 1925 года иранский консул в Харькове. ТАИРОВ показывает, что он являлся доверенным лицом иранской разведки и руководил шпионско-диверсионными организациями по Харькову и Донбассу.

В Харькове ТАИРОВ создал шпионскую и диверсионную организацию в количестве 20 человек.

В 1925 году ТАИРОВ иранским посольством был переброшен в Донбасс, где создал несколько шпионских и диверсионных резидентур - в Мариуполе и Сталино.

В Константиновском и Сталинском районах Донбасса ТАИРОВ имел 2 организаторов-вербовщиков, крупных торговцев АГЯ-ХАНА и КАЛИТУ

(арестованы), которые по его заданиям вели разведывательную работу в оборонной промышленности и вербовали шпионские кадры.

В 1933 году ТАИРОВ, по заданию иранского консула в Москве МЕХ-СУД-ХАНА создал диверсионные группы для проведения бактериологической диверсии в момент войны в пищевой промышленности и водоснабжении Донбасса. ТАИРОВУ было обещано иранским консулом в Москве, получение от него в нужный момент сильнодействующих ядов и бактериологических средств.

Арестовано - 19 человек.

Другую организацию в Донбассе возглавлял иранско-подданный МИР-КАДИР-МИР-КАЗИМ-ОГЛЫ-АБАСОВ, в прошлом мулла, нелегальный иранский консул в Новочеркасске (арестован).

Шпионско-диверсионная деятельность этой организации охватывала Ворошиловградский и Горловский районы Донбасса.

МИР-КАДИР-МИР-КАЗИМ-ОГЛЫ-АБАСОВ был связан с работником иранского посольства в Баку - ЮСУПОМ-МИР-КАЗИМ-ОГЛЫ-АБАСОВЫМ, от которого получал задания по шпионско-диверсионной работе.

Организация подготовляла диверсионные акты в промышленности и на транспорте.

Арестовано 11 человек.

В Славянском районе иранско-подданным АБЛАКАТОВЫМ (арестован) по заданию иранского посольства в Москве была создана диверсионная группа, которая имела задание проводить диверсионные акты, на железнодорожном транспорте по линии Славянск-Сталино и взорвать железнодорожный мост на участке Славянск-Краматорск.

Арестовано 9 человек.

Арестованный иранско-подданный ДАВЫДОВ показывает, что с 1936 года он является резидентом иранской разведки, по заданию которой создал шпионскую и диверсионную группу из 8 человек в Орджоникидзевском районе Донбасса.

ДАВЫДОВ собирал и передавал иранскому посольству в Москве шпионские сведения о состоянии оборонной промышленности в Орджоникидзевском районе.

От иранского посольства в Москве ДАВЫДОВ получил задание организовать крушения поездов.

Арестованный иранско-подданный ВИЗИРОВ показывает, что он являлся резидентом иранской разведки, завербован в 1936 году сотрудником иранского посольства САТАР-МАМЕДОВЫМ.

По заданию САТАР-МАМЕДОВА ВИЗИРОВ создал на станции Дебальцево шпионскую и диверсионную группу из 5 человек (все арестованы).

Арестованный резидент иранской разведки АРМАГАНОВ показывает, что создал в Краматорском районе диверсионную группу из 5 человек, которой было поручено осуществление диверсионных актов на оборонных предприятиях Краматорска.

Аналогичные шпионско-диверсионные резидентуры иранской разведки вскрыты в Краснолучском, Рубежанском, Снежнянском и Макеевском районах Донецкой области.

В Днепропетровске вскрыта и ликвидируется шпионско-диверсионная организация иранской разведки, возглавлявшаяся иранско-подданным ЯЛДА ДАВИДОМ-ОГЛЫ (арестован).

ЯЛДА-ДАВИД-ОГЛЫ показал, что он завербован в 1934 году сотрудником иранского посольства в Москве - МАЛЕЧИЕМ.

По заданию МАЛЕЧИЯ, ЯЛДА организовал в Днепропетровске шпионскую резидентуру. Вербовочную работу он проводил через ассирийцев ОКАРОВА и ДЕЗНАИМ (арестованы).

ОКАРОВ и ДЕЗНАИМ собрали и передали ЯЛДУ шпионские материалы о работе заводов №29, “Коммунар”, Запорожстали и Алюминиевого Комбината.

В 1937 году ЯЛДА связал ОКАРОВА с МАЛЕЧИЕМ, от которого тот получил задание проводить вербовочную работу по насаждению шпионско-диверсионных резидентур в Днепропетровской области и подготавливать на военное время диверсионные акты в оборонной промышленности.

Там же в Днепропетровске вскрыта и ликвидируется диверсионная организация, возглавлявшаяся иранско-подданным ЮРЧЕНКО (устанавливается).

Арестованный иранско-подданный САРКИСОВ показал, что он завербован в иранскую организацию ЮРЧЕНКО, по заданию которого подготавливал проведение диверсионных актов на железнодорожном транспорте.

На случай войны САРКИСОВ имел задание разрушать полотно железных дорог и организовывать крушение поездов. Для этих целей САРКИСОВ создал диверсионную группу, в которую завербовал КАРАЕВА и ХАШАБО (арестованы).

Арестованный ассириец ХАШАБО Дадаш - работник Днепропетровского железнодорожного узла показал, что в диверсионную организацию он был завербован САРКИСОВЫМ, от которого получил задание подготавливать крушения воинских эшелонов.

Аналогичные показания дал ассириец КАРАЕВ.

Арестованный иранско-подданный ДИЛЯЕВ Иосиф показал, что он завербован в 1930 году иранско-подданным МУХАТОСОМ (арестован) в иранскую повстанческо-националистическую организацию, существовавшую в Бердянском районе Днепропетровщины.

По заданию МУХАТОСА, ДИЛЯЕВ проводил вредительско-подрывную работу в Бердянске.

В 1935 году ДИЛЯЕВ установил связь с представителем иранского посольства в Москве САТАР-ХАНОМ, от которого получил задание вести шпионскую работу на оборонных заводах Днепропетровска.

В Полтаве вскрыта и ликвидирована ассирийская националистическая организация, возглавлявшаяся агентом иранской разведки, перебежчиком из Ирана АЗИЗОВЫМ Филиппом (арестован).

АЗИЗОВ показал, что в 1929 году в гор. Харькове он был завербован в антисоветскую шпионско-диверсионную организацию из ассирийцев, бывшим офицером РЫБАСОВЫМ Иосифом (устанавливается).

РЫБАСОВ являлся агентом английской разведки, по заданиям которой вел работу среди ассирийцев и был связан с иранским посольством в Москве.

Организация проводила шпионскую работу в частях Красной армии и насаждала диверсионные группы в оборонной промышленности.

В конце 1934 года АЗИЗОВ был направлен в Иран для связи с иранской разведкой, от которой получил задание активизировать диверсионную деятельность организации.

По прибытии из Ирана в 1935 году, в Харькове АЗИЗОВ связался с одним из руководителей организации ОСИПОВЫМ (устанавливается) и передал ему указания иранской разведки.

Через некоторое время АЗИЗОВ получил через ОСИПОВА указание иранской разведки выехать в Полтаву для развертывания работы среди проживающих там ассирийцев.

В Полтаве АЗИЗОВЫМ создана шпионско-диверсионная организация из 9 ассирийцев, перебежчиков из Ирана.

Арестованные участники организации - перебежчики ДОМУРЧИЕВ Степан, БЕЛЬЯЛИНОВ Навроз, ДАВЫДОВ Исаак, ВАРДАЕВ Калямбус, СУЛАК Захарий, ИШАЕВ Иван сознались в своей шпионско-диверсионной деятельности.

Следствием вскрыта активная работа организации по сбору шпионских сведений о Красной армии и оборонной промышленности, а также по подготовке диверсионных актов на железнодорожном транспорте.

В Киеве вскрыта и ликвидирована широко разветвленная иранская, антисоветская националистическая шпионско-диверсионная организация, возглавлявшаяся бывшим негласным консулом в Киеве МИРТАЧИЕВЫМ (выдворен за кордон) и сотрудником иранского посольства в Москве САТАР-ХАНОМ.

Организация состояла из ассирийцев, в большинстве подданных Ирана, строилась по племенам “геовернай”, “шапитнай”, “урмижнай” и другие и руководилась вожаками этих племен.

Организация проводила большую националистическую работу среди ассирийцев и использовала ассирийское культурное общество “ХАЯДТА”, как организующий центр националистической работы организации.

Участники организации были связаны с националистическим подпольем Грузии и Армении, а также с существовавшими националистическими организациями среди иранцев в Донецкой области.

Руководящую роль в организации играли, непосредственно связанные с САТАР-ХАНОМ перебежчики из Ирана ЯКУБОВ, МИХНЕВИЧ, которые были переброшены в СССР в 1930 году со специальными шпионскими заданиями (арестованы).

Активные участники организации - иранско-подданные ЭЛБАКЪЯНЦ и АВРАТУЯНЦ были завербованы для шпионской работы представителем иранского посольства в Москве в 1932 году (арестованы).

Участники организации проводили активную шпионскую работу и вели подготовку к диверсионным действиям во время войны.

По делу арестовано 75 человек.

Дальнейшую оперативно-следственную работу по ликвидации иранской агентуры продолжаем.

НР1871/сн

УСПЕНСКИЙ

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3 РАНГА

(УСПЕНСКИЙ)⁵

“15” июля 1938 года.

г.Киев.

ГДА СБ України, ф.16, оп.31, спр.8 (1951 р.), арк.90-103. Завірена копія. Машинопис.

№6

**Відомості про заарештованих, які перебували під слідством
в органах НКВС УРСР**

3 листопада 1938 року

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

СВЕДЕНИЯ

Об арестованных, состоящих под следствием в органах НКВД УССР -
на 3 ноября 1938 года.

ВЛАСТИ:	ВСЕГО архиваційних	Із них:											
		тропелетов и гра важ	участ. воен. фа плет. запов.	мень ше влас и будио видв	экс ров	сп спис та	учр. кр и гвас тан чество	бело гвард. кр	полье ка кр и шлю наж	немец ка кр и шлю наж	ру млак кр и шлю наж	ягон ска кр и шлю наж	лет зид ка кр и шлю наж
Житомирская	601	26	62			5	44	2	338	1		5	4
Николевская	391	34	10	5	5	-	120	29	16	8	1	-	1
Харьковская	341	46	1	6	3	4	62	21	54	37	4	3	3
Киевская	330	50	-	1	1	-	82	2	108	15	11	2	-
Полтавская	393	70	13	-	-	1	58	8	65	4	2	1	4
Одесская	214	27	15	-	1	-	10	5	13	16	26	5	3
Виллицкая	177	32	10	1	-	4	65	-	23	2	3	7	4
Каменец-Подольская	292	14	40	5	-	23	53	-	59	9	8	1	-
Д/Петровская	172	36	5	-	1	1	39	3	36	4	2	2	-
Черняговская	145	15	13	-	-	7	30	-	19	5	-	21	-
Сталинская	87	-	9	3	1	-	1	2	-	12	12		10
Борошиловг.	19	4	4	-	1	-	-	-	1	1	-		-
МАССР	201	16	-	-	-	17	38	3	18	10	41	-	3
ИТОГО:	3363	370	181	21	13	62	606	75	750	124	110	47	32

¹На документ наклеєна стрічка “ПЕРЕДАНА 14/3-1938 ГОДА 20 ЧАС. 20 МИН.”.

²Абзац перекреслений синім олівцем.

³В кінці документу приклеєна телеграфна стрічка з написом: “ПЕРЕДАНА 26/3-1938 ГОДА 7 ЧАС. 40 МИН.”.

⁴Зліва на полі приклеєна телеграфна стрічка з написом: “ПЕРЕДАНА 16/7-1938 ГОДА 2 ЧАСА 50 МИН.”.

⁵Документ підписаний заступником Успенського, підпис не розбірливий.

Бажан О.Г. “Национальные операции” НКВД в период “Большого террора” за документами ведомственного архива СБУ

В статье рассматриваются политические репрессии периода “Большого террора” касательно представителей отдельных национальных групп Украинской ССР.

Bazhan O.G. “National Operations” People’s Commssariat of internal affairs during the Great Terror (from the SBU Archives)

The article examines political repressions in the Great Terror period against the representatives of national minorities in the Ukrainian Republic.

Отримано 18.08.2011

ТАЖИДИНОВА И.Г.

ДНЕВНИКИ УЧАСТНИКОВ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Статья посвящена научному анализу содержания дневников советских граждан, относящихся к периоду Великой Отечественной войны. Подчеркивается значение дневника как средства совладания с жизненными трудностями в экстремальной ситуации. Делаются выводы об особенностях дневников в зависимости от того, велись они на фронте или в тылу.

Повышенный интерес к истории Великой Отечественной войны связан, в значительной мере, с появлением новых подходов в осмыслении военной темы, современными тенденциями в развитии гуманитарного знания в целом. Разработка таких исследовательских направлений, как социальная история, микроистория, гендерная история, военно-историческая антропология находится в тесной зависимости от введения в научный оборот соответствующих источников. Важное место в ряду этих источников принадлежит дневниковому наследию военных лет.

Дневники обычных людей, “среднестатистических” советских граждан, относящиеся к периоду Великой Отечественной войны, определяются как малочисленная группа источников. Если дневниковые записи видных общественно-политических деятелей, писателей, ученых известны давно, то внимание к таким дневникам - явление последнего времени. Представленные в архивах России буквально единично, а в лучшем случае - десятками, дневники уступают в количественном отношении такому ценному массовому историческому источнику как письма военных лет. Но, в отличие от последних, не обреченные на прохождение сквозь “сито” военной цензуры, дневники освещают широкий спектр настроений и жизненных ситуаций комбатантов и мирных граждан, хорошо отражают динамику событий и личных переживаний. Отличаясь по своему функциональному назначению от всех других источников личного происхождения, дневники обладают многообразным, уникальным потенциалом.

Определенный, хотя и незначительный, комплекс источников этого рода опубликован (обычно во фрагментах или в сокращении). Дневники можно обнаружить в отдельных сборниках документов личного происхождения, специальной периодике [1]. Данные публикации вводят в научный оборот источники, находящиеся на хранении в государственных (федеральных, субъектов Российской Федерации), муниципальных и частных архивах. Опираясь на них, проанализируем потенциальные возможности военных дневников советских граждан как особого исторического источника, определим перспективы их использования в современной историографической ситуации.

Среди дневников участников Великой Отечественной войны, как правило, выделяются фронтовые и те, что велись в условиях тыла. Однако ввиду перемещений населения, изменений в статусе, которые влекла война для многих советских граждан, четкое деление зачастую проблематично. Существует также немногочисленный ряд дневников, написанных советскими военнопленными и “восточными рабочими”. Дневники, принадлежащие женщинам, встречаются намного реже, чем мужские.

Дневники различаются по объему, систематичности и характеру записей. Стилиевые особенности и предпочтение в пользу конкретных тем, во многом, связаны с социально-демографическими и личностными характеристиками авторов. Тем не менее, рассматривая такие основные типы дневника, как *“фронтовой”* и *“тыловой”*, предполагается выделить общее и особенное в их тематическом репертуаре, обозначить эмоциональные узлы, присутствующие в них.

Дневниковые записи чаще всего заносились в общие тетради или записные книжки. Следует иметь в виду, что вести дневники в Красной Армии рядовым и младшим офицерам в войну не разрешалось, то есть делалось это нелегально. Так, рядовой И.М.Хайкин прятал свои короткие заметки то за пазухой, то в сапог [2]. Некоторые, как гвардии старшина В.В.Сырцылин, придавали собственным впечатлениям и размышлениям форму очерков и стихов. Сырцылин планировал в перспективе превратить записи в *“простую книгу, без выдумок и прикрас, как это делают настоящие писатели”*. В то же время известны случаи, когда события фиксировались автором дневника с большой тщательностью. Таковы записи старшего лейтенанта А.И.Кобенко, который впоследствии отрекомендовал их так: *“У меня могут спросить, откуда у меня такие точности в датах, наименовании мест, переходов. Все главные даты, селения, переходы я записывал в походном дневнике, то есть в 7 книжках за весь период пребывания в Красной Армии в войну, которые сохранились, из этих записей и написаны мои воспоминания о пройденном моем жизненном пути”* [3].

Переkreщивание жанров дневника и воспоминаний - распространенный случай. Такая метаморфоза могла произойти уже во время войны, когда, приняв решение о начале дневниковых записей, человек поднимал *“осевшее”* за те месяцы и даже годы, когда они не велись. К примеру, в дневнике фронтового фотокорреспондента Е.С.Бялого таким образом оказались отражены первые полтора года военной службы. Еще чаще случаи, когда участник войны уже в послевоенные годы производил обработку фактического материала, разрозненных обрывков записей. Очевидно, что именно таким образом появились многие воспоминания о военном времени. Сержант батальона воздушного наблюдения, оповещения и связи противовоздушной обороны М.И.Сонкина переработала свои личные записи 1942-1943 гг. в *“Дневник-воспоминания”*, суммировавший *“опыт жизни”*, который прирастал после призыва в РККА [4]. В архиве видного ученого Л.Г.Андреева сохранилось всего несколько листков его *“военного путевого дневника”*, которые, спустя год после возвращения с фронта искалеченного молодого солдата, легли в основу текста уникальных по своему содержанию и стилю воспоминаний [5].

Дневниковые записи обычно велись в достаточной мере образованными, чуткими к собственным переживаниям и общественным настроениям людьми. Поэтому дневник, охватывающий события 1941-1945 гг., нередко является продолжением личных записей, начатых еще до войны. Москвич В.Г.Кагарлицкий, 1923 года рождения, вел дневник со школьной скамьи. Летом 1941 г. продолжил его на оборонительных работах в Смоленской области, позже - в зенитно-пулеметном училище в Чкаловской (ныне - Оренбургской) области, наконец, с 1943 г. - на фронте и в госпитале [6]. В то же время война стимулировала тягу к письму у тех, кого трудно назвать образованным или опытным. Один из примеров такого рода - дневник жительницы г.Курск К.Христиньки, угнанной в Германию [7]. Двадцать семь листов ее записной книжки - это описание переезда девушки по территории Украины,

Польши, Германии, ее непростой жизни у *“одной Фрау”*. В записях, где налицо недостаток грамотности автора, переплелись тревога за свое и близких будущее, любопытство к внезапно обрушившемуся на нее *“чужаку”* (местности, людям, языку), стойкость в невзгодах и почти детская наивность.

И все же, в большинстве случаев, решение о ведении дневника принималось либо в первые дни войны, либо в ее ходе, под влиянием неординарных условий существования. Большое значение, особенно для фронтовиков, имел накопительный эффект, когда отражение сильных эмоций и ярких впечатлений на бумаге принимало форму насущной потребности. Не стоит недооценивать и таких факторов, как взросление и сопутствующее ему желание осмысления своих действий, жизни в целом, а также *“одиночество среди людей”*, особенно чувствительное во фронтовой среде на завершающем этапе войны.

“Никогда, даже в детстве не вел я дневника, - писал тридцатилетний фотокорреспондент фронтовой газеты Е.С.Бялый. - Сегодня, видимо, по-настоящему перешел в другую фазу своей жизни. Мысль о ведении дневника - записей - чуть ли не доминирует над всеми другими. Попробую!”. Стиль этого дневника - емкий, телеграфный, несколько скрытный. Он заметно теплеет, когда речь заходит о близком фронтовом друге, о жене. Специально фиксируются сильные (о налетах врага) и необычные (о деревенских обычаях) впечатления [8].

Ведение дневниковых записей на протяжении всей войны - редкий случай. Как уже было отмечено, к записям как эмоциональной отдушине довольно часто обращались *“на волне”* начала войны. Прекращение же их происходило в силу непреодолимых обстоятельств (гибель автора, неприемлемые для письма условия существования), либо по причине морального истощения, сокращения притока значимых событий. В последнем случае записи постепенно теряли в объеме, становились однообразными. Можно заметить, что переход инициативы в ведении военных действий к Красной Армии, исчезновение непосредственной опасности для жизни автора и его близких также обычно способствовали прекращению дневниковых записей теми, кто находился в тылу. Сроки жизни дневников комбатантов, систематичность записей в них, во многом зависели от ритма фронтовой повседневности, прежде всего, интенсивности боевых действий. Об этом свидетельствуют несколько кратких замечаний из дневника младшего сержанта Л.Френкеля. В мае 1942 г.: *“Писать стало очень трудно, просто негде”*. Спустя месяц: *“Долго не писал. Не было ни обстановки, ни настроения”* [9]. В отличие от тыловых дневников, для фронтовых характерно активное ведение записей на завершающем этапе войны, чему были особые причины. С одной стороны, именно в этот период военнотружущие чувствовали крайнюю опустошенность, одиночество и, как следствие, актуализировалась функция дневника как средства моральной поддержки. С другой стороны, фронтовые дневники этого периода переполнены впечатлениями об увиденном за рубежом. Поскольку в зарисовках о Польше, Румынии, Германии и других странах ярко выражен сравнительный аспект, то они, по сути, несут ценную информацию о представлениях и практиках, бытовавших в самом советском обществе.

Записи, сделанные 22 июня 1941 г. (собственно, многие дневники начинаются этой датой) либо в последующие несколько дней, заслуживают особого внимания. Подробно описывая момент получения известия о начале войны, авторы намеренно выделяют это событие как контрастное по отношению к природным ритмам

(“чудесный летний день”) и упорядоченности повседневной жизни (“утро ничем не отличалось от других дней”, “я ковырялся в огороде”).

Передавая потрясение страшным известием, дневниковые записи, в то же время, демонстрируют большую собранность, ответственность и сплоченность советских людей перед лицом грядущих испытаний. Сразу проявилось стремление коллективно обсуждать события на фронте; люди “толпились”, с большой активностью посещали лекции и митинги, запоем читали газеты. Настрой сочинцев передает запись, сделанная А.З.Дьяковым на девятый день войны: “Многим казалось - особенно года 1914-1918 гг., что после объявления о мобилизации каждый будет взят через день-два - каждый собрался-ждал” [10].

Фиксация событий “мужским” дневником в начальный период войны (независимо от того, находился автор на фронте или в тылу) почти в обязательном порядке включает анализ ситуации на театре военных действий, предположения о позиции и ближайших действиях союзников, размышления о своем “месте” в этой войне.

Анализ числа потерь с обеих сторон, перспектив развития военных действий - распространенная тема как в дневниках военнослужащих Красной Армии, так и в записях тех, кто оставался в тылу, но имел опыт участия в Первой мировой и Гражданской войнах. На примере А.З.Дьякова видно, что задаче отслеживания ситуации на фронте подчинялся жизненный распорядок: “Вошло в привычку просыпаться в 6 ч. и раньше, чтобы не прозевать информационное сообщение с фронта”. Записи Дьякова, сделанные во второй половине 1941 г., являются, по большей части, эмоциональным откликом на потери конкретных территорий: “Ушам своим не поверил...” (о попытках противника форсировать Днепр); “Поразило до глубины...” (об оставлении Смоленска); “Неприятная уступка на фронте... Что же дальше? Что за черт?” (о сдаче Николаева и Кривого Рога). Ощущая дезориентацию в ситуации, Дьяков записывает: “С оставлением Смоленска информбюро стало передавать без указания “направления”, что выбило всякую возможность ориентировки...” [11].

Раздражение отсутствием нормально поступающей, правдивой информации о ситуации на фронте - ведущая тема дневниковых записей первого года войны. О недоверии к сообщениям Совинформбюро свидетельствует и житель г.Горький И.А.Харкевич: “Радиоприемники у нас отобрали, хожу слушать радио на улице... Но сколько нам не сообщается Совинформбюро! Народ приучается уже читать между строк и делать свои выводы и заключения, так растут слухи” [12].

Угнетенное состояние по поводу отступления Красной Армии, тем не менее, соседствовало с уверенностью в победе. Стремление “прописать” такую уверенность сквозит в записях первых дней войны. Л.С.Френкель, находившийся в момент начала войны на срочной военной службе, 22 июня 1941 г. делает характерное замечание: “Удивляет, на что надеется Гитлер” [13]. Успешной работой советских средств массовой информации можно объяснить подбадривающие размышления следующего типа: “Территория может быть освобождена с простотой...” (из дневника А.З.Дьякова, 8 июля 1941 г.). Привлекают внимание цифры людских потерь, которые цитируют в своих дневниках авторы. 22 июня 1942 г., то есть в день первой годовщины начала Великой Отечественной войны, А.З.Дьяков пишет о 10 миллионах убитых и раненых со стороны немецких войск и 4,5 миллионах красноармейцев. Спустя ровно год цитирует, очевидно, также добытый из сообщений средств массовой информации итог двух лет “войны с фашистской гидрой”: немцев убито и взято в плен - 6 400 000 человек, “наших - советских - русских” - 4 200 000 человек

[14]. Если Дьяков не решается усомниться в этих противоречивых данных, то для Л.С.Френкеля, находящегося на фронте, цифры потерь под Харьковом в июне 1942 г. (*“Немцы потеряли 90 тыс. убитыми и ранеными, а наши потери 50 тыс. убитыми и 70 тыс. пропали без вести”*) убедительными не кажутся. Он пишет: *“Все это непонятно, особенно про “пропавших без вести”. Думаю, разобраться можно будет лишь спустя некоторое время после войны”* [15].

На дневниках советских граждан лежит печать самоцензуры. Снять ее оказываются способны лишь обстоятельства, ребром ставящие вопросы выживания. Под их влиянием обнажаются *“теневые”* стороны жизни в советском социуме: блат, воровство, спекуляция, трения в межэтническом общении, плохая работа почтовых служб и общественного питания. Критика недостатков присутствует в некоторых тыловых дневниках, причем она может перерасти в опасные обобщения. *“Слаба наша экономическая система была до войны, а к войне и вовсе не приспособлена”* - пишет инженер горьковского автозавода И.А.Харкевич. Констатируя *“беспрерывное отступление”* Красной Армии, усомнившись в готовности страны дать отпор врагу, в записи от 23 июля 1941 г. автор позволяет себе горькую иронию: *“Где же наши могучие средства обороны, за счет создания которых мы усиленно подтягивали ремни у штанов?”* [16]. Сомнения в слабости врага присутствуют и на страницах фронтовых дневников. Л.С.Френкель, находившийся в Сталинграде в июле 1942 г., пишет: *“Странно, как нас ориентировали в отношении сил немцев. Все прогнозы в отношении его истощения прошли, а он прет и прет. Для меня совершенно ясно, что организационно и по умению организовывать операции немцы очень сильны и это пока имеет решающее значение”* [17].

Примером *“жесткого”* фронтового дневника могут служить записи Э.И.Генкина, описывающие его и других советских солдат *“Сизифов путь”* по *“кондовой, отворотительной”* Польше и *“распятой”* Германии. Стараясь быть объективным в оценке увиденного за рубежами СССР, капитан Генкин, тем не менее, не в состоянии отделаться от ощущения неприязни к обычаям, людям и даже - запахам. Он отмечает простоту и искренность, смелость и выдержку русского солдата, который единственный может довести войну до победы (*“Денди не выдержат немецкого огня и просто не сумеют перешагнуть через горы трупов, как сможет сделать русский человек”*). В то же время упоминает отталкивающее *“русское хамство”*, *“отсутствие честности”*. Ужас и угнетение вызывает у автора дневника грабеж, сопровождающий пребывание советских войск в Германии. Записи первой половины 1945 г. - это документирование *“адского”* финала войны, когда *“лирика горит”* [18].

Самосохранительные практики советских граждан, выработанные еще в довоенный период, как правило, удерживали их от нелояльных высказываний. Тем не менее, встречаются дневниковые записи, в какой-то мере свободные в этом отношении. Как пример - фрагменты из дневника фронтового фотокорреспондента Совинформбюро М.А.Трахмана, который специализировался по партизанскому движению. Неоднократно, с риском для жизни Трахман пробирался через линию фронта к партизанам, вылетал в тыл врага, в отряды партизан Украины и Белоруссии. Его дневниковые зарисовки о жизни партизан весьма нетривиальны. Он пишет: *“Вообще, здесь в основном молодой, здоровый народ. Нет традиционных партизанских бород и вообще это не “пейзаны - партизан - русс” как пишут наши братья - писатели. Это очень плотные, толстомордые ребята, которые любят посмеяться и пощупать девушек. Дерутся они так, что ни у кого в головах и не*

возникает мысль отойти без приказа... Дай бог, чтобы армия так дралась". В нескольких местах автор неслестно высказывается о жизни в сельской местности. Делая акцент на условиях партизанского быта, откровенно резюмирует: "...болота, кочки и пригорки, комары и вши, а ведь я здесь только месяц, а люди здесь находятся по два года, это настоящие герои, даже если они не спускали эшелонов и не рвали мосты" [19].

Смысловая нагрузка ведения дневника для человека военного времени в немалой степени заключалась в саморефлексии, напряженных раздумьях над этическими дилеммами, которые ставила перед ним война. Для врача И.Я.Файнберг, оставившей двоих своих детей на оккупированной врагом территории (будучи директором минского Дома ребенка, покинула семью, сопровождая группу воспитанников до г.Курган) и уверенной в их смерти, такой дилеммой стал вопрос о продолжении собственной "дурацки спасенной, никому не нужной жизни". Ее дневниковые записи - попытка совладать с неизвестностью, фактически дожить до какой-либо документально подтвержденной информации о гибели сыновей. В дневнике не раз подтверждается нацеленность капитана медслужбы Файнберг на сведение счетов с жизнью. Мысленно обращаясь к своим детям, женщина пишет: "Я погибну за вами... Я никогда не пожелаю существовать без вас, ничто меня не остановит. Партия меня не осудит, так я думаю, потому что я неполноценный буду человек..." [20].

Пример дневника А.З.Дьякова свидетельствует, что одним из "болевых" был вопрос о непосредственном участии в защите Отечества. 48-летний мужчина, который имел серьезный опыт участия в Гражданской войне, Дьяков, с одной стороны, стремился уйти на фронт, вплоть до того, что в первые дни войны "приготовил пару белья, две пары носков, кусок мыла". В то же время он осознавал подорванное состояние здоровья и ответственность перед женой, которая была экономически несамостоятельна и тоже болела. Несмотря на искренний патриотический настрой, Дьяков, прошедший несколько комиссий и, наконец, признанный "не годным", испытал определенное облегчение по этому поводу. Записал следующее: "Так кончилась моя военная карьера... Узнав о заключении комиссии, жена очень обрадовалась. Мне же было тоскливо, как будто что-то утерял..." [21].

Н.И.Френкелю (политработнику, в 1943 г. сформировавшему в тылу врага полк военнослужащих) нередко приходилось принимать решения о наказании подчиненных, и именно на страницах своего дневника он размышлял об их справедливости [22]. Так, когда к его отряду "прибилась" группа вооруженных бойцов во главе с младшим лейтенантом, который был пьян, "ругался матерно и оскорблял офицеров и рядовых Красной Армии, называя их предателями", Н.И.Френкель принял решение расстрелять его перед строем. Однако, узнав на допросе о партизанском прошлом лейтенанта и уничтожении всей его семьи немцами, заменил расстрел на пять суток в "прохладной гаупвахте". Применяя расстрелы к мародерам и дезертирам, Френкель оценивал в дневнике правильность каждого своего решения. Критериями были тяжесть проступка и то воздействие на подчиненных, которого он своим приказом хотел добиться.

Проблемные ситуации, анализируемые в дневниках, заключались, в том числе, во взаимоотношениях с товарищами по службе. Отношения эти были не всегда простыми хотя бы потому, что война предъявляла к человеку повышенные требования, а значит, оценка его качеств становилась более строгой. В.Г.Кагарлицкий, рассказывая о своем участии в оборонительных работах в Смоленской области, упоминает о

возникших сложностях в общении. Юношеские надежды на “романтику” совместной работы не оправдались; в обстановке голода, тяжелого физического труда люди, напротив, огрубели. “Некоторые за это время сошлись, некоторые стали друг другу зверями” [23]. Среди первых фронтовых впечатлений Владимира Кагарлицкого - открытие, что близкий товарищ может оказаться трусом.

Фронтовые дневники содержат много замечаний о достоинствах товарищей по службе (это особенно касается погибших друзей), но нелюбезных оценок в адрес сослуживцев также немало. Л.С.Френкель называет одного из сослуживцев “обывателем с партбилетом” [24]. А.П.Соловьев, работавший секретарем дивизионной газеты, так отзывается о сотруднике редакции: “Ловкий человек Петро. Далекой пойдёт... Он воспеваёт в своих стихах доблесть и героизм, а сам лично очень далек от героизма. Я уверен, что он потому редко ездит на передовые линии, что трусит ездить туда... Он может только подобрать рифму” [25]. Среди осуждаемых фронтовиками поступков фигурируют пьянство (особенно в тыловой среде), грубость, употребление мата. Что касается отношений между подчиненными и командирами, то они иногда критикуются за формализм.

Огромная роль военного дневника как средства самопознания проявляется в том, что зрелые авторы выходят в своих записях на обобщения, касающиеся собственной судьбы в целом. Поддавшись воспоминаниям о юности, А.П.Соловьев, перешагнувший сорокалетний рубеж, констатирует: “Пройден долгий путь. Уже не будет увлечений, которые захватывают без конца. Надвигается старость со своей черствостью и отсутствием порывов. Наступает тот период жизни, когда логика подавляет движения души. Жалко пройденного пути, который уже пройден безвозвратно” [26]. Еще более горькие раздумья содержатся в дневниковой записи, сделанной в начале 1942 г. А.З.Дьяковым: “Перед уходом на работу взглянул в зеркало и заметил много, чего не видел раньше. Как будто годы я не видел себя: борода седая, брови с проседью, под бровью какая-то белая родинка выросла, на зубах камень пожелтелый. Но все же еще молод - на вид 50 лет. Волосы на голове черные без седины, зубы все целые... Да, взгрустнулось - время идет. Не заметил, как постарел, а жизни не видел. Только было успокоилось - война, а до нее - не перечислить страданий и ненормальной жизни. Единственная мысль - отдохнуть последние годы после войны. Старость меня не беспокоит - даже радуется - не знаю, почему такая радость...” [27].

Таким образом, ведение дневников в годы Великой Отечественной войны выполняло множество функций, главными из которых являлись фиксация важных для автора событий, впечатлений, фактов, а также эмоциональная разрядка. Ввиду невозможности передать в письмах, проходящих военную цензуру, значительную часть увиденного и пережитого, советские люди в некоторых случаях доверяли эти сведения дневнику. В дневники попадали литературные опыты авторов, в них копировались важные документы (справки, извещения о смерти и др.). В итоге, в дневниковом наследии военного времени “залегают” пласты информации разного рода. Наиболее объемны и ценны те из них, которые характеризуют повседневность советских людей в период Великой Отечественной войны.

Разумеется, имеются существенные различия в содержании дневников, в зависимости от того, велись они на фронте или в тылу. Тыловой дневник, как правило, хорошо освещает материальную сторону жизни, раскрывает привычные и новые, пришедшие с войной, образцы поведения советских граждан. В нем можно почерпнуть сведения о патриотических настроениях, семейно-бытовой сфере,

досуговых предпочтениях, дружеских и любовных отношениях, производственных вопросах. Много места отводится описанию драматических событий: бомбежек, эвакуации, гибели родных. Тыловой дневник фокусируется преимущественно на индивидуальных переживаниях, но в отдельных случаях он способен развернуть панораму жизни тылового промышленного центра в условиях военного времени (дневник жителя г. Горький И.А. Харкевича), представить череду уникальных зарисовок из повседневности крупной железнодорожной станции (дневник жителя г. Сочи А.З. Дьякова).

Фронтовому дневнику свойственны несколько иные черты. Он зачастую жестче, даже “злее”, фиксирует информацию в более сжатых формах. В нем менее выражена утилитарная составляющая. Хотя военнотруженики и затрагивают проблематику питания, бытовых удобств, здоровья, но она не доминирует, а в некоторых источниках практически отсутствует. Много внимания уделяется описанию переездов, перечислению выполняемых обязанностей, характеристикам товарищей по службе и случайных знакомых, встреченных на дорогах войны. На первый план выходит “лично пережитое”: описание участия в боях, передача увиденного за сотни и тысячи километров от дома, рефлексия по поводу человеческих отношений в экстремальных условиях войны. Во многих дневниках проступают противоречия нового опыта; наряду с выражением гордости стойкостью и мужеством русского солдата, примерами этих и других его положительных качеств, авторы упоминают о фактах трусости сослуживцев, плохой подготовке командного состава, пьянстве, распространении явления ППЖ (походно-полевых жен).

Подводя итоги, следует отметить, что ведение дневников участниками Великой Отечественной войны являлось одним из средств совладания с теми жизненными трудностями, которые несла с собой эта война. По спектру сюжетов, передающих настроения и жизненные ситуации человека военного времени, обилию подробностей и затрагиваемых тем, дневники являются ценным, практически незаменимым источником. В то же время потенциал этого источника в воссоздании фронтовой и тыловой повседневности до сих пор недостаточно использован исследователями.

1. “Весь народ сильно сдал телом”: Война и советский тыл глазами инженера И.А. Харкевича // Российская история. - 2009. - №6. - С.53-70; Герои терпения. Великая Отечественная война в источниках личного происхождения: сб. документов / Ред.-сост. И.Г. Тажиудинова. - Краснодар, 2010; Сохрани мои письма...: Сборник писем и дневников евреев периода Великой Отечественной войны / Сост.: И.А. Альтман, Л.А. Терушкин. - Вып.1. - М., 2007; Сохрани мои письма...: Сборник писем и дневников евреев периода Великой Отечественной войны / сост.: И.А. Альтман, Л.А. Терушкин, И.В. Бродская. - Вып.2. - М., 2010; Страницы скорби и любви... Документальные свидетельства Великой войны (к 65-летию Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.) / Сост.: В.И. Иванов. - Краснодар, 2010.

2. Сохрани мои письма... - Вып.1. - М., 2007. - С.227.

3. Герои терпения... - Краснодар, 2010. - С.111.

4. Сохрани мои письма... - Вып.1. - М., 2007. - С.57-63, 173-178.

5. Андреев Л.Г. Философия существования. Военные воспоминания. - М., 2005. - С.266.

6. Сохрани мои письма... - Вып.2. - М., 2010. - С.40-50.

7. Герои терпения... - Краснодар, 2010. - С.73-80.

8. Сохрани мои письма... - Вып.1. - М., 2007. - С.57-63.

9. Сохрани мои письма... - Вып.2. - М., 2010. - С.26-27.

10. Герои терпения... - Краснодар, 2010. - С.20.

11. Там же. - С.21-23.

12. “Весь народ сильно сдал телом”: Война и советский тыл глазами инженера И.А. Харкевича... - С.56.

13. Сохрани мои письма... - Вып.2. - М., 2010. - С.18.

14. Герои терпения... - Краснодар, 2010. - С.22, 48, 65.
15. Сохрани мои письма... - Вып.2. - М., 2010. - С.27.
16. "Весь народ сильно сдал телом": Война и советский тыл глазами инженера И.А.Харкевича... - С.56.
17. Сохрани мои письма... - Вып.2. - М., 2010. - С.28.
18. Сохрани мои письма... - Вып.1. - М., 2007. - С.276-284.
19. Там же. - С.211-213.
20. Там же. - С.109-110.
21. Герои терпения... - Краснодар, 2010. - С.20, 33.
22. Сохрани мои письма... - Вып.1. - М., 2007. - С.231-241.
23. Сохрани мои письма... - Вып.2. - М., 2010. - С.41.
24. Там же. - С.28.
25. Страницы скорби и любви... Документальные свидетельства Великой войны... - Краснодар, 2010. - С.19.
26. Там же. - С.22.
27. Герои терпения... - Краснодар, 2010. - С.39.

Тажидінова І.Г. Щоденники учасників Великої Вітчизняної Війни як історичне джерело

Стаття присвячена науковому аналізу змісту щоденників радянських громадян, що відносяться до періоду Великої Вітчизняної війни. Підкреслюється значення щоденника як засобу подолання життєвих труднощів в екстремальній ситуації. Робляться висновки про особливості щоденників залежно від того, велися вони на фронті чи у тилу.

Tazhidinova I.G. The diaries of the Great Patriotic War participants as historical source

The article is an attempt of scientific analysis of the contents of Soviet citizens' Great Patriotic Wardiaries. It is argued that a diary is a means of overcoming life's difficulties in an extreme situation. It is concluded that diaries' specificities depend on where they were kept in the front-line or in the rear.

Отримано 2.11.2011

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ

ГЕРАСИМОВ Т.Ю., РОМАНЮК І.М.

**ДОЗВІЛЛЯ ПОДІЛЬСЬКИХ МІЩАН ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА
СКОРОПАДСЬКОГО (29 квітня - 14 грудня 1918 р.)**

У статті висвітлені основні компоненти дозвілля мешканців подільських міст часів Української Держави 1918 р.

Дозвіллям називається вільний від роботи або навчання час. Як буде видно нижче, подільські городяни мали можливість по-різному його використовувати: від читання книжок у бібліотеці до програвання останніх грошей у гральних клубах.

Проблема дозвілля міського населення у період гетьманату П.Скоропадського є одним з елементів загального напрямку в сучасній історіографії - історії повсякденності. На нашу думку, аналіз дозвілля громадян Української Держави 1918 р. дає змогу детально простежити той чи інший вплив бурхливих революційних подій на їх спосіб життя і тому має становити великий науковий інтерес.

Хоча спеціального дослідження, присвяченого дозвіллю мешканців подільських міст українськими істориками не проводилося, певні його компоненти усе ж таки розглянуті, щоправда, переважно у культурно-мистецькому контексті: роботі *“Просвіт”* [1], бібліотечної справи [2], театрального життя [3] тощо. Окрім цього, А.Антонишин дослідив діяльність спортивних гуртків у подільських містах [4].

Основу джерельної бази даної статті становлять публікації місцевих подільських газет 1918 р., оскільки вони слугували свого роду *“колективним щоденником”*, що фіксував різні сторони міського життя, в тому числі і дозвілля городян.

Перш за все, після здобуття *“хлібу”* міський обиватель, цілком природно, прагнув *“видовищ”*. Головним чином, останнє бажання можна було задовольнити у таких закладах, як театр, кінематограф та цирк.

Період гетьманату, у першу чергу, пов'язували з культурними здобутками, що призвело до небувалої активізації театрального життя. Сторінки подільської преси були наповнені афішами вистав, оголошувалося про відкриття нових театрів, регулярно друкувалися рецензії на театральні постановки. Тільки у Вінниці діяли 2 українські театри, серед яких особливо популярним був міський театр, де виступала українська трупа Прохоровича, що ставила п'єси різних українських драматургів [3, с.231].

Проте, якщо детально розглядати становище театру на Поділлі, то не все було так гладко. Наприклад, у Могилів-Подільському, крім того, що місцевою владою накладалися значні податки на реалізацію квитків, досить збіднілим був репертуар акторських труп, бракувало професійних кадрів [5, с.204]. І хоча всього у місті нараховувалося аж 5 театрів, 3 з них - *“Люкс”*, *“Гігант”* та *“Міраж”* - перебували у власності кінотовариств і не відзначалися високою якістю. Приміром, *“Люкс”* являв собою брудний напівсарай, де публіці демонструвалися *“обноски кіноцени”*. Порівняно добротним театром був *“Фолянда”*, але його відвідувала *“демократична публіка”*, а інтелігенція ігнорувала, навіть тоді, коли там гастролювала одеська опера. Єдиний раз, коли вона масово відвідала театр - під час виступів фокусників Трільби і Свенгалі [6, с.2]. В жовтні у його приміщенні влаштували навіть конкурс краси, результат якого визначала публіка шляхом голосування талонами [7, с.2].

Таким чином, справжнім мистецьким центром Могилів-Подільського був театр “*Польського Дому*”, який постійно мав аншлаги [6, с.2].

Вартість квитків у театральних закладах могла суттєво різнитися. Приміром, у кам’янецькому театрі “*Гігант*” ціни на квитки на оперети “*Не шути с любовью*” і “*Добродетельная грешница*” були від 50 коп. до 3 крб. [8, с.1], а охочі відвідати спектаклі-концерти “*Пушкінського народного даму*” платили від 1 до 8 крб. і 20-25 крб. за місце в ложі [9, с.1].

З радістю відвідувала публіка місцеві кінотеатри. Наприклад, на початку липня великим успіхом у глядачів вінницьких кінематографів “*Эхо*”, “*Express*” та “*Mon-Repos*” користувалася драма “*Сказка любви дорогой (молчи грусть... молчи...)*” [10, с.2]. Іншим тогочасним блокбастером в жовтні тишив губерньську публіку кінематограф “*Зірка*” проскурівської “*Просвіти*”, який показував історичну драму “*Смерть богів*” [11, с.1]. Надзвичайну цікавість, починаючи з 21 листопада, викликала демонстрація фільму “*Обозрение Винницы*”, в міському театрі. Кінострічка була знята восени 1918 р. на кінофабриці В.Снарського [12, с.2].

Але й кінотеатри часто були приводом для розчарування. У відповідному вінницькому закладі під назвою “*Патетграф*”, за свідченнями газети “*Слово Подолії*”, “*касир надзвичайно брутальний, прислуга неввічлива, зала брудна, фойє заплъоване і недостатньо освітлене*” [13, с.1]. Також дорікання отримували і могилів-подільські кінотеатри, позаяк демонстровані до того кінофільми не були розраховані на дитячу аудиторію [14, с.2].

Просто шаленою популярністю у вінницького глядача користувався згаданий нами “*Цирк Мушинського*”. Особливо публіка вітала виступи китайських акробатів [15, с.3] та чемпіонати з французької боротьби. Останні нерідко завершувалися аж вночі [16, с.2]. Склад учасників був зірковим: 30 червня, на третій день змагань, прибув чемпіон світу А.Ромже [17, с.2]. Цілком можливо, що додатковий інтерес публіки приваблювали також щоденні скандали у цирку, під час яких справа часто доходила до бійок [18, с.1].

У Кам’янці-Подільському регулярно проводилися гуляння з цілою низкою розваг: дитячі ігри, американський аукціон, летюча пошта, бій конфетті, діжки щастя та ін. Вхід був платним: для дорослих - 1 крб., для дітей - 50 коп. [19, с.1].

Для любителів відвідувати різні виставкові заходи в липні у Вінниці “*Просвіта*”, разом з Подільським товариством охорони культурно-історичних пам’яток, влаштувала виставку українського народного мистецтва і кустарних виробів [20, с.1]. Згодом, у середині вересня, мала також відкритися виставка картин та етюдів професора живопису і академіка В.Орловського, а також за присутності робіт М.Пимоненка та Станіславського [21, с.1].

Читацький інтерес громадян мали задовольняти міські бібліотеки та читальні. Але отримати доступ до цікавої книги їм не завжди вдавалося. Наприклад, у Могилів-Подільському була єдина приватна бібліотека, яка не була спроможною задовольнити усе місто [6, с.2]. Трохи покращило справу відкриття за ініціативою місцевої влади при штабі міської міліції бібліотеки-читальні. Також на розі Київської і Стависької вулиць розміщувався магазин товариства “*Просвіти*” з найсвіжішою пресою та книгами [2, с.200].

Послуги у міських бібліотеках не були безкоштовними. Підписна плата за читання у гайсинській міській бібліотеці складала 1 крб./міс., за читання у бібліотеці - 10 коп./день, членський внесок - 10 крб./рік [22, арк.86зв]. В жовтні

абонентська плата у Кам'янецькій міській бібліотеці становила 1 крб. 50 коп./міс. Застава - 10 крб. [23, с.4].

У Проскурівській бібліотеці імені О.С.Пушкіна кількість книг становила 1-1,5 на одного мешканця. Прагнучи ліквідувати книжковий дефіцит, розпорядчий комітет міської думи у вересні звернувся до населення з проханням жертвувати прочитані книги у бібліотеку [24, с.2].

Майже повністю інформаційний простір у губернії заповнювали такі газети, як *“Слово Подоли”* (Вінниця), *“Подольский край”*, *“Подольская мысль”* (Кам'янець-Подільський) і *“Жизнь Подоли”* (Могилів-Подільський). Вартість одного номеру газет протягом існування Української Держави варіювалася від 25 до 40 коп.

Традиційним місцем проведення часу більш-менш заможного населення були ресторани. У Вінниці найбільш відвідуваним і найстарішим рестораном був *“Подолія”*. Інші міські заклади такого типу - *“Уніон”*, *“Варшава”*, *“Mon Repos”* і *“Сpojна”*. У перелічених ресторанах ціни на випивку могли суттєво відрізнятись. Наприклад, удільне вино №№24 і 26 коштувало від 20 до 50 крб. за 1 пляшку, пиво - від 1 крб. 50 коп. до 2 крб. По вечорам у ресторанах *“Подолія”* і *“Варшава”*, а також саду *“Сpojна”* на сцені грали *“легкий жанр”* [25, с.2], а у аналогічному закладі *“Європа”* в Могилів-Подільському під час обідів та вечерів грав струнний оркестр [26, с.1]. Як правило, свою роботу ресторани закінчували вночі. Так, кам'янецький заклад *“Венеція”* працював з 8-ої години ранку до 1-ої ночі [27, с.1].

В листопаді із загостренням політичної ситуації в Українській Державі місцеві власті розпочали все більше звертати увагу на подібні розважальні заклади. Так, 16 листопада у Могилів-Подільському їх зобов'язали працювати тільки до 23.00 [28, с.4]. А в той самий час кам'янецька влада вдалася до захисту місцевої учнівської молоді від згубного впливу ресторанних розваг, коли начальник міської державної варти наказав начальникам районів стежити, щоб власники ресторанів і більярдних не допускали відвідування їх учнями місцевих навчальних закладів [29, с.2].

Дуже поширеними були заклади, де випивка поєднувалася з азартними іграми, у вигляді різноманітних клубів, яких, як відзначали газетярі Могилів-Подільського, було в надлишку [6, с.2]. Певним чином на це впливала велика кількість демобілізованих офіцерів, багато з яких, заробляючи на життя, ставали професійними лотошниками [30, с.1]. У вересні багато моголівчанок зітхнули з полегшенням, тому що 2 міські клуби з гри в лото - *“Громадянин”* та громадського гуртку - припинили своє існування. Перший з них проіснував біля двох місяців, а приміщення другого зазнало реквізиції кавалерійським полком [31, с.2].

Процвітав такий заклад і у Жмеринці. Не зважаючи на його благозвучну назву - *“Сімейний клуб трудової інтелігенції”* багато родин піддавали його прокльонам, оскільки там панувало пияцтво та азартні карточні ігри з вечора і до 10-12 годин ранку наступного дня. В лото грали до 2 годин ночі і особливо піддані азарту гравці нерідко розлучалися із грошима, а також кільцями, портсигарами та іншими речами [32, с.2].

Також місцем для випробування азарту слугували міські базари. В жовтні на одному з них у Вінниці вправні картярі хитрощами виманювали гроші у людей, влаштувавши гру на вгадування однієї карти, на яку була зроблена ставка, з-поміж трьох. Легковажним гравцям обіцяли подвійний виграш [33, с.2].

Проводячи боротьбу із цим злом, на початку грудня у Кам'янці-Подільському було взагалі заборонено азартні ігри в клубах, готелях та інших приміщеннях, що започаткувало нелегальну ігрову діяльність у місті [34, с.2].

Нарешті, були і такі міщани, які надавали перевагу активному відпочинку. 12 липня в районі Кумбари вінницьке товариство “Ілля Муромець” офіційно відкрило свій спортивний гурток. Першими запрацювали секції з тенісу, футболу і курси гімнастики. На початок серпня товариство нараховувало 16 постійних членів, більшість з яких були представниками молоді. За перший місяць свого існування “муромці” провели два спортивні свята. В їх програмі були змагання з бігу, фехтування, легкої атлетики, футболу і лаут-тенісу. Всі переможці нагороджувалися грошовими і цінними подарунками. Також у Кам’янці влітку відкрилося єврейське спортивне товариство “Маккабі”, організатором та інструктором якого став чех М.Щедрий. Товариство нараховувало 150 членів - головним чином молодь від 16 до 18 років. При товаристві діяли секції легкої атлетики, тенісу, фехтування [4].

Окрім того, у літні місяці мешканці міст відвідували міські пляжі. Як виявилось, серед них траплялися (в сучасному розумінні цього слова) нудисти: в серпні у вінницьких “Кумбарах” було помічено, що деякі особи роздягалися на прибережних алеях і купалися без купального костюму [35, с.2].

Отже, коротка характеристика дозвілля подільських міщан показує, що вони мали досить широкий спектр для його проведення. Доступ до розваг того чи іншого роду традиційно залежав від майнового стану міщанина. В той же час, хвиля безробіття, особливо серед офіцерів, вплинула на появу великої кількості ігрових клубів у містах, що викликало у багатьох міщан роздратування і занепокоєння, де найбільш спритні гравці мали змогу непогано заробляти.

1. Блажевич Ю.І. Просвітницький рух на Поділлі в 1917-1919 рр. / Ю.І.Блажевич // Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі: Всеукр. наук.-краєзн. конф., 9-10 лист. 1995 р.: матеріали. - Хмельницький; К., 1995. - С.8-9.

2. Антонішин А. Могилів-Подільський повіт у період гетьманату П.Скоропадського / А.Антонішин // Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. - Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2009. - С.197-203.

3. Кравчук О.М., Марценюк Н.М. Діяльність владних структур Української держави на Поділлі у національно-культурній сфері (1918р.) / О.М.Кравчук, Н.М.Марценюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. - 2008. - Т.11. - С.225-240.

4. Антонішин А. Діяльність просвітніх організацій на Поділлі в добу гетьманату П.Скоропадського // Вісник Київського національного лінгвістичного університету: Збірник наукових праць. Серія: Історія, економіка, філософія. - Київ, 2009. - Вип.15. http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Vknlu/Ief/2009_15/7.pdf

5. Гандзюк В.О. Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917-1920 рр.): Монографія. - Вінниця, 2009. - 368 с.

6. Могилёв-Подольский // Слово Подоліи. - 1918. - 16 липня. - №50. - С.2.

7. Первые красавица и красавец гор. Могилёва // Жизнь Подоліи. - 1918. - 19 жовтня. - №77. - С.2.

8. Объявление // Подольский Край. - 1918. - 17 червня. - №93. - С.1.

9. Объявление // Подольский Край. - 1918. - 29 липня. - №132. - С.1.

10. Кино-театр “Эхо”, “Mon-Repos”, “Express” // Слово Подоліи. - 1918. - 5 липня. - №42. - С.2.

11. Сегодня... // Подольская Мысль. - 1918. - 22 жовтня. - №63. - С.1.

12. Обзорение Винницы // Слово Подоліи. - 1918. - 21 листопада. - №153. - С.2.

13. Замечательный кинотеатр // Слово Подоліи. - 1918. - 9 липня. - №45. - С.1.

14. Кинематограф - воспитатель детей // Жизнь Подоліи. - 1918. - 9 жовтня. - №69. - С.2.

15. Цирк // Слово Подоліи. - 1918. - 15 травня. - №1. - С.3.

16. Цирк Мушинского // Слово Подоліи. - 1918. - 30 червня. - №38. - С.2.

17. Цирк Мушинского // Слово Подоліи. - 1918. - 3 липня. - №40. - С.2.

18. Драка в цирке // Слово Подоліи. - 1918. - 17 липня. - №51. - С.1.

19. Новый Бульвар // Подольский Край. - 1918. - 27 липня. - №130. - С.1.

20. Выставка // Слово Подоліи. - 1918. - 9 липня. - №45. - С.1.

21. Выставка картин // Слово Подоліи. - 1918. - 8 вересня. - №95. - С.1.

22. Державний архів Вінницької області, ф.Д-286, оп.1, спр.94, 943 арк.

23. С 10-го октября... // Подольский Край. - 1918. - 1 жовтня. - №192. - С.4.
24. Проскуров // Слово Подолі. - 1918. - 14 вересня. - №99. - С.2.
25. Наши рестораны // Слово Подолі. - 1918. - 24 липня. - №57. - С.2.
26. Кафе-ресторан "Европа" // Жизнь Подолі. - 1918. - 7 листопада. - №93. - С.1.
27. Ново-открытый ресторан и кофейня "Венеция" // Подольский Край. - 1918. - 16 листопада. - №234. - С.1.
28. Согласно приказа по гарнизону... // Жизнь Подолі. - 1918. - 16 листопада. - №101. - С.4.
29. Начальник Каменецкой гор. державной варты предписал... // Подольский Край. - 1918. - 15 листопада. - №235. - С.2.
30. Путевые заметки // Слово Подолі. - 1918. - 30 червня. - №38. - С.1.
31. Лотто, процветающее благополучно... // Слово Подолі. - 1918. - 19 вересня. - №103. - С.2.
32. Жмеринка // Слово Подолі. - 1918. - 2 серпня. - №65. - С.2.
33. Вниманию варты // Слово Подолі. - 1918. - 16 жовтня. - №123. - С.2.
34. Нач. Кам. гор. державной охраны... // Подольский Край. - 1918. - 6 грудня. - №256. - С.2.
35. Винницкая идилия // Слово Подолі. - 1918. - 16 серпня. - №77. - С.2.

Герасимов Т.Ю., Романюк И.М. Досуг подольских горожан времён гетманата Павла Скоропадского (29 апреля - 14 декабря 1918 г.)

В статье показаны основные элементы досуга жителей подольских городов времён Украинской Державы 1918 г.

Gerasimov T.Y., Romanyuk I.M. Leisure time of Podillia residents in the times of the Hetmanate of Pavlo Skoropadsky (April 29 - December 14, 1918)

The article highlights the main components of the leisure time of Podillia cities residents in the Ukrainian State in 1918.

КРИНКО Е.Ф.

В ПОСЛЕДНИЙ ПУТЬ: СОВЕТСКИЕ ПОХОРОННЫЕ ПРАКТИКИ В 1917-1945 гг.

Статья посвящена советским похоронным практикам 1917-1945 гг. В ней рассматриваются изменения, произошедшие в похоронном обряде в первые годы советской власти и во время Великой Отечественной войны.

Похоронный обряд относится к числу важнейших традиционных ритуалов, совершаемых в обществе с глубокой древности. Смерть как личная трагедия утраты “значимого другого” обычно переживается в общепринятых формах, поэтому данный обряд оставался практически неизменным на протяжении многих столетий. Однако с установлением советской власти начались кардинальные перемены во всех сферах жизни российского общества. Не избежали перемен и ритуальные похоронные практики, находившиеся прежде под строгим контролем церкви.

В дореволюционной России существовало семь разрядов похорон, в соответствии с которыми, в зависимости от социального статуса умершего, распределялись места на кладбище. Самыми дорогими и почетными были участки возле церкви, предназначавшиеся для представителей высших сословий. Для низших сословий отводились наиболее отдаленные места у ограды кладбищ [1]. Преступников и самоубийц хоронить на общих кладбищах вообще не разрешалось.

Пришедшие к власти большевики взяли курс на вытеснение церкви из всех сфер общественной жизни, и похоронное дело стало одним из полей идеологического противостояния. 7 декабря 1918 г. был принят специальный декрет СНК РСФСР “О кладбищах и похоронах”. Все кладбища, крематории и морги, а также сама организация похорон граждан передавались в ведение местных советов. Отменялись плата за погребение и деление на разряды, для всех граждан устанавливались одинаковые похороны. Впрочем, по желанию родственников и близких умершего за их собственный счет предусматривалась возможность совершать похоронные религиозные обряды в храме и на кладбищах [2]. В продолжение данного курса 15 марта 1920 г. СНК РСФСР запретил использовать венки, а также войска на похоронах.

Однако принятые решения на практике не соблюдались. Еще до революции большевики, как, впрочем, и другие радикальные оппозиционеры, стали использовать похороны своих товарищей, погибших в столкновениях с полицией, в качестве широкомасштабных пропагандистских акций. Эту же роль они продолжали играть и после 1917 г. Пожалуй, единственным принципиальным отличием новой государственной церемонии погребения стало отсутствие на них священнослужителей и, соответственно, отпевания покойных [3]. Вместо этого проводилась гражданская панихида, на которой звучали речи о том, что лучшей памятью об ушедшем товарище станет продолжение дела, ради которого он отдал свою жизнь.

Стремление советских руководителей создать и закрепить новый погребальный обряд выразилось в попытках ввести кремацию, вплоть до революции 1917 г. запрещенную в России из-за ее несоответствия христианской традиции. Первая в РСФСР кремация состоялась в Петрограде 14 декабря 1920 г. Но проработал экспериментальный крематорий немногим более двух месяцев: из-за постоянных поломок печей и значительного расхода топлива его пришлось закрыть. За все время работы было произведено 379 сжиганий, при этом лишь 16 согласно завещаниям умерших и пожеланиям родных [4].

Только в 1925 г. Московский городской совет депутатов принял решение о создании крематория, а местом для него была избрана церковь св. Серафима Саровского и Анны Кашинской в Донском монастыре. Изготовление печи и остального оборудования осуществляла крупная немецкая фирма “Тонф”. Заработал первый крематорий в Москве 12 января 1927 г., а его торжественное открытие планировалось к 10-й годовщине Октябрьской революции. Но руководство осознало двусмысленность подобного “подарка”, и открытие состоялось без особых торжеств 6 октября 1927 г. Первоначально считалось, что крематорий из-за небольшой мощности печей не сможет удовлетворить всех желающих, и нескольким заявителям даже было отказано в сжигании. Но уже спустя несколько дней после открытия поступление трупов почти прекратилось, так как распространились слухи о том, что у покойников при сжигании дергаются конечности, они корчатся, словно в предсмертных мучениях. В газетах пришлось даже публиковать специальные опровержения по данному поводу [5].

Кремация вообще активно пропагандировалась в советской прессе как самый передовой в мире опыт погребения. Еще в 1925 г. в музее Московского коммунального хозяйства начала работу специальная выставка, на которой посетители могли увидеть модели и фотографии крематориев и печей, познакомиться с последними достижениями в данной области. В пропагандистских целях было создано Общество развития и распространения идей кремации, в 1932 г. преобразованное во Всесоюзное кремационное общество. Эти мероприятия сочетались с начавшимся в конце 1920-х годов массовым сносом храмов. Однако колумбарии полностью вытеснить кладбища так и не смогли.

Практически с самого начала не соблюдались и декларировавшиеся принципы всеобщего равенства в похоронной сфере: тех, кто отличился в борьбе за дело революции, хоронили в особых местах и с особыми почестями. Уже 10 ноября 1917 г. погибшие в октябрьских боях в Москве красногвардейцы были захоронены под Кремлевской стеной. В дальнейшем здесь появилось еще 15 братских могил борцов революции. В первые годы советской власти 1 мая и 7 ноября возле них выставляли почетный воинский караул, а полки принимали присягу. В 1919 г. на Красной площади впервые в отдельной могиле был похоронен Я.М.Свердлов. Но главным событием в 1920-х годах стали, разумеется, похороны В.И.Ленина. После смерти вождя мировой революции гроб с его забальзамированным телом был помещен в специально построенный Мавзолей, ставший важнейшим “местом памяти” в коммунистической идеологии.

Сложившийся в первые годы советской власти ритуал похорон представителей государственной и партийной элиты продолжал сохраняться, подвергаясь незначительным изменениям. Так, в 1920-е годы гроб с телом покойного устанавливали в Кремле, а затем, по мере усиления мер защиты жизни советских вождей, прощание и гражданская панихида стали проводиться в Доме союзов. После этого партийные товарищи на руках несли гроб на Красную площадь, где проходил траурный митинг. Но вопросы организации похорон высокопоставленных номенклатурных работников неизменно оставались в исключительном ведении партийного руководства. Вскоре наряду с захоронениями возле Кремлевской стены возник новый способ погребения выдающихся партийных и государственных деятелей: тела кремировали, а урны с прахом замуровывали в самой стене. С 1927 г. их стали также хоронить на Новодевичьем кладбище, до этого служившем местом захоронения рядовых москвичей Хамовнического и близлежащих районов.

Несмотря на пропаганду кремации, большинство советских граждан продолжали хоронить своих родных и близких на кладбищах. Вследствие отделения

церкви от государства и лишения ее монополии на погребение возникли гражданские похороны и обслуживающие их учреждения в лице коммунальных служб, предоставлявших места последнего упокоения и поддерживавших там порядок. К тому же вследствие принятых в 1920-х годах санитарных норм и правил устройства и содержания кладбищ, они не могли находиться рядом с общественными зданиями, к которым относились и храмы. Это послужило поводом для уничтожения большинства прежних кладбищ, находившихся на территории бывших монастырей и церквей.

Широкое распространение кремация получила уже в 1930-х годах, с началом массовых репрессий, когда она стала использоваться для уничтожения тел расстрелянных *“врагов народа”*. По сохранившимся учетным документам, в период с 1937 по 1941 гг. в печах крематория в Донском монастыре было сожжено около 4,5 тыс. тел расстрелянных. Но точное количество сожженных и захороненных в общих могилах на новом Донском кладбище остается неизвестным [6].

Великая Отечественная война оказала свое воздействие на организацию похоронного дела. Накануне войны порядок похорон бойцов и командиров РККА был четко определен приказом наркома обороны СССР №138 от 15 марта 1941 г. Согласно утвержденному данным приказом *“Положению о персональном учете потерь и погребении личного состава Красной армии в военное время”*, всем военнослужащим выдавались специальные медальоны. В них вкладывались листки с данными, заполненными самим военнослужащим в двух экземплярах: предполагалось, что один будет передан в штаб части или лечебного учреждения, а второй останется при убитом или умершем от ран военнослужащем. Родственникам военнослужащих должны были направлять специальные извещения об их судьбе. Командиры частей, до полка включительно, несли персональную ответственность за точный учет потерь личного состава и своевременное информирование о них вышестоящего начальства.

Для сбора трупов погибших на поле боя и их доставки к местам погребений командир полка должен был назначить специальную команду. Перед погребением с погибших следовало снимать шинели, возвращавшиеся на склад после дезинфекции. Погребение производилось в масштабах дивизии или бригады в братских могилах или на братских кладбищах, которые по санитарно-гигиеническим нормам следовало располагать не ближе 300 м от источников водоснабжения, жилых помещений, больших дорог, на относительно возвышенной местности с низким уровнем стояния почвенных вод. Сама могила должны была иметь глубину не менее 1,5 м, поверх нее следовало насыпать земляной холм высотой до 0,5 м, покрыть его дерном или камнем. На поверхности устанавливалась деревянная или каменная пирамида высотой до 1,5 м, на которой выжигался или писался номер могилы. Свои особенности имел порядок погребений погибшего начальствующего состава, которых хоронили в отдельных могилах в деревянных окрашенных гробах [7].

Фронтвые реалии оказались чрезвычайно далеки от установленных норм. Медальоны военнослужащие получали не сразу, а по мере их поступления. Например, в 62-й кавалерийской дивизии распоряжение о выдаче медальонов поступило только к 6 ноября 1941 г., хотя данное соединение уже несколько недель выполняло боевые задачи [8]. Приказом НКО №376 от 17 ноября 1942 г. смертные медальоны вообще были отменены. К тому же у красноармейцев существовало поверье, что заполнив листки медальона, они сами подписывали себе приговор. Поэтому многие выбрасывали их или использовали не по назначению, храня махорку, спички или иголки. Напротив, другая часть бойцов, особенно семейных, порой стремилась не только заполнить листки, но и оставить всевозможные иные упоминания о себе,

выцарапав собственные имя, фамилию, а иногда и домашний адрес на фляжке, котелке и других немногочисленных предметах солдатской амуниции [9].

В ходе тяжелых оборонительных боев первых лет войны, сопровождавшихся огромными потерями, отступлением, окружением и гибелью целых соединений далеко не всегда имелась возможность достойно захоронить павших и даже собрать их тела. Прибывшее пополнение могли бросить в бой вскоре после прибытия, и опознать тела погибших товарищей порой оказывалось просто некому. Только в 1941 г. советские безвозвратные потери (убитые, умершие от ран, попавшие в плен и пропавшие без вести) составили 3 137 673 чел. [10]. Нередко погребение убитых производилось прямо в окопах, траншеях и блиндажах. Могилы при этом не регистрировались и не отмечались на картах, как того требовал довоенный приказ наркома обороны.

В военных документах нередко содержится критика в отношении командования соединений действующей армии по вопросам организации похорон погибших военнослужащих. В специальной директиве Главного политического управления РККА *“Военным советам и начальникам политуправлений фронтов и армий об организации погребения трупов погибших красноармейцев”* отмечалось, что *“многие командиры и комиссары действующих частей не заботятся о том, чтобы организовать сбор и погребение трупов погибших красноармейцев, командиров и политработников. Нередко трупы погибших в боях с врагом за нашу Родину бойцов не убираются с поля боя по нескольку суток и никто не позаботится, чтобы с воинскими почестями похоронить своих боевых товарищей даже тогда, когда имеется полная возможность”* [11].

Однако ни призывы, ни угрозы не позволяли кардинально изменить ситуацию. 3 марта 1942 г. начальник политуправления Южного фронта дивизионный комиссар Мамонов писал военкому 12-й гвардейской стрелковой дивизии полковому комиссару Саботашевскому о том, что в частях *“Вашей дивизии плохо выполняется приказ НКО №138 о погребении военнослужащих, погибших в боях. Место для похорон не отведено. Могилы копаются в огородах и у домов жителей. Трупы сваливаются в одну кучу. С убитых снимают всю одежду еще задолго до погребения и совершенно нагишом они лежат часами на глазах у местного населения. Надписи на могилах прикрепляются к веткам деревьев и в них не указаны полностью все фамилии похороненных военнослужащих”*. Считая такое отношение недопустимым, Мамонов требовал *“донести о принятых мерах по ликвидации безобразий”* [12].

Еще хуже ситуация сложилась с погибшими военнослужащими 176-й стрелковой дивизии. При ее смене частями 218-й стрелковой дивизии на поле боя было обнаружено 100 трупов бойцов и командиров 176-й стрелковой дивизии. При этом Мамонов полагал, что еще *“более возмутительное отношение имело место к умершим от ран”*. В селе Михайловка около расположения штаба 176-й стрелковой дивизии были брошены в силосную яму 15 трупов красноармейцев, умерших от ран в медсанбате. Начальник политуправления фронта требовал провести расследование, а виновных привлечь к ответственности, направив, наряду с письмом начальнику политотдела 12-й армии полковому комиссару Мальцеву, его копию прокурору Южного фронта [13].

Вопросы захоронения погибших советских военнослужащих стали серьезной проблемой и для оккупационных властей, так как их останки угрожали возникновением массовых эпидемий. Обычно она решалась путем принудительного привлечения местного населения для сбора и захоронения тел погибших военнослужащих РККА в естественных или рукотворных углублениях в местах их гибели - противотанковых рвах, окопах, воронках от снарядов и бомб, силосных ямах и т.д. Порой сбор и захоронение трупов советских воинов вообще не

проводились, а районы кровопролитных боев просто объявлялись закрытыми. Казненных советских патриотов, партизан и подпольщиков и других репрессированных советских граждан оккупанты в устрашение остальному населению порой запрещали хоронить. В то же время собственных военнослужащих они хоронили со всеми необходимыми почестями, нередко в центре захваченных ими советских городов и других населенных пунктов, устанавливая кресты и таблички с именами погибших на могилах.

После первого советского зимнего контрнаступления 1941-1942 гг. и освобождения части оккупированной территории перед советским руководством также встала проблема захоронения не только своих бойцов и командиров, но и военнослужащих противника. 1 апреля 1942 г. было принято специальное постановление ГКО №1517 *“Об уборке трупов вражеских солдат и офицеров и о приведении в санитарное состояние территорий, освобожденных от противника”*. По данному постановлению *“персональную ответственность”* за своевременную и полную уборку трупов, очистку источников водоснабжения и представление именных списков захороненных бойцов и командиров в Центральное бюро по персональному учету потерь личного состава действующей армии возлагалась на председателей областных и местных исполкомов. Из местных граждан создавались команды для сбора и погребения трупов вражеских солдат и офицеров, ликвидации их кладбищ и отдельных могил на площадях и улицах населенных пунктов. В их задачи также входили проверка состояния братских могил бойцов и командиров РККА, приведение их в надлежащий порядок, а в случае необходимости перезахоронение тел, сбор и погребение трупов гражданского населения, бойцов и командиров РККА, а также трупов животных. При этом места для захоронения вражеских солдат и офицеров следовало отводить вдали от населенных пунктов, шоссе и дорог и братских могил бойцов и командиров РККА и гражданского населения. Военные советы фронтов выделяли в распоряжение исполкомов областных советов специальные команды саперов для разминирования полей сражения. Контроль над соблюдением санитарных правил по погребению трупов и очистке населенных пунктов возлагался на Государственную санитарную инспекцию и органы милиции [14].

Таким образом, вся тяжесть работы по погребению погибших военнослужащих и мирных жителей возлагалась на местные власти освобожденных районов. Перед захоронением требовалось произвести опознание и учет всех обнаруженных трупов по медальонам или другим обнаруженным документам. Однако уже 22 апреля 1942 г., в связи с тем, что местные советы с поставленной задачей не справлялись, начальник Главного управления тыла Красной армии приказал создать специальные команды для захоронения трупов бойцов РККА и вермахта на каждом фронте, в каждой отдельной армии и Московском военном округе. Ответственными за захоронение назначались начальники санитарных управлений. Начальникам команд предписывалось изучать районы боев на местности и по картам, производить выявление и захоронение погибших не только на открытых пространствах, но и в лесных массивах.

С переходом советских войск в контрнаступление рассматриваемые проблемы продолжали сохраняться. Особенно они обострились весной, когда из-под растаявшего снега появлялись останки погибших в зимнюю кампанию. Над местами массовой гибели людей стоял настоящий смрад, разложение трупов людей и животных не только мешало хозяйственной деятельности в освобожденных районах, но и грозило массовыми эпидемиями. Поэтому командование различных соединений отдавало соответствующие приказы: *“В связи с наступлением оттепели проверить местность в расположении тылов полка, при обнаружении трупов*

красноармейцев произвести похороны” [15]. Местные власти срочно создавали похоронные команды из имевшихся в наличии людей - стариков, женщин, подростков. Установить личность погибших, особенно в местах массовых кровопролитных боев, в этих условиях удавалось редко, как и соблюсти необходимые требования к погребальному обряду. Поэтому значительное количество бойцов и командиров РККА до сих пор числится в составе *“пропавших без вести”*.

В то же время в крупных населенных пунктах производились торжественные перезахоронения погибших советских военнослужащих и казненных оккупантами мирных жителей, имевшие пропагандистское значение. Во время ритуальных церемоний украшенные живыми цветами гробы окружали приспущенные красные знамена, окаймленные черным крепом, десятки венков и букетов, рядом находился почетный караул. На траурных митингах, собиравших тысячи людей, выступали советские и партийные руководители, командиры освобождавших данную территорию воинских частей. Звучали заверения в том, что принесенные жертвы были не напрасны, а противник будет разгромлен в войне [16].

На фронте установленный порядок захоронений долго продолжал не соблюдаться, и для погребений погибших, особенно рядового и младшего командного состава использовались любые подручные средства. Показательно описание К.М.Симоновым похорон погибших красноармейцев на Карельском перешейке во время перехода советских войск в наступление в 1944 г.: *“Около шоссе роют могилы. Попался под руки огромный рулон толстой финской, наверно, оберточной бумаги. Завертывают бойцов в эту финскую бумагу и кладут в братскую могилу”* [17]. Еще меньше уважения проявлялось к останкам военнослужащих противника, их кладбища нередко просто уничтожались, без всякого перезахоронения. Только окончание войны сопровождалось постепенным улучшением состояния дел в похоронной сфере.

Особые сложности в организации похорон возникли в блокадном Ленинграде. В начале 1942 г. похоронные службы в осажденном городе оказались просто не в состоянии справиться с ежедневным захоронением на кладбищах тысяч умерших в связи с резким возрастанием смертности населения от голода и холода. Выходом стала организация крематория. Первая, экспериментальная установка была запущена в находившемся практически на линии фронта г.Колпино 10 февраля 1942 г. на термическом участке цеха №3 Ижорского завода. После кремации 7 трупов комиссия рекомендовала использовать *“сжигание как средство реальное и необходимое в данной обстановке”*. За четыре месяца в крематории в Колпино были кремированы останки 5 524 чел., в основном бойцов РККА, павших при обороне города. В марте 1942 г. по решению ленинградских городских властей был переоборудован в крематорий 1-й кирпично-пемзовый завод. 16 марта состоялась первая кремация 150 трупов. После того, как крематорий стал работать на двух печах и в три смены, его пропускная способность увеличилась. Например, 18 апреля было подвергнуто сжиганию 1 425 останков, а всего к 1 января 1943 г. кремировано 109 925 трупов. Благодаря работе крематория в Ленинграде улучшилась эпидемиологическая ситуация, а с 1 июня 1942 г. на городских кладбищах была прекращена практика массовых захоронений [18].

Продолжал функционировать во время войны и московский крематорий. Одних только военнослужащих РККА, умерших в московских госпиталях, здесь было кремировано и затем похоронено в братской могиле свыше 15 тыс. чел. Но общее количество преданных земле все равно превышает количество кремированных в военные годы в СССР в сотни раз.

Таким образом, придя к власти, большевики стремились изменить порядок и условия не только жизни, но и смерти, вернее, самих обстоятельств ухода из жизни советских граждан и сопровождавших их ритуалов. Это особенно выразилось в использовании кремации, которая, помимо экономических и гигиенических соображений, привлекала лидеров большевиков своим индустриальным характером, «вписывавшимся» в идеологические представления о строительстве «нового мира». Тем не менее, похоронные практики оказались более устойчивы к преобразованиям, чем этого ожидали советские руководители. Дальнейшие трансформации похоронного дела и самого отношения к смерти советских граждан произошли в годы Великой Отечественной войны и были связаны с огромным масштабом потерь советских мирных граждан и военнослужащих действующей армии. Их частота и регулярность, неизбежно придававшие погребениям рутинный характер, заставляли совершенно иначе, чем в мирное время, воспринимать смерть.

-
1. Григорьев М.А. Петербург 1910-х годов. Прогулки в прошлое. - СПб., 2005. - С.241.
 2. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. - М., 1918. - №90. - Ст.921.
 3. Жирнов Е. «Сидел-сидел, утром проснулись, а он умер» // Власть. - 2003. - 24 февраля. - №7(510).
 4. Егоров А. Крематории России. Первый московский крематорий. URL: <http://www.funeralportal.ru/magazine/1020/5422.html>.
 5. Там же.
 6. Там же.
 7. Русский архив: Великая Отечественная: Приказы народного комиссара обороны СССР. - Т.13(2-1). - М., 1994. - С.258-260.
 8. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далее - ЦАМО РФ), ф.3586, оп.1, д.3, л.227.
 9. См.: Шербанов В. Неинтересные находки Миусской земли // Пужаев Г.К. Кровь и слава Миуса. - Таганрог, 2008. - С.363-364.
 10. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание. - М., 2010. - С.60.
 11. Русский архив: Великая Отечественная. - Т.17-6(1-2). - М., 1996. - С.97.
 12. ЦАМО РФ, ф.228, оп.710, д.212, л.16.
 13. Там же, л.17.
 14. Российский государственный архив социально-политической истории, ф.644, оп.1, д.26, л.16-17.
 15. ЦАМО РФ, ф.3586, оп.1, д.24, л.52 и др.
 16. Похороны партизан, погибших в боях за Родину // Адыгейская правда. - 1944. - 8 августа. См. также: Кринко Е.Ф. Майкопские партизаны. - Майкоп, 2007. - С.104-105.
 17. Симонов К. Разные дни войны. Дневник писателя. - Т.П. 1942-1945 годы. - М., 1981. - С.384.
 18. См.: Ленинград в осаде. Сб. документов о героической обороне Ленинграда в годы Великой Отечественной войны. 1941-1944. - СПб., 1995.

Кринко Є.Ф. В останній шлях: радянські поховальні практики у 1917-1945 рр.

Стаття присвячена радянським поховальним практикам 1917-1945 рр. У ній розглядаються зміни, що відбулися у поховальному обряді у перші роки радянської влади та в часи Великої Вітчизняної війни.

Krinko E.F. In last way: the soviet funeral practice in 1917-1945

The article is devoted the Soviet practices of funeral in the years 1917-1945. In it looked the changes which have occurred in a funeral ceremony in the first years of the Soviet power and during the Great Patriotic War.

ЛУК'ЯНЕНКО О.В.

“ЦІНА ЖИТТЯ” ПОЛТАВСЬКИХ ОСВІТЯН ЧАСІВ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ

У статті проводиться аналіз повсякденного життя науково-педагогічної еліти часів десталінізації. Автор показує місце грошей у житті викладачів вищої школи. На основі архівних матеріалів відбувається пошук відповіді на запитання, чи вистачало викладачам заробітків, які їм давало офіційне робоче місце.

Радянські керманічі доволі довгий час будували соціалізм та комунізм різними способами, шукали їхні розгорнуті та прискорені форми, аби подати народів надію на краще. У всій цій гонитві за “синім птахом” Країни Рад залишалося єдине питання: як у “перегонах” жили прості громадяни?

Одним із доволі цікавих періодів є час постійних “економічних змагань” з Америкою у добу десталінізації. Газетні шпальта продовжували грати на трудовому ентузіазмові населення, а реальність - на фізичному та психічному здоров'ї мас. Спробуємо відтворити картину того, як гроші хрущовських часів дозволяли вижити освітянам у часи розгорнутого будівництва комунізму. У центрі нашої уваги будуть освітяни вищої педагогічної школи Полтавщини, молодь, що вийшла з його стін та поповнила лави учителів краю, та студенти.

Якщо звертати увагу на незадовільний матеріальний стан серед науково-педагогічної інтелігенції УРСР вважалося чимось “буржуазним” та нищим [1, с.215], полтавські освітяни цим не гребували. Трудовий ентузіазм і робота за ідею уже були не дуже популярними у колі педагогів. Освітяни чудово розуміли ціну своєї праці. Так, викладач курсу фізіології Олексій Жуков у 1954 році написав заяву на звільнення з вишу через перевантаження, мотивуючи, що має оклад у 1050 карбованців, а по стажу мав би отримувати 1200 карбованців, що читає окрім офіційно оформленого на нього курсу фізіології, ще й гістологію та анатомію. Тому, маючи “відсутність упевненості виконання дирекцією гарантій створення умов для роботи над собою”, звільнився [2, арк.8].

Принагідно зауважимо, що це був не унікальний прояв “самозбереження”. Професорсько-викладацький склад неохоче погоджувався навіть на безоплатне читання лекцій у Товаристві поширення наукового та політичного знання (у 1956 році педагоги відвідали на 26% більше оплачуваних семінарів (506 заходів), ніж “благодійних” зборів) [3]. Товариство очолював викладач Полтавського державного педагогічного інституту (ПДП) Дмитро Степанов, тому у його складі було багато колег з вишу. За одну лекцію у місті освітяни отримували від 54 до 69 карбованців (суму, що цілком покривала щоденні витрати родини) [4, арк.5]. Якщо ж лектори їздили з Полтави до районів, то за кожну лекцію отримували від 150 карбованців [5, арк.41]. Студенти, які входили до лав Товариства в якості членів-змагальників, отримували 27 карбованців за кожен виступ. Проте, ці гроші багатьма з них сприймалися значно заниженою оцінкою їхньої витрати часу та сил [6, арк.51].

Практика пошуку заробітку у товаристві, попри “благородні” цілі поширення знання, була доволі розповсюдженою. Багатьом лекторам пропонували читати лекції на підприємствах чи установах, на що вони погоджувались одразу. Коли ж додавали, що лекції будуть безкоштовними, ті відмовлялись, говорячи, що у мене “нарада, у мене засідання кафедри” і справа закінчувалася тим, що “у цей час вони будуть хворіти і читати лекції не зможуть” [7, арк.90]. Звичайно були випадки, коли на пропозицію

прочитати безкоштовну лекцію, лектори відповідали прямо, як то робив полтавчанин Сергєєв: *“ви не перетворюйте мене на раба”* [8, арк.23].

Шукаючи межі заробітку освітян ПДП, зауважимо, що відповідальні за лекційні курси отримували 3% виплати від укладеного договору на лекції з їхньою секцією [9, арк.39]. Наприклад, працівник ПДП Степан Данішев, який завідував секцією міжнародних відносин у Товаристві, міг отримувати доволі значні кошти, якщо лише 1955 року його секція вчитала 882 лекції по самій Полтаві [10, арк.17]. Окрім цього, для лекторів-педагогів навіть існувала *“таблиця винагород”* за лекційну пропаганду. Так, прочитавши більше 50 лекцій, викладач міг отримати суму у 300 карбованців, що дорівнювало місячному окладу працівника господарської частини навчального закладу.

Матеріальний стимул лекторів Товариства поширення політичного та наукового знання Полтавщини	
Кількість прочитаних лекцій	Сума винагороди
11-20 лекцій	50 карбованців
21-30 лекцій	100 карбованців
31-50 лекцій	200 карбованців
Більше 50 лекцій	300 карбованців

Наприклад, за 1959 рік було видано подібних *“заохочень”* на суму 44 000 карбованців (!) [11, арк.18]. Також варто мати на увазі, що педагоги отримували 75 карбованців за рецензування кожної статті, поданої до товариства [12].

Проте, уже під кінець хрущовської епохи влада з'ясує, що люди *“люблять гроші”* більше за ідею. Їх будуть називати *“ентузіастами гонорару”*. Освітяни Полтави крок за кроком почнуть виступати, відмовляючись від своїх гонорарів на користь Товариства [13, арк.52]. Тоді почнеться пропаганда *“безсрібників”*: одним з них стане викладач ПДП Іван Терещенко, який не читав жодної платної лекції у товаристві через високі моральні принципи [14, арк.17]. Згодом директор педінституту Михайло Семиволос на всю область заявить: *“Серед членів товариства багато з'являється заробітчанин, або інші кажучи, хапуг, замість того, щоб нести в маси більшовицьке слово, вони перетворились в заробітчанин, поїдуть в район і за декілька днів зароблять декілька сотень карбованців”*. До таких заробітчанин він навіть зарахував свою колегу Людмилу Медведовську, яка за 2-3 поїздки у райони отримувала чи не половину заробітку в інституті [15, арк.82].

Як бачимо, освітяни знали ціну власної праці не лише у стінах вишу. Маючи такий приклад *“стійкості за власні інтереси”*, не дивно, що і випускники ПДП у місті також високо цінували свою роботу і могли постояти за її гідну оплату. Так, молодий учитель 25-ї школи Жорник свого часу влаштував кидання класним журналом з криками незгоди, коли дізнався, що влада відмінила доплату освітянам у 200 карбованців за керівництво класом [16]. Гроші були чималі.

“Заробляти гроші” у країні соціалізму освітяни спромоглися навіть на художній самодіяльності. Напевне тому, коли директор Михайло Семиволос поважно заявляв про створення оркестру у ПДП, заступник голови міськкому КПУ Калашник уже попереджав, що *“будь-який щойно утворений оркестр перш за все розучує похоронний марш, щоб заробити на цьому гроші, а на інше не звертає уваги”* [17, арк.49].

Кажуть, що ситий голодного не зрозуміє. Тому у членів колективу ПДП вироблялось індивідуальне бачення дійсності у тому числі в залежності від тієї зарплати, яку вони отримували. Спробуємо поглянути на такий собі *“табел про ранги”* зарплати у вищі часів хрущовського правління.

Ми зробили контент-аналіз особового складу інституту за 1953-1964 роки. Перелік посад у виші, як видно з гістограми, не вичерпний, а доволі вибіркового. Причиною, на наш погляд, є те, що окремі особові справи ще закриті для доступу. У всіх працівників одним з перших документів була довідка про прийняття на посаду із зазначенням посадового окладу [18]. За суму заробітної плати ми брали максимальний показник, що зустрічався у людей однієї категорії.



Найвищий заробіток мали, звичайно, професори та викладачі з науковим ступенем; господарський персонал у країні робітничого пролетаріату отримував найменше. Після грошової реформи 1961 року у заробітних платах колективу ПДПІ дещо поменшало нулів. Проте це аж ніяк не відзначилось на рівні виплат та на співвідношенні нарахувань. Порівняльний аналіз максимальної суми заробітку показує ті ж показники, що і раніше.



Однак, сума заробітної плати не демонструє того, як жилося освітянам. Для цього варто зазирнути на полиці магазинів, аби дізнатися, що педагогічний колектив вишу міг собі дозволити на такі заробітки. Серед громадян СРСР того часу на запитання: “Чому у продажі немає взуття?”, анекдотично відповідали: “Босоніж легше наздогнати та перегнати Америку” [19]. Поглянемо на ціни на таке дефіцитне для радянських громадян взуття. У хроніках дня у квітні 1954 року глядачам Країни Рад помпезно рекламували, як у магазинах по-святковому міняли цінники через сьоме за післявоєнні роки зниження цін. Диктор заохотливо говорив про значне здешевлення взуття (найдорожче до “подарунку громадянам” коштувало 426 карбованців, стало 326), побутової техніки (пилосос “Дніпро” подешевшав на 45 карбованців, до 405 крб.), тканини (креп-сатин здешевів на 20 карбованців, до 101 крб. за метр); подешевшали і всі іграшки на 15% [20].

І справді, взуття видається доволі дефіцитним: рядовому робітнику вишу, який не читав платних лекцій по місту [21], вартістю 70-120 карбованців кожна [22, с.188], воно обходилося щонайменше у половину заробітної плати, якщо не перевищувало її.

Жителі області не даремно скаржились, що рівень зарплати був у 3-4 рази нижчим від прожиткового мінімуму [23, с.42]. Тому нам також варто подивитись на вартість продуктів харчування, аби дізнатися співвідношення зарплати та “ціни життя” викладачів ПДП [24, с.185].

Назва товару	Ціна
Батон	1 крб. 23 коп.
10 яєць	8 крб. 20 коп.
1 кілограм картоплі	55 коп.
1 кілограм гречки	4 крб. 40 коп.
Пиво «Жигулівське»	32 коп.
Горілка	40 крб.

На придбання усіх товарів з цього короткого списку асистент вишу мав би витратити 5% зарплати (54 карбованці 70 копійок). Якщо раз у два дні займатись поповненням цього “штучно обмеженого” раціону (без “знімання стресу” горілкою), людина б витратила 220 карбованців 50 копійок на місяць. Знову-таки, для викладача із зарплатою у 1200 карбованців це не такі вже і великі гроші, проте для комірника це була половина місячного прибутку. Поглянемо на проблему забезпеченості з іншого боку. Науковцям ПДП виплачували добові на час відряджень. Сума добових, як ми знаємо, відповідає мінімуму, що покриває витрати на харчування на день. У 1953 році сума добових складала 26 карбованців [25, арк.14]. З цього виходить, що місячні витрати педагога теоретично мали б складати 780 карбованців: половину асистентської ставки. Однак це лише підкреслює прірву між професорсько-викладацьким складом та обслуговуючим персоналом вишу. У багатьох працівників інституту зарплата складала половину “прожиткового мінімуму”.

Разом із цим постає й інше запитання: чи мали доступ полтавські освітяни до усіх необхідних їм товарів? У 1953 році у місті працювали 30 продовольчих магазинів та 60 магазинів промтоварів. Проте полтавчани доволі часто відчували нестачу жирів, цукру, круп та макаронних виробів [26, арк.107]. Цікаво, що поки СРСР розвінчувало

антипартійну групу, яка начебто не вірила у можливість перегнати Америку по виробництву м'яса та молока, самі полтавці не були забезпечені молоком цілком. На усе місто у 1958 році діяли лише 2 молочні магазини та одне кафе-молочне. На весь обласний центр завозили у кращому випадку 580 літрів молока на день і то лише для тих, хто записався у чергу доставки [27, арк.44].

Не дивно, що у місті часто з'являлись анонімні листівки, схожі на ту, що зірвали у Кременчуці: *“Товариші робітники та інтелігенція! Подивіться, що робиться навколо нас у містах та селах! У магазинах немає нічого. Всюди хазяйнують жиди. Ставки робітникам урізають. Де ж наші продукти, які здають колгоспники. Вимагайте підвищення зарплат та продовольства у магазинах. Прочитайте та розкажіть товаришу”* [28, арк.72].

Передавати зміст цього листа полтавцям доби десталінізації був резон. Педагоги вишу, як і їхні земляки, часто мали незадоволений попит на меблі, будівельні матеріали, посуд, бавовняні тканини та взуття [29, арк.8].

Для порівняння зарплати та цін наведемо і список *“предметів розкоші”*, які виставлялися у державній лотереї 1958 року [30]:

Назва товару	Ціна (карбованців)
Волга М-21	40 000
Москвич 402	15 000
Мотоцикл ГЖ-56	5 500
Велосипед чоловічий	583
Велосипед жіночий	642
Магнітола «Дніпро»	1 650
Піаніно	3 890
Холодильник «Дніпро»	2 000

З такими цінами навіть професору довелося б майже 15 місяців відкладати всю зарплатню, аби проїхатись на власній *“Волзі”*, а скромна бібліотекарка за господарськими витратами, можливо, так би ніколи і не назбирала на жіночий велосипед. Проте й у таких умовах ЦК КПРС вимагало збільшувати випуск ювелірної продукції та сувенірної продукції, яка мала б користуватися попитом у громадян. Полтавські освітяни після таких змін отримали можливість придбати унікальні чоловічі та жіночі сорочки з полтавською вишивкою, вишукані дитячі та жіночі рукавички чи подарункові напірники та серветки [31, арк.108].

Згадаємо нині той факт, що директор вишу часто отримував догани від Міністерства освіти за те, що обіцяв викладачам допомогти з наданням їм житла у місті разом із виплатою підйомних, як то було з Миколою Ляховим. Розмір підйомних зазвичай дорівнював окладу. Припустимо, викладач переїхав із сусіднього обласного центру у новобудову, де йому варто було б придбати мінімум меблів для нормального проживання. Чи міг би він вкластись у свою місячну зарплату за умови відмови Міністерством виплачувати допомогу залученому спеціалісту? Поглянемо на розцінки, що існували в Полтаві у 1953 році [32, арк.48-54]:

Назва товару	Ціна
Тарілка	3 крб.
Чашка	8 крб. 10 коп.
Стілець простий	37 крб. 05 коп.
Стіл письмовий	315 крб.
Електрочайник	97 крб.
Шафа книжкова	377 крб. 33 коп.
Диван м'який	652 крб. 80 коп.
Гардероб	436 крб.
Гардини (за 1 м)	118 крб. 85 коп.
Килимова доріжка (за 1 м)	206 крб.

На придбання цього штучно сформованого мінімуму, який відверто далекий від потрібного, педагог, який поселявся у новій квартирі часів Хрущова, мав віддати 2 251,13 карбованців (старший викладач вишу цілком покривав усі витрати за рахунок місячного заробітку, асистенту довелося б працювати декілька місяців, касиру чи секретареві факультету знадобилося б щонайменше півроку).

У такій дорожнечі радувало одне, що основний “засіб праці” педагогів був стабільно недорогий. Аналіз більшості рецензій та відгуків демонструє, що у 75% випадків до 1960-х років викладачі радше користувалися простими (17 копійок) чи кольоровими олівцями (85 копійок). Навіть директор вишу більшість резолюцій накладав червоним олівцем. Тому “заробляти” гроші було дешевше, ніж їх потім витратити і тримати статус інтелігенції. Бо прийти на роботу із солідним портфелем для асистента означало витратити щонайменше 10% заробітку (126 карбованців).

1. Прохоренко О.А. Характерні риси та особливості повсякденного життя науково-педагогічної інтелігенції 40-50-х років ХХ століття / Оксана Анатоліївна Прохоренко // Сумський історико-архівний журнал. - 2010. - №VIII-IX. - С.210-214.

2. Архів Полтавського національного педагогічного інституту імені В.Г.Короленка (далі - АПНПУ), ф.2, оп. Е, Ж, 3, спр. Жуков Олексій Євгенович. - 8 арк.

3. Державний архів Полтавської області (далі - Держархів Полтавської обл.), ф.Р-6829, оп. 1, спр. 61, арк.5.

4. Там само, спр.41, 21 арк.

5. Там само, спр.51, 69 арк.

6. Там само, спр.30, 105 арк.

7. Там само, спр.48, 143 арк.

8. Там само, спр.50, 103 арк.

9. Там само, спр.68, 65 арк.

10. Там само, спр.53, 53 арк.

11. Там само, спр.107, 24 арк.

12. Там само, спр.43, 27 арк.

13. Там само, спр.101, 130 арк.

14. Там само, спр.99, 171 арк.

15. Там само, спр.101, 130 арк.

16. Там само, ф.П-244, оп.1, спр.3920, арк.103.

17. Там само, ф.П-12, оп.1, спр.730, 164 арк.

18. АПНПУ, ф.2, оп.М-2, спр. Медведовська Лідія Олексіївна, арк.9.

19. СССР: Анекдоты про Хрущова [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті // <http://ussr.km.ru/anedkot/khrushev.html>.

20. Архів Олександра Лук'яненка, ф.1, оп.1, спр. Новості дня. Хроніки наших днів. Апрель 1954 года. №20 (Режисер: Тулуб'єва З., 1954).
21. Держархів Полтавської обл., ф.Р-6829, оп.1, спр.60, арк.3.
22. Прохоренко О. Характерні риси та особливості повсякденного життя науково-педагогічної інтелігенції 40-х-50-х років ХХ століття / Оксана Прохоренко // Історія повсякденності: теорія та практика: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 року / [Упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б.] - Переяслав-Хмельницький, 2010. - С.187-189.
23. Брегеда М.В. Процес десталінізації і суспільні настрої українського населення у 1953-1964 рр.: Монографія / Микола Володимирович Брегеда. - Миколаїв, 2010. - 187 с.
24. Лук'янець О. Система харчування міського населення Української РСР у 1951-1955 рр. / Олексій Лук'янець // Історія повсякденності: теорія та практика ... - С.184-185.
25. Держархів Полтавської обл., ф.Р-6829, оп.1, спр.33, 28 арк.
26. Там само, ф.П-15, оп.2, спр.1291, 111 арк.
27. Там само, спр.1686, 134 арк.
28. Там само, спр.1291, 111 арк.
29. Там само, спр.1686, 134 арк.
30. Умови грошово-речової лотереї 1958 року // Зоря Полтавщини. - 14 лютого. - 1958. - №32. - С.1.
31. Держархів Полтавської обл., ф.П-15, оп.2, спр.1686, 134 арк.
32. Там само, ф.Р-6829, оп.1, спр.35, 56 арк.

Лукьяненко А.В. “Цена жизни” полтавских педагогов времен десталинизации

В статье проводится анализ повседневной жизни научно-педагогической элиты времён десталинизации. Автор показывает место денег в жизни высшей школы. На основании архивных материалов происходит поиск ответов на вопрос, хватало ли преподавателям того заработка, который предоставляло им официальное рабочее место.

Lukyanenko O.V. “Life’s price” of Poltava educators of de-stalinization period

The analyses of the day-by-day life of the scientific pedagogical elite during the de-stalinization period is shown in the article. The author recreates the place the money had in the system of values of the higher school. The search of answers on the question how the official working-place in the institute completed “money-demand” of the lecturers is made on the rich archive materials.

Отримано 14.10.2011

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ШЕВЧУК Б.Л.

**ПОВНОВАЖЕННЯ ЧИНОВНИКІВ ТА КАДРОВИЙ СКЛАД
ВОЛИНСЬКОЇ КАЗЕННОЇ ПАЛАТИ У КІНЦІ XVIII ст. - 1860-х РОКАХ**

У даній статті здійснено науковий аналіз повноважень чиновників і кадрового складу Волинської казенної палати з кінця XVIII ст. до 1860-х років.

Основою функціонування будь-якої держави є чиновницький апарат. В бюрократичній Російській імперії з XVIII ст. збільшилася питома вага службовців на всіх рівнях адміністративної ієрархії. За влучним висловом С.Дегтярьова: *“з кінця XVIII ст. чиновництво поступово перетворюється на ледве не окремий прошарок населення”* [1]. З огляду на це, вивчення питання штатного розпису, кадрового поповнення, освітньої підготовки та особливостей роботи службовців відомства міністерства фінансів має значний науковий інтерес.

Мета даної статті - аналіз особливостей компетенції чиновників і кадрового складу Волинської казенної палати у період із 1796 р. до 1860-х років. Раніше дана наукова проблема частково висвітлювалися на сторінках публікацій Я.І.Козловського [2], П.А.Зайончковського [3], О.М.Головка [4], В.Р.Жвалюка [5], В.М.Орлика [6] та ін. Слід відмітити, що дослідження зазначених науковців охоплювали або загальноросійський масштаб, або в цілому українські губернії, не зупиняючись на особливостях Волинського регіону.

Створена у 1796 р. Волинська казенна палата формувалася на основі російського законодавства попередніх десятиріч. *“Учреждения для управления губерниями”* та *“Наставления для производства дел в казенных палатах”* визначали роботу згаданого адміністративного органу в перші десятиріччя його діяльності. Відповідно до законів Російської імперії формувався склад палати. Очолював її віце-губернатор. До складу палати також входили радники й асесори, які очолювали відповідні експедиції. Безпосередньо віце-губернатору підпорядковувалися палатний секретар, бухгалтер, протоколіст-реєстратор, архіваріус і канцелярські службовці [7].

Віце-губернатор повинен був слідкувати за ефективністю роботи усіх службовців, включаючи й експедиторів. Недоліки роботи кожного мали бути занотовані у спеціальному журналі. За систематичні невиконання обов'язків або порушення зі службовців стягувалися штрафи, а про експедиторів віце-губернатор зобов'язаний був доповідати генерал-губернатору (або в губернське правління) і в Сенат. Призначення його на посаду керівника казенної палати вказує на особливе значення останньої для верховної влади. З 1807 р. під час виконання віце-губернатором повноважень тимчасово відсутнього губернатора, його функції виконував старший із радників [8].

Відповідно до *“Настанов для провадження справ у казенних палатах”* кожен із експедиторів був відповідальний за належне функціонування свого підрозділу і саме він мав контролювати, щоб усі необхідні справи були завершені вчасно. Експедитори мали право від імені казенної палати вимагати будь-які довідки або пояснення, коли ситуація того вимагала. Однак далі в законі йшло уточнення, що експедитори не мали права приймати жодних рішень про різного роду віддачі, видачі або збори коштів без загальної згоди казенної палати. Всі справи, які вимагали розгляду загального засідання палати експедитор подавав через віце-губернатора. Кожен експедитор в обов'язковому порядку повинен був вести журнал про стан справ, які належали до

компетенції експедиції. Віце-губернатор на основі цих журналів мав можливість кожного тижня здійснювати нагляд за роботою відповідної експедиції [9].

Один із асесорів палати, на рівні з радниками, здійснював управління окремою експедицією, яка відповідала за будівництво і утримання казенних і публічних споруд (експедиція у 1806 р. приєднана до губернського правління). Другий асесор не мав у підпорядкуванні жодної експедиції. Він за вказівкою казенної палати повинен був здійснювати облік казенних грошей, книг, рахунків (виконуючи цей обсяг його обов'язків, він вважався помічником губернського скарбника), а також наглядати за процесом будівництва казенних споруд. Секретар і підпорядкована йому канцелярія вирішували кадрові питання, складали формулярні списки, займалися матеріально-технічним забезпеченням роботи казенної палати, веденням її загального діловодства тощо [10].

Внаслідок непослідовних дій Павла I стосовно скорочення, а згодом поновлення функцій казенних палат, у 1800 р. з'явився їх новий штат. Відповідно до нього до складу казенної палати крім віце-губернатора входили: один радник з господарських або економічних питань, другий радник з питань ревізії рахунків, третій радник для камерних або винних і соляних справ та губернський скарбник (останній повинен був мати чин і жалування на рівні з радниками) [11]. Варто звернути увагу на те, що законом не затверджувався склад канцелярських службовців. Імовірно, вони призначалися віце-губернатором.

Не зважаючи на особливе становище Волинської губернії в імперії, законодавче врегулювання діяльності та кадрових питань Волинської казенної палати відповідало загальноімперським тенденціям (якщо інше не обумовлювалося в законі).

Особливістю Волинської губернії був досить вагомий вплив польського чинника в місцевій адміністрації. Причиною тому було лояльне ставлення до польської аристократії при Олександрі I. До того ж варто зважати на те, що після поділів Речі Посполитої значна частина землі у Волинській губернії належала саме польським землевласникам.

Для забезпечення порядку в веденні діловодства, у 1804 р. казенним палатам було заборонено здійснювати самовільне переміщення її членів з однієї експедиції в іншу без дозволу. Про випадки порушень вказаної заборони необхідно було повідомляти Експедицію державного казначейства та Сенат для виконання відповідних заходів [12].

В 1823 р. затверджені оновлені штати казенних палат (в тому числі і Волинської). Це стало наслідком визнання владою невідповідності законодавчого врегулювання і нових реалій функціонування даних адміністративних установ. З часу видання "*Учреждения для управления губерниями*" пройшло 50 років. Зокрема відзначалося, що в казенній палаті збільшився обсяг діловодства та обороти прибуткових коштів у губернії (і доходи держави в цілому), від чого зростає відповідальність чиновників. Оплата ж праці залишалася на низькому рівні. Стосовно цього в законі відмічається відсутність бажаючих служити. За таких умов доводилося приймати на службу неблагонадійних людей, що негативно позначалося на доходах держави.

Принаймні, протягом наступних восьми років ситуація якісно не покращилася, оскільки у 1831 р. на питання оплати праці чиновників звертав увагу міністр внутрішніх справ А.Закревський. Він справедливо відмітив, що лише покращення матеріального становища службовців забезпечить позитивні зрушення в галузі управління [13]. Про велику кількість погано оплачуваних чиновників на місцях говорив і міністр фінансів Є.Канкрін [14]. Такі факти свідчать про те, що проблема дійсно існувала і, разом із тим, мала суттєвий вплив на якість роботи чиновників.

Відповідно до нових штатів встановлювалися однакові оклади оплати праці для рівнозначних чинів в усіх казенних палатах Російської імперії з деякою перевагою

для більш зручного користування казенними палатами [23]. За інструкцією керівником палати й надалі залишався віце-губернатор. Крім нього, до її складу входили радники і асесори. Канцелярію казенної палати складали: секретар, протоколіст, журналіст, архіваріус та інші службовці, кількість яких визначалася відповідно до книги штатів. Кожен відділ знаходився під управлінням радника (в деяких губерніях передбачався додатково асесор у господарчий відділ) і структурно поділявся на столи. Керівниками останніх були столоначальники, бухгалтери або контролери, залежно від обов'язків підрозділу. В усіх відділах мав бути журналіст. При казенній палаті були й службовці з особливих доручень: старший і "учений" лісники, архітектор та землемір [24].

Інструкція передбачала певні особливості в діяльності віце-губернатора. За умови відсутності його в губернії, управління палатою, як і раніше, здійснював старший за чином радник. Віце-губернатор в жодному випадку не давав від себе розпорядження окремим відділам, але в настільних реєстрах повинен був відмічати, які справи потребують нагального вирішення. Він не мав права виконувати свою роботу вдома, за виключенням надзвичайних ситуацій або через хворобу [25].

Відповідно до інструкції казенні палати більшості губерній Російської імперії поділялися на 6 відділів: господарчий, лісовий, питних зборів, казначейств, соляний та контрольний. Однак, у Волинській казенній палаті справи соляні і винних зборів вирішувалися в об'єднаному відділенні, яким управляв один радник. І все ж в означеній адміністративній установі у 1831 р. діяло шість відділів. В тому році створений тимчасово-конфіскаційний відділ (ним управляв спеціально призначений радник), робота якого пов'язана з відчуженням маєтків учасників польського повстання 1830-1831 рр.

Відділенням казначейств управляв губернський скарбник. Він, як і інші радники, входив до загального присутствія казенної палати. Контрольним відділенням управляв радник, який відповідно до посади називався губернським контролером (до переліку його обов'язків відносилось: складання табелю щодо розподілу справ відділу на основі форми виданої для "счетов отделений" міністерства фінансів). Кожен з радників відповідав за порядок у ввіреному підрозділі. Цікаво, що радники відділень, виконуючи свої повноваження, не мали права відбувати у відрядження [26], що свідчить про їх відповідальну роль у роботі казенної палати.

Ряд відповідальних обов'язків мав секретар казенної палати. У його віданні були справи стосовно призначення на посади і звільнення, встановлення жалування, нагород, пенсій та відпусток чиновників палати і повітових казначейств. Секретар займався складанням формулярних списків, алфавітів знищених актів (які зараз мали б значний науковий інтерес, а тоді, вірогідно, через брак місця просто нищилися), переліком чиновників, яким заборонено вступати на службу. Він здійснював забезпечення казенної палати канцелярськими матеріалами, опаленням і освітленням, займався поточними підрахунками стосовно надходжень і видатків штатних коштів казенної палати. Обов'язком секретаря був нагляд за належним станом палатної реєстратури, архіву і чергування, за чистотою приміщень загального присутствія та відділень. Він контролював забезпечення амуніцією і провіантом канцелярських службовців. Секретар відповідав за збереження і ремонт приміщення, в якому знаходиться казенна палата і найм додаткових необхідних для роботи приміщень.

Так співпало, що у 1831 р. кількість чиновників Волинської казенної палати все ж таки збільшилася. Це відбулося внаслідок створення тимчасового конфіскаційного відділення та тимчасового столу для управління нерухомістю та капіталами училищного фондуша (в даному випадку "фондуш" - це майно, яке жертвувалося на користь будь-яких установ або капітал, заповіданий на благодійні цілі). Штат

останнього складався із контролера (жалування - 900 руб.), двох його помічників (отримували по 500 руб. на рік) та чотирьох канцелярських службовців (по 300 руб. на рік кожному). Кошти на їх утримання виділялися з прибутків училищного фондуша [27].

В тому ж 1831 р. внаслідок подій польського повстання Сенатом був виданий указ спеціально для регулювання справ у Західних губерніях. В ньому серед іншого зазначалося, що радники казенних палат мали призначатися міністерством фінансів. Цей факт, по-перше, вказує на централізацію в управлінні вищевказаним регіоном і, по-друге, говорить про намагання не допустити до ключових губернських посад осіб польського походження [28]. А вже через два роки, 15 листопада 1833 р., міністру фінансів було надане право призначати і звільняти радників та асесорів казенних палат (в межах усєї держави) без запиту в Сенат [29].

Відповідно до поточних потреб в 1832 р. за вказівкою губернського керівництва у Волинській казенній палаті (в складі казначейського відділення) був створений стіл для вирішення справ про земські повинності, головним завданням якого було забезпечення обрахунку земських зборів і здійснення ревізії поданих операційних звітів. Таку ініціативу підтримав міністр фінансів Є. Канкрін. Результатом цього став закон, який дозволив створювати аналогічні столи в тих палатах, де виникне необхідність. Варто сказати, що законодавчо не обумовлювалася конкретна кількість службовців даного підрозділу. Вірогідно їх кількість визначалася обсягом питань, які необхідно було вирішувати в рамках губернії. Однак говорилося про те, що на утримання вищевказаного столу повинно було виділятися від 1 200 до 2 000 руб. щорічно [30].

В 1836 р. в ході перевірки з'ясувалося, що в лісовому відділенні залишалися незакінченими 766 справ. У своєму поясненні Волинська казенна палата вказала на недостатню кількість чиновників і просила збільшити штат вказаного відділення. Позитивні зрушення у вирішенні даного питання сталися лише у червні 1838 р. Для підсилення штату канцелярії лісового відділення палати щорічно (до створення місцевої палати державних маєтностей) виділялося 1 200 руб. Джерелом вказаної статті видатків скарбниці стали доходи з конфіскованих маєтків учасників польського повстання [31].

Указом від 3 червня 1838 р. посаду старшого радника при губернському правлінні перейменовано на віце-губернатора, а існуюча тоді посада керівника казенної палати отримала назву голови (*"председателя"*) останньої [32]. Він призначався і звільнявся верховною владою з ініціативи міністра фінансів. Віце-губернатор же з того часу став виключно помічником губернатора в складі губернського правління [33]. Дослідник Я.І. Козловський зауважив: *"наконец, в 1838 г., казенные палаты окончательно были отделены от губернских правлений..."* [34]. Проте, якщо говорити про зв'язки казенної палати із губернським правлінням, то варто зауважити, що тим же указом встановлено, при відсутності з поважних причин цивільного губернатора і віце-губернатора обов'язки управління губернією здійснював голова казенної палати [35].

Внаслідок створення Міністерства державних маєтностей і його місцевих органів (до яких мали перейти повноваження казенної палати стосовно управління казенним майном і державними селянами) відбулося розширення функцій Волинської казенної палати. Через це в 1838 р., було тимчасово збільшене фінансування господарського відділення на 1 500 руб. в рік. Вказані кошти мав розподіляти голова казенної палати залежно від місцевих потреб [36].

Реформи кінця 1830-х років щодо управління державними селянами і казенним майном привели до створення ревізького відділення при казенній палаті. За штатним розписом до його складу входили 19 службовців. Загалом щорічне їх утримання складало 10 540 руб. Індивідуальні оклади багатьох працівників відділення збігалися

з оплатою праці службовців інших відділень (відповідно до штату 1823 р.). Збільшилося лише жалування помічника бухгалтера (складало 600 руб. на рік), помічників столоначальників (450 руб.) та писарів (по 400 руб. щорічно) [37].

З ініціативи міністра фінансів для ведення діловодства і звітності стосовно земських зборів 10 січня 1855 р. був затверджений додатковий штат службовців Волинської казенної палати. Розширення зазнали контрольне відділення та відділення казначейств. У відділенні казначейств був створений окремий стіл. До його складу входили столоначальник, бухгалтер і писарі. А контролер, його помічник і писарі поповнили штат контрольного відділення [38; 39].

У зв'язку із переходом від відкупної до акцизної системи у 1863 р. відбулася ліквідація питного відділення, зі складу якого у Волинській казенній палаті залишився лише один чиновник особливих доручень. З 1 липня 1863 р. на його утримання відпускатися 500 руб. (300 руб. жалування і 200 руб. квартирних) і 500 руб. додатково на службові поїздки [40]. Одним із важливих завдань, які стояли перед урядом, було забезпечення казенних палат якісними кадрами, що підтверджується словами вже згаданого міністра внутрішніх справ А. Закревського, коли він говорив про підвищення платні службовцям. Але чи відбувалося це на практиці?

У першій половині XIX ст. джерелом кадрового поповнення казенної палати слугували військовослужбовці. Серед інших причиною такого становища була недостатня кількість середніх спеціальних і вищих навчальних закладів. На цю проблему звертає увагу дослідник О. Головкин. Він, зокрема, відмітив відсутність у Російській імперії налагодженої системи комплектування органів фінансової адміністрації в окреслений період [41]. Така ситуація спричинила дефіцит кваліфікованих кадрів, тому про освіту під час призначення мова не йшла. Однак, як і у будь-якій сфері людської діяльності якість роботи службовців казенної палати залежала від фахової підготовки і досвіду роботи.

Аналізуючи формулярні списки службовців Волинської казенної палати за 1863 р., можемо прослідкувати тенденції життя і характерні риси чиновників того часу [42]. Не претендуючи на широкі узагальнення, в першу чергу звернемо увагу на освітню підготовку службовців. Одразу відмітимо той факт, що жоден з працівників Волинської казенної палати не мав вищої освіти (не говорячи вже про спеціалізовану підготовку). Середню освіту мали 56 із 89 службовців. Під час навчання вибули з навчальних закладів 5 осіб. 23 службовці казенної палати мали домашню освіту або не мали її взагалі. Варто сказати, що якість домашньої освіти часто була неоднозначною. Залежно від різних факторів в домашніх умовах могли навчити лише читати, писати і рахувати, а за інших обставин наймали дорого оплачуваних репетиторів, які надавали хороші знання з іноземних мов, гуманітарних і точних наук.

У формулярних списках не зазначалася освіта п'яти осіб, вірогідно через її відсутність, оскільки в XIX ст. великої ваги надавали освіченості людини і не могли упустити такий важливий факт. Отже, у 1863 р. серед чиновників і службовців Волинської казенної палати: середню освіту мали 62,92% осіб, вибули з навчальних закладів до закінчення повного курсу навчання - 5,61%, не мали підготовки або мали домашню освіту - 25,84% працівників.

Не менш важливою умовою якісного виконання обов'язків був стаж роботи службовців. Досвід служби в казенних палатах (маємо на увазі не тільки Волинську) до десяти років включно мала переважна більшість, а саме 57 осіб. Тих, хто прослужив від одинадцяти до двадцяти років нараховувалося 20 чоловік. Ще менше було службовців, котрі мали стаж роботи від 21 до 30 років - 10 осіб. Були у Волинській казенній палаті і старожили. Бухгалтер ревизького відділення Михайло Іванович Терлецький 36 років свого життя віддав службі у Волинській казенній палаті.

Особливої уваги заслуговує радник того ж відділення Казимир Іванович Пальчевський. Маючи 31 рік стажу, він був найдосвідченішим зі службовців. Свою службу він розпочав ще в 1812 р. у Лепельському повітовому суді Вітебської губернії. З 1832 р. призначений асесором у місцеву казенну палату, де дослужився до радника ревізького відділення. У 1854 р. він був переведений на аналогічну посаду у Волинську губернію. Під час відсутності голів як Вітебської, так і Волинської казенних палат він неодноразово виконував їх обов'язки.

Одним із засобів заохочення слугувало присвоєння класних чинів. Створений ще у 1722 р. Табель про ранги виділив чиновників у окрему групу суспільства, яка була наділена рядом прав і переваг. Вступ на цивільну службу визначався становим походженням, віком і рівнем знань. За правом походження служити дозволялося: дітям спадкових і особистих дворян, священнослужителів, вчених, художників, придворних, поштових службовців, майстрів і підмайстрів. Всі інші категорії населення не могли вступати на службу (виняток становили особи, що закінчували навчальні заклади, з яких дозволялося приймати осіб незалежно від їх походження і ті, хто здобував вчений або академічний ступінь). Взагалі, на початку століття серед дворян цивільна служба не вважалася почесною. Проте для інших категорій отримання чину колезького асесора (VIII клас) до 1856 р. давало можливість здобуття спадкового дворянства.

У 1863 р. на службі у Волинській казенній палаті перебували 23 особи, які не мали класного чину. Це були винятково писарі, які, не маючи досвіду, виконували технічну роботу. Найнижчий чин колезького реєстратора (XIV клас) мали 13 службовців. Кількість службовців з іншими чинами була відповідно наступною: губернських секретарів - 9, колезьких секретарів - 23, титулярних радників - 9, колезьких асесорів - 6, жодного колезького радника. Високий чин статського радника мав найдосвідченіший чиновник Волинської казенної палати К.І.Пальчевський. Голова палати Ф.І.Юревич, будучи спадковим дворянином, уже в 1861 р. отримав чин дійсного статського радника.

Для того, щоб обійняти ту чи іншу посаду необхідно було мати відповідний їй класний чин. Тобто службовець, маючи видатні знання своєї справи і достатній досвід роботи, не міг претендувати, наприклад, на посаду губернського контролера, не отримавши чин колезького радника.

У 1835 р. була затверджена класифікація посад цивільної служби за класами [43]. Відповідно до неї головою казенної палати мав призначатися той, хто отримав чин статського радника (V клас за Табелем про ранги). До 1839 р. радників поділяли на старших і молодших. Після того, як цей поділ скасували радником (керівником відділення) міг бути службовець, який дослужився до VI класу (чину колезького радника) [44]. Асесором, помічником губернського лісного мали право призначати чиновника VIII класу (відповідав цивільний чин колезького асесора). Секретарем, чиновником із особливих доручень, землеміром лісового і господарського відділення мали можливість ставати службовці із чином титулярного радника (IX клас). Нижчі вимоги були до посад протоколіста, столоначальника, контролера, бухгалтера, перекладача і архітектора, ким могли призначити колезького секретаря (X клас за Табелем про ранги). Чин губернського секретаря (XII клас) надавав право займати в казенній палаті посаду реєстратора, архіваріуса, екзекутора, журналіста, а також помічника столоначальника, бухгалтера чи контролера. Із найнижчим чином колезького реєстратора службовець міг претендувати на посади молодших помічників столоначальників, контролерів і бухгалтерів [45].

Законодавство мало і має здатність динамічно змінюватися. Вже у 1840 р. підвищили вимоги до бухгалтерів і контролерів казенних палат. З того часу їх мали

право обіймати ті, хто дослужився до титулярного радника (IX клас) [46]. А в 1860 р. такі ж зміни торкнулися посад асесорів і секретаря казенної палати. Асесором міг стати чиновник VII класу, а секретарем - VIII [47].

Результати аналізу формулярних списків службовців Волинської казенної палати за критерієм відповідності їх класного чину займаним ними посадам показали, що вище окреслена вимога не завжди дотримувалася. Якщо говорити про керівний склад, то у 1863 р. чин двох із трьох радників не відповідав займаним посадам. Стосовно інших картина невідповідності була подібною. Чини трьох із чотирьох бухгалтерів не відповідали класифікатору (один із них взагалі був губернським секретарем в той час як дану посаду мав право займати титулярний радник). Із восьми контролерів один не отримав відповідного чину. Чиновник особливих доручень, будучи губернським секретарем, мав на два класи нижчий чин від потрібного. Серед інших за означеним критерієм не відповідали посадам: троє (із шести) помічників столоначальників, двоє (із дванадцяти) помічників контролерів та один (з чотирьох) помічник бухгалтера. Всі інші службовці займали посади згідно класифікатора. Таким чином, у 1863 р. тринадцять службовців Волинської казенної палати займали свої посади, не маючи законної підстави. Можна шукати різні причини цього явища. Найбільш вірогідною є версія елементарної нестачі кадрів, які дослужилися до відповідного класу за Табелем про ранги.

У становому суспільстві Російської імперії, де крім освіти важливу роль відіграло походження особи, переваги при вступі на цивільну службу, а також динаміка просування в чиновницькій ієрархії напряму залежали від окресленого фактору. Не виключенням були службовці Волинської казенної палати. Із 89 чоловік 41 (це складало 46,06% кадрового складу) мав дворянське походження, щоправда, 16 із них були дворянами незатвердженими Герольдією. Дітьми військових були 35 осіб (39,32% від загальної кількості): 31 син обер-офіцерів і 4 сини штаб-офіцерів. Крім того, у казенній палаті служили 12 осіб (13,48%) з родин священників і 1 чоловік із вільних людей. Отже, тенденція зберігалася. Доступ до цивільної служби в досліджуваній період жорстко регламентувався за становою ознакою. Представники привілейованих станів та діти осіб, які дослужилися до офіцерського чину в армії мали вільний доступ, а для інших категорій населення така можливість була обмежена, не дивлячись на реформи 1860-х років.

Одним із важливих моментів, які враховувалися російським самодержавством була лояльність чиновників до влади, які перебували на цивільній службі. На Правобережжі значний відсоток населення складали поляки, які подекуди вороже ставилися до російської влади. Значна частина польської шляхти у різний час була визнана російською владою і затверджена у дворянстві, яке надавало доступ до цивільної служби (на службі перебували й ті представники польської шляхти, які не були ще затвердженими герольдією у дворянстві). З огляду на польські повстання, після подій 1863-1864 рр. вони потрапили до категорії осіб, яким заборонили нести цивільну службу в російських органах державної влади.

Враховуючи те, що у формулярних списках не було граfi “*національність*” не можна з абсолютною упевненістю говорити про точну кількість поляків, які служили у Волинській казенній палаті. Однак за критерій їх кількості (з великою вірогідністю) можна взяти конфесійну приналежність, оскільки поляки у переважній більшості були католиками, а українці і росіяни - православними. Таким чином, у 1863 р. у казенній палаті служили 39 католиків (43,82% від загальної кількості) і 50 православних (56,18%). В наступні роки застосування заборони полякам нести цивільну службу призвело до значного зменшення їх в органах державної влади.

Службовці несли колективну і особисту матеріальну відповідальність за різного роду прорахунки, накопичення великих сум податкових недоїмок тощо. Вірогідно, через це багато хто з них не бажав надавати інформацію про наявну власність. Такий висновок

витікає із того, що переважна більшість службовців вказали на відсутність у них будь-якого майна. За формулярними списками у 70 із 89 працюючих у казенній палаті у графі власність не значиться жодної інформації. Навіть у Д.В.Будкевича, який із 1849 по 1856 рр. працював у Департаменті державного казначейства, а після того призначений на посаду губернського скарбника у Волинську казенну палату (ймовірно, у віці 44 років мав бути хоча б який-небудь будинок чи наділ землі), не було відмітки про власне майно.

Дослідник О.Головко зауважував, що у першій половині XIX ст. через брак освітніх закладів основним джерелом постачання кадрів для цивільної служби була армія (ми зверталися до цієї тези, коли говорили про освіту чиновників). За відсутності у нас точних даних ми не можемо з упевненістю говорити те ж саме стосовно Волинської казенної палати. На 1863 р. ситуація виглядала наступним чином - тільки двоє службовців казенної палати раніше були військовими (це 2,24% від загального складу), в тому числі і голова Ф.Юревич. Всі інші (з освітою і без неї) починали своє кар'єрне зростання по цивільній службовій драбині.

Отже, протягом семидесяти років штат і особливості кадрового наповнення Волинської казенної палати зазнавали змін, що обумовлювалися спробами влади удосконалити і, до певної міри, пристосувати до власних потреб адміністративний апарат в губерніях. Особливістю Волині стала значна кількість у казенній палаті неблагонадійних для самодержавства службовців. За рік до закінчення другого польського повстання в її складі несли службу 43,82% поляків.

У становому російському суспільстві обмеження в доступі до цивільної служби зумовили те, що в означеній адміністративній установі на початку 1860-х років переважно служили дворяни (46,06% від загального складу) і діти військових (39,32%). Така кількість говорить про опору і довіру влади саме до даних категорій населення. Доти зберігалася й інша тенденція: призначення на відповідальні посади в губернії осіб без фахової підготовки. Яскравим свідченням цього є факт відсутності у Волинській казенній палаті чиновників із вищою освітою. З огляду на це тільки здобуття відповідного класного чину за Табелем про ранги забезпечувало службовцю просування по кар'єрній драбині. Не виключення у цьому і чиновники Волинської казенної палати.

Не дивлячись на вагоме значення казенної палати для фінансового становища імперії, окремих її службовців можна було віднести до категорії малозабезпечених осіб. Серед них: помічники контролерів, бухгалтерів і столоначальників, а також канцелярські службовці.

У даній статті ми висвітлили лише деякі аспекти кадрового складу і особливості служби чиновників Волинської казенної палати. Більш глибокі дослідження і аналітичні узагальнення стануть предметом майбутніх студій.

1. *Дегтярьов С.І.* Проблема підготовки кваліфікованих кадрів для державних установ першої половини XIX ст. (за матеріалами "Полного собрания законов Российской империи") // Матеріали III Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 12-13 листопада 2010 р.). - Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2010. - С.33.

2. *Козловский Я.И.* Казенные палаты и подведомственные им учреждения в России. История и современное устройство их, в связи с кратким изложением устройства государственного управления вообще, бюджетной системы и организации правительственных касс / Я.И.Козловский. - Рига: Тип-лит. В.П.Матвеева, 1901. - 878 с.

3. *Зайончковский П.А.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / Пётр Андреевич Зайончковский. - М.: "Мысль", 1978. - 288 с.

4. *Головко О.М.* Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII - початок XX ст.): історико-правове дослідження. Монографія. - Х.: СІМ, 2005. - 449 с.

5. *Жвалюк В.Р.* Податкові органи Російської імперії в Україні в другій половині XIX - на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності: Монографія / Віктор Романович Жвалюк. - К.: Атіка, 2001. - 176 с.

6. *Орлик В.М.* Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII - у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії) / В.М.Орлик // Український історичний журнал. - 2003. - №2. - С.66-73.

7. Полное собрание законов Российской империи (далее - ПСЗ). - Спб., 1-е собр., 1830. - Т.21. - №15141. - С.87-88.
8. ПСЗ. - Спб., 1-е собр., 1830. - Т.29. - №22478. - С.1037.
9. ПСЗ. - Спб., 1-е собр., 1830. - Т.21. - №15141. - С.94-95.
10. Головки О.М. Вказ. праця. - С.84.
11. ПСЗ. - Спб., 1-е собр., 1830. - Т.44, Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части: Штаты по гражданской части (1715-1800). - С.357.
12. ПСЗ. - Спб., 1-е собр., 1830. - Т.28. - №21398. - С.453.
13. Орлик В.М. Вказ. праця. - С.69.
14. Министерство финансов 1802-1902. Часть первая. - СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. - С.219.
15. ПСЗ. - Спб., 1-е собр., 1830. - Т.38. - №29694. - С.1322-1325.
16. ПСЗ. - Спб., 2-е собр., 1852. - Т.26, Отд.1. - №25398. - С.489.
17. ПСЗ. - Спб., 1-е собр., 1830. - Т.44, Ч.2: Штаты по духовной и по гражданской части : Штаты по гражданской части (1813-1825). - С.203.
18. Зайончковский П.А. Указ. соч. - С.78.
19. Козловский Я.И. Указ. соч. - С.50-51.
20. Державний архів Житомирської області (далі - ДАЖО), ф.10, оп.1, спр.646, арк.65.
21. ПСЗ. - Спб., 2-е собр., 1830. - Т.1. - №415. - С.605.
22. ПСЗ. - Спб., 2-е собр., 1830. - Т.2. - №1467. - С.894.
23. ПСЗ. - Спб., 1-е собр., 1830. - Т.23. - №17354. - С.71.
24. Там же. - С.71-72.
25. Там же. - С.72.
26. ПСЗ. - Спб., 1-е собр., 1830. - Т.35. - №27340. - С.201.
27. ПСЗ. - Спб., 2-е собр., 1832. - Т.6, Отд.2. - №4980. - С.240.
28. ПСЗ. - Спб., 2-е собр., 1832. - Т.6, Отд.2. - №4894. - С.159-160.
29. ПСЗ. - Спб., 2-е собр., 1834. - Т.8, Отд.1. - №6574. - С.668.
30. ПСЗ. - Спб., 2-е собр., 1833. - Т.7. - №5814. - С.895-896.
31. ПСЗ. - Спб., 2-е собр., 1839. - Т.13, Отд.1. - №11337. - С.910-911.
32. ПСЗ. - Спб., 2-е собр., 1838. - Т.12, Отд.1. - №10303. - С.361.
33. Орлик В.М. Вказ. праця. - С.70.
34. Козловский Я.И. Указ. соч. - С.121.
35. ПСЗ. - Спб., 2-е собр., 1838. - Т.12, Отд.1. - №10303. - С.361.
36. ПСЗ. - Спб., 2-е собр., 1839. - Т.13, Отд.1. - №11059. - С.186-187.
37. ПСЗ. - Спб., 2-е собр., 1839. - Т.13, Отд.2: Штаты и таблицы. - С.199.
38. ПСЗ. - Спб., 2-е собр., 1856. - Т.30, Отд.1. - №28914. - С.21.
39. ПСЗ. - Спб., 2-е собр., 1856. - Т.30, Отд.2: Штаты и таблицы. - С.5-6.
40. ПСЗ. - Спб., 2-е собр., 1866. - Т.38, Отд.2. - №40160. - С.133-134.
41. Головки О.М. Вказ. праця. - С.77.
42. ДАЖО, ф.118, оп.2, спр.1578, арк.1-388.
43. ПСЗ. - Спб., 2-е собр., 1836. - Т.10, Отд.2: Штаты и таблицы. - С.331-356.
44. ПСЗ. - Спб., 2-е собр., 1840. - Т.14, Отд.1. - №12301. - С.408.
45. ПСЗ. - Спб., 2-е собр., 1836. - Т.10, Отд.2: Штаты и таблицы. - С.333-354.
46. ПСЗ. - Спб., 2-е собр., 1840. - Т.15, Отд.1. - №13364. - С.235-236.
47. ПСЗ. - Спб., 2-е собр., 1862. - Т.35, Отд.1. - №36332. - С.398.

Шевчук Б.Л. Полномочия чиновников и кадровый состав Волынской казенной палаты в конце XVIII в. - 1860-х годах

В данной статье осуществлен научный анализ полномочий чиновников и кадрового состава Волынской казенной палаты с конца XVIII в. до 1860-х годов.

Shevchuk B.L. Powers of officials and staff of the Volyn Treasury Chamber at the end of the XVIII century - 1860s

In this article performed a scientific analysis of staffing and authority officials Volyn Treasury Chamber since the end of the XVIII century until the 1860s.

МАСЛОВ М.П.

УКРАЇНСЬКЕ ОЛІЙНИЦТВО У ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Досліджуються загальні масштаби, динаміка та регіональні особливості розвитку кустарного олійництва в соціально-економічному просторі України у ХІХ - на початку ХХ ст. Основна увага приділяється аналізу модернізаційних процесів в олійництві, вивченню тенденцій впровадження нових видів сировини, вдосконалених технологій, механічних двигунів та приводів.

Постановка проблеми дослідження визначається, тим що ХІХ - початок ХХ ст. увійшли в соціально-економічну історію України як період досить широкого розвитку кустарного олійництва, коли воно задовольняло харчовою олією та різноманітними видами технічної оливи більшу частину українського населення. Кустарне олійництво мало значну питому вагу у структурі національного господарства. Повсюдно в Україні олію використовували безпосередньо в їжу, у хлібопеченні, кондитерському виробництві, з неї виробляли оліфу, мийні засоби, лаки і фарби. Постановка проблеми дослідження визначається актуальністю та недостатньою вивченістю розвитку кустарного олійництва в соціально-економічному просторі України протягом ХІХ - початку ХХ ст. у вітчизняній та світовій історіографії, також необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів історичного розвитку кустарного олійництва. Всі ці обставини підтверджують, що для сучасної української історичної науки дослідження історії кустарного олійництва залишається достатньо актуальним і представляє значний науковий та практичний інтерес.

Аналіз досліджень з історії розвитку українського кустарного олійництва ХІХ - початку ХХ ст. свідчить, що ця проблема залишається однією із маловідомих науковому загалу сторінок в історії України. Історіографія проблеми включає поки що нечисленні, але досить різноманітні вітчизняні та зарубіжні дослідження й публікації. Серед них варто особливо відзначити дослідження К.І.Дебу [2], Д.К.Зеленіна [10], О.К.Зотова [11], Г.Ф.Обдули [16], В.П.Самойлова [18] та ін. В них був зібраний та узагальнений певний фактичний матеріал, який дозволяє оцінити деякі сторінки історичного розвитку українського кустарного олійництва у ХІХ - на початку ХХ ст. в окремих регіонах України. Критично проаналізувавши всі ці наукові роботи попередників, автору вдалося виявити ті питання, які поки що залишаються не вирішеними. Серед них - організаційна та технічна модернізація українського кустарного олійництва.

Мета статті визначається актуальністю обраної проблеми та ступенем її наукової розробки попередниками. Саме тому в даній статті висувається завдання визначити місце олійництва в соціально-економічному просторі України у ХІХ - на початку ХХ ст. і проаналізувати основні етапи та напрямки його модернізації.

Протягом ХІХ - початку ХХ ст. українські кустарі-олійники переконливо довели велике значення дрібного олійництва в національній економіці. Саме в цей час значно розширювалася сировинна база кустарного олійництва, швидко вдосконалювалися технологія виробництва олії, змінювалися архітектура та обладнання кустарних олійниць. При достатку самих різноманітних олійних рослин на території України олійництво залишалося дуже важливою галуззю кустарної промисловості, в якій за даними на початок ХХ ст. було зайнято до 28 тис. кустарів-олійників [19, с.388-390].

У досліджуваний період олія, вироблена українськими кустарями в дрібних майстернях-олійницях, користувалася великим попитом як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Цей попит постійно зростав, що було не випадково. Нестача у харчуванні тогочасних українців тваринних продуктів змушувала їх шукати гідну альтернативу. Саме тому вживання в їжу натуральних рослинних масел дозволяло українцям компенсувати недостачу багатьох біологічно активних речовин, необхідних організму людини для повноцінної життєдіяльності. Особливо вживання олії традиційно зростало повсюдно в Україні в дні посту, саме тому олію, перш за все конопляну, прийнято було називати пісним маслом [10, с.124-127].

Протягом XIX - початку XX ст. дрібний олійно-виробничий бізнес став набувати в Україні масового характеру. Майже в кожному українському селі працювали міні-олійні, що належали кустарям і заможним селянам і перебували як би у сфері побутового обслуговування місцевого населення. На початку XIX ст. річний обсяг кустарного виробництва харчової олії та технічних рідких жирів становив в Україні понад 1 млн.т. [20, с.176-178].

Зазвичай правильно організоване кустарне олійництво було екологічно чистим, абсолютно безвідхідним виробництвом. Крім випуску високоякісних і дешевих харчових олій, цей кустарний промисел дозволяв олійням одержувати також рослинні технічні масла, макуху, шрот та деякі інші продукти. В свою чергу рослинні технічні жири служили сировиною для готування різноманітних мастил, мила, побутових і технічних мийних засобів, а також окислених жирів, що тими ж кустарями використовувалися для виробництва оліф, лаків та фарб. Конопляне, лляне, рапсове та деякі інші масла широко використовувалися в якості освітлювальної оливи, що використовувалася для освітлення селянського житла, а також в якості так званого лампадного масла. Оболонки насіння - лузга, лушпайка - теж не пропадали даром. Вони звичайно слугували грубим кормом для худоби, використовувалися в якості палива для парових двигунів кустарних маслоробок, а з часом - в якості сировини для гідролізного виробництва, продукція якого була джерелом для одержання різноманітних хімічних продуктів [8, с.25].

Основною сировиною для кустарного олійництва протягом XIX - початку XX ст. служили численні олійні рослини, що мали насіння, з якого можна було витягувати масла. В Україні широко розводили такі види олійних рослин, як коноплі, льон, соняшник, мак, біла гірчиця, суріпиця, рапс, рицина та ін. У 1913 р. під посівами олійних культур в Україні перебувало 491 тис. дес., або близько 18% від посівних площ олійних культур по всій Російській імперії [20, с.158-160].

Коноплі розводилися в Україні повсюдно, але найбільшою її продуктивністю відрізнялися Чернігівська, Полтавська, Харківська і частини Катеринославська губернії. Наприклад, на початку XX ст. в Чернігівській губернії під посівами коноплі знаходилося 43 тис. дес. землі, а у Полтавській - 17 тис. дес. В період, який нами вивчається, річне виробництво конопляної олії в Україні становило понад 0,4 млн.т. [15, с.59; 12, с.149].

Типово українською олійною рослиною був також мак. Він традиційно розводився в Україні в дуже великій кількості, тому що особливого догляду не вимагав, а його насіння містило 45% чистої харчової олії. Ще однією найпоширенішою олійною рослиною в Україні був соняшник. Річне виробництво соняшникової олії становить понад 0,3 млн.т. При цьому при переробці в кустарній олійниці кожних 100 кг насіння соняшнику вихід олії становив до 47 кг, макухи або шроту до 30 кг, а плодкових оболонок

до 20 кг. Сухі стебла соняшника використовувалися в Україні як паливо, а макуха, що залишалася від переробки насіння йшла на корм худоби й вважалися досить поживним кормовим засобом. Плодові й насінневі оболонки склалися переважно з целюлози, тому все частіше ставали сировиною для гідролізного виробництва [14, с.390-398].

Високоякісну технічну оливу українські олійники виготовляли із льону. Льонарством в Україні займалися головним чином у північних регіонах, при цьому найкращими результатами відрізнялися Чернігівська, Волинська, Полтавська, Київська, Харківська губернії. Вміст олії в насінні довгунця з гарним волокном коливався між 18% і 25%, тим часом, як низькорослий льон, що встиг цілком визріти, містив у собі від 35% до 40% олії [21, с.157-159].

Важливим напрямом модернізації українського кустарного олійництва, що відбувалася протягом ХІХ - початку ХХ ст., стало значне розширення сировинної бази олійництва. Поряд з вже досить традиційною для України ще з часів Київської Русі олійною сировиною, важливими для кустарного олійництва поступово ставали такі відносно нові олійні рослини, як озимий ріпак, суріпиця, гірчиця, рицина, сафлор фарбувальний, соя тощо. Так, посівом суріпиці як олійної сировини займалися селяни переважно Полтавської, Харківської, Херсонської, Катеринославської і частіше Чернігівської губерній. В кустарному олійництві знайшла використання переважно ярова суріпиця, яка не боялася шкідливих комах і мала дуже маслянисте насіння. В дрібних олійницях південних губерній України олию все частіше стали виготовляти з насіння гірчиці. Центром розведення гірчиці й виробництва гірчичної олії стала Катеринославська губернія, звідки гірчична олія вивозилась в інші регіони Російської імперії. Насіння рицини з успіхом використовували олійники Київської губернії. Відносно новою сировиною став сафлор фарбувальний, який зустрічався як у дикому виді, так і спеціально культивувався в багатьох селах Чернігівської, Харківської, Полтавської, Херсонської губерній, а також в Криму [7, с.6-8].

Важливою складовою сировинної бази кустарного олійництва все частіше ставали букові та інші горіхи. Наприклад, в Криму з однієї десятини спілого букового лісу у врожайний рік селяни зібрали до 67 четв. букових горіхів. Вони були дуже живильними, тому що містили до 50% олії, а крім того, білки, цукор, яблучну й лимонну кислоту, вітаміни. Українські олійники виготовляли з цих горіхів високоякісну харчову олию ясно-жовтого кольору, що мало поступалася відомій у світі прованській олії, а також технічне мастило. З кожних 100 кг сухих горіхів виходило до 50-54 кг олії, а з поліпшенням засобів добування - навіть 56 кг. Звичайно кустарі робили букове масло за технологією холодного пресування, що, на відміну від інших методів олійного виробництва, дозволяло зберегти найбільшу кількість вітамінів і живильних речовин. Ту масу, що залишалася після віджиму олії часто використовувалися для виготовлення сурогату кави, а у вареному виді вона йшла на корм свійським тваринам [13, с.50-59]. У багатьох регіонах України в кустарному олійництві стали використовуватися плоди ліщини - лісові горіхи або фундук. Залежно від сорту, вага плода горіха складала від 1,5 до 2,5 г. Ядро горіха містить до 70% горіхового масла, де був великий зміст вітамінів, кальцію, заліза, магнію, цинку, натрію, фосфору, повний комплекс амінокислот. Саме тому масло лісового горіха легко засвоювалося організмом [23, с.1328-1335].

Проявом значного розширення сировинної бази кустарного олійництва ставало й те, що сировиною олійництва у багатьох регіонах України нерідко служили навіть

насіння і плоди рослин, що містили порівняно небагато жиру. Зокрема в багатьох сільських олійницях олію віджимали з абрикосових, вишневих, сливових, персикових та інших плодкових кісточок, з виноградного насіння, з насіння томатів, гарбуза, кавунів, тютюну, чаю тощо. Це ставало характерним не лише для Півдня України, а й навіть таких регіонів, як Харківська губернія, де селяни також часто займалися городництвом та баштанництвом [3].

Частіше за все в кустарних олійницях України виготовлялася гарбузова олія, яка містила необхідні для організму ненасичені жирні кислоти, вітаміни і мікроелементи. У південних регіонах України кустарі навчилися використовували в якості сировини для виробництва масла кавунове насіння. Хоча кавун і не був тут традиційною олійною культурою, однак його насіння містило від 25 до 45% рослинного масла. Кавунове масло - унікальний природний продукт, отриманий методом холодного пресування. Такий спосіб одержання масла забезпечував повну збереженість у ньому всіх біологічно активних речовин, вітамінів і мікроелементів [1, с.311-315].

В орбіту кустарного олійництва стали швидко входити в якості сировини різні відходи переробки сільськогосподарської продукції, що містили олію. До таких відносились головним чином висівки та зародки насіння зернових культур. Зокрема одержувати кукурудзяне масло із зародків насіння кукурудзи українські кустарі-олійники навчилися вже на початку XIX ст. Звичайно, при виробництві кукурудзяного борошна й крохмалю зародок відділявся від іншої частини зерна, тому що великий вміст у ньому жиру негативно впливав на якість цих продуктів. На кустарних олійницях кукурудзяне масло робилося за технологією холодного пресування, що, на відміну від інших способів виробництва, дозволяло зберегти найбільшу кількість вітамінів і поживних речовин. В селянському побуті кукурудзяна олія жовтого кольору, що не мала запаху й не містила осаду, знаходила все більш широке застосування [12, с.182].

Протягом XIX - початку XX ст. українські кустарі-олійники використовували для добування масла два способи: за допомогою вичавлювання сировини на оливопресі та за допомогою екстрагування сировини різними розчинниками. На кожному етапі розвитку кустарного олійництва, для кожного регіону України й для кожного виду сировини кустарі використовували різні варіанти цих двох основних технологічних схем. Але при цьому основною технологією обробки різноманітного олійного насіння та олійних плодів залишалася пресова технологія. В історії світового олійного виробництва саме ця технологія виробництва рослинних жирів виникла хронологічно першою й продовжує існувати до нині. В українській кустарній промисловості поступово сформувалася принципова послідовність технологічних операцій пресового способу виробництва олії: очищення насіння від домішок, відділення оболонки, здрібнювання ядра і насіння, теплова або волого-теплова обробка, пресування. Протягом XIX - початку XX ст. цей технологічний ланцюжок залишався практично незмінним, але кожна з цих операцій пройшла певну еволюцію й була суттєво вдосконалена завдяки зусиллям українських кустарів-олійників [17].

Найбільш традиційна для українського олійництва технологія холодного пресування дозволяла витягати масло в максимально оптимальному для сировини режимі, без необхідності попереднього нагрівання до температури більш ніж 60-80°C. При цьому не відбувалося локального перегріву й підгоряння сировини на жаровнях. У результаті одержувана олія мала високу якість. У неї в найменше переходили барвники, фосфоліпиди, цукристі речовини,

низькомолекулярні білки та інші компоненти. Практично не змінювали свою структуру нестійкі до високих температур винятково корисні речовини. Така олія без додаткового очищення була придатною як в їжу, так і для подальшої переробки на технічну оливу, насамперед, в олійну фарбу та освітлювальну оливу. Гаряче пресування також широко використовувалося у кустарному олійництві України. Ця технологія вимагала нагрівання сировини до 120-200°C, після чого сировину пресували, а отриману рідину фільтрували до одержання кінцевого продукту. Однак при цій, технологічно більш досконалій технології, олія часто втрачала ряд своїх коштовних вітамінних якостей [22, с.358-364].

Історія розвитку олійного виробництва перебувала в тісному зв'язку з технічними винаходами й удосконаленнями, зокрема з еволюцією оливопресів, відомих в Україні з давніх часів. На перших етапах свого розвитку техніка одержання масла була примітивною. Спочатку в олійництві вживалися преси, де тиск вироблявся вагою, наприклад, за допомогою каменів великих розмірів. Вичавлювання олії здійснювали між двома дерев'яними або кам'яними плитами - колодами. Пізніше з'явилися найпростіші машини - важільні преси ("жолми"). В них збільшення тиску досягалося, додаючи силу робітника, за допомогою важеля. Потім, імовірно греками, були введені гвинтові преси, застосування яких в українському дрібному олійництві та виноробстві застосовується й дотепер. Лише у XVI ст. в Європі були вперше застосовані клинові преси, а в XVII ст. пристрій так званих "голландських олійниць" із клиновими пресами було доведено до оптимальної досконалості. Досить важливим моментом у розвитку маслоробного виробництва був винахід гідравлічних пресів, які вже з початку XIX ст. стали застосовуватися [5, с.84-85].

В Україні еволюція оливопресів повністю проходила за європейською схемою. Протягом першої половини XIX ст. примітивні важільні преси для вижимання масла поступалися місцем клиновим. Протягом другої половини XIX - початку XX ст. клинові преси самої різноманітної конструкції поступово витіснялися значно більш вдосконаленими гвинтовими, в тому числі й з кінним приводом [4]. З часом на зміну клиновим та гвинтовим пресам повсюдно в Україні приходили гідравлічні преси. Отже, за своєю конструкцією преси, які використовувалися українськими кустарями-олійниками, ділилися на чотири типи: важільні, гвинтові, клинові, гідравлічні. Але найкраще вимоги виробництва задовольняли клинові й гідравлічні оливопреси. Зокрема, у гідравлічних пресах тиск досягав 3000-5000 фн. на 1 кв. дюйм поверхні макухи [6, с.29-35].

Одержання масла методом пресування залишалося в Україні протягом XIX - початку XX ст. найпоширенішою технологією кустарного олійництва, хоча цим способом ніколи не можна було досягти максимально повного добування масла. Звичайна маслянистість конопель, маку, соняшника та іншого олійного насіння коливалася від 33% до 57%, а завдання виробника полягало в тому, щоб витягнути з кожного насіннячка якнайбільше масла. Для цього кустарями розроблялися різні технології та удосконалювалося устаткування. Саме прагнення до модернізації виробництва привело до виникнення в Україні в другій половині XIX ст. екстракційного способу виробництва рослинних масел. При такому способі для добування масла застосовувався не механічний тиск, а дія органічних розчинників, що добре розчиняли масло. Екстракційний спосіб одержання рослинних масел безумовно був найбільш ефективним. Він забезпечував майже повне добування олії й залишок масла в знежиреному

матеріалі складав менше 1%. Це дозволяло витягувати олію навіть із низкоолійних рослин, недоступних для самих кращих оливопресів [9, с.92-95].

Ефективно організоване кустарне олійництво крім випуску високоякісних і дешевих рослинних олій дозволяло одержувати також такий важливий для тогочасного селянського господарства продукт, як макуха (“жмих”, “ізбоїна”, “дуранда” тощо), а при використанні екстракційної технології олійники одержували ще й шрот. Вони були головними побічними продуктами виробництва олій з насіння олійних культур. Макуха і шрот після відповідної обробки мали ту перевагу, що могли довго зберігатися, були щільно спресованими й відповідно займали мало місця, а тому були зручними для перевезень і зберігання. Повсюдно в Україні в селянських господарствах макуха і шрот з кустарних олійниць вважалися кращим кормом для худоби. В багатьох випадках макуху після першого холодного вижимання українські селяни вживали в їжу, тому що в ній ще залишалося досить багато олії [17].

Аналіз наведених матеріалів свідчить, що становлення в Україні кустарного олійництва як важливого компоненту народної виробничої культури тривало століттями, але саме XIX - початок XX ст. - найважливіший етап розвитку кустарного олійництва. В цей час воно стало невід’ємною частиною економічного та духовного життя українського народу, наповнюючи його своєрідними виробничими традиціями, звичаями та обрядами. Саме тоді в розвитку кустарного олійництва відобразилися основні модернізаційні процеси, які на той час відбувалися в народному господарстві України. В результаті виросли масштаби олійництва, значно розширилася його сировинна база, асортимент олій й технічних мастил, що вироблялися в дрібних олійнях. Кустарі-олійники освоювали нові технології виробництва, вдосконалювався інструментарій, з’являлося нове обладнання. Українські олійники довели національну культуру традиційного виробництва олій до оптимальної досконалості.

1. Главное управление землеустройства и земледелия. Обзор деятельности за 1914 год. - Пг.: Тип. В.Киршбаума, 1915. - 339 с.

2. Дебу К.И. Как получить жирные растительные масла. Маслобойное и маслоэкстракционное производство / Константин Ипполитович Дебу. - СПб.: Тип. П.П.Сойкина, 1909. - 366 с.

3. Державний архів Харківської області, ф.304, оп.1, спр.299А, арк.4.

4. Державний архів Черкаської області, р.-476, оп.1, спр.299, арк.93.

5. Ежегодник кустарной промышленности / Под ред. Е.Д.Максимова. - СПб.: Тип. “Энергия”, 1915. - Вып.5. - 289 с.

6. Ежегодник промышленности и торговли. - СПб.: Тип. В.Киршбаума., 1912. - 271 с.

7. Емельянов П. Краткий обзор сельскохозяйственной выставки-ярмарки, устроенной в селе Крапивне Конопотского уезда Черниговской губернии в октябре 1897 года / П.Емельянов // Земский сборник Черниговской губернии. - Чернигов: Издание Черниговской губ. земской управы. - 1898. - №1. - С.6-24.

8. Журнал Совещания о нуждах кустарных промыслов. - СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1905. - 96 с.

9. Журнал Совещания о нуждах маслобойной промышленности. - Пг.: Тип. В.Киршбаума, 1916. - 116 с.

10. Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография / Дмитрий Константинович Зеленин. - М.: Наука, 1991. - 511 с.

11. Зотов А.К. Устройство и оборудование маслобойных заводов / А.К.Зотов. - М.: Гос. тех. изд-во, 1923. - 60 с.

12. Кустарная промышленность СССР. Вып.2: Сб. статей и материалов. - М.: Изд-во. ВСНХ СССР, 1927. - 236 с.

13. Кустарь. - 1913. - №8.

14. Материалы по истории крестьянской промышленности. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952. - 526 с.
15. Моргун. Перспектива промысловой кооперации на Полтавщине (Доклад к съезду промкооперации Полтавщины) / Моргун // Хозяйство Полтавщины. Журнал Полтавского губ. эконом. совещания. - 1921. - №3. - С.55-62.
16. Обдула Г.Ф. Сельское хозяйство Харьковской губернии и кооперация / Г.Ф.Обдула // Хозяйство Украины. Ежемесячный журнал, посвященный вопросам экономики Украины. - 1925. - №4. - Харьков: "Украинский экономист", 1925. - С.151-162.
17. Російський державний історичний архів, ф. 1284, оп.1, спр.92, арк.2-11.
18. Самойлов В.П. Маслобойное производство / В.П.Самойлов. - М.-Л.: Тип. "Красной газеты", 1926. - 96 с.
19. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. - СПб.: Б.и., 1914. - 615 с.
20. Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века. - СПб.: Тип. В.Киришбаума, 1913. - Вып.7. - 234 с.
21. Статистический временник Российской империи. Сер.3. Вып.19. - СПб.: Тип. МВД, 1897. - 241 с.
22. Труды Общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. - СПб.: Тип. В.Киришбаума, 1914. - Вып.10. - 492 с.
23. Хозяйство. - 1907. - №29.

Маслов Н.П. Украинское маслоделие в XIX - начале XX вв.

Исследуются общие масштабы, динамика и региональные особенности развития кустарного маслобойного производства в социально-экономическом пространстве Украины в XIX - начале XX в. Основное внимание уделяется анализу модернизационных процессов в маслобойном производстве, изучению тенденций внедрения новых видов сырья, усовершенствованных технологий, механических двигателей и приводов.

Maslov M.P. Ukrainian butter making in the XIX - early XX cent.

This article researches the general scales, dynamics and regional features of handi-craft oil milling manufacture development in socio-economic environment in Ukraine during the XIX - early XX century. The basic attention is given to the analysis of processes of modernization in the oil milling manufacture, the study of trends in the introduction of new materials, advanced technologies, motors and mechanical reasons.

Отримано 20.11.2011

ІВАЩЕНКО Я.І.

ВПЛИВ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ 1917-1919 рр. НА ФУНКЦІОНУВАННЯ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ

У статті на основі архівних документів та матеріалів тогочасних періодичних видань розкривається становище Київської міської думи у період Української революції 1917-1919 рр.

За останні майже два десятиліття дослідження подій Української революції 1917-1920 рр. знайшло досить широке висвітлення. Зокрема з'явилися роботи, присвячені окремим подіям, установам та персоналіям. Незважаючи на посилений інтерес дослідників до української історії періоду 1917-1920 рр., деякі її аспекти й нині залишаються невідомими. До таких належить діяльність окремих державних установ та органів, які розпочали свою діяльність до революційних подій та продовжували її в досліджуваній період, зокрема - Київської міської думи.

Міські думи в царській Росії були органами місцевого самоврядування. Однак до Лютневої революції 1917 р. вони фактично були позбавлені самостійності: жодна постанова не могла бути втілена в життя без санкції губернаторів та градоначальників. У руках цих урядових чиновників зосереджувалася вся влада у місті.

Згідно з *“Міським Положенням”* 1870 р. міські виборчі збори скликалися кожні чотири роки для обрання гласних міської думи. Міські думи обиралися на основі майнового цензу. Виборче право отримали російські піддані в віці не менше 25 років, які володіли в межах міста нерухомим майном, що обкладалось на корись міста податком, або володіли свідоцтвом на право торгівлі та промислів. Крім того, виборці повинні були мешкати в місті не менше двох років і сплачувати відповідні податки [6]. Всі жінки та чоловіки, молодші зазначеного віку, які володіли необхідними маєтностями в місті, брали участь у виборах через довірених осіб. Виборче право на таких засадах надавалося різним юридичним особам, відомствам, установам, товариствам, монастирям, церквам тощо.

Вибори здійснювались по трьом куріям відповідно до матеріальних статків виборців (і відповідно податків, які вони сплачували). Наприкінці ж XIX ст. - на початку XX ст. вибори почали проходити по територіальним дільницям. В Києві їх було 8-9: Бульварна, Дворцова, Лук'янівська, Либідська, Печерська, Плоська, Подільська, Старокиївська та Солом'янська (остання з'явилась тільки в 1910 р.) [9, с.3].

Ситуація не змінилась і з прийняттям *“Міського Положення”* 1892 р., відповідно до якого для участі у виборах було встановлено високий майновий ценз [5]. На нових виборах Київську міську думу обирали 3 тис. чоловік при 550-тисячному населенні [50, с.11]. Останні перед Лютневою революцією вибори до Київської міської думи відбулися в 1916 р.

Після повалення царизму Тимчасовий уряд у зверненні до громадян Російської держави поряд із іншими демократичними свободами обіцяв провести вибори в органи місцевого самоврядування на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування [3, с.4]. Однак він всіляко зволікав з їх здійсненням, намагаючись якнайдовше продовжити існування старого міського самоврядування, яке, на його думку, повинно було протистояти Радам тому й заборонив будь-які самочинні зміни складу міської думи. Але, побоюючись їх справді революційного

оновлення, він пішов на деякі поступки і офіційно погодився поповнити міські думи “представниками місцевих демократичних організацій в числі, що забезпечує довіру до них населення” [50, с.13].

На засіданні Київської міської думи 12 квітня 1917 р. голова Виконавчого комітету Київської ради об’єднаних громадських організацій Н.Страдомський від імені комітету виголосив доповідь про необхідність демократизувати існуюче міське управління, долучивши до складу думи представників широких демократичних елементів. Гласні А.Шефтель, С.Слюсарський та І.Гусев внесли пропозицію про долучення до складу гласних міської думи представників місцевого друку, які протягом довгого періоду висвітлювали міське життя. Цю пропозицію підтримав від імені Виконавчого комітету гласний І.Фрумін [18, с.2].

На об’єднаному зібранні військових та робітничих депутатів було запропоновано список кандидатів з 27 чоловік, який прийняли більшістю голосів [20, с.2]. Від польських організацій гласними до Київської міської думи обрали А.Дрогошевського, Янушевського, М.Петкевича та Д.Шаржинського [16, с.2]. За такою ж процедурою до складу думи ввійшли представники від Ради солдатських депутатів, Виконавчого комітету, Ради робітничих депутатів, Бюро друку, Єврейської суспільної організації тощо. Але такий маневр означав лише видиму демократизацію міської думи. Оскільки після відповідних змін Київська міська дума налічувала 170 гласних, серед них 123 - обрані на виборах 1916 р. [1, с.2]. Як правило, нововведені гласні мирно уживалися з обраним складом думи, чому всіляко сприяли меншовики та есери. Однак подекуди спостерігається взаємна неприязнь, недовіра, а інколи й ігнорування засідань міської думи основним та доповненим складом [21, с.3].

Незважаючи на поповнення складу міської думи, мешканців міста активно готували до майбутніх виборів. Комітет Центральної Ради 12 квітня заявив, що часткове поновлення її складу не відповідає вимогам часу й наполягав на негайному повному оновленні складу думи на демократичних засадах [52, с.67]. Тимчасовий уряд, розширивши виборчі права міської громади, покладав великі надії на вибори до органів місцевого самоуправління, оскільки вважав неможливим проведення кампанії до Установчих зборів існуючими цензовими думами. Міські вибори розглядалися як своєрідна репетиція до Всеросійських установчих зборів. Згідно з ним обирати гласних могли як чоловіки, так і жінки, незалежно від національності та віросповідання. Виборчим правом користувалися особи обох статей віком від 20 років. Від громадян не вимагалось жодного цензу осілості: кожен громадянин, який на час складання виборчих списків проживав в Києві володів тут майном, або перебував на службі, або “мав тут яке-небудь певне заняття, пов’язане з Києвом” [39, с.1], мав право участі в міських виборах. Відмінено було переваги заможних, домовласників та промисловців. Гласні міської думи мали обиратися не на 4-річний термін, як це було раніше, а лише до 1 січня 1919 р. [49, с.2]. Відразу ж після скликання Установчих Зборів мали відбутися нові вибори на місцях за новим виборчим законом.

Закон був побудований за принципом пропорційного представництва. Він гарантував кожній великій групі громадян, яку пов’язували свої особливі інтереси, певну кількість представників в міській думі.

Обов’язки підготовки виборчих списків було покладено на міську управу, що їй належало виконати за два тижні. Проте незадоволення Петербурзької та Московської дум необхідністю укласти списки виборців протягом досить короткого часу дало можливість збільшити термін до півтора місяця [22, с.2]. Міський голова Ф.Бурчак запропонував переобрати міську управу, щоб запобігти неточності у складанні

виборчих списків. Проте Виконавчий комітет Київської ради громадських організацій відхилив цю пропозицію, а натомість для контролю за діяльністю Київської міської управи у підготовці виборів в міську думу створив спеціальну комісію.

28 квітня 1917 р. відбулося пленарне засідання присутствія управи, на якому було створено комісію по складанню виборчих списків. Обов'язки по технічному бюро зі складання виборчих списків було покладено на члена управи А.Гінзбурга. Попередньо було визначено просити у міської думи на витрати по складанню списків, їх друку та іншого кредит до 50 тис. руб. у розпорядження міської управи. До цієї комісії надходили списки виборців з уточненнями, з проханням додати до існуючого списку осіб, які були помилково пропущені з різних установ: військової амбулаторії, майстерні обмундирування, Київської іскрової станції тощо [7, арк.1]. У нібито помилкових пропусках значної кількості виборців більшовики розглядали планомірну спробу меншовиків та есерів скорочення їх потенційного електорату.

Виборча картка містила такі питання: вулиця; № будинку або прізвище домовласника; № квартири; місце проживання поза межами міста, якщо дана особа в місті тільки працює або несе службу; ім'я; по-батькові; стать; рік, місяць та день народження; підданство; рід занять [23, с.2].

Місто було поділено на 30 виборчих районів, 109 виборчих округів та поширено реєстрацію виборців на с.Деміївка [17, с.3]. За підрахунками виборчої комісії всіх виборців від 19 було зареєстровано 268439 осіб [15, с.2]. Закінчення підготовчих робіт по складанню списків очікувалося близько 12 червня. Надалі вони розглядалися на пленарному засіданні присутствія управи, а потім подавалися на затвердження міського голови.

Згідно з законом між днем подання списків (14 червня) та виборами мало пройти не менше 32 днів. Проте, як повідомив міський голова Ф.Бурчак, Міністерство внутрішніх справ не заперечувало, щоб міські вибори в Києві, якщо це вимагали місцеві умови, проводилися тоді, коли це було б найбільш зручно [14, с.2]. Відповідно їх було призначено на 23 липня.

Гласні обиралися за 18-ма партійними списками. Їх можна поділити на дві умовні групи: першу групу складають списки (загалом 6) висуванців від громадських та професійних організацій (6-й список - Старокиївського району, Батієвої гори та Ново-Вокзальної вулиці, 11-й - Трудової групи службовців та гласних Київського міського громадського самоуправління, 13-й - Прогресивно-демократичної групи населення Печерська, Звіринця та Старо-Наводницької вулиці, 16-й - Київського союзу воєнних інвалідів, 17-й - союзу орендаторів земельних ділянок, які належали різним юридичним особам в м.Київ, його передмістях та околицях, 18-й - дружин запасних). До другої групи слід віднести списки (загалом 12) представників основних політичних партій, що діяли на той час (1-й список блоку соціалістичних партій: київської організації РСДРП (об'єднані меншовики), соціалістів-революціонерів, "Бунду" і партії польських соціалістів (лівиця); 2-й - Єврейського соціалістичного блоку; 3-й - Позапартійного блоку російських виборців; 4-й - Партії народної свободи; 5-й - польський виборчий список; 7-й - трудової народно-соціалістичної партії; 8-й - Демократичного блоку єврейських виборців; 9-й - Чеської народної партії; 10-й - Київського комітету РСДРП (більшовики); 12-й - Блоку УСДРП та УПСР; 14-й - Київської секції Польської соціалістичної партії (ПСП) колишньої революційної фракції; 15-й - Українських соціалістів-федералістів та безпартійних соціалістів [11, с.2-4].

Виборча кампанія проходила досить жваво. Партії, що взяли участь у виборах проводили мітинг-концерти, лекції для агітації та пропаганди, активно закликали

до здійснення правильного вибору, вказуючи на численні прорахунки нинішньої міської думи [19, с.2].

Біля дільничних виборчих комісій в день виборів, особливо у центрі, представники різних партій вели посилену агітацію. Під час виборів до міської думи різко окреслилися розбіжності між симпатіями центральних районів та окраїн міста. Виборці периферії міста, як робітничої, так і селянської, виявилися більш соціалістичними порівняно з виборцями центру. В зворотньому напрямку розвивався успіх позапартійного списку В.В.Шульгіна, посилюючись в центральній частині міста та зводиться нанівець на окраїнах [32, с.13-14]. Дійсно, соціалістичний блок в робітничих районах - на Шулявці отримав 59,5%, на Солом'янці - 62,95%. В центрі міста - в Дворцовому районі цей відсоток дорівнював 29,41%, а в Старокиївському ще нижче - 25,31%. В той час, як позапартійний список фігурував у центральних частинах міста (в Старокиївському - 20,32%, в Дворцовому - 19,47%, при середньому відсотку 14,08 для всього міста), на Шулявці цей відсоток знизився до 5,72%, а на Солом'янці - до 4,61% [32, с.13-14; 24, с.1].

Всупереч активній виборчій кампанії та при загальному піднесенні у голосуванні взяли участь лише 174,5 тис. чоловік, або 65% з усіх внесених до виборчих списків. Найбільшу кількість місць у думі здобув блок меншовиків, есерів та Бунду (44 місця), далі йшов блок УСДРП-УПСР (24 місця), монархісти здобули 17 місць. З кандидатів, внесених у 7 із 18 списків, жоден не став гласним думи. Більшовики здобули 7 місць. За них проголосували 9,5 тис. (3,5%) виборців. Намагаючись пояснити низький відсоток відданих за більшовиків голосів, *"Трудова газета"* зазначала, що під час перепису виборців було *"загублено"* цілі квартали і пропущено тисячі виборців, а додатковий перепис мало змінив загальну ситуацію [51, с.2].

Є.Бош, згадуючи про вибори, писала, що у місті *"непролетарський центр давал себѣ чувствовать, захлестывала мелко-буржуазная стихия"* [2, с.16]. Крім того вона зазначала, що *"в нашей партийной среде и в рабочих массах серьезного значения Городской Думе никто не придавал, ее рассматривали, как организацию обывателей, и потому в предвыборной работе и в выборах в Г. Д. наблюдалось больше желание разоблачить противников, чем провести своих"* [2, с.16-17]. Підбиваючи підсумки виборів, *"Голос социал-демократа"* визнав перемогу на них *"урядових соціалістів"*, тобто партій *"соціалістичного"* блоку, але разом з тим підкреслив, що більшовицька фракція в міській думі, незважаючи на малочисельність, докладе усіх зусиль до викриття їх політики. Члени фракції М.Богданов, А.Іванов, М.Леонтьєв, О.Маєвська-Масальська, І.Фіалек широко використовували трибуну міської думи для політичного виховання мас, викриття зрадництва меншовиків та есерів, які при формуванні виконавчих органів думи пішли на змову з кадетами [12, с.21-22; 50, с.133]. Через кілька тижнів після проведення виборів від *"соціалістичного"* блоку відкололася місцева секція Польської соціалістичної партії-лівиці і заявила, що приєднується до платформи більшовиків [37, с.42].

Згідно з новим виборчим законом Тимчасового уряду міський голова очолював тільки управу, що вперше в Росії розмежувало повноваження представницького та виконавчого органів місцевої влади. Новим київським міським головою став соціал-революціонер Є.Рябцов.

Незважаючи на активну, подекуди відкрито ворожу, агітацію більшовиків, спрямовану проти кадетів, есерів, меншовиків, націоналістів різного гатунку, до складу міської думи входили в основному представники цих партій, які підтримували Тимчасовий уряд і вороже зустріли соціалістичну революцію [43, с.2]. Перемога

“соціалістичного” блоку не могла не позначитися на розподілі функцій в міській управі - 8 з 10-ти відділів очолили меншовики та есери [26, с.61]. Партійний склад новообраних до міської думи та управи сприяв покращенню відносин з Центральною Радою. Однак на засіданні Генерального Секретаріату на початку грудня 1917 р. була створена рада з питань місцевого самоврядування, що мала слідкувати за діяльністю міських дум [28, с.30], розробляти законопроекти у справах місцевого самоврядування тощо.

На відміну від більшовиків, українська влада, хоч і мала суттєві претензії до міського самоврядування, не вважала за можливе руйнувати систему обраних демократичним шляхом міських дум. Навпаки, у своїй відозві від 3 листопада Генеральний Секретаріат запевняв, що буде *“опиратися на органи самоврядування, котрі являються органами місцевої влади”* [52, с.391].

11-12 грудня 1917 р. в Харкові, який на той час був форпостом більшовизму в Україні, відбувся з'їзд рад, що проголосив встановлення радянської влади в УНР та обрав Центральний виконавчий комітет рад України в складі 41 особи. Відповідно до рішення Всеукраїнського з'їзду рад ЦВК рад України було створено перший радянський уряд України - Народний секретаріат на чолі з М.Скрипником. Наприкінці грудня 1917 р. Наркомвнудсправ, на який покладалося безпосереднє керівництво місцевими радами, прийняв звернення до них *“Про організацію місцевого самоврядування”* та інструкцію *“Про права і обов'язки Рад”*. У них йшлося про необхідність заміни всіх органів дореволюційного місцевого самоврядування радами. Процес ліквідації міських дум значною мірою залежав від їхнього ставлення до радянської влади. Там, де міська дума виявила готовність співпрацювати з органами радянської влади, вона деякий час продовжувала працювати під контролем місцевої ради. Міські думи повсюдно припинили свою діяльність у перші місяці 1918 р.

Війна, що розпочалася в середині січня у Києві між українським урядом та більшовиками, остаточно змінила звичайний темп життя в місті. Під час перших своїх засідань Київська міська дума визначила свою принципову позицію щодо подій, що відбувалися. Вона оголосила себе нейтральною установою, покликаною захищати інтереси широких мас населення, не приєднуючись до жодної з ворогуючих сторін [29, с.27].

Попри те, що зі встановленням радянської влади в Києві *“над думою поставлено комісара більшовика Преображенського... по відділах міської управи також є більшовицькі комісари. В постановах совітських організацій вже трапляються фрази про те, що управління містом належить до совітів...”* та лунали заклики *“до передачі деяких відділів управи в руки совітських людей”* [38, с.2; 41, с.2]. Київську міську думу було вирішено тимчасово зберегти, оскільки вона заявила про свою лояльність і могла бути корисною при налагодженні міського господарства.

З поверненням українського уряду з військами центральних держав 1 березня міський голова Є.Рябцов остерігався, що через піднесений настрій у місті могли розпочатися самосуди.

29 квітня 1918 р. в Україні відбувся державний переворот, наслідком якого стала зміна політичної влади - замість Української Народної Республіки було проголошено Українську Державу на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським. На засіданні міської думи 30 квітня у зв'язку з політичною ситуацією було прийнято наступну резолюцію: *“Киевская Городская Дума выражает протест против грубого насилия над Центральной Радой германскими войсками против имеющих место в последние дни случаев лишения свободы членов Рады и гласных Думы, а равно против нарушения гражданских свобод, Киевск.*

Городск. Дума констатирует, что акт 29 апреля 1918 года о провозглашении гетманства, является нарушением основных принципов народовластия" [27, с.52].

Попри категоричність заяви міської думи, в розмові голови міністрів Ф.Лизогуба з міським головою Є.Рябцовим та головою думи В.Дрелінгом запевнялося, що розганяти міські думи й управи, земські та народні ради ніхто не буде, Міністерство внутрішніх справ має тільки зробити декілька поправок до існуючого виборчого закону. Ф.Лизогуб запевняв, що ця реформа буде зроблена до часу закінчення терміну повноважень теперішніх органів самоврядування й хвилюватися міській думі нинішнього скликання не варто. Майже відразу Міністерство внутрішніх справ на основі наказу про ревізію органів місцевого самоврядування постановило провести ревізію Київської міської управи. У склад ревізорів міністерство призначило правих гласних міської думи проф. М.Богаєвського та В.Іозефі, градоначальника Ханукова, бухгалтера київського синдикату С.Спіцина [30, с.3]. Вона розпочала свою роботу 23 липня 1918 р. [31, с.3].

Вже 6 вересня 1918 р. на засіданні думи одним з питань, які виносилися на порядок денний, було питання про відставку всього складу управи. Заступник міського голови А.Гінзбург зазначав, що ця заява не є одноразовою та вказував на тиск з боку градоначальника й уряду на органи місцевого самоврядування. Більшість доповідачів різко критикували відношення уряду до міських самоврядувань. Зрештою ця критика привела до прийняття резолюції, яка рішуче засуджує адміністративні обмеження діяльності міських самоврядувань. Втручання ревізійної комісії в справи міської думи на засіданні було визнано як обмеження діяльності, що завдає значної шкоди міському господарству [44, с.2]. Це питання переносилось з засідання на засідання й згодом міська управа оприлюднила в міській пресі "*докладну записку*" [8, арк.163], де пояснювала своє подання у відставку відвертим втручанням уряду та частими арештами гласних [35, с.17], а звинувачення у бездіяльності було не чим іншим, як передвиборчою кампанією [45, с.1].

2 жовтня 1918 р. гетьман затвердив новий закон про міське самоврядування, який, набувши чинності, припиняв повноваження міських дум [25, с.3]. Діячі міської управи, до обрання управ нового складу, мали виконувати свої обов'язки й могли бути доповнені по призначенням міністра внутрішніх справ, на них покладалися функції міських дум, з тим, щоб постанови їхні замість дум затверджувались міським отаманом, або губерніальним старостою [46, с.3]. Однак зі створенням 8 жовтня 1918 р. урядової Комісії з питань справ міського управління та господарства м.Київ так званої Малої думи [47, с.4], яку очолив колишній міський голова І.Дьяков, існування міської управи стало недоцільним і їй "*дозволили*" піти у відставку. Очевидно тогочасний партійний склад думи та управи в цілому не влаштовував гетьмана й після тривалих ревізій Київська міська дума та управа були розпущені й призначено нові вибори. За новим законом голові урядової комісії надавалися всі права міського голови. Діяльність даної комісії мала б припинитися після обрання міської управи міською думою нового скликання [48, с.4].

Створені "*Тимчасові правила про вибори до міських дум*", які в серпні були затверджені Радою Міністрів, а 23 вересня - гетьманом П.Скоропадським, визначили вибори на грудень 1918 р. за старим російським зразком - на основі майнового цензу. Вже 28 жовтня відбулося перше засідання комісії по виборах Київської міської думи. 1 грудня (18 листопада) 1918 р. в місцевій пресі з'явилося повідомлення про те, що термін оприлюднення списків виборців продовжено до 21 грудня, а вибори переносились на 1919 р. і мали відбутися з 26 січня до 2 лютого 1919 р. [4, с.1]. Проте

під військовим тиском Директорії 14 грудня 1918 р. гетьман П.Скоропадський відмовився від влади й питання перевиборів міської думи стало менш актуальним. Важливим є те, що гетьманський уряд не залишив місто без управління під час військового наступу. На останньому засіданні Ради Міністрів було прийнято постанову: *“Совет министров в интересах охранения города и спокойствия в городе Киеве и защиты интересов граждан, постановил: восстановить действия распуценной киевской городской думы, городской управы, передав им управления городом и киевским градоначальством. Настоящее постановление вводится в действие с момента принятия”* [25, с.1]. Відразу ж було скликано екстрену нараду Урядової комісії з питань міського управління та господарства м.Київ. Після обміну думками щодо постанови Ради Міністрів від 14 грудня про передачу влади демократичній міській думі комісія постановила скласти з себе повноваження по управлінню міським господарством та передати зазначену постанову присутнім представникам міської думи: Є.Рябцову, В.Дрелінгу та К.Сухових [25, с.2].

В Києві влада перейшла до демократично обраної міської думи та управи на чолі з міським головою Є.Рябцовим: *“Управа 14 декабря, согласно постановлению Думы, вступила в исполнение своих прежних обязанностей”* [8, арк.162]. Оскільки у відставку подали тільки члени управи, а думу не було розпущено, переобрали тільки управу, а склад думи залишався незмінним з липня 1917 р. Міська управа була переобрана на засіданні міської думи лише 3 січня 1919 р. Окрім К.Загорського, Ф.Кржижановського, Ф.Матушевського та М.Іоселечива всі входили до попереднього складу управи. На цьому ж засіданні міський голова Є.Рябцов підкреслив, що термін повноважень теперішнього складу думи закінчується 1 січня 1919 р. [25, с.3] і головним завданням визначили якнайшвидше проведення нових виборів до міської думи задля перевірки діяльності нинішнього складу. Зважаючи на політичну ситуацію для міських жителів відновлення життєдіяльності міста, налагодження міського господарства було значно важливішим, аніж проведення чергових виборів. Тому таку ініціативу підтримали пасивно.

16 грудня 1918 р. комендантом Є.Коновальцем було видано наказ №6, 4-й пункт якого проголошував: *“Организациям общественного самоуправления исполнять в дальнейшем лишь свою техническую работу”*, а в розмові з міським головою Є.Рябцовим Є.Коновалець запропонував, щоб дума до в'їзду Директорії (21 грудня 1918 р.) не займалась обговоренням політичних питань. Для міської думи таке обмеження компетенції органів самоуправління було нечуваним. Для обговорення становища, що склалося, голова думи В.Дрелінг скликав сеньйорен-конвент, який одногосно постановив, що скликання в таких умовах міської думи неможливе, відновлення діяльності думи перенести до встановлення порядку в місті, а до того часу щоденно збирати сеньйорен-конвент [34, с.35]. Під час зустрічі з міським головою та головою думи В.Винниченко запевняв, що міська дума *“может быть спокойна в том отношении, что ее компетенции не будут нарушены, что она свободно может обсуждать все политические вопросы за исключением двух - о самостоятельности Укр. государства и о федерации, которые являются запретными вообще, а не для одной только Думы”* [34, с.35]. За таких умов міська дума відновила свою діяльність після півторамісячного розпуску.

1 лютого ввечері до міської управи надійшли відомості про те, що становище під Броварами військ Директорії погіршувалося і що Київ доведеться залишити. Наступного дня комісаром Є.Коновальцем було передано міському голові письмовий наказ про передачу у відання міського самоуправління міліції, а разом з тим охорону

в'язниці, телефонної станції, державного банку, казначейства та інших установ [34, с.47]. Відразу після вступу 6 лютого більшовицьких військ у Київ відбулося засідання Ради робітничих депутатів, на якому був обраний новий склад її виконкому. Його головою став А.Бубнов, а секретарем - С.Косіор [35, с.138]. Терміново були проведені вибори до Київської ради, які проходили тільки на зборах робітників відкритим голосуванням за умови присутності на них не менше двох третин від загальної кількості працюючих. Участь у них взяли лише представники тих партій, які заявили про свою підтримку радянської влади. Зрозуміло, що ситуація повністю контролювалася більшовиками. Секретарями ради обрали С.Косіора і представника лівих есерів (боротьбистів) А.Любченка.

25 лютого 1919 р. в Києві відкрився губернський з'їзд рад, де комуністи вже мали більшість - 99 делегатів з 161. Очолив губвиконком А.Бубнов. На той час виконкомом міської ради були вже здійснені "революційні" перетворення щодо головних засад міського самоврядування - розпущена міська дума, суд, закрито опозиційні газети [40, с.1]. Водночас 10 лютого було створено київський раднаргосп, на який покладалась функція налагодження міського господарства. 8 лютого 1919 р. в місцевій пресі з'явилися повідомлення про постанову виконкому про розпуск думи та тимчасове збереження міської управи та думських комісій для налагодження міського господарства [1, с.4] та про створення колегії у справах міського господарства, яку очолив Алгасов. Однак з розпуском міської думи міській управі було неможливо надати функції якого-небудь виконавчого органу, зокрема при колегії міського відділу. Тому міська управа залишилась діяти тільки для планомірної передачі всіх справ радянським установам. Заради налагодження систематичного управління міським господарством управа вимагала негайної передачі у відання виконавчого комітету всіх справ самоуправління як від міської управи, так і від окремих членів управи [33, с.66]. Поступове часткове прийняття справ багаточисельними органами управління, невизначеність їх компетенції, не могло позитивно впливати на хід справ міського господарства. В березні 1919 р. ще згадується міська управа, яка своєю постановою намагалась досягти в воєнному комісаріаті звільнення від призову для ветеринарів [36, с.2].

Часті зміни влади в Україні викликали бажання зміни адміністративної влади на місцях. Як правило, кожен новий уряд прагнув провести нові вибори до органів місцевого самоврядування. Тільки в лютому 1918 р. зі вступом до Києва більшовиків склад Київської міської думи та управи, попри безпідставні чутки про розпуск міської думи, що швидко ширились містом, залишився незмінним [42, с.4].

Із вступом 31 серпня 1919 р. у Київ військ генерала А.Денікіна ситуація не змінилась. Хоча міська дума була відновлена, знову постало питання про проведення нових міських виборів. Відповідно до Тимчасового положення про вибори міських гласних питання про вибори знову стало на порядку денному. Дане положення мало діяти до видання закону про вибори тим законодавчим органом, який буде утворений в загальноросійському масштабі. Видане положення залишило в силі основні засади виборів до міських дум, які були оголошені Тимчасовим урядом, а саме - загальне, рівне, пряме та таємне виборче право. До Тимчасового положення про виборчі права громадян порівняно з законом Тимчасового уряду внесені три головні поправки: збільшено віковий ценз до 25 років (було 20 років), встановлено ценз осілості - 2 роки (в законі Тимчасового уряду цензу осілості не було) та позбавлено виборчих прав осіб, які перебували на військовій службі в армії або на флоті (останнє мотивувалося тим, що військові люди повинні бути поза політикою) [13, с.2]. У зв'язку з хитким становищем Денікіна в Києві дата проведення виборів не була визначена остаточно.

Надалі до нових виборів міської думи за новим положенням про вибори діяли “правила об упрощенном, по исключительным обстоятельствам военного времени, управлении гор. хозяйством”. Згідно з цими правилами, всі обов’язки, які мали міська дума і управа, відтепер поклалися на міську управу до моменту обрання нового складу думи.

Крім того, при губернаторові було створено Раду у справах місцевого господарства. До її складу увійшли: голова - губернатор, члени - віце-губернатор, керуючий казенною платою, прокурор окружного суду, голова губернської земської управи, міський голова губернського міста, голова відділу у справах місцевого господарства при губернському управлінні, п’ять членів від земства та міст і два члени з місцевих діячів за запрошенням губернатора.

Суперництвом між командуванням УНР та денікінцями скористались більшовики, які активно просувалися на Київ. Результатом стало взяття ними міста 16 грудня 1919 р. Із встановленням радянської влади в Києві питання подальшої долі міської думи було вирішено подібним чином, що й на початку року - міська дума та управа були розпущені.

Отже, часті, здебільшого досить кардинальні, зміни влади в Києві протягом 1917-1920 революційних років стали на заваді формуванню сталої та ефективної системи міського самоврядування. Діяльність Київської міської думи мала уривчастий характер - короткі періоди її діяльності за Центральної Ради, Директорії та режиму Денікіна чергувалися з місяцями припинення її повноважень за часів гетьманату Скоропадського та з приходом більшовиків в 1919 р., що й зумовило її подальшу долю. Безлад при зміні влади та політичних “вивісок” поступово призвів до кризи міського самоуправління і, як наслідок, міського господарства.

1. Боротьба. - 1919. - 9 лютого. - №2. - С.4.

2. Бош Е. Год войны. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. До немецкой оккупации / Е.Бош. - М.; Л.: Государственное издательство, 1925. - 273 с.

3. Вестник Временного Правительства. - 1917. - 5 марта.

4. Голос Киева. - 1918. - 1 декабря (18 ноября). - № 189.

5. Городовое положение 11 июня 1892 года с относящимся к нему узаконеннями, судебными и правительственным разъяснениями / Сост. М.И.Мьш. - 4-е изд., доп. и исправ. - СПб., 1899. - 942 с.

6. Городовое положение 1870 г. - СПб.; М., 1917.

7. Державний архів м.Київ (далі - ДАК), ф.163, оп.31, спр.322.

8. ДАК, ф.163, оп.39, спр.528.

9. Делімарський Р.С. Київське самоврядування: уроки ХХ-го ст. / Р.С.Делімарський. - К.: Науковий світ, 2000. - 19 с.

10. Известия Киевского Совета рабочих депутатов. - 1917. - 21 июля.

11. Известия Исполнительного Комитета Киевского Совета объединенных общественных организаций. - 1917. - 3 августа. - №49.

12. История Киева: в 3-х т., 4-х кн. / АН УССР, Ин-т истории; Гл. редкол.: Ю.Ю.Кондуфор (гл. ред.), И.И.Артеменко, В.А.Згурский и др. - К.: Наук. думка, 1982-1986. - Т.3. - Кн.1. / Редкол. тома: Н.И.Супруненко (отв. ред.), С.В.Кульчицкий, А.В.Лихолат и др. - 1985. - 496 с.

13. Киевская жизнь. - 1919. - 27 августа (9 сентября).

14. Киевская мысль - 1917. - 9 июня. - №142.

15. Киевская мысль - 1917. - 3 июня. - №137.

16. Киевская мысль - 1917. - 7 мая. - №116.

17. Киевская мысль. - 1917. - 11 мая. - №119.

18. Киевская мысль. - 1917. - 12 апреля. - №96.

19. Киевская мысль. - 1917. - 13 июня. - №145.

20. Киевская мысль. - 1917. - 2 мая. - №111.

21. Киевская мысль. - 1917. - 20 мая. - №126.

22. Киевская мысль. - 1917. - 23 апреля. - №103.

23. Киевская мысль. - 1917. - 6 мая. - №115.

24. Киевская мисль. - 1917. - 13 августа. - №197.

25. Киевская мысль. - 1918. - 15 (2) декабря. - №240
26. Киевские городские известия. - 1917. - Август. - №8.
27. Киевские городские известия. - 1918. - 10 мая (27 апреля). - №11.
28. Киевские городские известия. - 1918. - 13 января. - №1.
29. Киевские городские известия. - 1918. - 16 марта. - №2-6.
30. Киевские городские известия. - 1918. - 18 липня. - №320.
31. Киевские городские известия. - 1918. - 23 липня. - №324.
32. Киевские городские известия. - 1918. - 27 (14) марта. - №7.
33. Киевские городские известия. - 1919. - 1 марта. - №3-4.
34. Киевские городские известия. - 1919. - 1 февраля - №1-2
35. Киевщина в годы гражданской войны и иностранной интервенции (1918-1920): Сборник документов. - К.: Государственное издательство политической литературы УССР, 1962. - 537 с.
36. Комунар. - 1919. - 17 марта. - №18.
37. *Майоров М.* З історії революційної боротьби на Україні 1914-1919 / М.Майоров. - К.: Державне видавництво України, 1928. - 79 с.
38. Нова рада. - 1918. - 19 (6) лютого. - №15.
39. Новый закон о выборах в Городские думы. - К.: Изд. комиссии по сост. избирательных списков при Киевской гор. управе, 1917. - 8 с.
40. Последние Известия. - 1919. - 6 февраля. - №3.
41. Последние новости (утренние). - 1918. - 14 (1) февраля. - №4888.
42. Последние новости. - 1918. - 16 (3) февраля. - №4892.
43. Робітничка газета. - 1917. - 16 квітня. - №14.
44. Робітничка газета. - 1918. - 23 вересня. - №374.
45. Робітничка газета. - 1918. - 5 жовтня. - №383.
46. Робітничка газета. - 8 вересня. - №363.
47. Слово. - 1918. - 3 ноября. - Ч.29.
48. Слово. - 1918. - 3 октября. - №3.
49. *Спектор Э.А.* Временные правила о производстве выборов гласных городских дум и муниципальные задачи демократии / Э.А.Спектор. - К.: Свобода, 1917. - 16 с.
50. *Терещенко Ю.І.* Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки жовтневої революції / Ю.І.Терещенко. - К.: Наукова думка, 1974. - 143 с.
51. Трудовая газета. - 1917. - 10 серпня.
52. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2-х т. - Т.1. - К.: Наукова думка, 1996. - 591 с.

Ивашенко Я.И. Влияние революционных событий 1917-1919 гг. на функционирование Киевской городской думы

В статье на базе архивных документов и материалов периодических изданий того времени раскрывается положение Киевской городской думы в период Украинской революции 1917-1919 гг.

Ivaschenko Y.I. Influence of the events of 1917-1919 on the activity of the Kiev municipal дума

The article based on archival documents and materials of contemporary periodicals reveals the position of the Kiev municipal дума during the Ukrainian revolution 1917-1919.

ДАНИЛЕНКО О.В.

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКОГО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА У 1920-х РОКАХ

Стаття присвячена вивченню міжнародних контактів українського Червоного Хреста в 1920-х років.

Проблема створення та діяльності Українського Товариства Червоного Хреста (УЧХ) залишається недостатньо висвітленою в історіографії історії України та міжнародних відносин, тому що радянське політичне керівництво офіційно не оформило юридичного статусу УЧХ як члена Міжнародного Червоного Хреста (МЧХ). Історики вивчали соціально-економічні наслідки Першої світової війни, голоду 1921-1923 рр., але уникали належного дослідження гуманітарної місії УЧХ на теренах Європи та України. В історіографії фактично відсутні дисертаційні та монографічні дослідження з історії УЧХ, особливо його участі в царині міжнародної санітарно-медичної допомоги полоненим, інтернованим, біженцям тощо.

Організаційне оформлення УЧХ відбулося у квітні 1918 р., а наступні роки вирізнялися піднесеннями та спадами його функціональної активності, яка залежала від політичних обставин та санітарно-епідеміологічної ситуації в районах стихійного лиха, військових дій, різних кліматичних аномалій. Збереглися звіти про роботу УЧХ за 1923/24 та 1925/26 рр., проте у них дуже мало інформації про міжнародну діяльність товариства, тому для її вивчення необхідно залучати архівні документи і матеріали, періодичну пресу, опубліковані джерела, фахові видання. Спираючись на них, маємо показати фактичне представництво УЧХ на міжнародній арені, його роль і місце у міжнародних гуманітарних акціях соціальної допомоги, стосунки з МЧХ та іноземними громадськими організаціями, що діяли в Україні, виявити активних діячів українського радянського “червонохресного руху”, закордонне представництво та основні періоди діяльності. Для науково-історичного дослідження важливо максимально вичерпно відтворити події і явища, показати динаміку їхніх взаємовпливів, причинно-наслідкових зв'язків, хронологію діяльності, з'ясувати основні періоди становлення та розвитку УЧХ, спільні і відмінні організаційно-функціональні ознаки у контексті розвитку міжнародного благодійного руху.

Перше п'ятиріччя діяльності УЧХ, яке припало на 1918-1923 рр., виявилось найбільш інтенсивним, конструктивним і впливовим. В архівних фондах вдалося розшукати один з перших документів про історію становлення УЧХ - доповідну записку “5 років праці Українського Червоного Хреста”, автором якої був член Головної Управи УЧХ лікар І.І.Холодний. Вона написана восени 1923 р., але висвітлює роботу товариства за роки війни та голоду. “В 1918 році, - наголошував І.Холодний, - робота його, головним чином, йшла по обслуговуванню великих мас полонених, які неорганізованим потоком йшли через Україну з Австрії і Німеччини, полонених, які верталися до Австрії і Німеччини і біженців, яких війна зогнала з їх осель, і які, після кінця її, верталися на Волинь, Галичину і в Польщу” [10, ф.283, оп.1, спр.75, арк.72].

Протягом 1919-1920 рр. УЧХ переймався створенням санаторно-лікарняних пунктів для подолання епідемії тифу, масового захворювання полонених на сухоти. Справді, у липні 1920 р., судячи з листа наркома охорони здоров'я УСРР М.Гуревича, УЧХ розгорнув мережу санаторно-курортних ліжок по губерніях [10, ф.342, оп.1,

спр.81, арк.17], а заступник голови І.Холодний перебував за кордоном у справах військовополонених. На його квартирі у Києві по вул. Володимирській, 79 чекісти здійснили обшук, однак повернули вилучені речі. 30 грудня 1920 р. УЧХ просило Народний комісаріат охорони здоров'я УСРР відрядити до Німеччини місію у складі 10 осіб (професор І.І.Файншмітт, доктори Г.Р.Рубінштейн, Е.Л.Скловський та інші) на чолі з І.Холодним з метою вивчення санаторно-курортної та санітарно-медичної справи.

У "Бюлетені" УЧХ за 1923 р. опубліковано коротку інформацію про обставини створення товариства. Зокрема, там зазначалося, що УЧХ мав великий архів з історії п'ятирічної діяльності, особливо про "...зв'язок із закордонними червонохресними організаціями у 1919-1920 рр." [9, с.20]. У 1921 р. правління УЧХ переїхало до Харкова і активно зайнялося створенням громадських харчових пунктів для голодуючого населення південних губерній України, тісно співпрацюючи з міжнародними місіями. "Деякі чужоземні організації допомоги, побачивши ретельність роботи, організаційні можливості і дешевість його апарату, - наголошував І.Холодний, - відкинули первісну думку мати свій апарат на периферії і цю роботу також передали Українському Червоному Хрестові. В ідальнях, які було організовано Українським Червоним Хрестом з Місією Нансена і з Міжнародною спілкою допомоги дітям було нагородовано близько 300 тис. чоловік. Кількість виданих обідів досягла 6 000 000" [10, ф.283, оп.1, спр.75, арк.73].

11 лютого 1922 р. Запорізький губвиконком інформував Центральну Комісію допомоги дітям при ВУЦВК про відкриття УЧХ громадської їдальні, а реальна допомога зарубіжних організацій почала надходити весною 1922 р., хоча координація діяльності міжнародних та республіканських установ припала на липень 1922 р. [3, с.91, 129, 149, 152]. Так, у 1922 р. РНК УСРР в особі повноважного представника УЧХ при закордонних організаціях допомоги підписав з американською організацією "Форвардс" договір про відправку в Україну безмитних посилок. Домовленість діяла до 1 січня 1923 р., відколи уряд СРСР заборонив ввозити товари без мита, тому в Одесі затримали розвантаження американського судна з відповідним вантажем. Правління УЧХ просило ВУЦВК видати розпорядження про безмитну видачу посилок, оскільки пароплав було відправлено до появи відповідної урядової постанови [10, ф.1, оп.2, спр.1245, арк.34].

Катастрофічні соціальні наслідки голоду 1921-1923 рр. в Україні "стимулювали" діяльність міжнародних організацій - Американської Адміністрації Допомоги (АРА), "Джойнт", Міжнародної робітничої допомоги, Американської менонітської допомоги, місії Ф.Нансена, Міжнародної спілки допомоги дітям, "Вереліф". Вони мали безпосередні зв'язки з УЧХ, діяли через його структури та за його сприяння, а також з місцевими органами влади.

З другої половини 1922 р., коли руйнівні наслідки голоду стали очевидними, до України прибули місії Червоних Хрестів європейських країн. Так, починаючи з 15 грудня 1922 р., представники Шведського Червоного Хреста видавали щомісяця майже 137 тис. продовольчих пайків, завершивши гуманітарну акцію у квітні 1923 р.; Швейцарський Червоний Хрест з серпня 1922 р. до березня 1923 р. видав 510 тисяч пайків; Німецький Червоний Хрест організував тракторну оранку селянських ланів, передав два великих і два маленьких трактори, один автомобіль, розподілив медикаментів на 2696 крб. та насіння на 18 тис. крб. золотом; чехословацька місія Червоного Хреста видала 2,1 млн. пайків [3, с.191-193]. "В міжнародній сфері Український Червоний Хрест, - зазначав І.Холодний, аналізуючи його міжнародні зв'язки у 1922/23 р., - якого юридично ще не прийнято до міжнародної сім'ї Червоних

Хрестів, завдяки небажанням швейцарського уряду погодитись на підписання урядом УСРР Женевської конвенції, фактично з'являється вповні визнаною організацією. З самого початку свого існування він виступив в тісні ділові зносини з Міжнародним Комітетом Червоного Хреста в Женеві, який багато допомагав в його праці. Допомагав під час евакуації полонених з Туреччини, Австрії і Німеччини, куди посилалися спеціальні місії Українського Хреста, допомагав і в справі постачання ліками. Завдяки допомозі Міжнародного Комітету Червоного Хреста, Українхрестові пощастило привезти з-за кордону в 20-му році в часи найбільшого медикаментозного голоду 18 вагонів ліків і санмайна і в 22-му році знову декілька вагонів ліків. Міжнародним Червоним Хрестом, так само, як місією Нансена і Міжнародною спілкою допомоги дітям було зроблено широку допомогу і підтримку в роботі за кордоном в 22-му році для пропаганди ідеї допомоги голодним" [10, ф.283, оп.1, спр.75, арк.74]. Таким чином, УЧХ мав фактичні зв'язки з МЧХ, хоча Женевської конвенції 1864 та 1907 років не підписував, тобто не мав юридичного статусу члена міжнародного червонохрестного співтовариства.

В офіційному звіті УЧХ за 1923/24 р., опублікованому у 1925 р., також підкреслювалися безпосередні зв'язки української радянської установи з міжнародними організаціями. "Щодо зв'язку з національними хрестами закордоном, з Міжнародним Комітетом Червоного Хреста, а також з благодійними організаціями інших країн, - зазначалося у звіті, - то він, порівнюючи з 1922/23 р., з приводу закінчення голодної кампанії, дуже змінився й тепер переводиться головним чином Міжнародним Комітетом Червоного Хреста та Міжнародною спілкою допомоги дітям. Міжнародний Комітет, що офіційно не прийняв Українхрест до своїх членів, фактично рахується з нашою організацією, як з рівноправною іншим своїм дійсним членам" [1, с.3].

Визнаючи фактичне членство в МЧХ, представники УЧХ не приховували юридичної неповноцінності товариства. Співставлення двох документів, тобто довідки І.Холодного та офіційного звіту, засвідчує апогей соціально-організаційної активності УЧХ у роки "голодної кампанії" та її спад у 1923/24 р. "Із закордонних благодійних організацій за відчитний період, - підкреслювалося у звіті, - працювало на Україні дві - Міжнародна спілка допомоги дітям (МСДД) та Всесвітня єврейська організація допомоги (ВЕРЕЛІФ). Обидві вони працювали не самостійно, а через Українхрест - дотації давали дитячим установам. Українхрест в минулому році вступив до членів Міжнародної спілки допомоги дітям" [1, с.5]. На території Польщі, Німеччини, Чехословаччини діяли організації Червоного Хреста, засновані українськими політемігрантами - представниками УНР, військовими осередками С.Петлюри. Ставлення керівництва УЧХ до них було негативним. "Уповноважені Українхреста, - доповідав восени 1923 р. І.Холодний, - брали участь в трьох Міжнародних конференціях Червоного Хреста. Дякуючи авторитету, яким користується Український Червоний Хрест за кордоном, йому без великих труднощів пощастило зліквідувати цілу низку самозваних організацій, що працювали в головніших центрах Європи і Америки, які прикривалися ім'ям Українського Червоного Хреста і вели контрреволюційну роботу. Уповноважені Українхреста в Берліні, Римі і Лондоні користуються повним визнанням і успішно ведуть там роботу Українського Червоного Хреста" [10, ф.283, оп.1, спр.75, арк.74]. Міжнародні благодійні інституції прагнули мати справу з державними та громадськими організаціями УСРР, тому схилилися до співпраці з ними, а не емігрантськими установами.

Радянськими місіонерами УЧХ в європейських країнах, а також в Канаді та США, були так звані уповноважені, тобто офіційні представники. Від їх особистого авторитету

та впливу залежали міцність і тривалість міжнародних зв'язків. Головою правління УЧХ був П.Лінніченко, але питання міжнародного співробітництва постійно вирішував його заступник І.Холодний, якому доводилося тривалий час перебувати у закордонних відрядженнях. Саме він проводив перемовини з Ж.Дессоном - представником МСДД, яка діяла під патронатом МЧХ. Зокрема, 4 січня 1924 р. уповноважений міжнародної організації повідомив УЧХ про те, що транспортні витрати до 1 серпня 1923 р., "...коли функціонували Повноважні представництва УСРР при всіх закордонних організаціях допомоги, а згодом Центральна комісія боротьби з наслідками голоду", мала взяти на себе УЧХ [10, ф.283, оп.1, спр.75, арк.199].

31 серпня 1924 р. І.Холодний мав відпустку, тому просив правління, щоб закордонними справами займалася О.Г.Раковська [10, ф.283, оп.1, спр.75, арк.519] - дружина Х.Г.Раковського - професійного революціонера, колишнього голови РНК УСРР, радянського дипломата. (Вона розділила трагічну долю чоловіка у роки сталінського терору) [2, с.44, 250]. "3 числа наших представників закордоном за відчитний період, - зазначалося у звіті УЧХ за 1923/24 р., - енергійну діяльність розвернула лише тов. Раковська в Лондоні, що за цей час збрала до 20000 крб. і переслала їх до Головної Управи частково готівкою, а на другу частину купила всілякі ліки та медичну літературу" [10, ф.1, оп.3, спр.186, арк.3]. 9 липня 1926 р. президія Центрального комітету УЧХ просила О.Раковську надіслати вичерпну інформацію про діяльність Лондонського представництва, доручила І.Холодному готувати матеріали для МЧХ з метою міжнародного визнання Українського Червоного Хреста [10, ф.1, оп.3, спр.336, арк.119].

28 лютого 1927 р. ЦК Французького Червоного Хреста повідомив О.Раковську про те, що її обрано делегатом на Паризьку конференцію від товариств Червоного Хреста Азербайджану, Вірменії, Грузії, РСФРР, Білорусії, Туркменії, Узбекистану та України [10, ф.283, оп.1, спр.424, арк.35-39]. Представником УЧХ в Канаді та США була дружина І.Ю.Кулика - дипломата, уповноваженого Наркомзовнішторгу та НКзакордонсправ СРСР, публіциста, письменника. "Закордонна робота УЧХ зосереджувалась в Парижі, - наголошувалося у звіті за 1925/26 р., - і переводилась нашим уповноваженим т.Раковською. Діяльність її поширювалася і на Англію і почасти на Канаду, де була уповноваженим т.Кулик. Зв'язок з Міжнародним Комітетом та Всесвітнім товариством допомоги дітям не переривався" [12, с.4]. Повноважним представником СРСР у Франції був тоді Х.Раковський, а його дружина займалася справами УЧХ.

Міжнародна діяльність УЧХ відбувалася переважно через співпрацю з громадськими організаціями західних країн, особливо з національними Червоними Хрестами, тобто де-факто відбулося його організаційно-функціональне визнання, а юридичне оформлення залежало від позиції ЦК МЧХ та політичного керівництва СРСР. Стосунки УЧХ з міжнародними організаціями у роки війни та голоду були конструктивними та оперативними, тому що українське товариство мало відносно самостійність, а з іншого боку - досить серйозними виявилися соціальні наслідки, зумовлені голодом. Необхідно було вирішувати конкретні проблеми, відклавши на перспективу міжнародні статутні формальності.

"Мирний період" роботи УЧХ, який за деякими оцінками припадає на 1926 р., тому що його структури займалися ліквідацією соціально-побутових наслідків недороду 1924 р., вирізнявся інтенсивністю та різноманітними формами співпраці з міжнародними інституціями. Водночас почали з'являтися ідеологічні моменти, які одночасно із загостренням політично-дипломатичних відносин між СРСР та

окремими європейськими країнами ускладнювали вступ УЧХ до МЧХ та інших гуманітарних місій. Наприклад, у 1924/25 р. УЧХ зібрав для Галичини 100 тис. крб. для придбання збіжжя, але Польща затримала його надходження, тому МЧХ та Польський Червоний Хрест зверталися до польського уряду з проханням пришвидшити розподіл зерна між селянськими господарствами. Гуманітарна допомога, яка надходила в Україну та від неї, завжди мала підтримку міжнародних організацій.

Ідеологізація УЧХ виявляла себе в організації різних кампаній, які відбувалися переважно в УСРР (проведення *“Тижня допомоги дітям”* тощо). Вона стосувалася також і організаційно-системних основ, про що свідчить лист голови ВУЦВК Г.І.Петровського до Катеринославського губвиконкому 1 липня 1924 р. *“Зважаючи на необхідність зміцнити та поглибити діяльність Українського Червоного Хреста, - наголошував він, - Президія ВУЦВКу в засіданні своєму від 22 травня 1924 р. ухвалила низку заходів, які для цього потрібні. Одночасно необхідно, аби ця організація дійсно уявляла собою осередок широкого пролетарського та незаможницького громадського руху, наслідком якого була б реальна допомога гуманітарній роботі радянських органів. Для цього необхідно, аби діяльність органів УЧХ знаходилась в повному порозумінні з радянськими органами”* [10, ф.1, оп.2, спр.2146, арк.1]. Нагляд за його діяльністю здійснював ВУЦВК через управління громадських організацій, а координацією оперативної роботи займався НКОЗдоров'я УСРР. 16 квітня 1925 р. комісія по кодифікації при НКЮстиції УСРР ухвалила статут УЧХ зі змінами, які свідчили про дотримання загальних принципів організації МЧХ, про зобов'язання надавати допомогу військовополоненим *“чужоземних держав”*, інтернованим громадянам. *“Товариство Українського Червоного Хреста, - наголошувалося в статуті, - засновано відповідно з Женевською конвенцією 1864 року та 1906 року і Гаазькою конвенцією 1907 року, постановами Міжнародних конференцій Червоного Хреста і керується законами та постановами уряду УСРР”* [10, ф.342, оп.2, спр.628, арк.29].

Держава не фінансувала діяльності УЧХ, але створювала законодавчу базу для різних відрахувань на його користь. Якщо у 1923 р. його членами були 1000, то у 1927 р. - близько 300 тис. осіб, а бюджет товариства збільшився з 1,2 млн. крб. у 1923/24 р. до 4 млн. крб. [4] Осередки УЧХ діяли в містах і селах України, виконуючи роботу по санітарно-побутовому облаштуванню, беручи участь в різних кампаніях, збираючи членські внески, які наповнювали фінансову касу товариств. Зокрема, бюджет УЧХ 1926 р. становив 10 млн., що значно більше від Італії, Франції та Польщі разом взятих, а в РСФРР - 8,1 млн., в США - 20 млн., в Японії - 18 млн. золотих франків [4].

УЧХ видавав власний *“Закордонний бюлетень”*, у якому друкувалися огляди червонохресного руху за кордоном, хроніка про діяльність МЧХ, МСДД, національних Червоних Хрестів, Уповноваженого радянського Червоного Хреста за кордоном [7]. Молдавська АСРР, яка входила до складу УСРР, також заснувала у 1925 р. Червоний Хрест, займаючись винятково санітарно-медичною допомогою населенню [11]. Доводилося купувати продовольство. Зокрема, станом на 5 жовтня 1926 р. борг УЧХ Повноваженому представництву Чехословаччини становив 2,4 млн. чеських крон [10, ф.283, оп.1, спр.424, арк.34].

На середину 1920-х років припадає відносно реформування міжнародних організацій Червоного Хреста та уніфікація роботи Червоних Хрестів союзних республік. Так, у 1925 р. та у 1927 р. відбулися перший і другий з'їзди комітетів УЧХ. Одночасно діяли Ліга товариств Червоних Хрестів та Міжнародний комітет Червоного Хреста, які займалися переважно санітарно-медичними справами, але конкурували один з одним. Точилися дискусії про необхідність їх об'єднання, навіть були

заплановані конференції в Берні (16 листопада 1926 р.) та в Парижі (4 травня 1927 р.), щоб заснувати Всесвітню Лігу Червоних Хрестів [10, ф.1, оп.3, спр.336, арк.120].

Стосунки між УЧХ та МЧХ, незважаючи на реорганізаційні проекти, продовжувалися. Наприклад, 2 лютого 1927 р. Міжнародний комітет Червоного Хреста просив виконком Спілки товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця подати статистичні матеріали про дитячу безпритульність в Україні, щоб координувати спільну допомогу [10, ф.283, оп.1, спр.424, арк.17]. Представники МЧХ та МСДД були запрошені на другий з'їзд комітетів УЧХ, робота якого відбулася 25 травня 1927 р. у Харкові. В Україні, судячи з відомчої статистики, яка була оголошена на з'їзді, діяло 662 осередки УЧХ, з них 503 сільських, а основним завданням їх роботи виявилось забезпечення *“медично-гуманітарною допомогою села”* та *“санітарного добробуту села”* [8]. Делегати з'їзду привітали представника МСДД М.Верліна, який брав участь в його роботі та навіть відвідав Куряжську колонію ім. М.Горького [10, ф.283, оп.1, спр.424, арк.40], де працював тоді відомий педагог А.С.Макаренко.

Промови, виголошені на з'їзді керівництвом УЧХ та ВУЦВК, свідчили про наявність організаційно-функціональних відмінностей між УЧХ та МЧХ. *“Поруч того, як організації Червоного Хреста на Заході втягували до своєї роботи молодь, - говорив голова президії УЧХ П.Лінніченко, - маючи на меті відвести її увагу від революційного руху, в той час радянський Червоний Хрест навчає її гігієнічним звичкам та виховує з них громадських робітників”* [6]. Секретар ВУЦВК А.Буценко використовував терміни і висловлювання, які свідчили про загострення міждержавних стосунків. *“Наше завдання, - зазначав він, - довести справжні завдання червонохресним організаціям Німеччини, Англії та Франції, щоб вони не допомагали військовим готуванням капіталістичних держав до нової світової різанини”* [5]. Він згадав також про європейських соціал-демократів, які застосовували до зовнішньої політики СРСР термін *“червоний імперіалізм”*, критикував угодовську позицію окремих національних Червоних Хрестів. *“Коли червонохресна організація допомагала найбільшим українцям, що перебувають по той бік кордону Польщі, Галичини та Буковини, - продовжував він, - то ми не стільки не бачили допомоги з боку польської червонохресної організації, а навіть вороже відношення”* [5]. Політично-ідеологічні оцінки діяльності окремих міжнародних організацій з боку радянського керівництва не були випадковими, оскільки Український Червоний Хрест дійсно виявився *“червоним”*.

В газетах почали друкувати статті, автори яких доводили відмінність між організаційними принципами діяльності УЧХ та МЧХ. Зокрема, К.Гордієвич, який часто писав про роботу УЧХ, висловив на сторінках *“Вістей”* наступну думку: *“На цілком інших принципах збудовано червонохресні організації в СРСР. Взавши за основу Женевську конвенцію, радянські червонохресні організації, як громадська частина класу робітництва та її спілника - селянства, що панують в нашій країні, в усій своїй діяльності, починаючи з організаційних форм та принципів і закінчуючи практичними методами роботи, керуються класовим принципом і прагнуть не “виявляти милосердя”, а допомагати державі боротися з соціальними болячками пролетаріату та селянства в цілому”* [4]. Його позиція базувалася на ідеологічних засадах пролетарського інтернаціоналізму, а загалом демонструвала класові, а не цивілізаційні підходи до роботи товариств Червоного Хреста.

Таким чином, проаналізувавши архівні документи та періодичну пресу тих років, можна говорити про наявність двох етапів діяльності Українського Червоного Хреста, які вирізняються інтенсивністю оперативних міжнародних зв'язків, формами і методами роботи. Перший охоплює 1918-1923 рр., коли було засновано товариство,

а об'єктом надання соціальної допомоги стали військовополонені, біженці, інтерновані, безпритульні діти та сільське населення голодуючих південних губерній в УСРР. Саме протягом цих років відбулося фактичне визнання УЧХ з боку міжнародних громадських організацій (АРА, "Джойнт", місія Ф.Нансена тощо) та МЧХ і його асоційованих членів - товариств Червоного Хреста Німеччини, Швейцарії, Швеції, Данії, Англії, Чехословаччини, Польщі.

Другий етап припадає на 1924-1929 рр., характерною ознакою якого стало звуження безпосередніх оперативних контактів УЧХ з національними товариствами Червоного Хреста європейських країн на території УСРР, повернення багатьох місій на батьківщину, зосередження на внутрішніх санітарно-медичних проблемах. УЧХ підтримував міжнародні зв'язки через власних уповноважених у Франції, Англії, Канаді, заявляв про готовність юридичного оформлення членства у МЧХ.

Серед причин, які перешкоджали офіційному підписанню Женевської конвенції та інших міжнародних актів, була позиція окремих лідерів європейських країн, чиновників Міжнародного комітету МЧХ та виразна ідеологізація роботи радянської системи товариств Червоного Хреста, її уніфікація та концентрація управлінських структур у виконкомі Спілки Червоних Хрестів та Півмісяців СРСР. Статут і Положення про УЧХ визнавали принципи Женевської конвенції 1864 р. та наступних міжнародних конференцій в галузі червонохресного руху, тобто дотримання відповідних норм поведінки з військовополоненими "ворожих армій" тощо. Друга половина 1920-х років виявилася менш активною в роботі УЧХ порівняно з попередніми роками, що загалом було характерним явищем і для міжнародних організацій.

-
1. Відчит Товариства Українського Червоного Хреста за 1923/24 рік. - Х.: Видання Головної Управи, 1925.
 2. Волковинський В.М. Християн Раковський. Політичний портрет / В.М.Волковинський, С.В.Кульчицький. - К., 1990.
 3. Голод 1921-1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. - К., 1993.
 4. Гордієвич К. Червоний Хрест // Вісті ВУЦВКу. - 1927. - 12 липня.
 5. Другий Всеукраїнський з'їзд "Червоного Хреста" // Вісті. - 1927. - 26 травня.
 6. Другий Всеукраїнський з'їзд Червоного Хреста // Вісті. - 1927. - 27 травня.
 7. Закордонний Бюлетень ЦК Червоного Хреста УСРР. - 1927. - №1-2(15 квітня - 1 травня).
 8. І.В. Діяльність Українського Червоного Хреста // Вісті ВУЦВКу. - 1927. - 26 травня.
 9. Історія Українхреста // Бюлетень. - 1923. - №1-2.
 10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
 11. Червоний Хрест на Молдавії // Вісті ВУЦВКу. - 1927. - 18 липня.
 12. Червоний Хрест. Звіт про діяльність за 1925-26 рік. - Х.: Видання ЦК Ч.Х. УСРР, 1927.

Даниленко А.В. Международные связи Украинского Красного Креста в 1920-х годах

Стаття посвящена изучению международных контактов украинского Красного Креста в 1920-х годов.

Danylenko O.V. International communication of Ukrainian Red Cross in 1920-th
The article deals with questions of international communication of Ukrainian Red Cross in 1920-th.

Отримано 24.10.2011

КЛИМЕНКО В.А.

МІСЬКІ РАДИ СУМЩИНИ У 20-30-х РОКАХ ХХ ст.

На прикладі діяльності міських рад Сумщини аналізується процес державного будівництва в Україні у період становлення партійної диктатури.

Протягом багатьох десятиліть однією з форм діяльності радянської влади вважалася робота сільських та міських рад як органів місцевого управління. Однак, якщо на початку ХХ ст., в роки першої буржуазно-демократичної революції ради, народжені з ініціативи мас, могли відігравати досить активну роль, то з початку 20-х років, коли в Україні була встановлена влада більшовиків, ради фактично перестають бути індикаторами соціальної активності народу. Основною причиною цього став жорсткий контроль з боку партапарату, який здійснювався, починаючи з виборів кандидатів у депутати і закінчуючи самою діяльністю рад.

Питанням діяльності рад в радянський період присвячувалася велика кількість досліджень. Але оцінки цієї діяльності були однозначно позитивними. З 1990-х років, незважаючи на певний спад інтересу дослідників до цієї тематики, з'являються праці, автори яких намагаються дати об'єктивну оцінку діяльності рад в Україні [1]. Однак діяльність регіональних міських рад ще залишається недостатньо дослідженою. Отже, здобутий історичний досвід діяльності рад як позитивний, так і негативний, є важливою віхою нашої історії і заслуговує на увагу дослідників. Тому завданням даної роботи є висвітлення основних напрямків діяльності міських рад Сумщини в роки становлення тоталітарного режиму в Україні.

Міські ради почали створюватись на Сумщині згідно з постановою Ради народних комісарів України від 8 лютого 1919 р. [2]. Перші дані про діяльність міських рад на Слобожанщині відносяться до початку 20-х років. Так, в м.Лебедин Харківської губернії у 1922 р. існували ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, в складі яких діяли три секції: комунального господарства, народної освіти й охорони здоров'я та соціального забезпечення [3]. Лебединська міськрада була підпорядкована, як свідчать документи, повітовому виконкому та його президії [4]. Подібна структура рад існувала і в інших містах краю.

В кінці 1925 р. ВЦВК увів нове *“Положення про міські ради”* [5], де визначалися повноваження і зміст роботи міських рад, порядок їх виборів тощо. Документи свідчать, що в цей період міські ради все ще не чітко визначились функціонально і структурно. Так, функції виконавчих комітетів виконували повітові виконкоми [6], які формально підпорядковувались радам.

Прийняте у 1927 р. *“Положення про міські ради”* дещо врегулювало цю ситуацію. Розширились повноваження рад, до їх компетенції стали входити такі напрямки діяльності, як комунальне господарство, фінансово-податкова діяльність міст, кооперативна, народної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, адміністративна, військово-міліцейська та ін. [7]. Наприклад, протоколи засідань міськради м.Ромни (1927/28 рр.) свідчать, що значна увага приділялась питанням благоустрою міста, а особливо діяльності адміністративно-міліцейської секції ради. З протоколів засідань ради видно, що у 1927/28 рр. злочинність в місті дещо

збільшилась (433 випадки зареєстрованих злочинів) [8]. Причому по кваліфікації злочини поділялись на наступні:

- контрреволюційні - 0,8%;
- проти порядку управління - 18%;
- службові - 26%;
- господарські - 2%;
- проти особистості - 29%;
- майнові - 24,2% [9].

Привертає увагу соціальний стан засуджених: близько 70% - незаможні групи населення, 15% - середняки і т.ін. [10]. Отже, хоча робітничо-селянська влада, як декларувалось офіційно, спиралася на незаможні верстви населення, саме серед цієї категорії спостерігалось найбільше правопорушень.

Проте, незважаючи на всі постанови, міськради все ж не мали реальної влади в суспільстві, оскільки вся їх діяльність підпорядковувалась партапарату. Депутати рад в основному констатували й аналізували факти, виконували розпорядження, але реально впливати на ситуацію в містах не могли.

Таке становище не могло не викликати незадоволення серед представників рад. Наприклад, протоколи засідань Конотопської міськради свідчать про вимоги депутатів розширити права міськрад: *“Ми зараз спостерігаємо такі моменти, - йшлося у протоколі наради представників міськради, окрпарткому, профспілок, - коли окружком “затушовує” роботу міськради, майже цілком виконує роботу по місту”* [11]. Деякі депутати підкреслювали, що права міськрад навіть менші, ніж права сільрад [12].

У вересні 1930 р. була прийнята постанова *“Про ліквідацію округів і перехід на двохступеневу систему управління”* [13]. З цього часу міськради отримали деяку самостійність, звільнившись з-під опіки виконкомів. Тепер діяльність міськрад стала активнішою, охопивши різні сфери життя. До тих, що існували раніше, додалися промисловість, праця, сільське господарство.

Початок 30-х років характеризувався зміною курсу, початком репресій, так званих *“чисток”*. Міськради, виконуючи вказівки партапарату, розпочали кампанію *“чисток радапарату”*. Так, в одній з доповідей на засіданні міськради м.Конотоп засвідчувалась необхідність *“вжити всіх заходів для популяризації чистки. Необхідно виділити в міськраді комісію по підготовці до чистки радапарату”* [14]. Отже, незважаючи на деяке розширення функцій, міськради продовжували слухняно виконувати вказівки центру.

Особливим періодом в нашій історії стали роки Голодомору 1932-1933 рр. Оскільки діяльність міськрад, як і раніше, залежала від політики партії, депутатів рад залучали до бригад, які контролювали збір зерна, складали списки тих, хто *“ухилявся”* від здачі зерна, брали участь у виявленні прихованих запасів зерна, працювали в комісіях, які займались арештом і виселенням до Сибіру.

Але, незважаючи на репресивну політику уряду, як зазначають деякі дослідження [15], серед депутатів рад спостерігались вияви стихійного протесту. Частина відмовлялась від участі в комісіях з вилучення продуктів у селян; існували навіть листи-протести до вищих інстанцій, підписані працівниками рад. Та, незважаючи на ці виступи, керівництво рад в цілому залишалось слухняним владі.

Конституції СРСР (1936 р.) і УРСР (1937 р.) визначили функції рад. З цього часу вони отримали нову назву - ради депутатів трудящих. Внутрішніми органами рад стали постійні комісії по основним галузям господарства. Виконкоми

визначались як розпорядчі і виконавчі органи рад. Вони підпорядковувались радам, які їх обрали, і виконкомам вищих рад.

Однак в умовах тоталітарного режиму, коли порушувались всі демократичні принципи, це означало жорстке підпорядкування міськрад вищим органам влади, насамперед (неофіційно) партійним.

Одним із важливих напрямків діяльності рад, крім раніше згаданих, була діяльність соціальних служб. Аналіз протоколів засідань міськрад свідчить, що в регіоні був досить великий відсоток безпритульних [16]. Наприклад, в містах Ромни, Конотоп, Охтирка, Лебедин та ін.

Цікавими виявились дані про діяльність секцій з охорони здоров'я. Навіть за офіційними даними кількість хворих на такі хвороби, як туберкульоз, сифіліс складала, наприклад, по м.Ромни відповідно 260 і 42 чоловік на 1000 жителів [17]. Звіти секцій народної освіти міськради свідчать про увагу до проблеми неграмотності та досить складну ситуацію щодо стану здоров'я школярів. Наприклад, серед дітей дошкільного віку виявлено: схильність до захворювання туберкульозом у 80%; функціональних порушень серцевої діяльності - у 29%. [18].

Важливим напрямком роботи міськрад було вирішення житлової проблеми. На пленумах рад, починаючи з кінця 20-х років, постійно розглядалися питання про житлове будівництво. Але, оскільки коштів на це виділялось мало, то житлове будівництво велось дуже повільно. У 30-ті роки в регіоні були спроби розвитку житлової кооперації, хоча основна увага зверталась на будівництво приватного сектору [19] та збір податків з нього.

Діяльність міськрад щодо втілення в життя завдань індустріалізації в регіоні також заслуговує серйозного аналізу. Привертає увагу низка постанов рад про хід позик індустріалізації [20]. Така увага до цього питання свідчить про те, що воно перебувало під постійним контролем вищих органів і партапарату. В регіоні існувала невелика кількість підприємств, проте переважав аграрний сектор. Уже з початку 20-х років, коли почала активно проводитись нова економічна політика, значна увага міськрад приділяється активізації промисловості. Наприклад, у 1926 р. на засіданнях президії міськради м.Ромни багато разів ставилось питання про об'єднання підприємств, що обслуговують населення району, в єдиний промкомбінат. Крім того, цей комбінат мав включати в себе і механічний та пивзаводи міста [21] з метою більшого контролю за їх діяльністю з боку влади.

В краї існувала переважно переробна промисловість (винокурна, цукрова), тому основні завдання, які розглядались міськрадами у 20-ті роки, насамперед міськрадою м.Суми, це відбудова промисловості [22], а також розвиток, у зв'язку з підвищеним попитом, цегляної та переробної галузей [23]. В 30-ті роки проблемам розвитку промисловості міськради стали приділяти значно більше уваги. У м.Суми існувало декілька підприємств з порівняно невеликою кількістю робітників: завод Артема (Сельмашцвях), цегельний, шкірзавод, текстильна фабрика, горілчаний завод, машинобудівний завод ім. Фрунзе, завод фруктових вод, крохмальний завод (це так звана орендна промисловість), два млинарні заводи та ін. [24]. Головна увага приділялась досягненню високих показників, що повинно було відповідати завданням п'ятирічки.

Очевидно для того, щоб влада могла більш ретельно контролювати навіть дрібні підприємства, міськрада неодноразово розглядала питання про діяльність так званої кустарної промисловості, підприємств, які в 1930 р. об'єдналися в організацію "*кустар-кредит*" [25].

Отже, 20-30-ті роки ХХ ст. займають важливе місце в історії державного будівництва в Україні. На Сумщині в цей час формуються нові місцеві органи влади - ради. І хоча ця робота не була остаточно доведена до кінця, міськради реально не стали органами, що висловлювали волю народу і захищали його інтереси, все ж їхня діяльність дає можливість вивчити деякі аспекти історії державного будівництва в Україні.

Основна причина недієвості міськрад у цей період полягає, на нашу думку, у монополізації діяльності партійного апарату. Великих втрат ради зазнали в 1930-ті роки, коли багато активістів міськрад стали жертвами сталінських репресій. Наприкінці 30-х років міськради остаточно були перетворені в слухняні гвинтики політичної системи, а трудящі маси фактично усунуті від участі в керівництві державою.

-
1. Гонтар А.В. Городские советы Украины. История становления и развития (20-30 гг.). - К.; Одесса: Выща школа, 1990; Кукушкин Ю.С. Советы в восстановленный период // Вопросы истории. - 1966. - №3; Фризький О.Ф. Про виникнення і розвиток деяких форм діяльності міських рад і їх органів на Україні у 20-ті роки // Український історичний журнал. - 1966. - №10.
 2. Державний архів Сумської області (далі - ДАСО), ф.2461, оп.4, спр.1, арк.1.
 3. Там само, ф.2461, оп.4, спр.2, арк.1, 6.
 4. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР. - 1923. - №18-19. - С.313.
 5. Немедов А.А. История госучереждений. - М., 1962. - С.293.
 6. ДАСО, ф.4259, оп.4.1, спр.5, арк.47-48.
 7. Там само, арк.18.
 8. Там само, ф.4556, спр.62, арк.14-15.
 9. Там само, арк.15.
 10. Там само, арк.16-17.
 11. Там само, ф.4259, спр.5, арк.117.
 12. Там само.
 13. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР. - 1930. - №23. - С.225.
 14. ДАСО, ф.4259, спр.121, арк.9.
 15. Москаленко В. Місцеві ради УРСР в період голоду 1931-1933 рр. // Історія в школах України. - 2000. - №1.
 16. ДАСО, ф.4556, спр.53, арк.9.
 17. Там само, спр.55, арк.15.
 18. Там само, спр.57, арк.24.
 19. Там само, спр.50, арк.5; спр.49, арк.21; спр.44, арк.8.
 20. Там само, ф.4259, спр.121, арк.10, 16; ф.4556, спр.13, арк.6; спр.49, арк.21.
 21. Там само, ф.4556, спр.36, арк.10.
 22. Там само, спр.34, арк.59.
 23. Там само.
 24. Там само, спр.49, арк.14-17.
 25. Там само.

Клименко В.А. Городские советы Сумщины в 20-30-х годах ХХ в.

На примере деятельности городских советов Сумщины анализируется процесс государственного строительства в Украине в период становления партийной диктатуры.

Klymenko V.A. Sumy city councils in the 20-30s of the XX cent.

An example of the city council of Sumy region analyzed the process of nation building in Ukraine during the formation of party dictatorship.

ШАЙКАН В.А.

ЗАСОБИ ІДЕОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА НАСЕЛЕННЯ У ПРОЦЕСІ РАДЯНІЗАЦІЇ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ 1939-1940 рр.

Стаття присвячена питанням засобів впливу радянської влади на населення в період приєднання Західної України до складу СРСР.

Радянізація західноукраїнських областей відбувалася під пильним контролем комуністичної партії. На XV з'їзді КП(б)У, що відбувся в травні 1940 р., серед інших підводилися підсумки радянізації українських земель, приєднаних у 1939 р. Підкреслювалося, що обов'язком кожного партійного керівника має бути повсякденний контроль за роботою "висунутих" товаришів. Його мета - дбати про їхнє ідеологічне зростання. Отже, офіційно визнавалися стеження, доноси, що в руках НКВС були потужною зброєю проти вільнодумства. Як згадує сучасник Ф.Пігідо-Правобережний, у колі людей, які довіряли один одному, можна було чути нарікання на те, що набридло "...завжди оглядатись, завжди відчувати на собі допитливий погляд "сексота" - і на вулиці, і в аудиторії під час лекції... Це вище людських сил!" [7, с.26-27].

На відміну від села, де проживала більша частина населення, процес радянізації в містах Західної України проходив менш боляче. Колишні власники великих підприємств, як правило, покидали своє майно і втікали за кордон, як, наприклад, на Корецькому цукровому заводі Рівненської області. Тому робітникам залишалося лише формально обрати склад заводууправління і продовжувати роботу [3]. Порівняно з колективізацією, націоналізація промисловості не приводила до втрат робітниками будь-якого майна. Його не було раніше, нічого не отримували робітники і в процесі націоналізації. Інша справа - селянин. Він завжди був пов'язаний із господарством. Земля, худоба, реманент - все це завжди складало основу добробуту населення, було своєрідним капіталом, який накопичувався десятиліттями, передавався у спадок і був запорукою добробуту наступних поколінь. У процесі колективізації все майно переходило у суспільну власність, селянин позбавлявся будь-яких гарантій і перспектив на майбутнє. Тому колективізація ототожнювалася із грабунком і вороже налаштовувала селянство проти радянської влади. Жодні пропагандистські кампанії виявилися неспроможними завуалювати здебільшого примусовий характер колективізації, що стала однією з найбільш непопулярних реформ радянської адміністрації.

Не додавало авторитету радянській владі і таке негативне явище, як пияцтво, яке фактично прищеплювалося місцевому населенню і було одним із знарядь ідеологічного впливу. Як згадує один із очевидців, "невдовзі асортимент товарів у нашому кооперативі збільшився, бо крім махорки і сірників, стали нам завозити в село ванталами горілку... Наслідком цього, - пише він далі, - було те, що відтепер ... можна було взимку і подеколи влітку бачити таку картину: в кількох хатах по селу зберуться чоловіки, як колись на читку книжок, вип'ють у товаристві декілька літрів горілки і вже з хати на вулицю чути спів "читальників"... І тоді часто можна було бачити, як молоді хлопці, повертаючись пізно вночі із "забави", валялися п'яні в придорожніх ровях" [6, с.113].

Важливим джерелом ідеологічного впливу на населення більшовики вважали літературу. Тому з самого початку встановлення радянської влади вони подбали про її ідеологічну спрямованість. Ця ділянка роботи постійно знаходилася під пильним

контролем найвищих партійних органів. Так, тільки за три останніх місяці 1939 р. на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У було ухвалено (за підрахунками автора) 11 постанов про вилучення з бібліотек і торговельної мережі “політично-шкідливої” літератури [13, арк.5, 118-159; 14, арк.20, 129-158, 177-201, 379-389; 15, арк.1-40, 49, 52-138]. Протягом 1940 р. постанови Політбюро ЦК КП(б)У аналогічного змісту (“Про виправлення літератури, засміченої політично шкідливими промовами ворогів народу”, “Про виправлення літератури засміченої політично-шкідливими промовами та цитатами” та ін.) ухвалювалися 13 разів [16, арк.75-97, 104-119, 259, 272-287; 17, арк.2-28, 37-66, 78-87, 110-114, 151-165, 206-213а, 214-219]. У директивах нерідко зустрічалися прізвища відомих українських письменників, поетів, таких, як П.Мирний, І.Франко, М.Кропивницький, П.Куліш, Б.Грінченко та ін. Вказувалося, що саме необхідно було виправити чи вилучити у виданнях. Так, у виданні І.Франка “Поезії” пропонувалося вирізати вступну статтю “ворога народу” Зерова на стор. V-VI, заклеїти згадування про це на титульній сторінці та у змісті; у “Вибраних творах” Панаса Мирного вирізати статтю “ворога народу” Плевака на стор.5-27; у романі П.Куліша “Чорна Рада” - вирізати передмову “ворога народу” Гермайзе; у М.Кропивницького “Твори” - т.1 - вирізати вступну статтю “ворога народу” П.Руліна [16, арк.211, 212, 213, 214, 215]. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про виправлення політично-шкідливої літератури” від 3 травня 1940 р. наголошувала, що: “1. в творі “В серці Арктики” заклеїти малюнок (фото) на стор.159. На малюнку портрети ворогів народу Косіора і Чубаря. 2. Горький М. “Про мову, про бойкість, розмова з молодими” ... стор.42. Вирізати зміст в кінці брошури. В змісті вказано переклад ворога народу - буржуазного націоналіста Вражливого. 3. Шевченко Тарас. “Кобзар”. Вирізати передмову ворога народу - буржуазного націоналіста А.Річицького - стор.5-13 та заклеїти згадування її на титульній сторінці” [16, арк.205, 206, 210]. Подібних прикладів можна навести десятки. Для перевірки бібліотеки Академії наук УРСР була навіть затверджена комісія у складі: О.Стоянцева - заступника зав. відділу науки ЦК КП(б)У, А.Рижова - представника від НКВС, Ф.Кривоноса - цензора газети “Советская Украина” [13, арк.4]. Як бачимо, комісія була компетентною як в ідеологічному відношенні, так і з досвідом каральних заходів. Звичайно, такі постанови були відлунням сталінських репресій 30-х років минулого століття [13, арк.118; 14, арк.5, 7-11, 12-20, 23], властивих для СРСР в цілому, але в умовах Другої світової війни і в світлі нових подій - приєднання західних і південно-західних українських земель, ці заходи отримували нове дихання. Крім того, ці регіони були, на погляд більшовицького керівництва, далеко “не стерильні” в ідеологічному відношенні, отже, вилученню підлягала майже вся література, яка була видана за межами СРСР. П.Олійник згадує, що “першої осені 1939 р. приїхав у село представник райвно, щоб дізнатися, де розміщуються читальня, бібліотека зайшов до хати бібліотекаря Михайла Петровича Швайки, забрав у мішки всі без винятку книжки... і в районі їх спалив, як небезпечні для держави” [6, с.113]. Отже, нищення книжок неприйнятних авторів, прагнення стерти з пам’яті навіть згадку про “ворогів народу” було характерною ознакою відношення більшовиків до літературної спадщини.

Було б невірно вважати, що на західноукраїнських землях у процесі радянзації застосовувалися винятково репресивні заходи. Держава витратила кошти і на заохочення, щоправда, за ідеологічними ознаками, ухвалюючи навіть спеціальні постанови. Так, згідно з постановою ЦК КП(б)У від 2 листопада 1940 р. була виділена грошова допомога представникам західноукраїнської інтелігенції в сумі від 3 до 6 тис. крб. кожному. В списку налічувалося 60 осіб, у тому числі 18 письменників. Окремою

постановою ЦК КП(б)У від 25 жовтня 1940 р. письменниці О.Кобилянській було виділена грошова допомога в сумі 10 тис. крб. [17, арк.175-178, 220].

Одним із надзвичайно важливих засобів ідеологічного впливу на населення, особливо на молодь, радянська влада вважала освіту. Як зазначалося на XV з'їзді КП(б)У, *“на землях Західної України... тільки за період жовтня-грудня 1939 р. було створено біля 400 нових українських шкіл, сім українських вищих закладів освіти”* [12, с.984]. Мережа освітніх закладів продовжувала розширюватися і 1940 р., що було безумовно позитивним явищем в житті населення. Листопадовий 1940 р. пленум ЦК КП(б)У, розглядаючи питання *“Про роботу Львівського та Ровенського обкомів КП(б)У”*, констатував, що до проголошення радянської влади в 4 тис. шкіл Західної України навчалось 900 тис. дітей, а в 1940-1941 навчальному році в 6739 школах навчається 1189100 учнів [10, с.1000]. Помітним явищем стала українізація шкіл. На зміну суцільній колонізації освіти прийшла національна школа. Кількість українських шкіл виросла на 5427 [10, с.1000]. Разом з тим, партійне керівництво розуміло, що українізація освіти так чи інакше приведе до зростання національної самосвідомості, що стане на заваді подальшому насадженню більшовицької ідеології. Тому в п.7 постанови пленуму рекомендувалося *“...різко підвищити якість партійного керівництва справою народної освіти, домагатися подальшого покращення навчальної і політичної роботи в школах, технікумах і вузах безпощадно розвінчуючи і викорчовуючи буржуазних українських, польських і єврейських націоналістів, що пробралися подекуди на педагогічну роботу в деякі школи і вузи”* [10, с.1004]. Така вимога була зовсім не випадковою з огляду на активізацію націоналістичних сил.

Великого значення у пропаганді комуністичної ідеології більшовики надавали засобам масової інформації, особливо пресі, на плечі якої лягала лєвова частка апологетики політики партії більшовиків. Про це свідчить текст постанови ЦК ВКП(б) від 20 серпня 1940 р. *“Про районні газети”*. В ній, зокрема, наголошувалося: *“1. Вважати головним завданням районної преси ідейно-політичне виховання трудящих на основі повсякденної пропаганди поточної політики і заходів партії та уряду”*. В п.5 постанови перед партійними керівниками ставилося завдання: *“Зобов'язати перших секретарів райкомів і міськкомів ВКП(б) особисто керувати своєю місцевою газетою, повсякденно стежити за її змістом і направляти газету на вирішення чергових політичних і господарських завдань...”* [9, с.176]. Ці вимоги були конкретизовані в рішеннях листопадового 1940 р. Пленуму ЦК КП(б)У при обговоренні питань про роботу Рівненського та Львівського обкомів КП(б)У. Так, в п.15 рішень пленуму зазначалося: *“Запропонувати обкомам партії західних областей посилити керівництво районними і обласними газетами, систематично заслуховувати звіти про роботу редакцій обласних і районних газет на бюро обкому, з попереднім глибоким вивченням роботи газети...”* [10, с.1005]. В реальності це означало, що кожен працівник преси ставився під повсякденний контроль партійних і, автоматично, каральних органів.

Підводячи підсумки радянізації в Західній Україні, пленум підкреслював великі досягнення, що мали місце в соціальній і культурній сферах: *“утворено 14 театрів, організовано 117 кінотеатрів і кіноустановок, з яких більше 100 в селах... організовано 59 районних будинків культури, 138 районних клубів 3173 сільських клубів. ... В західних областях відкрито 184 лікарні, раніше їх було 78. Організовано 22 пологових будинки, а раніше їх було 2... В селах утворена сітка лікувальних установ”* [10, с.1000]. Це дійсно покращувало життя людей. Разом з тим у документі

нічого не говорилося про те, що з приходом більшовиків було ліквідоване Наукове товариство ім. Т.Шевченка, а його майно передане у розпорядження АН УРСР. Наукові видання з історії України, багато мемуарної літератури, яка могла б слугувати широкою джерельною базою вивчення історії краю, всі видання "*Просвіти*" були знищені працівниками НКВС. Не минула лиха доля й осередків культурної спадщини - музеїв. На Львівщині з 22 музейних установ залишилося тільки 8 [5, с.184-185]. Знищувалося все, що носило будь-які ознаки національної самобутності українського народу чи могло нагадувати про неї як носія ворожого комуністичній ідеології націоналізму.

Репресії, що проводилися каральними органами проти місцевого населення, збурювали українське суспільство і поступово привели до активізації націоналістичного підпілля. Почали змінюватися і форми боротьби. Від розповсюдження антирадянських агітаційних листівок "*оунівці*" поступово перейшли до терористичних акцій, спрямованих проти представників радянської влади і партійних функціонерів. До сфери їх діяльності поступово стали входити не лише західні, а й східні області УРСР. Приклади таких акцій широко відомі як у науковій, так і в художній літературі [13, арк.6, 2, 16, 12].

Дошкуляла радянським партійним і каральним органам і діяльність польських націоналістичних організацій, які вели широку пропагандистську й агітаційну роботу серед населення. Так, нарком внутрішніх справ УРСР І.Серов на початку 1941 р. інформував наркома внутрішніх справ СРСР Берію і Першого секретаря ЦК КП(б)У Хрущова про те, що наприкінці грудня 1940 р. у Бродівському, Золочівському, Паніковицькому, Олевському і Підкаменському районах Львівської області були знайдені розклеєними на парканах та в інших місцях листівки польською мовою антирадянського, націоналістичного змісту, які закликали польське населення до активної боротьби проти радянської влади. І.Серов наголошував, що листівки підписані від імені "*Польської військової революційної партії*", але є підозра, що вони розповсюджуються учасникам організації "*ПОВ*" [1, арк.12]. Відомо, що восени 1939 р. у Львові виникла військова організація "*Спілка збройної боротьби*", що складалася з польських офіцерів під керівництвом генерала М.Янушайтиса. Крім військової організації, діяли підпільні організації польських партій: Демократичної партії, Польської соціалістичної партії, Селянської партії, "*Рада народова*", на Волині - підпільна організація "*Служба польської перемоги "Стшельци"*" [8, с.581]. Отже, палітра ідеологічного протистояння більшовикам була досить різнобарвною.

Посилення антирадянських проявів носило в собі приховану загрозу і вимагало відповідної підготовки партійних функціонерів з урахуванням політичних особливостей України. Тому навесні та влітку 1940 р. ЦК КП(б)У організував роботу з відбору і відрядження працівників партійних комітетів на навчання у військово-політичне училище ім. Леніна в Москві та на курси ГУЛАГу згідно до встановленої розверстки [16, арк.120]. За пропозицією обкомів, що повністю відповідала постанові Політбюро ЦК ВКП(б) від 13 березня 1940 р. [11, с.146-147], були також організовані збори з військової перепідготовки працівників партійних комітетів з числа секретарів райкомів, міськкомів і обкомів партії. В цей період було ухвалено 20 таких постанов ЦК [18, арк.1-128]. Зауважимо, що загроза керівним партійним і радянським працівникам в Західній Україні була настільки реальною, що 7 квітня 1940 р. Політбюро ЦК КП(б)У, розглядаючи питання західних областей, змушене було ухвалити рішення про озброєння партійно-радянських функціонерів західного регіону республіки револьверами [16, арк.140]. Небезпека витікала ще й з того, що більшовики повели широкомасштабний наступ на духовні цінності українства - релігію

і могли очікувати адекватної реакції населення.

Релігія відіграла значну роль у вихованні молодого покоління у дусі бережливого ставлення до культурної спадщини. Вона була обов'язковим предметом вивчення у всіх навчальних закладах і займала чільне місце серед навчальних дисциплін [4, арк.б/н]. З огляду на значний вплив різних релігійних конфесій на населення Західної України, ідеологічна боротьба у цій царині мала велике значення. З приходом до влади більшовики, забувши своє гасло у цій площині - відокремлення церкви від держави, заходилися наводити порядки у релігійному житті. Головний наступ був спрямований на римо-католицьку церкву, яка уособлювала стару польську державу. Крім того, костьоли були найбільшими осередками антибільшовицької пропаганди. Тому служителі культу римо-католицької церкви, як і інші посадовці старого режиму, зазнали репресій у першу чергу. Так, органами НКВС було заарештовано 57 священнослужителів різних рангів, 19 з яких були розстріляні. Опинився в еміграції і лідер цієї церкви кардинал Хлонда [8, с.579-580].

Цей погром привів до повної дезорганізації, розгубленості і занепаду конфесії. Восени 1939 р. відбувся наступ і на греко-католицьку та православну церкви, які зазнали значних кадрових і матеріальних втрат. За рішенням партійних органів були закриті 2 синагоги та 52 православних храми, а протягом 5 місяців 1940 р. - ще 12 православних храмів [2, с.165]. Були ліквідовані майже всі церковні освітні заклади, заборонено видання церковної літератури. Активну участь у більшовицькій програмі боротьби з релігією брали і профспілки. Так, у 1939 р. на антирелігійну роботу ними було асигновано 22 млн. 200 тис. крб., а в 1940 р. профспілки утримували 123 антирелігійні клуби [2, с.167]. Українську автокефальну церкву більшовики вирішили поступово підпорядкувати Московському патріархату. З цією метою наприкінці 1940 р. до м.Луцьк з Москви прибув у супроводі співробітника НКВС в ролі секретаря архієпископ Микола Ярушевич, який був наділений широкими повноваженнями. Такий візит якнайкраще свідчив про підлеглість церкви більшовикам. Священникам, які відправляли службу українською мовою, було наказано перейти на старослов'янську, противників арештовували. В січні 1941 р. ієрархів православної церкви змусили приїхати до Москви на з'їзд і прийняти присягу на вірність Російській православній церкві. Одночасно на Західну Україну було відправлено двох православних єпископів [8, с.580]. Отже, дії радянської влади і в релігійній політиці носили характер ідеологічної боротьби, де церква була лише засобом поширення в українському суспільстві російського елемента, що мало спростити поширення більшовизму.

Однак атеїстична політика і спроби уніфікації релігійного простору викликали різко негативну реакцію традиційно віруючого місцевого соціуму, що надалі негативно позначилося на ставленні до радянської влади. На початку 1941 р. в Україні все більше відчувалося незадоволення більшовицькою політикою, причому не тільки в західних областях. В одному з донесень М.Хрущову спецслужби повідомляли, що в липні 1940 р. в Бориславський МВ НКВС надійшла резолюція антирадянського змісту, ніби-то ухвалена на зборах 12-ї бригади 4-го нафтопромислу, яка написана секретарем цехкому А.Гаєвським. У ній говорилося, що за польського фашизму робітникам жилося краще, ніж за радянської влади. Всі члени групи отримали різні терміни ув'язнення [1, арк.4-5]. В іншому донесенні йшлося про те, що в жовтні 1940 р. в с.Зяньківці Кам'янець-Подільської області було знайдено 5 антирадянських листівок, написаних олівцем на шматках паперу, вирваних з тому В.Леніна. Також повідомлялося про надісланий у

НКВС області анонімний лист контрреволюційного змісту, автором якого виявився Я.Лупов - педагог неповної середньої школи [1, арк.9]. Подібні прояви мали місце і в центральних, і в східних областях України. В м.Нікополь було затримано Г.Бойка, який розклеював листівки про стан робітників у СРСР. Під час обшуку в нього вдома знайшли кілька анонімних листів антирадянського змісту, написаних на адресу редакцій різних газет. У Ворошиловградській області було розкрито групу "Скорпіони". Її члени висловлювалися проти радянської влади і "мали терористичні наміри по відношенню до керівництва партії та членів уряду". Всі члени групи засуджені до ув'язнення або до розстрілу. В січні 1941 р. антирадянські листівки було знайдено в с.Погоріле Джулинського району Вінницької області [1, арк.2-3, 6-8, 29]. Для кращого уявлення про ідеологічні настрої населення напередодні війни наведемо зміст однієї з листівок, що розповсюджувались в Україні. *"Робочий, крестьянин колхозники трудовая интеллигенция звертаюся до Вас. У Ваших руках Ваше богатство здобує Вашим потом не дайте вивезти за кровососними жидами Ваше багатство. Возьмуть в руки оружия и повернуть в жидов тоді здобудете правду и волю. ... Не вірте в сталінську брехню, яка задурювала Вам голови... Германия иде на допомогу русько-українському народу освободить з под гниту жидовського ярма яки накинули на Вашу шию кровососны жиды... Долой жидивську власть Долой Сталіна с престола. В один голос крикнуть надо... - Распределить между собой хлеб. Не оставайтесь голодни пока встаткуемося"* [1, арк.161]. Сподівання на визволення від більшовизму були притаманні значній частині українського населення. Протести проти політики радянської влади іноді набували форми відкритих акцій. Однією з таких форм протесту був невихід на роботу у дні релігійних свят. Передбачаючи таку загрозу, 24 грудня 1940 р. Політбюро ЦК КП(б)У обговорювало на своєму засіданні питання про невихід на роботу робітників і службовців 25 і 26 грудня 1940 р. та 7-8 січня 1941 р. [17, арк.273]. Отже, радянська влада діяла з позиції сили, не рахуючись з особливостями, національними традиціями та релігійними віруваннями українського народу.

Таким чином, можемо дійти висновку, що окупація радянськими військами Західної і Південно-Західної України, які входили відповідно до складу Польщі та Румунії, стала наслідком агресивної політики СРСР, скріпленої таємним протоколом 23 серпня 1939 р.

Прихильне ставлення західноукраїнського населення до Червоної армії було проявом сподівань на скасування польського та румунського національного, культурного та релігійного гніту і відродження культурних традицій українського народу. Радянізація приєднаних до УРСР земель відбувалась у непомірно стислі терміни, супроводжувалась низкою економічних і політичних заходів, що мали ідеологічне підґрунтя: націоналізація, колективізація сільського господарства, культурна революція. Характерною ознакою останньої було нищення традиційних культурницьких центрів, релігійних конфесій, насадження радянського способу життя. Утвердження радянської влади, її економічних і політичних заходів відбувалося силовими методами з опорою на карально-репресивні органи НКВС, що до 1939 р. набули великого досвіду і відшліфували методи боротьби з "ворогами народу". Опора на силові структури з залученням армійських політorganів була особливістю ідеологічного протистояння.

Репресивні методи, застосовані більшовиками при встановленні радянської влади, волюнтаристський підхід при вирішенні багатьох питань ідеологічної

уніфікації краю, відштовхнуло від радянської влади значну частину українського населення, спонукало до спротиву і сприяло наростанню ідеологічної боротьби проти більшовизму.

Насильницька радянська західноукраїнських земель заклала підвалини багатьох негативних процесів, які загострилися в ході Великої Вітчизняної війни, що розпочалася 22 червня 1941 р.

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф.16. Документи секретного діловодства Секретаріату КДБ УРСР, оп.34, спр.б/н., спр.5. Спецсообщения о политических настроениях населения УССР в связи с военными действиями. 1941 год.

2. Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939-1945 рр.: [монографія] / М.Л.Головка. - К.: Олан, 2004.

3. Голос України. - 1939. - 11 вересня.

4. Державний архів Волинської області, ф. Р-70, оп.1, спр.14.

5. Кондратюк К. Західноукраїнська інтелігенція у перші роки радянської влади (вересень 1939-грудень 1941) / К.Кондратюк, І.Лучаківська // Вісник Львівського університету. - Вип.33.

6. Олійник П.П. Зошити // Український історичний журнал. - 1993. - №1.

7. Пігідо-Правобережний Ф. "Велика Вітчизняна війна": [спогади та роздуми очевидця] / Ф.Пігідо-Правобережний. - К.: Смолоскип, 2002.

8. Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст. Історичні нариси / [відп. ред. проф. д.і.н. В.А.Смолий]. - К.: Наукова думка, 2002.

9. Про районні газети. Постанова ЦК ВКП(б) від 20 серпня 1940 р. // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 2 т. - К.: Политиздат Украины, 1976. - Т.1. 1918-1941.

10. Про роботу Львівського та Ровенського обкомів КП(б)У. Резолюції пленуму ЦК КП(б)У 28-30 листопада 1940 р. // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 2 т. - К.: Политиздат Украины, 1976. - Т.1. 1918-1941.

11. Про військову підготовку, переатестування працівників партійних комітетів і про порядок їх мобілізації в РСЧА. Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) 13 березня 1940 р. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - [9-е изд.; доп. и испр.]. - М.: Политиздат, 1985. - Т.7. 1938-1945.

12. Пятнадцатый съезд КП(б)У. Киев. 13-17 мая 1940 г. Резолюции съезда по отчетному докладу ЦК КП(б)У // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: в 2 т. - К.: Политиздат Украины, 1976. - Т.1. 1918-1941.

13. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп.16, спр.16.

14. Там само, спр.17.

15. Там само, спр.18.

16. Там само, спр.19.

17. Там само, спр.20.

18. Там само, спр.43.

Шайкан В.А. Средства идеологического влияния на население в процессе советизации Западной Украины 1939-1940 гг.

Статья посвящена вопросам влияния советской властью на население в период присоединения Западной Украины в состав СССР.

Shaykan V.O. Means influence ideological in population of the process sovietization of Western Ukrainian 1939-1940

The article is devoted to problem influence on population Soviet authority in period annexation of Western Ukrainian to the USSR.

МОЛДАВЧУК Н.М.

КУЛЬТУРА КИЄВА ПЕРІОДУ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941-1943 рр.

В даному дослідженні висвітлюється культурне життя киян у роки німецької окупації 1941-1943 рр. На основі широкого спектру джерел показана робота низки культурно-освітніх закладів Києва і відношення до їх функціонування окупаційної влади.

Після того як німці 19 вересня 1941 р. захопили Київ і встановили в місті “новий порядок”, були внесені значні корективи в життя городян, зокрема й культурного. Дослідження даного питання досі залишається актуальним, адже ще з радянської доби вкоренилася в історичній науці теза про повний занепад культури на окупованих нацистами землях. Насправді, як засвідчують документи того часу, все було навпаки: культурне життя існувало і навіть розвивалося певною мірою.

Мета статті - показати на прикладі столиці України, як розвивалася культура в умовах нацистського режиму, ставлення до неї населення міста і німецької адміністрації.

Варто відмітити, що різнобічні проблеми Другої світової війни переосмислені і широко відображені в новітній українській і зарубіжній історіографії. Разом із тим питання культурного життя в Києві досі залишаються недостатньо висвітленими науковцями, що і зумовлює актуальність даного дослідження.

Проблемам культури в окупованій Україні присвятили свої розвідки М.Коваль [1], В.Король, І.Мошик [2], В.Реgevук [3], В.Удовик [4], В.Гінда [5], але вони носять більше загальний характер, ніж краснзнавчий. Певні аспекти культурного життя Києва висвітлені в публікаціях О.Кучерук [6], Т.Заболотної [7], І.Верби [8]. Заслуговеє на увагу і праця мистецтвознавця В.Гайдабури про театральне життя в Україні в окреслений період, окремі епізоди в його дослідженні мають відношення і до функціонування театрів столиці.

З самого початку окупації німці не були зацікавлені в підвищенні культурного рівня киян, як власне і всього населення України. Дану тезу підтверджують висловлювання керівництва Райху. Так, А.Гітлер підкреслював: “...принципова лінія для нас абсолютно ясна - цьому народу не треба давати культуру” [9, с.14-15]. У свою чергу Райхсфюрер СС Генріх Гімлер в одному з документів стосовно освіти наголошував: “Для ненімецького населення на Сході не повинно бути ніяких шкіл, крім чотирикласної початкової школи. Початкова школа має ставити своєю метою навчати учнів тільки рахувати максимум до 500 і вмінню розписатись, старанність і слухняність є божою заповіддю. Вміння читати я вважаю необов’язковим. Щорічно повинна проводитися фільтрація дітей у віці від 6 до 10 років для відбору повноцінних і неповноцінних дітей” [1, с.14]. Очільник рейхскомісаріату “Україна” Е.Кох вважав, що головне завдання для українців робота на благо Німеччини. “Українцям не треба думати про школи й університети тому, що вони зобов’язані працювати, для роботи освіта не потрібна, - писав він в одному із своїх документів. - Відкриття навчальних закладів вважаю зовсім недоцільним, бо тубільцеві-хліборобові і тубільцеві-робітничові освіта лише шкодить” [10, с.81].

Протилежної думки з суто політичних міркувань дотримувався міністр східних територій А.Розенберг. Він вважав, що окупаційний режим, позбавляючи українців національної культури, так чи інакше породжує пасивний опір населення. Свою позицію в даному питанні він висловив у розпорядженні від 10 квітня 1942 р. “Про

ставлення до культури українців”, в якому наголошував: “Метою нашої політики є залучення українського населення до добровільного співробітництва, а це вимагає терплячого ставлення до притаманної їм культури. Надмірне обмеження... культурних проявів українців може потягти за собою не радісне відношення до праці, а відразу до неї, замість залучення населення на свій бік - пасивний опір” [9, с.14]

Налагодження культурницького життя в Києві цікавило окупантів тільки як можливість відпочинку для солдат Вермахту та німецької цивільної адміністрації.

У свою чергу в розвитку культури в місті на проукраїнських позиціях були зацікавлені українські націоналісти, які прибули разом із похідними групами ОУН. У їх складі приїхали такі відомі постаті, як О.Ольжич та О.Теліга, було зроблено спроби надати місцевій владі українського характеру, про що свідчило використання національної символіки - синьо-жовтих прапорів та герба-тризуба. Наприклад, назва Київського театру ім. Г.Затиркевич-Карпинської була написана над входом до приміщення на великій жовто-блакитній вивісці, котра дублювалася в тих же кольорах, але в менших розмірах, з обох боків вхідних дверей [11, с.79].

Політична складова українського життя міста сконцентрувалася у творенні Української Національної Ради. До участі в місцевих структурах залучилися наявні сили. Серед них переважали науковці, діячі культури. Варто пригадати, що першим міським головою був історик О.Оглоблин. Українські націоналісти започаткували в Києві видання щоденної газети “Українське слово” (редактор І.Рогач) та тижневого додатку “Література і Мистецтво” (редактор М.Ситник), на зміну якому прийшли “Літаври” (редактор О.Теліга) [6, с.242].

Те, що оунівці спробували на перших порах окупації Києва надати культурному життю українського національного забарвлення засвідчують і відповідні публікації в пресі за 1941 р. та документи ОУН. Так, один із тодішніх представників інтелігенції Т.Гречаний з цього приводу писав: “Наше завдання відбудувати зруйновану жидобільшовиками українську національну культуру. Досвід показав, що дійовою організацією в цій справі розвитку української культури є “Просвіта”. Це добровільне українське товариство займається виключно культурними справами. Організацією лекцій, концертів, вистав, вивченням побуту та етнографії краю. Українська інтелігенція повинна об’єднуватися навколо “Просвіти” проводити плідотворну роботу в розвитку української національної культури” [12]. Ще до початку руху похідних груп їхні керівники отримали чіткі інструкції щодо своїх дій на СУЗ, в яких відносно культури зазначалося: “Нашим головним політичним завданням на Східній Україні є побороти більшовицьку ідеологію, звертаючи при цьому увагу на суспільно-професійні і культурно виховні процеси. Виховання молоді проводити на національно-державницькій основі” [13, арк.42-43].

Місцева інтелігенція, яка з різних причин залишилася в місті, відразу після приходу німців почала організовувати різноманітні об’єднання, що ставили собі за мету захист інтересів певних соціальних груп, представництво їх перед місцевою та окупаційною владою. Як зазначає В.Удовик, найбільше таких груп було організовано в культурній сфері: спілка українських митців-образотворців, спілка кооперативно-промислових товариств українського образотворчого мистецтва, Спілка українських композиторів, спілка українських художників (на чолі з проф. Ф.Кричевським) тощо [6, с.327-328].

До них належало і наукове товариство “Будинок вчених”. Товариство було створене у січні 1942 р. після ліквідації Української Академії наук з викладачів вузів Києва. Спочатку його очолював проф. А.Леонтович, потім проф. Г.Вовк. “Будинок вчених” мав свій юридичний відділ, бібліотеку, їдальню. На його базі проходили наукові

конференції, присвячені творчості видатних українських особистостей - М.Грушевського, Л.Українки, Т.Шевченка, М.Куліша. З членів товариства формувалися наукові експертні комісії з питань визначення наукової кваліфікації науковців, вирішення української емблематики та визначення українських назв вулиць у м.Київ [6, с.328]. При організації було створено також касу взаємодопомоги пенсіонерам-науковцям, яких нараховувалося до 200 чоловік. Іноді для найбільш нужденних видавалася одноразова допомога в сумі 500-1000 крб., для них же робилися 1% відрахування від продуктового запасу товариства [14].

В 1941-1942 рр. українські націоналістичні сили, інтелігенція та освітяни Києва сподівалися знайти підтримку німецької влади у галузі освіти. Варто визнати, що їм вдалося досягти певних успіхів у цій царині в основному завдяки діяльності Київської міської управи (значна частина її працівників мала відношення до націоналістів - авт.), яка створила відділ освіти та культури очолюваний спочатку Солодовником, а згодом П.Єфременюк. Він мав штат у 46 працівників.

Як засвідчують архівні матеріали, у районах столиці функціонувало кілька шкіл, які охоплювали навчанням майже всіх дітей віком від 7 до 14 років. У листопаді 1941 р. почали свою діяльність українські семирічні школи. Всього згідно з архівними даними в місті розпочали роботу 67 загальноосвітніх семирічних шкіл 10 чоловічих та 12 жіночих гімназій, де навчалася 34 тис. дітей [15]. Крім шкіл було відновлено і роботу вищих навчальних закладів. До літа 1942 р. в Києві відкрили 5 вузів [16, арк.254].

Раніше розпочати навчання не було можливим через організаційні моменти, зокрема, відсутність навчальних програм, палива в школах, належного ремонту приміщень.

Переважна кількість шкіл були початковими. Навчання в них мало обмежуватися читанням, письмом, лічбою, фізкультурою, іграми, виробничою та ручною працею. При цьому значне місце відводилося вивченню української мови, яка була включена як обов'язковий предмет до планів та програм навчальних закладів. Крім української мови, належна увага приділялася вивченню такої дисципліни, як батьківщинознавство. Також за вказівкою штадткомісаріату в школі негайно було запроваджено вивчення основ релігії або Закону Божого. Викладачами були українські священники або особи з відповідною підготовкою [17, арк.70-71].

Т.Заболотна у своєму дослідженні шкільної справи в Києві не безпідставно стверджує, що головним поштовхом, яким керувалася окупаційна влада, дозволяючи відкриття чотирикласних початкових народних шкіл, було прагнення навчити дітей елементарним навичкам, необхідним для їхньої продуктивної праці на користь Рейху. Тому основна увага в цих навчальних закладах приділялася трудовому навчанню [7, с.229].

Учні народних шкіл нерідко залучалися до різних видів робіт після уроків із 13 до 17 год. Наприклад, 90-120 учнів із 3-4 класів школи №28 працювали на консервному заводі, а 70-90 учнів три тижні - на кагатах [7, с.229].

Окупаційна адміністрація була зацікавлена в функціонуванні наукових установ міста, розробки яких активно використовувалися нацистами при експлуатації природних багатств України, налагодженні ефективної роботи сільськогосподарського та промислового господарства. *“Всі сили на службу відбудови народного господарства, на службу новому порядку! - так можна стисло відзначити основний зміст цієї роботи (наукової - авт.), спрямований на благо звільнення народу”*, - писалося в *“Новому українському слові”* [18].

Найбільш пріоритетним напрямом наукових зусиль, на думку І.Верби, німецьке керівництво вважало роботу Інституту геології та Геологічного музею при Академії

іаук. Ці установи відразу отримали конкретні настанови стосовно організації науково-дослідних робіт: інститут - ґрунтовне опрацювання геології країни та її корисних копалин, музей - виконання замовлень окупантів з нагромадження і систематизації великого картографічного матеріалу, що став основою для геологічної служби німецького командування. Науковці інституту розробляли питання петрографії, стратиграфії, палеонтології, досліджували проблеми Великого Дніпра. В майбутньому передбачалося теоретичне обґрунтування експлуатації вугільного Донбасу, руд кольорових та чорних металів, пошуку сланців, горючих газів, нафти, родовищ п'езокварців на Волині, технології виготовлення алюмінію з каолінів. Співробітники музею також інформували німецьких геологів про корисні копалини України [8, с.48]. Окрім вказаних установ, функціонували також інститути математики, фізики, електрозварювання, хімії, біохімії, ботаніки, мінеральної сировини, будівельної та ґірничої механіки, які до війни перебували у системі Академії наук.

Варто зазначити, що німці були зацікавлені і в роботі культурних-мистецьких установ Києва, як правило, вони мали забезпечувати дозвілля окупантів. У звіті про роботу секції мистецтв відділу культури й освіти від 20 вересня 1941 до 1 квітня 1942 р. йдеться, що в столиці з цією метою було створено 7 театрів (Оперний, Драматичний ім. Садовського, Музично-драматичний ім. Затиркевич-Карпинської, Драматичний ім. Шевченка, "Веселий театр", "Музик-Холл" та Ляльковий театр). Організовано консерваторію, три музичні школи з семирічним навчанням, хореографічну школу, хорovu капелу, концертно-театральне об'єднання, до якого входили бюро естради (музики і цирку) та філармонія, капелу бандуристів, ансамбль італійських народних інструментів, етнографічний жіночий хоровий ансамбль та два приватні оркестри - симфонічний і джазовий [19, арк. 1].

В документі відмічається, що за даний період вказані установи дали велику кількість вистав та концертів у місті та за його межами. Наприклад, Оперний театр - 30 вистав, театр Шевченка - 18 вистав у Васильківському районі і 4 - в Бишівському, театр ім. Садовського - одну показову виставу "Гетьман Дорошенко", театр ім. Затиркевич-Карпинської - 1. Ляльковий театр - 6, "Веселий театр" у Василькові та Сквирі - 15 вистав. Перша дитяча музична школа разом із хореографічною дали в приміщенні генерального комісаріату Києва 14 концертів, учні консерваторії в генерал комісаріаті та військових частинах - 18 концертів, хорова капела - 24, капела бандуристів - 36, жіночий етнографічний ансамбль - 16, ансамбль італійських народних інструментів - 26, бюро естради влаштувало у районах Київської області - 150 концертів [19, арк. 1зв].

Трохи раніше, 23 вересня 1941 р., в Києві німцями скликані загальні збори представників колишнього Радіокомітету, де відновили діяльність колишнього Українського національного хору. Хор розпочав свою роботу 24 вересня під керівництвом Ю.Головка. Спочатку в його складі було 40 чоловік, на 28 вересня 1941 р. - до 60, а після створення міської управи - до 80 чоловік. До репертуару хору, поряд із іншими, входили й українські національні пісні, що були заборонені за радянської влади. Хор знаходився за адресою вул. Підвальна, 14а [20, арк. 10].

Артисти українських театрів міста займалися ще й просвітницькою діяльністю. Часто перед виставами влаштовували лекції з української історії та культури. Долучалися митці і до благодійної діяльності, зокрема, перераховуючи кошти з вистав та концертів на користь військовополонених [4, с.329].

Німці намагалися використовувати в своїй пропагандистській роботі і кіномистецтво. Так, на базі міської кіностудії була організована німецька студія

“Українфільм” як філіал берлінської студії “Остфільм”. Її директором було призначено І. Никитіна. Основним завданням кіностудії було поширення антирадянської пропаганди серед населення. За період своєї роботи студія “Укрфільм” зняла близько 10 фільмів, але більшість із них в кінопрокат так і не вийшли через слабкий пропагандистський рівень [4, с.330].

Існувала у Києві і низка кінотеатрів, але у вересні 1942 р. вони були закриті через недостатнє електропостачання. Картини, які демонструвалися в кінотеатрах не завжди влаштовували окупантів своїм пропагандистським рівнем. Ось, що писав з цього приводу начальник поліції безпеки і СД Києва у своєму звіті 1 жовтня 1942 р.: *“Після захоплення міста німецькими військами вже зимою почали показувати майже в усіх збережених кінотеатрах німецькі фільми. Перші німецькі фільми приголомшили глядачів, тим що вони не були наповнені ніякою агітацією. Кожен тиждень у київських кінотеатрах з’являлися 2 нових фільми, але вибір був поганим. Картини були однообразні і монотонні. Показували практично завжди лише любовні комедії. Протягом півріччя було показано лише два кращих фільми: “Тренк дер Пандур” і “Роберт Кох”. Український текст був часто спотворений і не завжди відповідав дійсному змісту. Велика кількість показаних фільмів не робила ніякого виховного впливу на глядачів, це були переважно плоскі картини. Слідувало б показати глядачам передусім тенденційні антибільшовицькі фільми. Наприклад, про голод на Україні в 1932-33, про терор НКВД. Демонстрація таких картин потрібна адже населення все більше підпадає під більшовицьку агітацію”* [21, арк.393].

У жовтні 1941 р. було відновлено роботу Історичного архіву м.Київ. Робота архіву була окреслена в трьох напрямках: 1) збирання або публікації історичних документів, культурні зв’язки України з Німеччиною, німецькі вчені в Україні; 2) німецька колонізація в Україні, німецька громада в Києві та інших містах; 3) історія Києва [22, арк.12зв]. Також силами істориків у лютому 1942 д. в Києві було створено Музей історії України, який ухвалив доповідь до управи. Директором музею призначили відомого історика О.Оглоблина. Головним завданням музею було збирання матеріалів і документів періоду 1917-1942 рр. Не маючи постійної експозиції, музей планував розпочати діяльність з виставок [6, с.248].

Восени 1942 р. німці розпочали наступ на театральне життя міста. За припущенням мистецтвознавця В.Гайдабури, такий поворот у ставленні до театального розвитку німці зробили внаслідок зростання театального мистецтва як небезпечної сили, що збирала велику кількість народу і значного впливу на його роботу представників ОУН [11, с.78], робота яких проводилася на українських державницьких позиціях, що суперечило загарбницьким планам окупантів.

Однак варто відмітити, що з цього питання існують і інші обґрунтовані припущення. Так, В.Удовик вважає, що причиною закриття стала необхідність збільшення кількості людей для робіт у Німеччині [4, с.330]. Таке судження має право на існування, адже з жовтня 1942 р., через нестачу трудових ресурсів у Німеччину стали відправляти навіть студентів і учнів старших класів шкіл. Наприклад, за наказом генерал-комісара округу “Київ” в листопаді 1942 р. було закрито Київський медичний інститут, а студентам запропоновано поїхати до Райху. Однак, з 3000 студентів на поїздку зголосилося всього декілька десятків осіб [23, арк.9].

Між тим німцями в цей період ліквідувалися театральні заклади. У серпні було закрито Київську оперу, Театр оперети та театр “*Вар’єте*”, проте згодом оперу було відкрито знову. У грудні 1942 р. закрилася Київська консерваторія, яка постійно працювала з початку окупації, незважаючи на заборону існування вищих навчальних закладів.

Працівники сфери культури Києва в процесі роботи зіткнулися з низкою проблем. Наприклад, відчувався брак шкільних приміщень. Т.Заболотна не безпідставно відмічає, що для цього були об'єктивні причини. Значна кількість будинків колишніх освітніх закладів була зруйнована внаслідок воєнних дій як гітлерівських, так і радянських військ. Крім того, німці використовували шкільні приміщення в інших цілях, зокрема, для потреб військових. З цією метою було зайнято 77 шкіл, з них 9 - під склади та майстерні, 2 - під військові склади і 8 - під стайні [7, с.221-222]. Серед інших проблем в шкільній сфері були: відсутність належного харчування, брак палива в опалювальний сезон, забезпечення шкіл педагогічними кадрами, малий відсоток відвідування учнями шкіл. Не менше проблем було і в діяльності мистецьких закладів. Нерідко театри відчували відсутність належного фінансування, професійних кадрів, належного ремонту в приміщеннях. Окремі проблеми в цій сфері висвітлювалися в звіті секції культури і освіти до міської управи від 28 квітня 1942 р. В документі відзначалося наступне: *“Художня продукція діяльності мистецьких закладів не стоїть на належному рівні. Це стосується деяких постановок в оперному театрі, художньої якості виступів капели бандуристів, частково театру ім. Шевченка, окремих виступів бюро естради. У зв'язку з цим протягом останнього місяця прийшлося вжити рішучих заходів щодо оздоровлення окремих мистецьких закладів. Так, довелося звільнити художнього керівника капели бандуристів Китастого за низьку якість художнього керівництва, недисциплінованість, недопустиму поведінку у районах під час гастролів (п'янки тощо) довелося звільнити директора театру Шевченка Прахненка, який явно не відповідав рівню посади, яку займав”* [22, акр.36].

Таким чином, культурне життя Києва в роки німецької окупації було відновлено з метою забезпечення дозвілля окупантів. Певний вплив на культуру мали і представники ОУН. В процесі роботи працівники культурної сфери зіткнулися з низкою проблем, які так і не вдалося вирішити протягом всього періоду окупації.

1. Коваль М.В. Доля української культури за “нового порядку” (1941-1944 рр.) // Український історичний журнал. - 1993. - №11-12. - С.15-38.

2. Король В., Мошик І. Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції // Трибуна. - 1997. - №9-10. - С.34-35.

3. Регевук В. Стан Освіти на Полтавщині в умовах німецько-фашистської окупації (1941-1943 роки) // Історична пам'ять. - 2001. - №1-2. - С.32-38.

4. Удовик В. Питання культурної політики в період німецької окупації (1941-1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. - К., 2005. - Вип.9. - Част.2. - С.327-334.

5. Гінда В.В. Освітні заклади Вінниччини в умовах фашистського “нового порядку” 1941-1944 рр. // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей. - Вип.7. (част.1). - К., 2003. - С.259-268.

6. Кучерук О. До історії мистецького життя у Києві за німецької окупації // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. - К., 2005. - Вип.9. - Част.2. - С.241-252.

7. Заболотна Т. Стан шкільної освіти в окупованому Києві // Безсмертя подвигу: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій вітчизняній війні (1941-1945 рр.). Київ, 22 квітня 2005 р. / Київський національний університет внутрішніх справ. - К., 2006. - С.217-233.

8. Верба І. Сторінки історії української Академії наук в німецькій окупації (кінець 1941 - початок 1942 рр.) // Розбудова держави. - 1995. - №3. - С.48-54.

9. Потильчак О. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941-1944): причини і прояви. - К., 1997.

10. Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України // Український історичний журнал. - 1990. - №10. - С.81-86.

11. *Гайдабура В.* Театр, захований в архівах: Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941-1944): Історія. Політика. Документи. Ідеї. Художні реалії. Людські долі. - К., 1998.

12. Українське слово. - 1941. - 10 жовтня.

13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України), ф. 3833, оп.1, спр.250.

14. Українське слово. - 1941. - 13 грудня.

15. Українське слово. - 1941. - 4 листопада.

16. ЦДАВО України, ф.3676, оп.4, спр.475.

17. Державний архів Київської області (далі - ДАКО), ф.Р-2356, оп.6, спр.32.

18. Нове українське слово. - 1942. - 6 січня.

19. ДАКО, ф.Р-2412, оп.2, спр.177.

20. ДАКО, ф.Р-2412, оп.2, спр.10.

21. ЦДАВО України, ф.3676, оп.4, спр.475.

22. ДАКО, ф.Р-2412, оп.2, спр.175.

23. ЦДАВО України, КМФ-8, оп.1, спр.62.

Молдавчук Н.Н. Культура Києва періода немецкой окупации 1941-1943 гг.

В данном исследовании освещается культурная жизнь киевлян в годы немецкой оккупации 1941-1943 гг. На основании широкого спектра источников показана работа ряда культурно-образовательных заведений Киева и отношение к их функционированию оккупационной власти.

Moldavchuk N.M. Culture of Kiev period of German occupation 1941-1943

In this research the cultural life of Kyiv citizens under German occupation in the years 1941-1943 is lighted up. The functioning of the row of Kyiv cultural and educational institutions and attitude of occupation power towards them is explored on the basis of wide spectrum of sources.

Отримано 5.11.2011

КОРОЛЬ В.М.

МОБІЛІЗАЦІЯ МОЛОДІ СУМЩИНИ ДО НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ СИСТЕМИ ТРУДОВИХ РЕЗЕРВІВ У ВІДБУДОВЧИЙ ПЕРІОД (1943-1950 рр.)

Стаття присвячена різним аспектам залучення молоді до закладів трудових резервів під час відбудови України у 1943-1950 рр. Автором використано відповідні матеріали Державного архіву Сумської області.

Зазнавши багатомільйонних людських жертв у війні з Німеччиною, СРСР втратив цінні трудові ресурси, без яких неможливою ставала відбудова зруйнованого господарства звільнених територій. Передовсім держава потребувала кваліфікованих робітників для промисловості та транспорту, від яких залежала економічна та військова могутність держави. Головну роль у відновленні лав робітничих кадрів було покладено на навчальні заклади системи трудових резервів.

Їхніми учнями ставали вчорашні підлітки, які відривалися від рідних домівок під час примусових призовів. Дехто подався до школи ФЗН чи училища добровольцем з надією втекти від недоїдання та злиденності колгоспного життя, а когось привабила комсомольська агітація або перспектива отримати омріяну професію. Саме цим юнакам і дівчатам довелося відбудовувати промислові об'єкти, працювати на заводах, обслуговувати локомотиви, спускатися у шахти.

Процес мобілізації молоді до навчальних закладів трудових резервів у часи відбудови заслуговує на увагу дослідників через свою масштабність та значні економічні і суспільні наслідки, до яких він призвів. Важливо вивчити усі аспекти призову та формування учнівського контингенту вказаних закладів у різних регіонах України, зокрема і на Сумщині.

Історичні дослідження теми відновлення та функціонування установ профтехосвіти періоду повоєнної відбудови України розпочалися ще у 1950-х роках. Підвалини радянської історіографії з даного питання були закладені учасниками та свідками тих подій. Здебільшого ці роботи мали оглядовий характер і висвітлювали офіційну точку зору радянської влади. Докладно описувалися добровільний порив і виробнича діяльність учнів для потреб фронту та тилу в умовах руїни, яка залишилася внаслідок бойових дій. Акцентувалася увага на особистих і колективних трудових подвигах вихованців та працівників навчальних закладів. Вказувалися певні кількісні та якісні показники учнівського контингенту. Серед публікацій, що були присвячені даній проблемі у географічних рамках як усього Радянського Союзу, так і безпосередньо УРСР, необхідно згадати праці Блінчевського Ф.А., Зеленко Г.І., Веселова А.Н., Смирнова А.В., Кудлая О.С. [1-4].

Пізніше радянська історіографія поповнилася роботами Котляра Е.С., Єрьоміна В.Г., Ісакова П.Ф., Пузанова М.Ф. [5-7]. Згадані історики оперували значною кількістю статистичних матеріалів, давали аналіз стану та діяльності мережі училищ та шкіл ФЗН під час та після радянсько-німецької війни. Оцінювалася роль та соціальні функції закладів системи трудових резервів. Важливою є робота Коняхина Л.Г., який досліджував радянське трудове право 1940-х років [8].

Внаслідок диктату офіційної в той час марксистсько-ленінської ідеології, величезна увага приділялася обґрунтуванню твердження про керівну і визначальну роль комуністичної партії у справі повоєнної відбудови економіки взагалі та відновленні мережі закладів професійно-технічної освіти зокрема. Саме такою є головна мета робіт Познякова П.І., Терещенка Г.І., Краснова А.В., Юрчука В.І., Кожукала І.П. [9-12].

Після того, як наприкінці 1980-х років зник ідеологічний тиск на історичну науку, можливістю значно об'єктивніше розглянути радянську державну політику щодо системи трудових резервів скористалася Бомбандьорова О.А. [13].

Вже за часів незалежної України Лобода М.К. та Хойнацька Л.М. досліджують мобілізацію робочої сили й безпосередню роль шкіл ФЗН та ремісничих училищ (РУ) у формуванні трудових ресурсів під час відбудови важкої промисловості України. Зрештою, вони приходять до думки, що, незважаючи на всі недоліки мобілізації та організації навчання молоді, підготовлені в навчальних закладах системи трудових резервів численні робітничі кадри вчасно зіграли надзвичайно важливу роль у масовому і систематичному поповненні колективів підприємств [14; 15].

Цікавим є дослідження Янковської О.В., що стосується сприйняття пересічними мешканцями України державної соціальної політики епохи пізнього сталінізму. Були відображені жахливі нестатки, напівголодне існування, важка праця осіб, які примусово чи добровільно потрапили до шкіл фабрично-заводського навчання [16].

Все ж недостатньо висвітленими залишаються механізми, обставини та регіональні особливості залучення молоді до навчальних закладів трудових резервів, а також проблема розподілу призваних між областями УРСР під час відбудови. Дослідити саме ці питання на прикладі Сумської області ставить за мету автор даної статті.

Сумщина була повністю визволена з-під німецької окупації у вересні 1943 р. Як і в інших областях, роботи з відновлення закладів профтехосвіти розпочалися одночасно з відбудовою промисловості. Цим процесом керувало Республіканське управління трудових резервів, якому підпорядковувалися створені на місцях відповідні обласні управління. Дані навчальні заклади створювалися на базі підприємств різних наркоматів. Зрештою на цих заводах та фабриках учні і проходили виробничу практику.

У листопаді 1943 р. начальник Сумського обласного управління трудових резервів доповідав про наявність мережі з 2 ремісничих училищ (у Сумах та Шостці), 2 залізничних училищ (у Конотопі та Білопільлі) та 5 шкіл ФЗН (по одній - у Ромнах, Конотопі та Тростянці, дві - у Шостці). Неорганізованими внаслідок відсутності матеріальної бази залишалися ще два РУ та одна школа ФЗН. [17, арк.2-2зв]. До 1947 р. мережа діючих професійно-технічних навчальних закладів постійно зростала. Якщо в 1944 р. їх було 12 [18, арк.1-1зв], то в 1947 р. - 25 [19, арк.2]. Цей рік став піковим для системи трудових резервів як у межах Сумщини, так і в СРСР взагалі. Починаючи з 1948 р., училища та школи ФЗН, що не мали достатньої матеріальної бази та викладацького персоналу, закривалися. Проводилися їх реорганізації з метою концентрації обладнання та досвідчених кадрів. Ці дії призвели до того, що у 1950 р. в Сумській області залишилося лише 14 цих закладів профтехосвіти, але якість підготовки учнів у них значно підвищилася [20, арк.3].

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР *“Про державні трудові резерви СРСР”* від 2 жовтня 1940 р. до ремісничих та залізничних училищ мобілізувалися хлопці віком 14-15 років, а до шкіл ФЗН - 16-17 років. Причому кількість сільської молоді, що підлягала такому призову, розраховувалася у співвідношенні 2 призовника на 100 членів колгоспу, а міської - окремо щорічно визначалася РНК СРСР [21, с.372]. Враховуючи, що термін навчання в училищі становив 2 роки, а у школі ФЗН - 6 місяців, на виробництво молоді робітничі кадри мали потрапляти у віці 16-18 років.

Під час відбудови визволених територій з метою якнайбільше розширити контингент потенційних учнів вимоги до призовників дещо змінилися. Тепер до училищ вже призивалися хлопці 14-17 років, а також дівчата 15-16 років, до шкіл ФЗН - підлітки

обох статей у віці 16-18 років. Окремо визначалося, що для навчання на професії, пов'язані з роботою у вугледобувній, гірничорудній та металургійній галузях, мобілізації підлягали особи лише чоловічої статі віком до 19 років включно [21, с.373]. У випадку Сумщини остання категорія призовників мала відправлятися до шкіл ФЗН та гірничопромислових шкіл (з 1949 р.) Донбасу.

До училищ мобілізували підлітків з рівнем освіти не менше закінченої початкової школи. Рівень освітньої підготовки для тих, кого призивали до шкіл ФЗН, не регламентувався. Та, аналізуючи звіти установ системи трудових резервів Сумської області, можна дійти висновку, що до 1948 р. у цьому відношенні учні усіх видів професійно-технічних навчальних закладів мало відрізнялися. Більшість підлітків мала 4-5 класів шкільної освіти. Влітку 1946 р. наказом нещодавно створеного Міністерства трудових резервів обласним та міським виконкомам дозволялося за необхідності (недобору) забирати до закладів профтехосвіти учнів неповних середніх та середніх шкіл (крім 8-10 класів) [22, арк.10зв]. Тому відбувається залучення цих підлітків до місцевих училищ та шкіл ФЗН. У 1946 р. на Сумщині їх призвано понад 800 [23, арк.8], 1947 р. - 2300 осіб [19, арк.18].

Та вже з 1948 р. учнівський контингент груп, що готувалися за спеціальностями, пов'язаними з роботою на верстатах та складному обладнанні, намагаються повністю укомплектувати молоддю з освітою сім класів.

Якщо ж говорити про розподіл учнівського контингенту за статтю, то присутність дівчат-учнів у навчальних закладах системи трудових резервів повоєнної Сумщини була незначною. Дівчат навчали лише кілька шкіл ФЗН та училищ. Їхня кількість ніколи не перевищувала 10%. До Донбасу їх не відправляли. Це пов'язано з тим, що в першу чергу готувалися кадри для важкої промисловості, де умови праці більш підходили для чоловіків.

Наприкінці 1943 р. обласне управління трудових резервів декларувало передбачуваний учнівський контингент відкритих закладів Сумщини у 2935 осіб. [17, арк.2-2зв]. За документами кінця 1943 - початку 1944 рр. важко з упевненістю сказати наскільки успішно виконувався план наповнення шкіл ФЗН та училищ. Вцей час замість масштабних призовних кампаній молодь здебільшого мобілізують поступово, по мірі організації та відкриття нових об'єктів профтехосвіти. Кількість осіб, яких було необхідно у вказаний термін мобілізувати до конкретного навчального закладу силами органів влади і партійних осередків міського та районного рівнів, визначалася спільними постановами виконкому обласної ради депутатів трудящих та бюро обкому КП(б)У.

Достеменно відомо, що влітку 1944 р. чисельність учнівського контингенту вказаних закладів становила понад 3600 осіб [18, арк.1-1зв]. Спостерігалася тенденція до її поступового зниження через втечі, хвороби учнів та їхній призов до Червоної армії. Тому часом доводилося компенсувати вибуття додатковим залученням молоді. Взагалі ж у цей час учнівський контингент ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН в УРСР становив 43 тис. осіб [13, с.75].

Після закінчення війни планом IV п'ятирічки до 1950 р. передбачалося збільшення кількості молодих кваліфікованих робітників, підготовлених закладами системи трудових резервів. Всього протягом цього періоду через дані заклади в межах всієї України пройшло більше 850 тис. осіб [24, с.667]. Призов молоді на Сумщині в цей час теж значно збільшується. За статистичними звітами обласного управління трудових резервів, що зберігаються у Державному архіві Сумської області, можна підрахувати чисельність мобілізованих. За період першої повоєнної п'ятирічки (1946-1950 рр.) у цьому регіоні було призвано близько 43 тис. осіб. (Див. табл.1).

Наймасовіші мобілізаційні кампанії проводяться у 1947 р. На Сумщині цього року у ході трьох призовів було заплановано залучити до навчальних закладів трудових резервів Сумської, Сталінської та Ворошиловградської областей понад 19 тис. осіб. Насправді ж було призвано лише 13,5 тис. Характерним є те, що план мобілізації молоді до РУ, ЗУ та шкіл ФЗН Сумської області зазвичай перевиконувався. Натомість план призову і відправлення учнівського контингенту до Донбасу постійно затримувався і протягом 1947-1950 рр. ні разу не виконувався.

Індустріальний район Донбасу особливо потребував кваліфікованої робочої сили. У відкритих тут закладах профтехосвіти навчалися представники усіх регіонів України. Здійснити призов і доставку молоді до шкіл ФЗН Донбасу організаційно було набагато важче. Призовна комісія мала відібрати для відправки туди потенційно найцінніші трудові ресурси, оскільки відразу ж після кількомісячного курсу навчання цей контингент був зобов'язаний протягом чотирьох років відбудовувати шахти та підприємства важкої промисловості і працювати на них. Тому до закладів системи трудових резервів Сталінської та Ворошиловградської областей направлялися передовсім здорові, фізично розвинені особи чоловічої статі віком 17-19 років. Багато з них вже були військовозобов'язаними і призивалися замість армії до трудових резервів за сприяння військкоматів. Наприклад, у 1947 та 1948 рр. кількість цих осіб "підвищеного віку" складала більше, ніж по 2,5 тис. [19, арк.17-18; 25, арк.16].

Під час мобілізаційних кампаній для кожного району області встановлювався план призову від 200 до 600 душ. Райони області розподілялися за напрямком відправки призваних. Так, під час осіннього призову 1947 р. Охтирський, Грунський, Тростянецький, Лебединський, Синівський, Краснопільський, Миропільський, Хотинський та Великописарівський райони надсилали свою молодь до Ворошиловградської області, решта районів Сумщини (за тогочасним адміністративним поділом) - до Сталінської області [26, арк.3-3зв].

Молодим особам, які приходили за повістками до призовних комісій, мали видати путівки до відповідних шкіл ФЗН і літерний квиток на безкоштовний проїзд залізницею до місця призначення. Також молодь повинна була забезпечуватися відповідними документами (паспортами, метричними свідоцтвами, тимчасовими посвідченнями, приписними свідоцтвами).

На залізничних станціях у Сумах, Конотопі, Тростянці, Ромнах та інших містах створювалися пункти збору мобілізованих. Звідти їх організовано вивозили до Донбасу. Від начальників станцій вимагалось спеціально виділяти пасажирські потяги для цієї мети. Таким чином, одночасно до місця призначення могли їхати кілька сотень юнаків, яких супроводжували уповноважені особи. Наприклад, 10 жовтня 1947 р. зі станції Конотоп до Ворошиловграду прибув потяг з 782 призваними особами, які були передані начальником ешелону представнику мобілізаційного відділу Ворошиловградського обласного управління Міністерства трудових резервів [26, арк.37].

Школи ФЗН Донбасу були вкрай непопулярними серед населення через їхні незадовільні матеріально-побутові та соціальні умови, а також внаслідок їх віддаленості. Молодь намагалася уникнути призову до них. Якщо у голодному 1946 р. значна кількість юнаків сама зголошувалася їхати до Донбасу, то 1947 р. жодного добровольця не зафіксовано навіть за усієї тяжкості становища на селі. У своїх звітах обласне керівництво системи трудових резервів періодично скаржиться на наявність у районах Сумської області великої кількості дезертирів зі шкіл ФЗН Донбасу, до яких не було вчасно застосовано "належних заходів" [19, арк.19; 25, арк.18]. Саме ці втікачі створювали негативну репутацію професійно-технічним навчальним закладам того

регіону, описуючи односельцям реальне становище відправлених туди хлопців. Цю репутацію не вдавалося змінити ні насиченою агітацією у газетах і по радіо, ні комсомольськими зібраннями, ні лекціями та зустрічами з хлопцями та їх батьками.

Навіть ту молодь, яку вдавалося мобілізувати примусово, доводилося стерегти, оскільки втечі починалися ще з пунктів збору і залізничних станцій. З 1493 осіб, відправлених до шкіл ФЗН Сталінської області протягом осіннього призову 1947 р., в дорозі втекло 314 осіб [26, арк.8]. Свідки тих подій згадують, що деяких хлопців доводилося відправляти до пункту призначення по кілька разів через їхнє самовільне повернення додому [27]. Ці дії можна розглядати як форму спротиву політиці мобілізації радянської держави. Необхідно зазначити, що владою самовільне залишення закладів трудових резервів розцінювалося як кримінальний злочин. Указом президії Верховної Ради СРСР від 28 грудня 1940 р. за цей вчинок передбачалося засудження до одного року позбавлення волі [28].

Додамо, що і деякі керівники на місцях без особливого ентузіазму ставилися до постійного викачування молоді робочої сили з колгоспів своїх районів. Так, виконком Сумської облради депутатів трудящих зазначав, що низка голів райвиконкомів *“недооцінили державної важливості підготовки кваліфікованих робітників вугільної галузі, передоручили цю роботу другорядним особам, пустили призов напризволяще, виявили безвідповідальність у цій справі”* і зірвали план призову 1947 р. до шкіл ФЗН Донбасу. Наприклад, Конотопський район виконав даний план на 11,5%, Путивльський - на 15,1%, Липоводолинський - на 16,9%, а Шалигінський, Улянівський та Глухівський взагалі не відправили молоді у необхідний термін [26, арк.6].

Цікаво, що відправці до Донбасу підлягали тільки сільські хлопці. Планами мобілізації передбачалося навчання міської молоді в училищах та школах ФЗН за місцем проживання. Це пов'язано з переваженістю гуртожитків навчальних закладів Сумської області. До 1948 р. вони забезпечували лише до 60% всіх потреб у необхідній житловій площі для учнівського контингенту. Часто ці приміщення не відповідали санітарно-гігієнічним вимогам. Міська ж молодь мала змогу навчатися, мешкаючи вдома. Крім того радянська політика щодо трудових ресурсів передбачала не тільки їх перерозподіл між різними регіонами, а й перекачування з села до міста. Тому відправка міської молоді до індустріального району Донбасу виглядала недоцільною.

Зазначимо, що мобілізація сільської молоді до закладів державних трудових резервів означала переміщення призваних юнаків та дівчат до міст. Ці молоді особи неминуче змінювали свій спосіб життя і ставали частиною урбанізованого суспільства. Цим зумовлена ще одна роль досліджуваних мобілізацій у суспільних змінах періоду відбудови економіки.

Більш престижні і краще облаштовані навчальні заклади наповнювалися шляхом добровільного набору. Такий крок для молодих осіб диктувався бажанням вирватися від голодного колгоспного життя, отримати добре оплачуваний фах, а також уникнути примусової мобілізації до інших неблагополучних навчальних закладів чи відправки до Донбасу.

Юнаки та дівчата з міст перебували у дещо вигідніших умовах порівняно зі своїми однолітками. Вони, використовуючи кращий доступ до інформації, мали більше можливостей з'ясувати особливості того чи іншого закладу трудових резервів свого міста і самим обрати місце свого навчання. Міської молоді до РУ, ЗУ та шкіл ФЗН Сумщини надходило у чотири рази менше, ніж сільської. Втім вона складала половину учнівського контингенту ремісничих та залізничних училищ, що були професійно-технічними навчальними закладами більш високого ступеня, ніж школи ФЗН.

Існують відомості і про факти навчання у досліджуваних закладах Сумщини молоді з інших регіонів. Так, у 1949 р. школою ФЗН №3 (м. Суми) готувалися хлопці,

призвані у Закарпатській області. Відомо, що двадцять четверо цих юнаків самовільно залишили навчання. П'ятеро з них було засуджено і позбавлено волі [20, арк.8]. Протягом 1948 р. у районах Полтавщини та Чернігівщини бригади зразкової школи ФЗН №5 (м.Ромни) успішно агітували місцевих підлітків подавати заяви на вступ до їхнього закладу [29, арк.100]. Аналогічно на добровільних умовах до залізничних училищ вступали молоді особи з Чернігівської та Курської областей [30, арк.28]. Однак подібні випадки мали епізодичний характер.

Отже, під час формування учнівського контингенту навчальних закладів системи трудових резервів переважали примусові методи мобілізації, а більшість залучених до них були представниками сільської місцевості. Сумщині у відбудовчий період була відведена ще й роль донора молоді для шкіл ФЗН Донбасу, високі плани призову до яких не виконувалися через ускладненість відправки та небажання юнаків їхати навчатися у незадовільних умовах з подальшою перспективою на важку працю у шахтах чи на промислових гігантах. Продовжуючи дослідження за даним напрямком, необхідно приділити увагу причинам вибуття і особливостям працевлаштування учнів зазначених закладів.

Таблиця 1
Чисельність мобілізованої молоді Сумщини до навчальних закладів системи трудових резервів у 1945-1950 рр.

Рік / напрямок призначення	Сумська обл.		Сталінська обл.	Ворошиловградська обл.	Кримська обл.	Разом	
	РУ і ЗУ	школи ФЗН					
1945	план	1225	1800	2200	-	-	5225
	призвано	1333	1850	2202	-	-	5385
1946	план	1600	2000	4100	-	-	7700
	призвано	1804	2125	4448	-	-	8377
1947	план	1475	3685	7175	6975	-	19310
	призвано	1651	3763	3535	4486	-	13435
1948	план	1300	300	15100	1100	100	17900
	призвано	1332	425	7453	302	100	9612
1949	план	800	975	8080	-	-	9855
	призвано	844	975	5337	-	-	7156
1950	план	800	930	3350	-	-	5080
	призвано	812	930	2658	-	-	4400
Всього	план	7200	9690	40005	8075	100	65070
	призвано	7776	10068	25633	4788	100	48365

1. *Блинчевский Ф.А.* Профессионально-техническое образование рабочих / Ф.А.Блинчевский, Г.И.Зеленко. - М.: Трудрезервиздат, 1957. - 160 с.

2. *Веселов А.Н.* Профессионально-техническое образование в СССР: Очерки по истории среднего и низшего профессионально-технического образования в СССР / А.Н.Веселов. - М.: Профтехиздат, 1961. - 435 с.

3. *Смирнов А.В.* Изменения численности и состава рабочих тяжелого машиностроения СССР в годы четвертой пятилетки (1946-1950) / А.В.Смирнов // Изменение в численности и составе советского рабочего класса: сборник статей / отв. ред. Д.А.Баевский. - М.: Издательство АН СССР, 1961. - С.231-255.

4. *Кудлай О.С.* Робітничий клас УРСР у боротьбі за відбудову і розвиток промисловості в післявоєнний період / О.С.Кудлай. - К., 1965. - 296 с.

5. *Котляр Э.С.* Государственные трудовые резервы СССР в годы Великой Отечественной войны / Э.С.Котляр. - М.: Высшая школа, 1975. - 240 с.

6. *Еремин В.Г.* Молодежь в годы Великой Отечественной войны / В.Г.Еремин, П.Ф.Исаков. - М., 1977. - 263 с.

7. Пузанов М.Ф. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР / М.Ф.Пузанов, Г.И.Терещенко. - К: Вища школа, 1980. - 296 с.
8. Коняхин Л.Г. Трудовое право в годы Великой Отечественной войны / Л.Г.Коняхин. // Вестник Московского университета: Серия "Право". - 1985. - №3. - С.40-48.
9. Позняков П.И. Коммунистическая партия в борьбе за подготовку квалифицированных кадров рабочего класса в системе государственных трудовых резервов в 1940-1950 гг. / П.И.Позняков. - К., 1954. - 203 с.
10. Терещенко Г.І. Організаторська діяльність Комуністичної партії по підготовці робітничих кадрів на Україні / Г.І.Терещенко. - К., 1974. - 159 с.
11. Борьба партии и рабочего класса за восстановление и развитие народного хозяйства СССР (1943-1950 гг.) / Гл. ред. А.В.Краснов. - М.: "Мысль", 1978. - 324 с.
12. Юрчук В.И. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины (1946-1950 гг.) / В.И.Юрчук, И.П.Кожукало. - К.: Политиздат Украины, 1986. - 365 с.
13. Бомбандьорова О.А. Відновлення мережі закладів трудових резервів на території Української РСР (1943-1945 рр.) / О.А.Бомбандьорова // Український історичний журнал. - 1989. - №10. - С.73-76.
14. Лобода М.К. Мобілізація некваліфікованих робітників на відбудову важкої промисловості України: соціальний аспект / М.К.Лобода // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць. - К., 2005. - Вип.9. - Ч.3. - С.259-269.
15. Хойнацька Л.М. Підготовка трудових резервів для машинобудівної промисловості України (1943-1950) / Л.М.Хойнацька // Четвертий міжнародний конгрес українців (Одеса, 26-29 серп. 1999 р.): Доповіді та повідомлення. Історія: В 2 ч. - Ч.2: XX століття. - Одеса-Київ-Львів, 1999. - С.475-480.
16. Янковська О. Соціальна політика держави очима робітників і селян / О.Янковська // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х - середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. - Кн.1, ч.1-2 / Відп. ред. В.М.Даниленко. - К.: Інститут історії України НАН України, 2010. - С.293-351.
17. Державний архів Сумської області (далі - Держархів Сумської обл.), ф.Р-3369, оп.1, спр.2, 10 арк.
18. Там само, спр.9, 64 арк.
19. Там само, спр.24, 58 арк.
20. Там само, спр.47, 54 арк.
21. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 - июль 1956 гг.). - М.: Государственное издательство юридической литературы, 1956. - 500 с.
22. Держархів Сумської обл., ф.Р-3369, оп.1, спр.16, 31 арк.
23. Там само, спр.18, 56 арк.
24. Народное хозяйство СССР в 1960 году: статистический ежегодник / Отв. за выпуск С.Я.Гениш. - М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1961. - 903 с.
25. Держархів Сумської обл., ф.Р-3369, оп.1, спр.34, 83 арк.
26. Там само, спр.29, 39 арк.
27. Аудіозапис спогадів Михна Дмитра Івановича 1925 р.н., с.Городище Недригайлівського р-ну Сумської обл., з особистої колекції автора.
28. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 28 декабря 1940 года "Об ответственности учащихся ремесленных, железнодорожных училищ и школ ФЗО за нарушение дисциплины и за самовольный уход из училища (школы)" [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=15178>.
29. Держархів Сумської обл., ф.Р-6477, оп.1, спр.43, 104 арк.
30. Там само, ф.Р-5016, оп.1, спр.11, 42 арк.

Король В.Н. Мобилизация молодежи Сумщины в учебные заведения системы трудовых резервов в восстановительный период (1943-1950 гг.)

Статья посвящена различным аспектам привлечения молодежи в заведения трудовых резервов во время восстановления Украины в 1943-1950 гг. Автором использованы соответствующие материалы Государственного архива Сумской области.

Korol V.M. Mobilization of Sumy land youth to educational institutions of the Labor Reserves system in the Recovery period (1943-1950)

The article is devoted to the different aspects of youth enlisting to the Labor Reserves institution during the recovery of Ukraine in 1943-1950. The appropriate State Archives of Sumy region materials were used by the author.

МЕЛЬНИК А.Б.

УКРАЇНА ПОВОЄННА: СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті автором робиться спроба висвітлити і узагальнити наслідки Другої світової війни для населення України, підсумувати матеріальні збитки та людські втрати, показати рівень життя населення УРСР у повоєнній країні.

Друга світова війна - наймасштабніший збройний конфлікт ХХ ст. Її наслідки впродовж десятків років відчувалися в різних сферах життя багатьох країн світу. Під час війни окупанти завдали величезної шкоди Радянському Союзу. Особливо відчутно постраждала Україна. Зруйнована внаслідок військових дій країна вкрай важко переходила до мирного життя. Руїною і згарищем виглядали 714 міст і селищ міського типу та понад 28 тис. сіл, 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ. За приблизними даними, на фронті, в тилу, в полоні та в окупації безповоротні людські жертви Радянського Союзу склали 27 млн. чоловік [1]. Україна мала близько 2,5 млн. військових і не менше 5,5 млн. цивільних втрат, всього 8 млн. життів, більше 600 тис. військових повернулися додому інвалідами [2]. Та навіть ці вражаючі дані не є остаточними.

Фашисти знищили і розстріляли 4 млн. 497 тис. мешканців УРСР, 2,3 млн. вивезли для рабської праці до Німеччини [3]. Загинув кожен шостий мешканець республіки. У загальному обсязі втрат 76% припадало на чоловіків. Серед них найбільше постраждали ті, хто був народжений в період 1901-1931 рр. - найбільш дієздатна частина чоловічого населення [4]. Ця обставина свідчить про те, що повоєнне суспільство було переважно жіночим. Це створювало серйозні не лише демографічні, а й психологічні проблеми особистої жіночої невлаштованості, самотності. Лише у 1960 р. Україна змогла вийти за чисельністю населення на передвоєнний рівень - 42 млн. чол. Тим, хто вижив бракувало всього - харчів, одягу, засобів першої необхідності, зрештою, елементарного житла. Великі збитки були завдані житловим будинкам, значна частина яких взагалі вибула з експлуатації, а населення залишилось на вулиці. Ворог намагався знищити міста України принаймні двічі: коли брав при наступі і коли залишав під час відступу. Руїнуючи міста, фашистські загарбники, як правило, знищували не окремі приміщення чи будівлі, а цілі міські квартали, перетворюючи населені пункти на руїни.

Демобілізовані воїни, робітники, домогосподарки, студенти, школярі, представники інтелігенції, змарнілі та знесилені за голодні роки війни, виходили на площі й вулиці рідних міст, щоб розібрати руїни, розчистити майданчики для нових споруд.

Загалом в Україні за роки війни було знищено більш, ніж 40 млн. кв.м. житла, або 50% довоєнного житлового фонду. Майже 10 млн. чол. залишилось без даху над головою. Фактичний рівень забезпеченості житловою площею на душу населення по всіх містах країни катастрофічно впав. Близько третини (31,8%) міського населення мали житлову площу нижчу 5 кв.м. На одну квартиру в середньому припадало 1,5 сім'ї. Тому люди змушені були жити в жахливих умовах надзвичайного перенаселення. В перші повоєнні роки в Україні менше однієї кімнати на сім'ю мали 15,6% населення, одну кімнату на сім'ю - 60,9%, дві кімнати на сім'ю - 20,3%, три і більше кімнати на сім'ю - 3,2%. До того ж під житло були використані 2% дворових будівель, 32% підвалів, 21,9% кухонь, велика кількість дахів будинків та землянок [5].

Подекуди жителі міст оселялися в установах і на підприємствах, де вони працювали. Становище з отриманням житла в Україні ускладнювала ще одна

обставина: під час війни були зруйновані будівлі багатьох державних закладів і установ. При відновленні своєї діяльності останні часто займали житлові приміщення.

Таким чином, перед країною постало колосальне за своїм масштабом і важливістю завдання: відновити зруйнований житловий фонд і в найстисліші терміни забезпечити мільйони людей житлом.

Вже весною 1945 р. розгорнули свою роботу Народний комісаріат житлово-цивільного будівництва і Народний комісаріат комунального господарства УРСР. Безпосередньо практичну роботу з обліку та розподілу житла проводили місцеві органи влади - ради, їх виконавчі комітети та постійні комісії. Були встановлені норми житлової площі, надлишки розподілялися серед тих, хто цього потребував у першу чергу, інвалідів війни, сімей загиблих воїнів, колишніх фронтовиків. Та, не дивлячись на це, на початку 1947 р. в Україні ще тулилися в землянках 23,4 тис. сімей (80,5 тис. чол.), на чужій площі та в підсобних приміщеннях проживало близько 80 тис. сімей (260 тис. чол.). Безліч будинків споруджувалися методом народної будови [6].

Характерним для повоєнних років був інтенсивний розвиток індивідуального будівництва. Держава забезпечувала забудовників довгостроковими кредитами. Всього в Україні протягом 1945-1950 рр. було споруджено 21 млн. кв.м. жилої площі [7]. Десятки тисяч людей в містах України роками стояли в черзі на отримання житла. Більшість із них проживала в аварійних будинках, що підлягали негайному знесенню [8]. Люди втрачали надію (навіть найпалкіші патріоти влади) у світле, сите, безбідне комуністичне майбутнє. Вони скіли у затхлих бараках, сирих землянках, на дахах будинків, підвалах, тиснулися великими сім'ями в вузьких коридорах гуртожитків і намагалися вижити в безвиході злиденного життя.

У повоєнний період з огляду на катастрофічні наслідки Другої світової війни село потребувало особливої уваги з боку держави, оскільки саме на нього покладався основний тягар регенерації зруйнованої економіки. Але тривалий час сільські жителі не мали навіть достойного соціального забезпечення. Злиденним на селі було життя одиноких матерів, інвалідів та пенсіонерів. Їм - непрацюючим, на селі не було засобів до існування і, однозначно, виживати було важче, ніж громадянам тієї ж категорії в місті (там держава надавала хоч якісь пільги). Соціальне забезпечення цих категорій держава поклала на колгоспи та місцеві бюджети. Повоєнні колгоспи - бідні, зруйновані, без реманенту, худоби і чоловічої сили. Селяни за трудовень в колгоспі одержували жалюгідний мінімум, а часто і взагалі нічого не одержували, бо нічим було платити.

Село було джерелом поповнення робітничих кадрів, необхідних для підйому важкої промисловості. Призов молоді до шкіл ФЗН, ремісничих та залізничних училищ регламентувався постановами РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 12 березня 1945 р. "*Про призов молоді до шкіл ФЗН, ремісничих та залізничних училищ*" та "*Про підготовку кадрів масових професій*". Забирали переважно підлітків і молодь. Таке навчання називали добровільним [9]. Злободенною для населення залишалася проблема одягу та засобів першої необхідності. Для селян, як і для мешканців міст, надзвичайно гостро стояло питання житла. У вересні 1945 р. перед сезонним похолоданням багато сільських жителів, які втратили домівки, змушені були проживати у землянках.

На 1 березня 1949 р. в УРСР в землянках проживало 48,7 тис. сімей колгоспників, а на чужій житловій площі - 51 тис. Відповідно до постанови, прийнятої Радою Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У в січні 1949 р., держава почала будівництво житла для колгоспників. До 1955 р. в Україні було зведено 460 тис. сільських хат. Новозбудовані хати були однокімнатними мазанками, а їх дахи були вкриті соломною ύαξ ξυελεξξμ, βσηενόκ³ β³κνῶ σῶ ο³χ β κσςκσ [10].

Вже на кінець 1945 р. у сільському господарстві України склалася вкрай несприятлива ситуація, що вимагала докорінного перегляду аграрної політики, перш за все, в галузі зменшення обсягів обов'язкових поставок державі та збільшенні асигнувань у сільське господарство. Продовольчі труднощі, що були викликані війною та окупацією, посилились малосніжною з частими відлигами зимою 1945-1946 рр. та небувалою посухою влітку 1946 р.

Найбільш голодним періодом була зима і весна 1947 р. В цей час велика кількість сільського населення, не кидаючи місць проживання, залишила роботу в колгоспах і влаштувалась на різні місцеві підприємства та установи, де була гарантована карткова система забезпечення продовольчими товарами. На 1 січня 1947 р. ця категорія сільського населення налічувала 331,6 тис. чол. [11]. В період голоду зросли ціни на продовольчі товари. У 1946 р. державна ціна кілограма хліба становила 1,5-2 руб., в 1947 - 7 руб. На чорному ринку у ці роки 1,5 кг чорного хліба коштувало відповідно 15 і 50 руб., 1 кг сала - 70-75 і 250 руб., пуд жита - 120 і 800 руб., 1 кг пшеничного борошна - 30 і 100-110 руб., пуд картоплі - 30 і 160 руб. Гарний костюм 1946 р. коштував 5000 руб., а в 1947 р. найкращий костюм можна було виміняти на пуд жита [12].

Внаслідок недоїдання серед сільського населення поширювалась дистрофія, були випадки тифу. Швидко зростала смертність. Якщо протягом січня-грудня 1946 р. середній рівень смертності на селі становив 20 тис. чол., то у січні 1947 р. - 30 тис., у лютому - 38,5 тис., у березні - 51,4 тис. Найбільше від голоду постраждали південні та східні області УРСР [13]. В особливо скрутному становищі наприкінці 1946 р. опинилися 2,58 млн. чол., яких зняли із пайкового забезпечення. Це робітники радгоспів, машинно-тракторних станцій, службовці, утриманці та діти [14]. Наприкінці 1946 р. - в першій половині 1947 р. через недоїдання багато людей захворіло. За даними Міністерства охорони здоров'я УРСР, на 10 травня 1947 р. в Україні було зареєстровано 935,5 тис. хворих на дистрофію, в міських та сільських лікарнях перебувало 125 тис. таких хворих, ще близько 100 тис. надзвичайно кволих людей потребували госпіталізації, але через брак необхідної кількості лікарняних ліжок не мали змоги одержати допомогу. Станом на 20.06.1947 р. в Україні налічувалося 1154374 особи хворих на дистрофію [15].

Основою радянської влади на селі залишалась колгоспна система, яка понесла основний тягар відбудови країни. Неадекватна оплата праці, нестача реманенту та прискорені плани з відбудови господарства пригнічували моральний стан селянства. В період голоду не було послаблено податковий тиск на присадибні господарства селян, що могло б допомогти покращити рівень життя. Сталін вважав, що селяни живуть "заможні" і, як процитував його висловлювання Хрущов у своїй закритій доповіді на XX з'їзді КПРС, "продавши лише одну курку, колгоспник може повністю розрахуватися з державними податками" [16]. Насправді ж ситуація була протилежною - під час голоду 1946-1947 рр. голодуючі хлібороби, не маючи вибору, вживали в їжу траву, листя дерев, ховрахів, трупи тварин, непоодинокими були і випадки канібалізму.

Ціною величезних зусиль державний план хлібозаготівель 1947 р. Україна виконала на 99,7%. Наступними роками матеріальне становище колгоспного селянства України трохи поліпшилося, але до заможного життя було ще далеко. У 1949 р. колгоспникам на трудовень видавалося близько 1 кг, 1950 р. - 1,6 кг, у 1951 р. - 1,2 кг зерна та відповідно 1, 1,2, 1,6 руб. Однак ще залишалися колгоспи, де не видавали ні зерна, ні грошей [17].

Беручи до уваги той факт, що до голоду призвели такі обставини: посуха, морозна і малосніжна зима, відсутність робочої сили - в колгоспах працювали переважно жінки

і молодь (чоловіки працювали на відбудові важкої промисловості), безбожні побори держави у виконанні планів хлібозаготівель, варто зауважити, що причини голоду 1946-1947 рр. слід шукати передовсім у стані економічних відносин та соціальних умов на селі. Командно-примусова система з її непосильними планами хлібозаготівель не зважала на страшні соціальні біди селянства України. Цей голодомор в історії Союзу був уже третім та держава, здається, жодного висновку після попередніх двох трагедій не зробила.

За роки війни і окупації на руїни було перетворено більшість лікарень, поліклінік, аптек та інших установ системи охорони здоров'я. Загальний збиток, нанесений гітлерівцями системі охорони здоров'я УРСР, склав 2764 млн. руб. [18]. Одним з нагальних завдань повоєнного періоду стало відновлення довоєнного рівня забезпечення населення медичним обслуговуванням.

Основною проблемою медичних закладів була гостра потреба у спеціалістах вищої та середньої кваліфікації. Лікарі після реєвакуації працювали в основному у великих містах, на периферії кваліфікованих медпрацівників катастрофічно не вистачало. Держава по завершенню війни сприяла становленню медицини, та перші пробіски сталися лише на початку 1950-х, саме тоді кількість лікарів склала кількість довоєнного рівня. Та, як свідчить статистика, рівень медичного обслуговування значно поступався довоєнному. Причинами цього було те, що значно погіршився стан медичних закладів, бракувало приміщень для лікарень та ліжок для хворих, не вистачало оснащення та медикаментів, лікарні мали безліч недоліків в організації роботи.

Що стосується сільських регіонів, то навіть до війни рівень медичного обслуговування тут був значно нижчим, ніж у місті. Не одержуючи кваліфікованої допомоги на місцях, сільське населення надавало перевагу міським лікарням та амбулаторно-поліклінічним закладам, де було краще медичне обслуговування.

Проблемою сільських спеціалістів був незадовільний рівень забезпечення їх житлово-побутовими послугами. Після війни вціліло лише 25% шкіл України, та 32% дитсадків. Навіть до середини 1950-х років кількість дошкільних дитячих установ не досягла довоєнного рівня (1941 р. - 105 тис. ясельних місць, 1953 р. - 78 тис.). Все це створювало значні незручності у повсякденному житті людей [19].

Переможне закінчення війни, очікувана демобілізація армії та воз'єднання сімей сприяли емоційному піднесенню народу, який очікував швидкого налагодження мирного життя. Люди очікували повороту влади *"обличчям до людей"*. Та влада не поспішала виправдовувати сподівання переможців, лібералізації не відбулось, з часом у сфері суспільних і політичних відносин відбулась *"консервація"*.

В кінці 1940-х - на початку 1950-х років на тлі повоєнної відбудови загострюються проблеми конкретної людини, соціальна невлаштованість окремих категорій населення залишається поза увагою держави. Десятки тисяч безпритульних, інвалідів війни та дітей сиріт виходили на вулиці, прагнучи прогодуватись. Одні крали, інші продавали чи міняли свої мізерні пожитки, а дехто, позбавлений можливості, а подекуди і просто бажання працювати, просив милостиню. Це ставало причиною масових невдоволень та підвищення рівня девіантної поведінки.

На початку 1950-х років рівень бродяжництва і жебрацтва в УРСР набув загрозливих масштабів. На думку центру, цей феномен виник в результаті недооцінки місцевими, державним та партійними органами проблем соціальної забезпеченості населення, зокрема інвалідів. Найбільших обсягів бродяжництво і жебрацтво сягнули в таких регіонах, як Київська, Одеська, Вінницька, Львівська, Сталінська, Харківська області [20]. Переважну частину даного контингенту становили інваліди війни чи праці, чия зовнішність та розчулювальні легенди були засобом прогодувати себе та свої сім'ї.

На думку очевидців, інваліди були найбільш нужденним соціальним прошарком. *“Чоловіки повертались додому з фронту, хто без рук, хто без ніг, різні поранення були звичайною справою. Ветерани одягали свої ордени і просили милостиню на вулицях. Вони з’являлись на базарах, намагалися продати свої медалі та шинелі, одним словом - все те, що їм вдалося зберегти з війни”* [21], - зазначає Б.Феселер - відома дослідниця соціальних проблем повоєнного періоду СРСР. Інваліди війни зовсім не вписувались в картину повсякдення країни переможця, позаяк поряд із мільйонами загиблих вони надто яскраво ілюстрували ту жахливу ціну, яку народ заплатив за перемогу у війні. Таких великих обсягів жебракуючих можна було б уникнути, якби вчасно вжити медичні та соціальні заходи. За даними управління міліції МВС УРСР, її органами лише у другому півріччі 1951 р. було затримано 16700 осіб, за 1952 р. - 21128, за перше півріччя 1953 р. - 10622 [22]. Серед затриманих було багато інвалідів війни. Всі вони потребували допомоги й опіки з боку держави. Але тогочасна система соцзабезпечення не була спроможною допомогти всім, хто потребував соціальної підтримки.

Найпершим завданням, яке ставила держава, була масова мобілізація населення на відбудову країни. Відповідно працювати повинні були всі без виключення, навіть інваліди. Інвалідність, а разом з нею і право на пенсію, надавалась при повній втраті працездатності, до того ж терміном на 1 рік. Всі хто міг виконувати хоч якусь роботу, зобов’язані були працювати. Навіть сам процес соціального забезпечення інвалідів у кінцевому результаті передбачав працевлаштування всіх категорій даного контингенту. Працевлаштування перетворилось на єдину мету соціального забезпечення інвалідів. Заборонялось давати інвалідність тим особам, хто ще міг працювати за попередньою професією, навіть у випадку втрати ока чи кінцівки [23].

Факт працевлаштування інваліда автоматично позбавляв його права одержувати пенсію по інвалідності, незалежно від ступеню каліцтва та втрати працездатності. Особливо цей факт стосувався інвалідів третьої групи - пенсії не вистачало щоб вижити, тому доводилось йти на роботу. Інвалідність держава пояснювала так - *“каліцтва одержані на війні це ніщо інше як локально обмежені дисфункції, які легко компенсувати, та які не мають для організму негативних наслідків”*. Працевлаштування для інваліда було обов’язком. Більше того, держава використовувала засоби примусу.

Законодавство передбачало низку заходів щодо реабілітації інвалідів, але в реальному житті останні могли покладатись тільки самі на себе.

Аналізуючи причини низького рівня життя населення України у повоєнні роки, слід зазначити, що він був наслідком війни, існування адміністративно-командної системи, котра спрямовувала кошти переважно у важку промисловість та на військові потреби, нехтувала виробництвом споживчих товарів. Домінував технократичний підхід до розвитку суспільства. Головна увага в діяльності суспільно-політичних організацій та об’єднань приділялась політичним або виробничим питанням, а не соціальним. Існуюча практика фінансування соціальної сфери, зневага до неї і другорядне підпорядкування соціальних проблем в роботі державних і громадських об’єднань формували свідомість людини, для якої матеріальні блага не повинні були відігравати визначальну роль.

1. Феселер Б. “Нищие победители”: инвалиды Великой Отечественной войны в Советском Союзе / Беата Феселер // Неприкосновенный запас. - 2005. - №2-3(40-41). - С.29

2. Гордієнко Г.М. Чисельність інвалідів Вітчизняної війни в УРСР у перші повоєнні роки / Г.М.Гордієнко // Київська старовина. - 2009. - №3. - С.88-99.

3. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) / Л.В.Ковпак. - К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. - С.9.

4. Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953 / Е.Ю.Зубкова. - М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2000. - С.34.
5. Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации. - М.: Академия мед. наук, 1948. - С.100.
6. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) / Л.В.Ковпак. - К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. - С.32.
7. ЦДАГОУ, ф.1, оп.30, спр.3093, арк.128.
8. Там само, арк.147.
9. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села. - Кам'янець-Подільський, 2000. - С.127.
10. Народне господарство Української РСР в 1959 р. - С.492.
11. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) / Л.В.Ковпак. - К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. - С.23.
12. Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні у 1946-1947рр. // Український історичний журнал. - 1990. - №8. - С.14-15.
13. Там само.
14. Рабенчук О. Морально-психологічний стан та реакція населення на голод 1946-1947рр / О.Рабенчук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В.М.Даниленко. - К.: Інститут історії України НАН України, 2005. - Вип.9. - С.369.
15. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочин проти народу. - К.-Нью-Йорк, 2000. - С.240.
16. Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні у 1946-1947рр. // Український історичний журнал. - 1990. - №8. - С.14-15.
17. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) / Л.В.Ковпак. - К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. - С.26.
18. Гичка І.О. Організація медичної допомоги в селах Української РСР у повоєнні роки / І.О.Гичка // Наукові праці. - Том 104. - Вип.9.
19. Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации. - М.: Академия мед. наук, 1948. - С.109.
20. ЦДАГОУ, ф.1, оп.24, спр.3111, арк.85-87.
21. Феселер Б. "Нищие победители": инвалиды Великой Отечественной войны в Советском Союзе / Беата Феселер // Неприкосновенный запас. - 2005. - №2-3(40-41). - С.27.
22. ЦДАГОУ, ф.1, оп.24, спр.3111, арк.85-87.
23. Трудовое устройство, профессиональное обучение и бытовое обслуживание инвалидов / [А.Д.Ханкин, М.Е.Шарапов, Е.С.Алексеева и др.] // 50 лет Советского социального обеспечения (Материалы конференции) / Под редакцией Министра социального обеспечения РСФСР Д.П.Комаровой. - М.: Изд-во Министерства социального обеспечения РСФСР, 1968. - С.108-112.

Мельник А.Б. Украина послевоенная: социальные последствия Второй мировой войны

В статье автором делается попытка осветить и обобщить последствия Второй мировой войны для населения Украины, суммировать материальный ущерб и людские потери, показать уровень жизни населения УССР в послевоенной стране.

Melnyk A.B. Post-war Ukraine: social consequences of World War II

In this article the author attempts to highlight and summarize the consequences of World War II the population of Ukraine, to summarize material damage and human losses. And also show the standard of living SSR in post-war country.

Отримано 25.11.2011

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ЖУКОВ А.В.

**ОБОСТРЕНИЕ МЕЖДУНАРОДНОЙ СИТУАЦИИ НА ДАЛЬНЕМ ВОСТОКЕ
В КОНЦЕ XIX В. ПОПЫТКИ ВЕЛИКОБРИТАНИИ ВЫЙТИ ИЗ
“БЛЕСТЯЩЕЙ ИЗОЛЯЦИИ”**

Статья посвящена международным отношениям на Дальнем Востоке в конце XIX в. и попыткам британской дипломатии найти союзников в сложной международной ситуации.

Начатый Германией раздел Китая, усиление борьбы держав в Китае, и, в частности, в Маньчжурии, вызвали крайнюю обеспокоенность Великобритании, претендовавшей на сохранение и расширение своих исключительных позиций в Поднебесной империи. Реализация внешнеполитических планов британских правящих кругов в новой международной обстановке требовала нового политического курса. Британская политика “*блестящей изоляции*” в конце XIX в. исчерпала себя. В условиях обострения колониальной борьбы она грозила превратиться в опасную изоляцию.

Вопросы, связанные с историей выхода Великобритании из “*блестящей изоляции*” и создания англо-японского союза 1902 г. получили довольно широкое освещение в исторической литературе [1-13]. Однако целый ряд вопросов, связанный с предысторией заключения англо-японского союза, в частности, попытки некоторых представителей британских правящих кругов добиться соглашения с Германией в 1898 г., нуждаются в более детальном рассмотрении.

Международные противоречия сталкивали Великобританию с большинством держав. Англо-русские противоречия на Ближнем и Среднем Востоке сохраняли свою силу. К старым точкам столкновения интересов теперь добавился и дальневосточный регион. Противоречия в Африке обостряли отношения с Францией, а с трудом достигнутое разграничение “*сфер влияния*” в Индо-Китае, превратившее Сиам в буфер между колониальными владениями Великобритании и Франции в Юго-Восточной Азии, не снимало англо-французских противоречий. Свидетельством тому служило зафиксированное в конвенциях с Китаем соперничество в Юньнани, русско-франко-германское вмешательство в условия Симоносекского мирного договора, русско-французский заем Китаю и т.д.

Значительной остроты достигло англо-американское соперничество в странах Латинской Америки. Однако английские и американские интересы в значительной степени совпадали в борьбе против германской экспансии в Самоа и в юго-западной части Тихого океана.

Все более угрожающими для Лондона становились действия Германии на мировой арене. Вмешательство Вильгельма II в южноафриканские дела, соперничество в Мозамбике и других районах Экваториальной Африки, проникновение Германии на Ближний Восток, захватнические планы ее правящих кругов в Океании - все это свидетельствовало о превращении Германии в самого опасного соперника Великобритании. Появление Германии в Китае также создавало определенную угрозу британским интересам.

Вместе с тем в Лондоне опасались возможных совместных действий Германии и России. Проводимая Берлином политика столкновения России со своими соперниками на Дальнем Востоке в значительной степени достигала своих целей, способствуя обострению англо-русских противоречий на Дальнем Востоке и развязывая немцам руки для экспансии в Европе и на Ближнем Востоке.

Одним из средств борьбы против европейских конкурентов, угрожавших британскому колониальному господству, могло стать сближение Великобритании с Японией, в которой в Лондоне видели орудие для борьбы с Россией. 31 декабря 1897 г. Дж. Чемберлен, министр колоний в консервативном правительстве Р. Солсбери, предложил премьер-министру разработанный им еще пока в общих чертах проект соглашения с Японией [14, р.249]. Однако сближение с Японией не могло решить европейские и ближневосточные проблемы Великобритании. Международные обстоятельства вынуждали британский кабинет искать соглашения с одной из великих держав. С конца 1897 г. - начала 1898 г. начинается новый этап в развитии британской внешней политики. Международные отношения на Дальнем Востоке отражали этот новый курс.

В рассматриваемый период противоречия с Россией и Францией оставались для правящих кругов Великобритании еще наиболее ощутимыми. Противовес русско-французскому союзу некоторые политики в Лондоне видели в сближении с США и Германией. В феврале 1898 г., во время переговоров с Россией о разделе сфер влияния в Китае и Турции, Дж. Чемберлен предложил Солсбери обширный политический план, направленный против русских позиций в Китае. Согласно этому плану, британское правительство должно было немедленно вступить в переговоры, с одной стороны с США, а с другой - с Германией с целью достижения соглашения о совместной борьбе против России. Главная задача Великобритании, по мысли Чемберлена, заключалась в том, чтобы, привлекая на свою сторону Германию и США в качестве младших партнеров, установить свое господство в Китае [15, с.26]. По сути дела план Чемберлена предусматривал раздел Китая: меньшую часть - Шаньдунь и соседние провинции, пока еще точно не установленные, - Чемберлен предлагал передать под "покровительство" Германии, а остальное - богатейшие южные и центральные провинции Китая, - должно было отойти под покровительство Великобритании. Вместе с тем Дж. Чемберлен рекомендовал создать и укрепить под командованием европейских офицеров китайскую армию, которая могла бы быть использована против России [14, с.263-266]. Необходимо заметить, что премьер не разделял стремления министра колоний к союзу с Германией, более того считал такой союз маловероятным. Поэтому и в этот момент, и в дальнейшем Солсбери блокировал инициативы Дж. Чемберлена по сближению с Германией.

Заключение в марте 1898 г. германо-китайского и русско-китайского соглашений об "аренде" китайских территорий усилило беспокойство в Великобритании. 4 мая премьер-министр Солсбери заявил, что ввиду сложившейся ситуации Великобритания будет защищать Печелийский (Бохайский) залив со стороны моря [16, к.1333]. Британский кабинет потребовал от Китая передачи Великобритании на правах "аренды" порта Вейхайвей. "Необходимость" аренды Вейхайвея аргументировалась как перед китайскими властями, так и перед Германией русско-китайским договором об аренде Ляодунского полуострова. 30 мая над Вейхайвеем был поднят английский флаг.

Захват Россией Порт-Артура активизировал сторонников сближения с Германией. Дж.Чемберлен, выступая 13 мая 1898 г. в Бирмингеме, заявил: *“Я верю, что если политика изоляции будет сохранена, то судьба Китая будет решена без учета наших интересов. До тех пор, пока не заключим союз с одной из великих военных держав, не сможем всерьез противостоять России”* [16, к.1335-1336].

В то же время, слишком откровенные призывы министра колоний к заключению союза с Германией, вызывали опасения у многих представителей либеральной оппозиции. Так, один из ведущих деятелей либеральной партии, будущий премьер-министр Г.Г.Асквит, выступая в парламенте 10 июня 1898 г., подверг резкой критике речь Дж.Чемберлена, произнесенную в Бирмингеме. Обращаясь к министру колоний, он заявил: *“Вы не можете быть другом России в Европе и ее врагом в Азии”* [16, к.1346]. *“Если вы собираетесь заключить постоянный союз с Германией, то должны иметь в виду, что он не ограничится только Европой, но коснется и остальных частей света. Германия имеет колониальные амбиции. Германия имеет огромное желание, исходя из задач своего военно-морского флота, создать угольные станции по всему миру, что приведет вас к столкновению с теми великими державами, дружбу с которыми вы обязаны поддерживать”*. Завершая свою речь, Г.Г.Асквит сказал: *“Хорошо это или плохо, но Россия и Великобритания превратились в две доминирующие силы в Азиатском мире, и с каждым годом они становятся все более близкими соседями... Лучшей надеждой на будущее является сохранение дружбы и сотрудничества между этими двумя великими державами”* [16, с.1349-1350].

Лидер либеральной оппозиции в Палате общин сэръ У.Харкорт заявил: *“В данный момент Россия гораздо более сильна на Востоке, чем она была до заключения Парижского и Берлинского договоров. Поэтому если вы будете проводить прежнюю политику, - сказал он, обращаясь к присутствующим министрам, - то достигните в Пекине полного провала, так, как вы это уже сделали в Константинополе... Если Восточный вопрос будет когда-либо решен в соответствии с интересами Великобритании, то это решение будет достигнуто в согласии с Россией”* [16, с.1420].

Однако мнения, подобные этому, были в Великобритании скорее исключением. Большинство британских политиков, предпринимателей и торговцев главного соперника в этот период видели именно в России.

Тем временем, тревога, охватившая британские торговые и промышленные круги в связи с ситуацией в Китае, не утихала. Особенно волновались владельцы предприятий Манчестера, которые опасались, что усиление России подорвет выгодные экономические позиции, которые они ранее захватили на китайском рынке, и затруднит реализацию их дальнейших планов. Подняв большой шум по поводу *“русской опасности”*, английские предприниматели требовали от правительства быстрых и решительных мер. Эти опасения разделяли и некоторые члены правительства. Здесь уже говорилось о взглядах Дж.Чемберлена. Примерно в это же время вышла в свет книга лорда Керзона, заместителя Солсбери в министерстве иностранных дел - *“Проблемы Дальнего Востока”*. Лорд Керзон писал: *“Только на Востоке, и, в особенности, на Дальнем Востоке, мы еще можем надеяться сохранить и создать открытые рынки для британских мануфактур. Каждый порт, город или деревня, которые станут владением Франции или России, будут означать невосполнимую потерю для Манчестера, Бредфорда и Бомбея”* [16, к.1400].

Кроме того, звучало требование, чтобы в качестве первоочередной меры правительство выяснило истинное положение дел в Китае. Вскоре Дж. Чемберлен с ведома кабинета министров договорился с заинтересованными промышленными и банковскими кругами о посылке в Китай миссии во главе с депутатом парламента адмиралом Чарльзом Бересфордом. Официально было сообщено, что миссия организуется президентом английских торговых палат Стеффордом Нортоком, исключительно в целях ознакомления с ситуацией на китайском рынке. Фактически перед миссией были поставлены задачи политического и военно-разведывательного характера.

Перед отъездом лорд Бересфорд неоднократно посещал германского посла в Лондоне, а также вел продолжительные беседы с представителями американской и японской дипломатии. По сведениям русского финансового агента в Лондоне, в этих беседах лорд Бересфорд доказывал, что Великобритания, Германия, США и Япония должны *“установить полную коммерческую солидарность... против России и Франции на Дальнем Востоке”* [17, с.49].

Прибыв в Китай в начале октября 1898 г., лорд Бересфорд посетил Шанхай и Тяньцзинь - крупнейшие опорные пункты Великобритании в Китае, - чуть позже он посетил Вейхайвей. Остановившись у местных представителей Гонконг-Шанхайского банка, он сначала не встречался ни с представителями китайских властей, ни с представителями иностранных государств в Поднебесной империи, а имел встречи только с представителями крупных британских фирм, являвшихся членами торговой палаты. Однако как ни пыталась британская дипломатия создать впечатление, что адмирал собирает в Китае информацию только по вопросам торговли, заинтересованные наблюдатели понимали, что за действиями английского путешественника скрываются цели и задачи совсем иного рода. За три месяца своего пребывания в Китае лорд Бересфорд проявил большую активность. Постепенно он начал встречаться и с китайскими сановниками, многочисленными английскими чиновниками на китайской службе, с консулами, купцами и разного рода дельцами [18, с.71].

Лорд Бересфорд посетил захваченный немцами порт Чзяочжоу. Везде, где бы он ни был, Бересфорд неизменно интересовался русской опасностью, а особенно состоянием русских железных дорог в Сибири и на Дальнем Востоке, а также в Северной Маньчжурии. Кроме того, его интересовали подробности дислокации русских войск в Восточной Сибири, Амурском крае и в Маньчжурии. В дальнейшем, находясь в Китае, лорд-путешественник стал выступать и на политической арене. Так, на дипломатическом приеме в Пекине, устроенном британским посланником Клодом Макдональдом, адмирал вдруг начал рассуждать о том, что железные дороги и всякие другие иностранные концессии в Китае приобретают политический характер. Посетив китайское ведомство иностранных дел, лорд Бересфорд призвал китайских сановников сделать Китай *“богатым и могущественным, для чего необходимо приступить к реформам”*. Китайские министры вежливо поддакивали, но ничего не спрашивали и ничего не обещали. Тогда при следующей встрече адмирал дал им понять, какие именно реформы следует провести. Он потребовал, чтобы китайское правительство пригласило английских инструкторов для обучения расквартированного в Пекине корпуса маньчжурских войск. Уже на следующий день он встретился с командующим китайскими войсками на территории столичной провинции Чжили, и вел с ним длительные переговоры о приглашении английских инструкторов [17, с.50].

Лорд Бересфорд также встретился с китайским канцлером Ли Хунчжаном и изложил ему официальную версию своей миссии - выяснить, *“насколько обеспеченными могут считаться английские капиталы, вложенные в китайские государственные займы и всякого рода предприятия”* [Цит. по: 17, с.50]. Тогда Ли Хунчжан не без иронии спросил: *“Каким образом он, вице-адмирал, взялся за исполнение какого-то коммерческого поручения, и его ли это дело?”* Тогда лорд Бересфорд обрушился на китайского канцлера с упреками по поводу его *“излишней благосклонности к России и недоброжелательности к Англии”*. Затем он представил канцлеру программу британских правящих кругов в Китае. Он потребовал, чтобы китайское правительство разработало меры по улучшению своего финансового положения. Это означало, что оно должно снова обратиться к британским банкирам. Далее *“английский путешественник”* потребовал, чтобы пекинское правительство приступило к улучшению своей военной системы с привлечением английских специалистов. Таким образом, лорд Бересфорд фактически навязывал Китаю протекторат и стремился направить его политику в антирусское русло [17, с.51].

Убедившись, что Ли Хунчжан остался равнодушным к его требованиям, лорд Бересфорд стал на путь прямых угроз. Он заявил, что если Китай не пойдет навстречу его требованиям, то *“Англия, как одна из заинтересованных держав, будет вынуждена озаботиться обеспечением своих интересов, что может... в конце концов привести к расчленению Китая”* [17, с.51].

Находясь в Китае, лорд Бересфорд собирал среди британских подданных - членов английских торговых палат и других организаций в Китае петиции, меморандумы и резолюции, которые смогли бы служить Чемберлену и другим британским политикам для пропаганды идеи союза Великобритании, США, Германии и Японии. Например, меморандум, составленный представителями британского капитала в Цзюцзяне, обращал внимание правительства на то, что оно должно добиться в Китае *“предоставления полной свободы торговли и промышленности внутри страны..., открытия горных богатств и эксплуатации таковых”* и т.д. Вместе с тем, в меморандуме содержались и требования политического характера: во-первых, усиление борьбы Великобритании против России и Франции, в особенности в Среднем и Западном Китае; во-вторых, содержание в долине Янцзы постоянных морских сил как средства закрепления и усиления там влияния Великобритании *“ввиду ее громадных и почти неограниченных богатств”* и, в-третьих, заключение политического соглашения с США, чтобы Англия могла действовать в Китае вместе с ними *“при открытии тех дверей, которые могли бы быть закрыты”* [19, с.154].

Таким образом, британская политика в Китае должна была выступать в двух аспектах: стремиться к созданию собственной обширной сферы влияния, и в то же время, выдвигая в качестве щита доктрину *“открытых дверей”*, стремиться к проникновению в сферы влияния других держав, в первую очередь - России и Франции. В дальнейшем адмирал Бересфорд выступал пропагандистом этой доктрины, на основе которой, как он утверждал, может и должен сложиться союз Великобритании, США, Германии и Японии. Продолжая путешествие в Японию, а затем в Соединенные Штаты, он всюду выступал с многочисленными речами, в которых пропагандировал идею этого союза, и для укрепления позиций Дж. Чемберлена в Великобритании собирал резолюции в поддержку этой идеи.

Вернувшись в Лондон, лорд Бересфорд опубликовал книгу о своей поездке под названием *“Распадение Китая, с обзором его настоящей торговли, финансов, водных путей, военных сил, железных дорог, политики и видов на будущее”*. Книга эта была проникнута одной идеей - идеей необходимости мобилизации всех сил для борьбы против России. Отмечая, что при всех значительных экономических позициях, захваченных в Китае, Великобритания пользуется там недостаточным политическим влиянием, адмирал доказывал британским правящим кругам, что они должны усилить борьбу за Китай, Маньчжурию и Корею. В противном случае он предупреждал об усилении *“русской опасности”* и даже рисовал фантастическую, хотя и довольно традиционную для многих британских политиков XIX в., картину вторжения русских войск через Китай в Индию. Вторая идея его книги, тесно связанная с первой, состояла в том, чтобы обосновать политику *“открытых дверей”* в Китае в противоположность разграничению *“сфер влияния”* [18, с.72]. За этим довольно прозрачно скрывалась мысль о необходимости для Великобритании прибрать всю Поднебесную империю к своим рукам.

Однако миссия лорда Бересфорда не помогла Дж. Чемберлену в реализации его планов. Торговые и финансовые круги Великобритании встретили его отчет довольно холодно; они находились под впечатлением соглашения о сферах железнодорожных интересов в Китае, которое британскому правительству удалось заключить с Россией в апреле 1899 г. После этого правительство отказалось согласиться с выводами лорда Бересфорда, а лондонская пресса, выразив сочувствие адмиралу, почти единодушно признала его планы неосуществимыми. И это соответствовало действительности. Англо-германские переговоры, инициированные Чемберленом, зашли в тупик. И в этом отношении миссия Бересфорда ничего не изменила. Убедившись в ее разведывательном характере, германская дипломатия увидела в ней стремление Великобритании добиться чужими руками утверждения своего господства в Китае. В Берлине не только не собирались выступать орудием, с помощью которого Великобритания бы сокрушила Россию, но сами рассчитывали столкнуть двух своих самых опасных соперников. Несмотря на то, что Великобритания в 1898 г. так и не вышла из изоляции, мысль о необходимости отказа от нее завоевывала все большее число сторонников в правящих лондонских кругах.

1. Международные отношения на Дальнем Востоке (1870-1945 гг.). - М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1951. - 790 с.

2. Гальперин А. Англо-японский союз. 1902-1921 / А.Гальперин. - М.: ОГИЗ Гос. изд-во полит. лит-ры, 1947. - 448 с.

3. Мирошников А.В. Великобритания от Георга I до королевы Виктории (1714-1901 гг.) / А.В.Мирошников. - Воронеж: ВГУ, 1998. - 38 с.

4. Сергеев Е.Ю. Политика Великобритании и Германии на Дальнем Востоке, 1897-1903 / Е.Ю.Сергеев. - М.: Международные отношения, 1998. - 230 с.

5. Сладковский М.И. Китай и Англия / М.И.Сладковский. - М.: Наука, 1980. - 351 с.

6. Игнатъев А.В. С.Ю.Витте - дипломат / А.В.Игнатъев. - М.: Международные отношения, 1989. - 336 с.

7. Россия и Япония в начале XXI века. - М.: ИВ РАН, 2008. - 246 с.

8. История дипломатии: в 3 т. - М.: ОГИЗ Госполитиздат, 1945. - Т. II. - 423 с.

9. Марущак М.Й. Історія дипломатичних відносин у XX столітті / М.Й.Марущак. - Вінниця: Нова книга, 2008. - 365 с.

10. Ерусалимский А.С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX века / А.С.Ерусалимский. - М.: Изд-во АН СССР, 1951. - 607 с.

11. История внешней политики России. Конец XIX - начало XX. - М.: Международные отношения, 1997. - 672 с.
12. *Platt D.C.M.* Finance, Trade and Politics in British Foreign Policy, 1815-1914 / D.C.M.Platt. - L. - Oxford: University press, 1968. - 453 p.
13. *McCordock R.C.* British Far Eastern Policy. 1894-1900 / R.C.McCordock. - N.Y.: Kennikat press, 1931. - 462 p.
14. *Garvin J.* The life of Joseph Chamberlain / J.Garvin. - L.: Macmillan, 1934. - Vol.III.
15. British Documents on the Origins of the war, 1898-1914. - L., 1927. - Vol.I. - 1927.
16. Parliamentary Debates (4th Series). - L.: Waterlow and Sons, 1898. - V.LVIII.
17. *Ерусалимский А.С.* Из истории империалистической политики Англии на Дальнем Востоке в конце XIX века (миссия лорда Бересфорда) / А.С.Ерусалимский // Вопросы истории. - 1951. - №5. - С.43-54.
18. *Гальперин А.* Англо-японский союз. 1902-1921 / А.Гальперин. - М.: ОГИЗ Гос. изд-во полит. лит-ры, 1947.
19. История дипломатии: в 3 т. - М.: ОГИЗ Госполитиздат, 1945. - Т.II. - 423 с.

Жуков О. В. Загострення міжнародної ситуації на Далекому Сході наприкінці XIX ст. Спроби Великобританії вийти з “блискучої ізоляції”

Стаття присвячена міжнародним відносинам на Далекому Сході наприкінці XIX ст. та спробам британської дипломатії знайти союзників у складній міжнародній ситуації.

Zhukov O.V. Aggravation of the international situation on the Far East at the end of the XIX cr. Attempts of the Great Britain to abandon its policy of “Splendid isolation”

The article is devoted to the international relations on the Far East at the end of the XIX century and attempts of British diplomacy to find allies in the difficult international situation.

ШАРПАТИЙ В.Г.

БІЛЬШОВИЦЬКЕ “БЛОКУВАННЯ” ОЛЕКСАНДРА БЛОКА НА ПОЧАТКУ 1920-х РОКІВ

Висвітлюється драматична доля поета О.О.Блока, який став заручником радянської політичної системи на початку 1920-х років. Показані зухвалість, цинічність та свавілля більшовицької влади по відношенню до окремої особи, що було закономірним наслідком утвердження тоталітарного режиму.

Колективна біографія творчої інтелігенції першої п'ятирічки революційного перетворення суспільства досить широко висвітлена в історіографії, про що свідчать індивідуальні монографії, дисертації, десятки і сотні статей. Взаємини літераторів, акторів, режисерів театрів та кіно, художників, тобто митців і влади, почали досліджувати в контексті становлення та функціонування системи політичної цензури [1], а опубліковані архівні документи про їх політичне переслідування створюють належну джерельну базу для вивчення повсякденних турбот і сподівань заручників совісті в СРСР. Партійне керівництво заперечувало існування політичної цензури, але саме більшовицькі лідери її ініціювали та впроваджували.

Драматична доля поета О.О.Блока на початку 1920-х років переконливо доводить зухвалість влади, її цинічність та свавілля по відношенню до окремої особи, яка була не винятком, а закономірним наслідком утвердження монопартійної політичної системи влади тоталітарного типу. Декларативна лібералізація економічних відносин, яку представляв неп, супроводжувалася тотальним наглядом за кожним кроком митців. Більшовики виявляли занепокоєння, тому що “*буржуазне*” і “*дрібнобуржуазне*” економічне переродження суспільства, на їхнє глибоке переконання, впливало на плюралізм думок, на ідеологічну та світоглядну трансформацію інтелігенції, ставлення до якої у них було відверто негативним. Його не приховували В.Ленін, Л.Троцький, Й.Сталін. Так, у 1921 р. відомий художник Ю.П.Анненков, виконуючи у 1921 р. перші контури портрета Леніна, мав з ним коротку розмову, під час якої вождь ототожнював мистецтво з “*інтелектуальною сліпою кишкою*”, яку після пропагандистського використання, спокійно вирізали. Вождь, зі слів художника, зазначив, що “*...загалом до інтелігенції, як ви напевно знаєте, я великої симпатії не виявляю, і наше гасло “ліквідувати неписьменність” ніяк не варто тлумачити як прагнення до народження нової інтелігенції. “Ліквідувати неписьменність” треба лише для того, щоб кожен селянин, кожен робітник міг самостійно, без чужої допомоги читати наші декрети, накази, заклики*” [2]. Зазначу, що саме цей художник був першим ілюстратором поеми О.Блока “*Дванадцять*”. Радикалізм вождя стосовно інтелігенції, яка в умовах майже абсолютної неписьменності населення могла бути його серйозним опонентом, виявився безмежним. Він пропонував кримінальну відповідальність за “*контрреволюційні злочини*”, пропонуючи наркомун юстиції І.Д.Курському внести відповідні статті до кримінального кодексу. 19 травня 1922 р. Ленін пропонував Ф.Дзержинському розглянути “*питання про виселення за кордон письменників і професорів, які допомагають контрреволюції*”, збирати про них відповідну інформацію, “*...виловити і виловлювати постійно і систематично і висилати за кордон*” [3]. Ставлення вождя та його конкретні рекомендації знаходили підтримку серед багатьох членів політбюро РКП, тому науково-педагогічна і загалом творча інтелігенція, яка не встигла виїхати за кордон у 1917-1920 рр., опинилася серед заручників більшовицького режиму.

Проголошення непу сприяло до певної міри лібералізації мистецтва, розвитку філософської думки: створювалися різні громадські об'єднання, приватні та кооперативні видавництва, поживався обмін літературою з європейськими країнами, з'являлися нові журнали та альманахи. Отже, одночасно з типовим непом розвивався "*неп духовний*", а вірніше паростки відносної лібералізації свідомості, носіями якої була наукова та мистецька інтелігенція. Діяльність видавництв, особливо приватних та кооперативних в Україні, перебувала під контролем органів політичної цензури [4]. У 1923 р. вийшов збірник статей "*На ідеологічному фронті боротьби з контрреволюцією*", авторами якого були А.Бубнов, В.Полянський, М.Мещеряков, М.Покровський, М.Попов, І.Вардін. Вони намагалися узагальнити взаємовпливи непу на інтелектуальне середовище в СРСР та поза його межами, тобто на еміграції, започаткувавши у такий спосіб ідеологічну боротьбу. Цікавою і показовою є стаття А.Бубнова, у якій було виокремлено основні форми і методи ідеологічного протистояння "*буржуазної інтелігенції*": проповідування економічного лібералізму, академічна контрреволюція, розквіт ідеалізму та попівщини, широке розповсюдження "*бульварщини, порнографії і пінкертонівщини*" [5]. Більшовицька інквізиція мала політично-ідеологічне та соціально-класове спрямування, намагалася ізолювати авторитетних учених, письменників, а при нагоді схилити на власну сторону.

Залишити "*країну рад*" виявилось справою складною, особливо для тих митців, які не були "*щирими*" прихильниками нової влади. Для одних радянська держава виділяла кошти на закордонне лікування, інших депортувала, декому дозволила виїхати "*добровільно*". Так, 31 травня 1921 р. країну залишив Ф.І.Шаляпін, а 21 грудня того ж року М.Горький поїхав на лікування до Італії. Намагання М.Булгакова емігрувати за кордон виявилися марними, тому що більшовики боялися інтелектуального зміцнення "*зарубіжної контрреволюції*", тому письменник жив і творив у неволі. Кожен виїзд інтелектуалів за кордон лише посилював антибільшовицький табір незгодних, особливо після придушення Кронштадтського повстання. Наприклад, К.Д.Бальмонт, залишивши радянську Росію у 1920 р., лояльно ставився до неї, однак Кронштадт березня 1921 р. радикально змінив його погляди і думки, тому поет почав критикувати владу, що, на думку М.Горького, вплинуло на затримку з виїздом О.Блока [6]. Зв'язок між К.Бальмонтом та О.Блоком, крім дореволюційної доби, існував протягом 1917-1920 рр., а також на еміграції, але опосередковано. Справа в тому, що книговидавниче об'єднання "*Мысль*", яке діяло у Берліні протягом 1921-1925 рр. видавало випуск "*Поезія більшовицьких днів*", залучаючи поетичні твори О.Блока, К.Бальмонта, С.Єсеніна, В.Каменського, І.Еренбурга, а також романи Ю.Сльозкіна - друга М.Булгакова. Книжкове видавництво "*Петрополіс*", яке також діяло в Берліні, друкувало заборонені в СРСР твори (Б.Пастернака "*Красное дерево*" та інших) [7]. Активність емігрантських культурологічних центрів, які не приховували зневаги до радянської політичної системи, дратувала більшовиків, тому вони навіть не гадали випускати за кордон нові інтелектуальні багнети.

Невиїзним О.Блок став не лише через антирадянську активність його колишніх духовних побратимів (К.Бальмонта, А.Білого, Ф.Сологуба тощо), а з багатьох причин: намагання більшовиків продемонструвати світові лояльність видатних людей до їхнього режиму через співпрацю з ним, унеможливити підсилення емігрантських кіл, створити імідж безцензурної країни. Тяжко хворий поет, котрий показав велич і грандіозність жовтневого перевороту у легендарній поемі "*Дванадцять*", благав владу про виїзд з дружиною [8] на лікування. Першим, хто звернув увагу на катастрофічний стан поета, був М.Горький, який 3 травня 1921 р. написав листа наркомові освіти РСФРР

А.В.Луначарському. Колишній “буревісник” повідомив наркома про те, що у О.Блока “...цинга, крім того, останнім часом він перебуває у такому надмірному нервозному становищі, що лікарі і його близькі бояться виникнення серйозної психічної хвороби” [9]. 7 червня 1921 р. А.Луначарський просив ЦК РКП(б) дозволити виїзд О.Блоку на лікування, спираючись на листа М.Горького, а 28 червня іноземний відділ ВЧК повідомив партійні органи про заяву О.Блока, Ф.Сологуба на виїзд за кордон. Зокрема, керівник відділу ВЧК Л.Давидов зазначив: “Беручи до уваги, що виїхавши за кордон літератори ведуть саму активну кампанію проти Радянської Росії і що деякі з них, як Бальмонт, Купрін, Бунін, не зупиняються перед самими дошкульними вигадками - ВЧК не вважає необхідним задовольнити подібні клопотання” [10]. Чекісти передали справу про виїзд літераторів на розсуд оргбюро ЦК партії, тому В.М.Молотов, якому вона надійшла, погодився з ними, додавши резолюцію: “...коли ВЧК вважає за доцільне”. Отже, доля митців залежала від чекістів та партійних функціонерів. Керуючий справами РНК РСФФР М.П.Горбунов також переклав право дозволу про виїзд літераторів на ЦК РКП(б), зазначивши, що справа поета О.Блока про виїзд мала 5 сторінок [11].

Фактично лише А.Луначарський та М.Горький домагалися виїзду О.Блока за кордон для лікування. Зокрема, нарком освіти інформував 8 липня 1921 р. Г.Чичеріна, В.Менжинського та М.Горбунова про те, що прохачами були Ф.Сологуб, А.Білий, але “...особливо трагічно повернулася справа з Олександром Блоком, безсумнівно самим талановитим і найбільш нам симпатизуючим з відомих російських поетів” [12]. А.Луначарський запевняв їх про його намагання влаштувати належні побутові умови в Росії, всіляко сприяв поетові щодо виїзду за кордон, а також зізнався у тому, що “...не відпускаючи поета і не даючи йому разом з тим необхідних задовільних умов, замучили його” [13]. Він знімав з себе провину за долю поета, але застеріг його “недоброзичливців” від ідеологічних нападів еміграції, яка знала про ситуацію довкола О.Блока. Чекісти не видавали дозволу на виїзд, продовольчі органи відмовляли у видачі “академічного пайка”, якого поетові організував нарком освіти, тому політична та продовольча блокада виснажувала митця фізично і духовно. Вона обурювала А.Луначарського, котрий заявив свій протест “...проти неухважного ставлення відомств до потреб видатних російських письменників і з тією ж енергією клопочу про негайний дозвіл Блоку виїхати у Фінляндію для лікування” [14]. Знущаючись над поетом, людиною, корінним петербуржцем, влада демонструвала силу, здійснювала акцію громадського перевиховання О.Блока, а разом й інших “попутників”.

Привертає увагу те, що М.Горький, А.Луначарський нагадували про порушення психіки поета, ізолюваного від його звичного спілкування та побутування. Відомо, що йому - синові керівника кафедри державного права Варшавського університету О.Л.Блока, довелося виховуватися без батька, тому що він розлучився з його матір’ю - донькою відомого ботаніка, ректора Петербурзького університету А.М.Бекетова, котрий приятелював з Д.І.Менделєєвим. Виховання в інтелектуальному середовищі освіченої дворянської родини, враховуючи релігійність мами, її занурення у переклади іноземної літератури, загальну духовну ауру, формувала тонку психологічну натуру, дуже вразливу, тому дослідники його творчості виділяли біблійські та церковні мотиви “раннього Блока” [15]. Нові архівні документи спростовують твердження радянських літературознавців про те, що поет з великим захопленням сприйняв революцію, присвятивши їй відому поему. Навіть його рідна тітка М.Бекетова, тобто мамина сестра, також вважала, що Олександр прислуховувався до “музики революції”, яка “безперестанку лунала у його вухах” [16]. Поема О.Блока “Дванадцять” завершувалася образом Ісуса Христа, якого літературні критики ототожнювали з втіленням

революційної справедливості, але відмова поета від співпраці з більшовиками виявилася для нього надто тернистою. Заклики до єднання з народами західноєвропейських країн, але не класові, а цивілізаційні, мирні, навіть пацифістські, які постають у вірші “Скіфи”, не збігалися з більшовицькою доктриною класових воєн. З іншого боку стаття О.Блока “Мистецтво і революція” (1918 р.), яка закликала його колег до очищення соціальних основ життя, але на принципах гуманізму, а не більшовизму, спочатку тішила революціонерів, однак, працюючи над іншою публікацією - “Крах гуманізму” (1919 р.), потерпаючи від холоду і голоду, відчуваючи на собі вплив диктатури партії, митець здає психологічно, втрачає бажання жити. Розмірковуючи у березні 1918 р. над творчістю Р.Вагнера, згадуючи навіть про К.Маркса, поет виголошує гнів з приводу того, що митця переслідувала влада Прусії, морила голодом, тому що його погляди та подібних йому людей не задовольняли її [17]. Розмірковуючи над образом Христа, О.Блок переймається питанням: “Як взагалі можна одночасно ненавидіти і любити?”. Його талант поважали прихильники, йому співчували М.Горький та А.Луначарський, але його не сприймали ті, про яких він так захоплено писав у поемі “Дванадцять”. Вігер революції, що зруйнував “божий світ”, поступово і підступно виснажував психіку і тіло поета.

Боротьба за його життя і можливу вільну творчість розгорнулася в партійних органах та силових структурах. 12 липня 1921 р. політбюро ЦК РКП(б) вирішило відпустити Ф.Сологуба, а ще раніше виїхав К.Бальмонт, бо за нього клопотали А.Луначарський та М.Бухарін, однак автора політологічних пробільшовицьких статей, поеми “Дванадцять”, віршів “Скіфи”, “На полі Куликовому”, низки віршованих перекладів, написаних у 1918 - на початку 1921 р., не випускали. 11 липня 1921 р. А.Луначарський звертається в ЦК партії та особисто до Леніна з категоричним листом. “Поет Олександр Блок, - наголошував нарком освіти, - протягом усіх цих чотирьох років, який тримався цілком лояльно по відношенню до Радянської влади і написав низку творів, виявлених закордоном як виразно симпатизуючими Жовтневій революції, у даний момент тяжко важко захворів нервовим розладом. На думку лікарів і друзів єдиною можливістю поправити його є тимчасове відрядження до Фінляндії. Я особисто і т. Горький про це клопочемо. Папери знаходяться в Особому відділі, просимо ЦК вплинути на т. Менжинського у позитивному для Блока значенні” [18]. Ленін отримав листа від наркома освіти, попросив чекіста В.Менжинського дати висновок по суті. Того ж самого дня В.Менжинський, виявивши особливу “турботу” про долю поета, телеграфував Леніну: “За Бальмонта просив не лише Луначарський, але і Бухарін. Блок натура поетична; справить на нього дурне враження яка-небудь історія, і він абсолютно серйозно буде писати вірші проти нас. На мою думку, випускати не варто, а влаштувати Блоку хороші умови де-небудь в санаторії” [19]. Політичне “блокування” О.Блока у затишному санаторному “блокові” лише поглибило психічний розлад та фізичний стан поета. 12 липня політбюро відхилило клопотання А.Луначарського та М.Горького про виїзд поета до Фінляндії, а натомість доручило Наркомпроду “...потурбуватися про поліпшення продовольчого становища Блока”. Очевидно це рішення спонукало М.Горького особисто звернутися до Леніна з проханням переглянути його, тому що “...чесний письменник, не здатний на хаяння та брехню на адресу Радуряду, О.О.Блок помирає від цинги та астми, його необхідно випустити у Фінляндію, до санаторія” [20]. Пролетарський письменник був переконаний, що К.Бальмонт, Ф.Сологуб, А.Білий будуть лаяти радянську владу, відтак їх приятель О.Блок, на глибоке переконання чекістів, також стане на подібний шлях, якщо опиниться за кордоном. Дивно, але у віршах О.Блока за січень-лютий 1921 р.,

хоча і цілком абстрактних, лунали слова “своїм листом даремно, ти хочеш налякати”. До клопотання А.Луначарського та М.Горького дослухалися, але їх категоричність не “злякала” Леніна, В.Менжинського та інших більшовицьких лідерів. 23 липня 1921 р. Л.Б.Каменєв написав записку В.Молотову про необхідність переглянути рішення стосовно заборони О.Блоку виїзду до Фінляндії, тому що на минулому засіданні політбюро голосували “за” - Л.Троцький та Л.Каменєв, а “проти” - Ленін, Г.Зінов’єв, Молотов, “...тепер Ленін переходить до нас” [21]. Отже, 23 липня 1921 р. політбюро дозволило виїзд О.Блоку до Фінляндії на лікування, але скористатися ним уже не було фізичних сил. Поет помер 7 серпня 1921 р., зневірившись у власних намаганнях покинути “коммуной вздыбленную Русь”, а з іншого боку, усвідомлюючи крах очікуваного гуманізму, розвіювання ілюзій стосовно класової справедливості і рівності. За декілька тижнів до смерті О.Блок, як свідчив у 1944 р. М.Зоценко, виливав ліки, тому що йому не хотілося далі жити [22]. Його фактично довели до самогубства, але він був не єдиним “радянським поетом” з трагічним вінцем. Подібна доля спіткала В.Маяковського, С.Єсеніна, М.Цветаєву, а скільки їх полягло від караючого “меча революції”.

Радянська політична цензура, яка нахабно редагувала твори дореволюційних і радянських письменників, намагалася затаврувати тих, які не відповідали ідеологічним принципам. Зокрема, М.Бухарін у 1927 р. опублікував свої “Злі нотатки”, які стосувалися творчості замордованого чекістами С.Єсеніна, відтак ревізії і переслідуванням підлягали навіть мертві, тому що їхні твори набули ознак вічності. Не став винятком і О.Блок. Так, у звіті політичного відділу Держвидаву РСФРР за червень-жовтень 1923 р. розглядалася добірка сучасної поезії, яку підготував Г.Орешин, відтак твори Блока, Бальмонта, Буніна та інших, що не мали відношення до “побуту сучасного села”, підлягали редагуванню та вилученню [23]. У лютому 1928 р. інформаційний відділ ОГПУ інформував партійні органи про те, що збірник статей про О.Блока, виданий за редакцією Нікітіна (“Нікітінські суботники”), виявився “ідеалістичного характеру” з елементами “символістської містики” [24]. Отже, розпочалася ідеологічна чистка творів О.Блока, адаптація його лояльної поезії до виховних завдань партії. На початку 30-х років розпочалася підготовка повного зібрання творів письменника, якою займалися в Ленінграді, до чого навіть долучався А.Луначарський, згадуючи доволі завуальовано про причини трагічної смерті поета. 3 квітня 1932 р. Колегія Ленінградського облліту розглянула продукцію видавництва і дійшла “сумного” висновку: “Зазначити, що видавництво не спромоглося забезпечити необхідним критичним апаратом розгорнутого ним видання творів Блока і стало на шлях зібрання усього, написаного Блоком, замість того, щоб дати справді критичне видання вибраних його творів” [25]. Виданням творів займався відомий у ті роки літературознавець, критик, автор праць про О.Блока, головний редактор Ленінградського відділення Держвидаву П.М.Медведев, якого у 1938 р. репресували, засудивши до розстрілу [26]. Виявилось, що творчість О.Блока, якщо її висвітлювати об’єктивно, була небезпечною для сталінської ідеологічної системи.

Таким чином, підсумовуючи епізодичний аналіз джерел, які розкривають драму видатного поета О.О.Блока, пов’язану з його соціальною та функціональною ізоляцією, слід визнати заручником політичної системи. Усі післяреволюційні роки його життя і творчості виявилися важким і тернистим шляхом адаптації, намаганням пристосуватися до вимог і нових цінностей часу, але, незважаючи на “заслуги перед революцією” (поема “Дванадцять”), влада продемонструвала зверхність, зухвалість, неповагу, безмежний цинізм до митця, творчість якого знала цивілізована Європа. Стосунки між владою і творчою інтелігенцією визначалися рівнем лояльності, тобто фанатичної відданості

ідеалам більшовизму. Ображений відмовою на виїзд до Фінляндії, остаточно втративши сподівання на яесь гуманістичне переродження суспільства, повернення християнської духовності, виснажений голодом і хворобою, поет відійшов у небуття.

1. Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. / Т.М.Горяева. - 2-е изд. испр. - М.: РОССПЭН, 2009. - 407 с.: ил.; Стоян Т.А. Система політичної цензури в УРСР у 1920-1930 рр.: монографія / Т.А.Стоян. - К.: Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2010. - 480 с.
2. Гордин Я. Что позади? // Литературная газета. - 1990. - 26 сентября.
3. Высылка вместо расстрела. Депортация интеллигенции в документах ВЧК-ГПУ. 1921-1923 / Вступ. ст., сост. В.Г.Макаров, В.С.Христофорова. - М., 2005. - С.74.
4. Костик Є.П. Створення та діяльність кооперативних видавництв в УСРР 1922-1930 рр.: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 - історія України / Є.П.Костик. - Черкаси, 2006. - 20 с.; Федотова О.О. Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917-1990 рр.): монографія / О.О.Федотова. - К.: Парламентське вид-во, 2009. - 352 с.; Годун Н.Ю. Функціонування органів політичної цензури в культурно-освітніх установах УСРР в 1928-1938 рр.: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 - історія України / Н.Ю.Годун. - Харків, 2008. - 20 с.; Позднякова І.С. Цензурна політика в Радянській Росії у 1917-1929 рр.: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 - історія України / І.С.Позднякова. - Дніпропетровськ, 2010. - 20 с.
5. Бубнов А. Идеология буржуазной реставрации в первоначальный период НЭПа // На идеологическом фронте борьбы с контрреволюцией. - М., 1923. - С.22-23.
6. Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)-ВЧК-ОГПУ-НКВД о культурной политике. 1917-1953 гг. / Состав. А.Артизов и О.Наумов. - М., 2002. - С.734.
7. Высылка вместо расстрела... - С.522.
8. Дружиною О.О.Блока була Любов Дмитрівна Менделєєва (1881-1939) - донька відомого ученого, хіміка Д.І.Менделєєва
9. Власть и художественная интеллигенция... - С.733.
10. Цит.: Источник. - 1995. - №2. - С.37.
11. Власть и художественная интеллигенция... - С.21-22.
12. Там само. - С.22.
13. Там само.
14. Там само.
15. Блок Александр. Сочинения в шести томах. - Том 1 / Вступ. ст. Б.И.Соловьева. - М., 1971. - С.8.
16. Бекетова М.А. Александр Блок. - Петербург: "Алконост", 1922. - С.256.
17. Блок Александр. Сочинения в шести томах. - Том 5. - С.410.
18. Власть и художественная интеллигенция... - С.24.
19. Там само. - С.24.
20. Горький М. Незданная переписка с Богдановым, Лениным, Сталиным, Зиновьевым, Каменевым, Короленко. - М., 1998. - С.111-113.
21. Источник. - 1995. - №2. - С.40.
22. Власть и художественная интеллигенция... - С.515.
23. Цензура в Советском Союзе. 1917-1991. Документы / Состав. А.В.Блум. - М., 2004. - С.70.
24. Там само. - С.141.
25. Там само. - С.213.
26. Там само. - С.249.

Шарпаты В.Г. Большевистское "блокирование" Александра Блока в начале 1920-х годов

Освещается драматическая судьба поэта А.А.Блока, который стал заложником советской политической системы в начале 20-х годов. Показаны дерзость, циничность и произвол большевистской власти в отношении отдельного лица, что было закономерным следствием утверждения тоталитарного режима.

Sharpatiy V.G. Bolshevik "blocking" of Alexander Blok in the early 1920s

Elucidates the dramatic fate of the poet Blok, which has become hostage to the Soviet political system in the early 20s. Shown arrogance, cynicism and tyranny of the Bolshevik power in relation to the individual that was a logical consequence of the establishment of a totalitarian regime.

Отримано 11.11.2011

РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ

ЕЛИСЕЕВ А.Б.

Повседневный мир советского человека 1920-1940-х гг.: сб. науч. ст. / Ред.-сост.: Е.Ф.Кринко, Т.П.Хлынина. - Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2009. - 384 с.

В нашей исследовательской и особенно преподавательской традиции мы привыкли к “большой” истории. Занятые поиском закономерностей и смыслов истории, изучением экономических, политических, социальных структур, историки ретроспективно следят за возникновением и падением империй, за войнами, дипломатическими баталиями, взаимоотношениями “сильных мира сего”, и особенно внимательны к официальному дискурсу, в соответствии с которым часто и репрезентируют реальность тех или иных событий прошлого. И между этим как-то ускользает от внимания история простых людей в её повседневности. Как жили, о чем думали эти люди? Как воспринимали события, современниками которых были, с какими трудностями сталкивались день за днём?

Право человека, “не вошедшего в историю”, быть услышанным и увиденным в контексте постановки этих и других вопросов, было закреплено лишь сравнительно недавно антропологическим поворотом в исторической науке. С этого времени история повседневности формируется как одно из наиболее актуальных и перспективных научных направлений. Истории повседневности, взятой сквозь призму жизни советского человека 1920-1940-х гг., посвящен рецензируемый сборник научных статей.

Сборник разделен на семь тематических разделов, в каждом из которых рассматриваются различные аспекты выбранной темы: теоретико-методологические вопросы, советская социальная политика и стратегии выживания населения в 1920-1930-х гг., повседневный мир советского человека в годы Великой Отечественной войны, женская повседневность, этнокультурные и региональные особенности социальных трансформаций, норма и девиация в пространстве советского повседневья, визуализация советской повседневности.

Прежде всего, обращает на себя внимание постановка теоретических вопросов в первом разделе “*Советское повседневье в зеркале современной историографии: поиски и решения*” (статьи А.С.Сенявского, Т.П.Хлыниной, В.И.Меньковского), а также в работах авторов других разделов в контексте решения конкретных исследовательских задач. Теоретико-методологические аспекты истории повседневности по-прежнему разработаны недостаточно, их осмысление отстаёт от исследовательской практики. В методологическом плане свои особенности имеет как история повседневности вообще, так и повседневность советского человека 1920-1940-х годов в частности. На страницах сборника обсуждаются вопросы о соотношении и взаимосвязи истории повседневности с макроисторией, типология повседневности, опасность дробления исторической реальности, содержательное наполнение термина “*советская повседневность*”, проблемы реконструкции и современные подходы к изучению советской повседневности. При этом отмечается, что способность исторического познания прояснить природу и течение повседневной жизни обычного человека зависит от умелого взаимодействия исследователя и имеющихся в его распоряжении источников (с.21).

Авторам сборника удалось организовать такое взаимодействие. И хотя сборнику явно недостаёт отдельной источниковедческой статьи, в которой были бы проанализированы источники по истории повседневной жизни советского человека 1920-1940-х годов, авторов книги характеризует внимательное отношение к источникам и профессиональное обращение с ними. Источниковая база, на основе которой реконструируется советская повседневность, впечатляет. Привлечён широкий корпус источников из региональных архивов. Используются источники официального происхождения, центральные и региональные периодические издания, визуальные источники (статья А.В.Голубева о советской политической карикатуре 1920-1930-х годов, Е.Р.Ярской-Смирновой о формировании представлений об инвалидности в советском кинематографе 1920-1940-х годов), источники этнографического характера (например, в статье Л.В.Лебедевой о жизненных трудностях крестьянки 1920-х годов), а также письма (см., например, статьи Е.С.Сенявской о фронтовой повседневности Великой Отечественной войны, Е.Н.Кринко и И.Г.Тажидиновой о повседневности чувств военного времени), воспоминания, в том числе записанные авторами сборника (например, в статье Е.Ю.Волковой о повседневных проблемах женщин в годы войны, Н.Н.Макаровой о «*теневых*» стратегиях выживания населения и проблемах отклоняющегося поведения в новом индустриальном центре (на примере Магнитогорска) в 1929-1935 годах, в упоминавшейся статье Е.С.Сенявской), либо записанные по инициативе государства (статья И.В.Ребровой о повседневной жизни кубанских партизан).

Когда речь заходит о повседневности, источники личного происхождения представляют исключительную важность, т.к. позволяют воспроизвести жизнь обыкновенного человека так, как он сам сознавал свою жизнь. Большое значение для решения этой задачи имеет и такой вид источника, как жалоба. К изучению жалоб для реконструкции советского повседневья 1920-1940-х годов обратились Т.П.Хлынина, Е.А.Ялозина, О.М.Морозова. По мнению Т.П.Хлыниной, жалобы являются подтверждением того, что народ сопротивлялся тоталитарному режиму «*не только путем политического диссидентства*» (с.34-35). На наш взгляд, этот вывод является дискуссионным. Прежде всего, ему противоречит проблемное поле жалоб, которое приводит Т.П.Хлынина (жаловались на грубое обращение с посетителями тех или иных учреждений, несвоевременную выплату зарплат и пенсий, плохое снабжение продуктами питания и т.п.). Кроме этого, автор указывает на твердую веру авторов жалоб в социалистическую законность и в заинтересованность власти в обнаружении и искоренении недостатков и правонарушений, отмечает, что многие обращались с жалобами «*по зову души*», считая себя обязанными информировать власть об изъянах «*социалистического общежития*» (с.32). В свете этого жалоба вовсе не выглядит средством борьбы с «*тоталитарным режимом*» (авторы жалоб не воспринимали этот режим как «*тоталитарный*»), а лишь способом борьбы с нарушением собственных прав на местном уровне, бытовыми трудностями, нехваткой чего-либо и т.д.

В этой связи вызывает интерес статья О.М.Морозовой о деятельности так называемых «*партизанских комиссий*» (комиссий или комитетов помощи больным и раненым демобилизованным красноармейцам и бывшим красным партизанам), в которых отложился большой корпус жалоб. Даже в самых радикальных из них О.М.Морозова констатирует лишь разочарование моральной атмосферой в

обществе, тоску по боевому прошлому, поиск “ненастоящих” большевиков в партии и советских учреждениях, критику советской бюрократии, потворствующей “врагам” (с.95-99). О.М.Морозова отмечает также немногочисленность писем авторов “из категории идейных и разочарованных” и практически полное отсутствие “идейных и не разочарованных” (с.104).

Разноплановость представленных в сборнике статей определяется не только их группировкой по хронологическим разделам (повседневность 1920-1930-х годов, а затем периода Великой Отечественной войны), но и по разделам, характеризующимся тематическим единством. Среди них особое внимание привлечен раздел “Женская повседневность в эпоху социальных катаклизмов: между традициями и новациями”. Мы останавливаемся на вопросе о женской повседневности в связи с одним наблюдением, вытекающим из суммирования разнообразных практик исследований истории повседневности и формирующим особый интерес к женской повседневности в целом. Дело в том, что история повседневности - это либо история “человека” вообще (“населения”, “рабочих”, или, как в нашем случае - “советского человека”), либо история женщин. Каждый раз, когда мы обращаемся к истории женщин, мы вторгаемся в сферу повседневного, но по отношению к “человеку” вообще это происходит, как правило, лишь в тех случаях, когда мы специально определяем свою задачу как исследование повседневности этого “человека”. Неслучайно, и это хорошо видно на страницах рецензируемой книги, многие детали повседневности “советского человека” (одежда, пища, жилье, семья, труд, отдых, бытовые трудности и др.) становятся видимыми при обращении либо к источникам женского происхождения, либо к источникам, в которых женщины являются действующими лицами. Например, в статье И.В.Ребровой “Повседневная жизнь кубанских партизан и ее отражение в мемуарах” показано, что по воспоминаниям мужчин партизанская повседневность - это бои с врагом, военные будни, а что касается условий жизни, быта, трудностей и лишений, то “эту сторону партизанских будней описывали мемуаристки - участницы партизанского движения на Кубани” (с.199).

Вызывает интерес и другое наблюдение: в исторических источниках мы можем проследить сюжетный сдвиг от описания военной повседневности к описанию военной героики. Так, источником реконструкций И.В.Ребровой служили мемуары, написанные командирами и участниками партизанских отрядов не по собственной инициативе, но мемуары, которые создавались в 1960-1970-е годы в рамках государственного заказа на накопление и сохранение воспоминаний о войне. Отсюда невнимание авторов к повседневности и сосредоточенность на рассказах о подвигах, боевых заданиях, уничтожении врага (с.191). Иная картина вырисовывается если обратиться к документам собственно военного периода, например, к письмам с фронта (подавляющее большинство их авторов - мужчины). Их сюжетной доминантой является описание бытовой повседневности. Е.С.Сенявская, проанализировавшая этот корпус источников, отмечает, что в письмах преобладает описание жилых помещений, распорядка дня, рациона питания, денежного довольствия, состояния обуви, досуга, взаимоотношений с командирами и товарищами, таким образом “героический” аспект войны явно уступает “житейскому, будничному, повседневному” (с.142-143). К аналогичному выводу, хотя и в контексте решения нескольких иных задач, пришли Е.Ф.Кринко и И.Г.Тажидинова. Предметом их анализа стала переписка солдат с девушками из тыла. И центральное

место в ней также занимает повседневность, хотя уже не бытовая, а чувственная: "...Вокруг шла война, гибли люди, а молодые люди писали друг другу - о погоде, о своих настроениях и впечатлениях, переживаемых эмоциях, прочитанных книгах, увиденных кинофильмах" (с.187).

Рецензируемый сборник наталкивает и на другие наблюдения, размышления, сравнения, о которых объем рецензии не позволяет сказать подробно. Назовем лишь некоторые из них: о категории "субъективность" в истории повседневности, о трудностях реконструкции собственно "женской повседневности", о постановке проблемы "мужская повседневность", об общих чертах и региональной специфике в повседневной жизни советского человека и др. Появление всех этих вопросов свидетельствует о том, что сборник "Повседневный мир советского человека 1920-1940-х гг." заинтересовывает, провоцирует на размышления, на согласие или заочную полемику с авторами, а значит, вне зависимости от того, в чьих руках он находится (от учёных и студентов до непрофессиональных любителей истории), он будет способствовать движению исторической мысли и науки, популяризации исторических знаний. Высокий профессионализм авторов книги позволит каждому, кто познакомится с её содержанием, погрузиться в повседневную жизнь советского человека 1920-1940-х годов.

ДЕГТЯРЬОВ С.І.

Звагельський В.Б. Історична географія Лівобережної України доби Середньовіччя (в контексті досліджень "Слова о полку Ігоревім"). - Київ-Суми: Видавництво Сумського державного університету, 2010. - 236 с.

Геніальний твір Київської Русі "Слово о полку Ігоревім" уже понад два століття привертає увагу дослідників різних спеціальностей. За цей час виник цілий напрям гуманітарних досліджень, що дістав дещо умовну назву - Словознавство.

У центрі надзвичайно складного сюжету - невдалий похід сіверських полків під проводом князя Ігоря Святославича у Половецький Степ навесні 1185 р. Цей похід, як жоден інший за весь період давньоруського літописання, детально описаний в Іпатіївському і Лаврентіївському літописах. Завдяки плідним зусиллям цілої плеяди вчених з'ясовано багато складних питань щодо цих літописних текстів, розкрито більшу частину так званих "темних" місць "Слова". Утім, залишаються ще відкритими питання суто історичного й історико-географічного характеру. До них, у першу чергу, належить маршрут Ольговичів, з яким безпосередньо пов'язані проблеми локалізації переправ, річок Сальниця, Сюурлій і, зрештою, місця трагічної битви на Каялі.

Розбіжності у локалізації цих об'єктів становлять десятки, а інколи й сотні кілометрів. Як приклад можна навести локалізації місця битви на Каялі, запропоновані двома авторитетними вченими В.Г.Федоровим та В.І.Стеллецьким, що визначаються ними з розбіжністю майже у 400 км!

Зрозуміло, що така ситуація не може влаштовувати науковців. Уже перші видавці "Слова" у коментарях до тексту намагалися дати пояснення багатьом складним місцям, і згодом деякі їхні спостереження підтвердилися, але решта потребувала подальшої розробки. Відтоді (а з часу першого видання минуло, нагадаємо, 210 років) наукова думка розвивалась у двох напрямках - історичному та філологічному. Причому, що

место в ней также занимает повседневность, хотя уже не бытовая, а чувственная: "...Вокруг шла война, гибли люди, а молодые люди писали друг другу - о погоде, о своих настроениях и впечатлениях, переживаемых эмоциях, прочитанных книгах, увиденных кинофильмах" (с.187).

Рецензируемый сборник наталкивает и на другие наблюдения, размышления, сравнения, о которых объем рецензии не позволяет сказать подробно. Назовем лишь некоторые из них: о категории "субъективность" в истории повседневности, о трудностях реконструкции собственно "женской повседневности", о постановке проблемы "мужская повседневность", об общих чертах и региональной специфике в повседневной жизни советского человека и др. Появление всех этих вопросов свидетельствует о том, что сборник "Повседневный мир советского человека 1920-1940-х гг." заинтересовывает, провоцирует на размышления, на согласие или заочную полемику с авторами, а значит, вне зависимости от того, в чьих руках он находится (от учёных и студентов до непрофессиональных любителей истории), он будет способствовать движению исторической мысли и науки, популяризации исторических знаний. Высокий профессионализм авторов книги позволит каждому, кто познакомится с её содержанием, погрузиться в повседневную жизнь советского человека 1920-1940-х годов.

ДЕГТЯРЬОВ С.І.

Звагельський В.Б. Історична географія Лівобережної України доби Середньовіччя (в контексті досліджень "Слова о полку Ігоревім"). - Київ-Суми: Видавництво Сумського державного університету, 2010. - 236 с.

Геніальний твір Київської Русі "Слово о полку Ігоревім" уже понад два століття привертає увагу дослідників різних спеціальностей. За цей час виник цілий напрям гуманітарних досліджень, що дістав дещо умовну назву - Словознавство.

У центрі надзвичайно складного сюжету - невдалий похід сіверських полків під проводом князя Ігоря Святославича у Половецький Степ навесні 1185 р. Цей похід, як жоден інший за весь період давньоруського літописання, детально описаний в Іпатіївському і Лаврентіївському літописах. Завдяки плідним зусиллям цілої плеяди вчених з'ясовано багато складних питань щодо цих літописних текстів, розкрито більшу частину так званих "темних" місць "Слова". Утім, залишаються ще відкритими питання суто історичного й історико-географічного характеру. До них, у першу чергу, належить маршрут Ольговичів, з яким безпосередньо пов'язані проблеми локалізації переправ, річок Сальниця, Сюурлій і, зрештою, місця трагічної битви на Каялі.

Розбіжності у локалізації цих об'єктів становлять десятки, а інколи й сотні кілометрів. Як приклад можна навести локалізації місця битви на Каялі, запропоновані двома авторитетними вченими В.Г.Федоровим та В.І.Стеллецьким, що визначаються ними з розбіжністю майже у 400 км!

Зрозуміло, що така ситуація не може влаштовувати науковців. Уже перші видавці "Слова" у коментарях до тексту намагалися дати пояснення багатьом складним місцям, і згодом деякі їхні спостереження підтвердилися, але решта потребувала подальшої розробки. Відтоді (а з часу першого видання минуло, нагадаємо, 210 років) наукова думка розвивалась у двох напрямках - історичному та філологічному. Причому, що

симптоматично, враховуючи специфіку писемних джерел, з одного боку, і географічних та археологічних матеріалів, з іншого, подекуди представники цих двох наукових дисциплін не повною мірою використовували напрацювання колег.

Прикметною рисою даної монографії є вправне поєднання літописних і топонімічних матеріалів з даними географії й археології, що, без сумніву, є перспективним.

Не можна сказати, що проблемам історичної географії українського Лівобережжя приділялося мало уваги. В ґрунтовних дослідженнях, починаючи від праць вчених XIX ст. П.Г.Буткова та І.Д.Беляєва і до робіт XX ст. К.В.Кудряшова і М.Ф.Гетьманця, а також у новітніх монографіях О.Русиної та П.Кулаковського вирішено багато складних завдань і з'ясовано чимало спірних питань. Але за останні десятиліття це перше монографічне дослідження, в якому значну увагу приділено саме географії походу Ігоря Сіверського та розлогій історіографії, що нараховує сотні позицій.

На особливу увагу заслуговує вдала спроба виявити основні тенденції руху наукової думки, її періодизація і, головне, обґрунтування низки нових положень або, як мінімум, висунування нових гіпотез і окреслення подальших наукових перспектив.

Автор цієї праці не належить до кабінетних вчених. Його принцип - у всьому переконатися особисто, все побачити на власні очі. Тож не випадково В.Б.Звагельський давно прилучився до найбільш практичного вектору історичної науки - археології.

Упродовж 30-ти років автор здійснював натурні дослідження, знайомлячись із більшістю об'єктів, про які йдеться, - від Києва і Чернігова до Путивля і Курська, від Переяслава і Донця до далеких Корчева і Тмуторокані, безпосередньо бродами перетинав Сіверський Донець, Сейм, Сулу і Псел. У результаті цієї роботи до наукового обігу було введено дані щодо багатьох історико-географічних реалій і, в першу чергу, місць переправ на зазначених річках. Тепер, коли В.Б.Звагельський надійно локалізував 35 переправ на Донці (раніше Д.І.Багалій за даними *"Книги Большому Чертежу"* нараховував їх 11), знімається проблема Ізюмської переправи: саме вона разом із горою Кременець (останню чимало дослідників ідентифікують із Шеломянем *"Слова о полку Ігоревім"*) і розташованою поруч р.Сальниця, немов магніт, привертала увагу дослідників упродовж майже 200 років, хоча географічні об'єкти Ізюмського вузла, на думку автора, не мають стосунку до походу Ігоря Сіверського.

Особливим здобутком автора є локалізація Лосицької дороги, що перетинала середні течії Сейму, Псла і Ворскли. Це відкриття спростовує усталену думку про те, що шляхи на цих теренах мали проходити лише межиріччями-суходолами. Тому більшість дослідників накресливали маршрут Ігоревих полків між Сеймом і верхів'ями Сули, Псла і Ворскли, тобто старим Бакаєвим шляхом. Априорно наявність шляху впоперек цих річок через систему бродів припускали І.Д.Беляєв, М.В.Сібільов, Б.О.Рибаков, В.М.Глухов, але позначити його на карті, прив'язавши з досить високою точністю до конкретних географічних орієнтирів, вдалося лише авторові. Виходячи з цього, В.Б.Звагельський пропонує слушне пояснення назви відомого з часів Київської Русі Залозного шляху.

Не все у даній праці з'ясовано остаточно. Залишаються відкритими *"вічні"* питання надійної локалізації річок Сюрлія та Каяли, хоча автор і моделює доволі переконливу схему розгортання подій.

Таким чином, книга В.Б.Звагельського, окрім низки слушних спостережень, переконливих гіпотез і нових трактувань відомих фактів, відкриває шляхи подальших перспективних досліджень на ниві історичної географії Лівобережжя України.

СТЕЦУРА Ю.А.

Энциклопедия Кубанского казачества / Под общ. ред. В.Н.Ратушняка. - Краснодар: Традиция, 2011. 504 с., с илл.

В современных условиях возрождения казачества как культурно-этнической общности людей выход в свет справочно-энциклопедического издания “*Энциклопедия Кубанского казачества*” имеет не только научное, но и практическое значение. У читателя есть возможность познакомиться с военной, хозяйственной, религиозной, бытовой повседневностью казачества XVIII-XXI вв., экстраполировать исторический опыт на современную действительность. Издание адресовано широкому кругу читателей не только нашей страны, но ближнего и дальнего зарубежья, где чтят и сохраняют традиции предков.

К написанию энциклопедии были привлечены ведущие ученые: доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой дореволюционной истории России Кубанского государственного университета, заслуженный деятель науки Российской Федерации и Кубани В.Н.Ратушняк (научный редактор данного издания); доктор исторических наук, доцент, старший научный сотрудник Научно-исследовательского центра традиционной культуры Государственного научно-теоретического учреждения “*Кубанский казачий хор*” О.В.Матвеев; доктор исторических наук, заместитель директора Института социально-экономических и гуманитарных исследований Южного научного центра Российской академии наук Е.Ф.Кринко; историк, музейвед, научный сотрудник Краснодарского государственного историко-археологического музея-заповедника, известный специалист по оружию и форме кубанского казачества Б.Е.Фролов и многие другие. Всего в написании энциклопедии приняло участие 69 человек.

В энциклопедии значительное внимание уделено визуализации образов атаманов Черноморского, Кавказского линейного и Кубанского казачьих войск, регалий и реликвий кубанского казачества, знаков различия по чинам казачьих обществ, внесенных в государственный реестр, гербов, знамен и флагов. Читатель может наглядно представить, как выглядел костюм черноморских, линейных и кубанских казаков в период освоения региона, выявить отличительные черты современной казачьей формы. Большую часть цветных портретов атаманов выполнили художники О.М.Гаврилов, Г.Т.Квашура, В.В.Вторенко.

В книге представлено значительное количество карт, составленных кандидатом исторических наук, доцентом А.М.Авраменко. Картографический материал дает возможность пройти маршрутами первых казаков-поселенцев в Черноморье и Кубани, реально представить территории “*Старой*” и “*Новой*” линий, события Гражданской войны на Кубани и в Причерноморье в 1918 г., боевой путь 17-го казачьего кавалерийского корпуса в годы Великой Отечественной войны и др.

В.О.Ключевский в “*Русской истории*” писал, что петербургские политики периода Екатерины II после войны с Турцией боялись “*встревожить Европу такими крупными присоединениями, как Крым, и азово-черноморские степи...*” [1]. Как известно, покорять и осваивать эти “*крупные присоединения*” было дозволено донским и запорожским казакам.

В энциклопедии Кубанское казачество рассматривается в исторической ретроспективе. Словник был составлен так, что в рецензируемом труде получили освещение все важнейшие события освоения Юга России. Авторы раскрывают

участие донских и украинских казаков в Азовских походах Петра I, исследуют сложные процессы административно-территориального деления Черноморского, Кавказского линейного и Кубанского казачьих войск, показывают особенности влияния военно-политического, географического, демографического факторов на формирование и становление казачьих поселений, станиц.

В книге на большом документальном материале раскрывается участие кубанского казачества в войнах XVIII-XX вв., показан героизм Черноморского казачьего войска в русско-турецкой войне 1787-1791 гг., при взятии Измаила. Автор статьи Б.Е.Фролов подчеркивает, что *“вместе с солдатами регулярной армии казакам пришлось действовать в совершенно непривычных для них условиях городского боя, в ходе которых они понесли тяжелые потери... число казаков погибших при штурме, составило без малого 600 человек”* [2]. Мало кто знает об участии черноморцев в Персидском походе в 1796-1797 гг. Однако два казачьих полка под командованием войскового судьи А.А.Головатого использовались русской армией против иранских войск. Казаки Кубани по требованию Екатерины II принимали участие и в борьбе против вооруженных выступлений в Польше.

В энциклопедии подробно рассказывается об участии черноморских и кубанских казаков в Отечественной войне 1812 г., в русско-турецких войнах первой трети XIX в., в Крымской войне (1853-1856), в русско-турецкой войне 1877-1878 гг., а также в Кавказской войне XIX в.

Мужественно и самоотверженно проявили себя казаки Кубанского войска в XX в. Уже в феврале 1905 г. Сводный Кавказский казачий дивизион был отправлен на Дальний Восток для участия в Русско-японской войне 1904-1905 гг. Ратный подвиг казаков был высоко оценён сотнями серебряных медалей *“За усердие”*, Георгиевскими медалями *“За храбрость”* и другими знаками отличиями.

С начала Первой мировой войны Кубанское казачье войско выставило 33 конных полка, 22 пластунских батальона, 5 конноартиллерийских батальонов и 32 особых сотни, всего 48 000 чел. За героизм, проявленный на фронтах Первой мировой войны, 30 720 кубанских казаков и офицеров были удостоены Георгиевских наград. Правда, кубанские казачьи части понесли значительные потери: 25 933 чел. было убито и ранено, 2504 чел. пропало без вести [3].

Великая Отечественная война стала тяжелым испытанием для Кубанского казачества. Автор статьи Е.Ф.Кринко показал всю сложность, противоречивость участия казачества в Великой Отечественной войне. Рассказывая о героическом рейде кубанских дивизий по тылам противника, в боях на Южном фронте, в Смоленском сражении, обороне Москвы, освобождении Крыма и других военных операциях, он в то же время раскрыл причины коллаборационизма среди казачества.

В энциклопедии уделено большое внимание славным героическим традициям кубанского казачества. Авторы рассказали не только о Георгиевской медали, Георгиевском кресте как знаках отличия и военной доблести в дореволюционной России, но и смогли представить читателям списки их полных кавалеров.

Уникальность *“Энциклопедии Кубанского казачества”* состоит в том, что авторский коллектив сумел представить прошлое и настоящее казачества как культурно-этническую общность людей, переживших радость первооснователей Черноморского, Кавказского и Кубанского казачьего войск, многих станиц, традиций и разочарований, связанных с расказачиванием в первые годы советской власти, эмиграцией.

Многомерность в освещении истории и возрождении казачества - особенность данного коллективного труда. Авторы не пытаются скрыть проблемы и противоречия исторического процесса. Поэтому на страницах книги можно встретить статьи о борьбе казаков против советской власти в годы Гражданской войны и тут же прочесть материал о государственном реестре казачьих обществ Российской Федерации, найти материал, рассказывающий о формировании казачьих войск, которых к 1914 г. в России было 11, их историческом пути.

Плюралистический подход авторского коллектива - отличительная черта этого уникального издания. Особенно это проявилось в раскрытии самого понятия “казак”. Как в дореволюционной, так и в советской, постсоветской исторической литературе вопрос о происхождении казачества является дискуссионным. Ф.А.Щербина в начале XX в. в фундаментальном труде *“История Кубанского казачьего войска”* указывал, что *“происхождение казачества принадлежит к числу тех исторических задач, которые нельзя считать окончательно решенными. Не уяснены ни процессы образования первоначальных форм казачества, ни постепенный ход в их развитии, не установлены ни ближайшие причины, породившие их, ни степень их самостоятельности, не даны ответы на вопросы кто были творцы этих форм, ставшие во главе своеобразного движения народной массы к автономии и политической свободе? Вопрос о зарождении казачества остается, поэтому, открытым”* [4]. В.Н.Ратушняк не стал упрощать понятие “казак”, как это часто делается в современном казаковедении, а предложил многоаспектный подход к нему, подчеркнув, что вопрос о происхождении казачества остаётся открытым и требует дальнейшей разработки [5].

Историю творят люди. Неудивительно, что в энциклопедии значительное количество статей посвящено реальным участникам исторического процесса. В ней перечислены все атаманы Черноморского, Кавказского линейного, Кубанского казачьих войск, рассказывается о российских императорах, которые внесли значительный вклад в историю казачества. При этом в энциклопедии нет деления на “своих” и “чужих”. Здесь можно прочитать биографические данные о генерале, создателе Добровольческой армии М.В.Алексееве и командующем Первой конной армией С.М.Буденном; видных ученых современности, потомственных казаках: Герое труда Кубани, докторе физико-математических наук, профессоре, академике РАН, ректоре КубГУ (1982-2008) В.А.Бабешко; докторе исторических наук, заместителе директора Института Российской истории Н.Ф.Бугае; деятелях культуры, образования, религии: И.Ф.Варавве - известном кубанском поэте, члене союза писателей; В.Г.Захарченко - художественном руководителе Государственного академического Кубанского казачьего хора, композиторе, народном артисте России и Украины, заслуженном деятеле РФ, лауреате государственной премии России, В.И.Лихоносове - советском и российском писателе, Лауреате Государственной премии России; протоиерее Черноморского казачьего войска К.В.Россинском, стоящем у истоков кубанского просвещения; Ф.А.Щербине - члене-корреспонденте Императорской Академии наук, депутате II Государственной Думы и др.

В энциклопедии представлены статьи, посвященные пребыванию казачества и их лидеров в эмиграции. О многогранной повседневности казачества рассказывается в статьях о войсковом музыкальном и певческом хорах, войсковых судьях, священниках, казачьем землепользовании и землевладении, казанском общежительном мужском монастыре, казачьем монастыре в США и др.

Всього в енциклопедії помещено більше 1000 статей. Авторський колектив стремився коротко, але системно изложити свідення про кубанському казачестві, його історії, культурі, повсякденності. Енциклопедія написана, по образному вираженню Н.М.Карамзіна, “с філософським умом, с критикою, с благородним красноречієм” [6]. Книга прекрасно оформлена і являється першим спробом створення глибокого, науково-справочного праці по історії і відродженню казачества. Книга розрахована на широкий коло читачів і буде цікава всім, хто захоплюється історією і сучасністю казачества.

1. *Ключевский В.О.* Русская история. - М., 2005. - С.765.
2. Енциклопедія Кубанського казачества / под общ. ред. *В.Н.Ратушняка*. Краснодар, 2010. - С.66.
3. Там же. - С.77.
4. *Щербина Ф.А.* История Кубанского Казачьего войска. - Т.1
5. Енциклопедія Кубанського казачества... - С.188.
6. *Карамзин Н.М.* Письма русского путешественника. - М., 1997. - С.523.

ПОБОЖІЙ С.І.

КНИГА ПРАЦЬ ВЕЛЕТНЯ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА

Побачило світ видання: Таранушенко С.А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918-1932 рр.: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії, ілюстрації, довідкові матеріали / упоряд. О.О.Савчук, М.М.Красиков, С.І.Білокінь; передм. С.І.Білоконя; підготовка тексту та прим. О.О.Савчука, М.М.Красикова; авт. післямови та наук. ред. М.М.Красиков. - Харків: Видавець Савчук О.О., 2011. - 692 с., 702 іл. - (Серія “Слобожанський світ”. Випуск I).

У передмові “*Велетень мистецтвознавства*” до цього видання доктор історичних наук, лауреат Національної премії ім. Т.Шевченка Сергій Білокінь зазначає: “В українському мистецтвознавстві його внесок остільки монументальний і поважний, як стародавня піраміда” (с.7). Чимало з праць Стефана Андрійовича не втратили актуальності й дотепер. С.Таранушенко (1889-1976) народився у Лебедині, середню освіту завершив екстерном в Охтирській гімназії, вищу отримав у Харківському університеті. На студентській лаві опановував початки мистецтвознавчої науки під орудою професора Ф.Шміта. Він же підказав і тему наукової роботи “*Іконографія українського іконостаза*”, за яку був нагороджений золотою медаллю. У подальшому вчений віддавав перевагу не стільки кабінетній роботі, скільки безпосередній праці з пам’ятками мистецтва та архітектури. Її результати були втілені у монографічних виданнях “*Старі хати Харькова*”, “*Покровський собор у Харкові*”, “*Мистецтво Слобожанщини XVII-XVIII вв.*” та ін. Вчений не тільки зробив детальний опис кожної пам’ятки, але й обміри. Передрук цих та інших праць з історії архітектури, музейної справи, шевченкознавства, книгознавства, спогади про митців вміщено у цьому виданні.

Якщо републікація рідкісного видання “*Катальог першої виставки української старовини*” було здійснено автором цих рядків раніше, у монографії “*Забуті художники і Сумщина*” (2008), то передрук статті “*Первая выставка украинской старины в Лебедине*” (1918) має для дослідників історії мистецького життя Сумщини надзвичайну цінність (с.150-152). Зокрема, у ній, на відміну від сухого переліку творів каталогу, містяться їхні характеристики: “*Самой богатой /.../ частью выставки бесспорно является отдел тканья. Он представлен очень большой (до 50 штук), прекрасной коллекцией старых ковров, собрания А.А.Красовского*” (с.151).

Всього в енциклопедії помещено більше 1000 статей. Авторський колектив стремився коротко, але системно изложити свідення о кубанському казачестві, його історії, культурі, повсякденності. Енциклопедія написана, по образному вираженню Н.М.Карамзіна, *“с філософським умом, с критикою, с благородним красноречіем”* [6]. Книга прекрасно оформлена і являється першим спробу створення глибокого, науково-справочного праці по історії і відродженню казачества. Книга розрахована на широкий круг читачів і буде цікава всім, хто захоплюється історією і сучасністю казачества.

1. *Ключевский В.О.* Русская история. - М., 2005. - С.765.
2. Енциклопедія Кубанського казачества / под общ. ред. *В.Н.Ратушняка*. Краснодар, 2010. - С.66.
3. Там же. - С.77.
4. *Щербина Ф.А.* История Кубанского Казачьего войска. - Т.1
5. Енциклопедія Кубанського казачества... - С.188.
6. *Карамзин Н.М.* Письма русского путешественника. - М., 1997. - С.523.

ПОБОЖІЙ С.І.

КНИГА ПРАЦЬ ВЕЛЕТНЯ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА

Побачило світ видання: Таранушенко С.А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918-1932 рр.: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії, ілюстрації, довідкові матеріали / упоряд. О.О.Савчук, М.М.Красиков, С.І.Білокінь; передм. С.І.Білоконя; підготовка тексту та прим. О.О.Савчука, М.М.Красикова; авт. післямови та наук. ред. М.М.Красиков. - Харків: Видавець Савчук О.О., 2011. - 692 с., 702 іл. - (Серія *“Слобожанський світ”*. Випуск I).

У передмові *“Велетень мистецтвознавства”* до цього видання доктор історичних наук, лауреат Національної премії ім. Т.Шевченка Сергій Білокінь зазначає: *“В українському мистецтвознавстві його внесок остільки монументальний і поважний, як стародавня піраміда”* (с.7). Чимало з праць Стефана Андрійовича не втратили актуальності й дотепер. С.Таранушенко (1889-1976) народився у Лебедині, середню освіту завершив екстерном в Охтирській гімназії, вищу отримав у Харківському університеті. На студентській лаві опановував початки мистецтвознавчої науки під орудою професора Ф.Шміта. Він же підказав і тему наукової роботи *“Іконографія українського іконостаза”*, за яку був нагороджений золотою медаллю. У подальшому вчений віддавав перевагу не стільки кабінетній роботі, скільки безпосередній праці з пам'ятками мистецтва та архітектури. Її результати були втілені у монографічних виданнях *“Старі хати Харькова”*, *“Покровський собор у Харкові”*, *“Мистецтво Слобожанщини XVII-XVIII вв.”* та ін. Вчений не тільки зробив детальний опис кожної пам'ятки, але й обміри. Передрук цих та інших праць з історії архітектури, музейної справи, шевченкознавства, книгознавства, спогади про митців вміщено у цьому виданні.

Якщо републікація рідкісного видання *“Катальог першої виставки української старовини”* було здійснено автором цих рядків раніше, у монографії *“Забуті художники і Сумщина”* (2008), то передрук статті *“Первая выставка украинской старины в Лебедине”* (1918) має для дослідників історії мистецького життя Сумщини надзвичайну цінність (с.150-152). Зокрема, у ній, на відміну від сухого переліку творів каталогу, містяться їхні характеристики: *“Самой богатой /.../ частью выставки бесспорно является отдел тканья. Он представлен очень большой (до 50 штук), прекрасной коллекцией старых ковров, собрания А.А.Красовского”* (с.151).

У короткому огляді роботи Харківського музею українського мистецтва за 1925 р. його директор С.Таранушенко знайомить з матеріалами експедицій на теренах Слобожанщини, які, на його погляд, *“добре характеризують архітектурне обличчя слобожанського містечка”*. Більшу увагу дослідники музею приділили Лебедину, а також ознайомилися з хатами у Пристайловому, Кургані та інших селах Лебединського повіту. Якщо конструктивні засоби, основні архітектурні форми ті ж самі, що й у Лебедині, зазначає С.Таранушенко, то в селах спостерігається більше одноманітності. У цій експедиції брали участь також *“місцеві культурні робітники (Б.К.Руднев та М.А.Грищенко), що групуються біля місцевого музею”* (с.163).

Свої спостереження над мистецтвом Слобожанщини XVII-XVIII ст. вчений виклав в окремій праці, яку присвятив своєму батькові (с.95-100). Її сторінки рясніють від назв міст і сіл Сумщини. Відмічаючи такі риси мистецької творчості XVII-XVIII ст., як безіменність і колективність, автор подає прізвище майстра-будівника сумського мешканця Дідашенка (с.97). У цій праці автор наводить факт існування панської майстерні килимарства у с.Боровенька на Лебединщині. Дослідження золотарства у Лебедині дозволило музею зібрати колекцію ювелірних виробів, авторові дійти висновку про те, що *“Лебединське ювелірство дуже цікаве ще й своєрідним відображенням в ньому елементів ампірового орнаменту в народній трактовці”* (с.100).

Яку б тему не вибирав С.Таранушенко, серед прикладів є обов'язково такий, що має відношення до Сумщини. Здавалося б, у такій вузькій за темою праці під назвою *“Хата по Єлисаветинському пр. під ч.35 в Харькові”* (1921) її автор наводить в якості прикладу народне будівництво на Лебединщині. Все це дозволило зробити висновок про те, що народний майстер *“шукає способів висловлення своїх емоцій в мінливо-рухливих, ілюзійно-мальовничих образах-формах”* (с.47). Вчений висуває також гіпотезу про можливість існування у Лебедині осередків по виготовленню та оздобленню скринь мальованими вазонами з квітками та букетами, перев'язаними бантом (с.100). Ці мотиви були поширеними і в золотарських виробках, килимах і вишиванках.

Обстеження архітектурних пам'яток у Седневі на Чернігівщині дозволило вченому зробити висновок про один із них: *“Седнівська лизогубівська кам'яниця - визначний яскравий пам'ятник кінця XVII ст. на Україні і один з унікальних пам'ятників матеріальної культури, що характеризує певну стадію і форму розвитку феодалізму в умовах гетьманщини”* (с.119).

Зовсім невеличка *“Згадка про Г.Нарбута”* (1927) подає постать нашого земляка-художника у ракурсі інтересів С.Таранушенка до народного українського мистецтва (с.190). У зібранні Стефана Андрійовича зберігалася акварель Т.Шевченка *“Пожежа в стелу”* (1848). То ж не дивно, що його зацікавила тема *“Шевченко-художник”*, яка знайшла втілення у праці про ранні акварельні портрети Т.Шевченка (1928). Аналізуючи його портрети 30-х років XIX ст., дослідник акцентує увагу на написанні окремих деталей фігури або одягу, які засвоює майстер і які *“потім несвідомо, механічно переходять і в дальші роботи”* (с.177). Відкриттям для читача стане ще одна шевченкознавча студія *“До питання про лермонтовські мотиви в “Кобзарі” Шевченка”* (с.167-174).

А як по-сучасному сприймаються слова нашого земляка, виголошені ним 25 травня 1926 р.: *“Музей передовсім - наукова установа. Без наукової роботи немає музею”* (с.163). У той час, як урядянські часи, та й у теперішні, основними показниками оцінки роботи музейної установи є число його відвідувачів, кількість екскурсій та лекцій.

Серед неточностей відмітив би те, що наукова конференція *“С.А.Таранушенко та проблеми вивчення мистецтва Слобожанщини XVIII-XIX ст.”* була організована

і проведена у 1989 р. Сумським і Лебединським художніми музеями, а не Товариством охорони пам'яток історії та культури (с.251).

Видання містить велику кількість ілюстрацій, креслень, архівних фотографій. Частина з них друкується вперше. Книга розрахована на мистецтвознавців, істориків, фольклористів та інших зацікавлених читачів.

* * *

Побачила світ книга Сергія Єфремова *“Бої 14-15 березня 1939 року на Карпатській Україні”* (Ред. та вступ. стаття Миколи Мушинки. - Ужгород: Гражда, 2009. - 100 с.).

У книзі опубліковано спогади головнокомандуючого Національною обороною Карпатської України *“Карпатська Січ”* Сергія Федоровича Єфремова (1893-1966) про дводенний період існування незалежної й суверенної держави Карпатська Україна - 14-15 березня 1939 року. Автор у хронологічній послідовності подає майже погодинний опис боїв карпатських січовиків проти угорських окупаційних військ, але пише і про свої зустрічі та телефонні розмови з найвищими посадовцями Карпатської України, головним чином, з її президентом Августином Волошиним. Спогади інформують читача про маловідомі або й зовсім невідомі факти з історії Карпатської України. В другій частині С.Єфремов навів численні витяги з європейської преси про бої в Карпатській Україні.

Книга розрахована на істориків та всіх, хто цікавиться історією України та Закарпаття.

* * *

Вийшла друком монографія Миколи Володимировича Брегеда *“Процес десталінізації і суспільні настрої українського населення у 1953-1964 рр.”* (Миколаїв, 2010. - 187 с.).

У книзі на основі широкого кола джерел досліджується ставлення українського суспільства до процесу десталінізації у 1953-1964 рр. Показується динаміка суспільно-політичних настроїв та трансформація масової свідомості українського населення у ході проведення політики десталінізації. Розглядається еволюція різновидів реабілітаційного процесу (юридичного, політичного, соціального, партійного й публічного). Висвітлюються різні підходи до проведення десталінізації, запропоновані Л.Берією, Г.Маленковим і М.Хрущовим.

Книга буде корисною для науковців, студентів та всіх, хто цікавиться питаннями новітньої історії України та історії держави і права України.

* * *

Появилась в печаті книга З.С. Бочаровой *“Российское зарубежье 1920-1930-х гг. как феномен отечественной истории”* (Московский гос. ун-т имени М.В.Ломоносова. - М.: АИРО-XXI, 2011. - 304 с.).

Настоящее издание представляет собой курс лекций, прочитанный слушателям кафедры истории ИППК МГУ имени М.В.Ломоносова в 1995-2011 гг. Охвачены основные проблемы истории Зарубежной России 1920-1930-х годов. Предназначается для профессорско-преподавательского состава, докторантов и аспирантов, а также студентов ВУЗов. Материалы данного издания привлекут внимание широкого круга читателей, интересующихся историей России и российской эмиграции, миграциями, *“русским миром”*.

ХРОНІКА

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

29 вересня 2011 р. виповнилося 145 років з дня народження видатного українського історика та громадсько-політичного діяча Михайла Сергійовича Грушевського. З нагоди цієї дати, як завжди, відбулося чимало формальних, загального характеру різноманітних виступів, засідань, обговорень тощо. Серед цієї низки ювілейних урочистостей привертає до себе увагу конференція, організована спільними зусиллями двох установ, що носять ім'я вченого: Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського Національної Академії Наук України та Історико-меморіальним музеєм Михайла Грушевського. Замість традиційних довгих (з безжалісним перебором регламенту), малоцікавих виступів з кафедри (як зазвичай відбувається на подібних заходах), ініціатори цього заходу вирішили обмежитись розглядом діяльності Михайла Грушевського як організатора науки. Відповідно наукове засідання було структуровано за чотирма блоками: *“Михайло Грушевський і Наукове товариство імені Шевченка”*, *“Михайло Грушевський і Українське наукове товариство у Києві”*, *“Науково-організаційна діяльність Михайла Грушевського в еміграції”* та *“Михайло Грушевський та історичні установи ВУАН”*. Кожна секція проходила по порядку, одна за одною, тому присутні мали змогу спокійно прослухати всі виступи, не треба було розриватися між паралельними доповідями, надавати перевагу одним над іншими і т.п. Значна кількість часу при цьому відводилась на дискусію та обговорення, які проходили дуже гаряче, були такими ж цікавими, як і основні доповіді, а інколи захоплювали навіть більше них. Напрочуд вдало було обрано також і формат проведення конференції - *“круглий стіл”*, який у поєднанні із затишком приміщення у музеї Грушевського (саме тут відбувався захід), створював атмосферу майже родинного зібрання, аніж офіційної події.

Після наукового засідання директор музею С.М.Панькова провела для присутніх чудову екскурсію експозицією, присвяченою іншому видатному ювіляру - Олександру Яковичу Кониському, 175-річчя з дня народження якого також припало на цей рік.

На жаль, невіршеним залишилось питання, чи будуть опубліковані матеріали конференції (бажано включно з дискусією та обговоренням) у паперовому чи електронному вигляді. Вочевидь українська наука потребує значно кращого технічного забезпечення, а заходи, подібні до конференції *“Михайло Грушевський - фундатор українських наукових інституцій”*, варті того, щоб бути зафіксованими якщо не на відео-, то хоча б на аудіоносіях. Подібні записи складуть безцінний матеріал для майбутніх дослідників при вивченні історії української науки.

* * *

2011 р. можна назвати *“роком знакових ювілеїв”*. Найбільш значним і широко відзначеним науковою спільнотою стало 75-річчя з дня створення Інституту історії України НАН України. 20-21 жовтня з нагоди цієї дати проведено Міжнародну наукову конференцію *“Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття”*.

На пленарному засіданні колектив Інституту (з 1993 р. очолюваний академіком НАН України В.А.Смолієм) привітали з ювілеєм В.М.Литвин, А.В.Толстоухов, Ю.П.Богуцький, В.М.Геєць, О.С.Онищенко, П.П.Толочко, єпископи Переяслав-

Хмельницький і Бориспільський Єпіфаній та Богуславський Євстратій, які вручили нагороди та відзнаки від імені Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Міністерства освіти, науки, молоді та спорту України, Міністерства культури України, Національної Академії Наук України, Святійшого Патріарха Філарета. З поздоровленнями виступили також представники багатьох українських університетів.

Після офіційної частини відбулася презентація науково-дослідних проєктів Інституту (*“Український історичний журнал”, “Ейдос”*). Особливу увагу присутніх привернуло представлення заступником директора Г.В.Боряком оновленої версії сайту установи. Цей електронний ресурс за своїм адмініструванням та наповненням, безперечно, є одним з найкращих в Україні. Він значною мірою полегшує пошук потрібної інформації для учнів, студентів, науковців, всіх, хто має цікавість до історичної науки, сприяє популяризації історичних знань. На жаль, ще далеко не всі академічні установи приділяють подібну увагу інформаційним технологіям і мають веб-сайти належного рівня.

Другий день конференції був цілком присвячений представленню наукових доповідей, структурованих за трьома секціями: *“Історія та теорія історичної науки”*, *“Конструкції української історії: концептуальні, інструментальні та проблемні виміри”*, *“Інститутські та академічні історики”*. Чимало цікавих виступів пролунало також на 5-му Методологічному семінарі *“Поворот до матеріального: нові горизонти історичної науки”*, який проходив паралельно. Тексти виступів, виголошених на цих засіданнях, заплановано опублікувати у спеціальному випуску збірника *“Історіографічні дослідження в Україні”*.

75-річний ювілей Інституту історії України, безперечно, став визначною подією у науковому житті країни, перевершити яку зможе хіба що сторіччя цієї ж установи.

* * *

22 жовтня нинішнього року у Київському будинку вчителя відомий український історик Ярослав Грицак представив читацькому загалу широко знаного (але, на жаль, не в Україні), одного з провідних американських дослідників історії Східної Європи Тимоті Снайдера (Timothy David Snyder; навчався в університеті Брауна (США) та Оксфордському університеті (Великобританія); докторське звання одержав у 1997 р. в Оксфордському університеті; зараз професор Єльського університету (США)). Дві його книги: *“Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним”* та *“Червоний князь”* (біографія ерцгерцога Вільгельма фон Габсбурга (Василь Вишиваний) - нещодавно були видані українською мовою.

Рецензіями на першу монографію відгукнулася ціла низка престижних англійських видань, а *“Independent”* і *“The Economist”* визнали її кращою книжкою 2010 р. У Києві Тимоті Снайдер особисто презентував аудиторії *“Криваві землі”*. Автор спеціально винайшов неологізм *“Bloodlands”* для англійської мови на позначення не географічної і не уявної території, а *“географії людських жертв”* у часовий проміжок між 1933 і 1945 рр. *“Криваві землі”* - Україна, Білорусь, Польща та Прибалтійські країни - місце найбільшого *“індустріального”* винищення людей у ХХ ст. Саме тут у *“лещатах”* між Німеччиною і СРСР загинули 14 млн. чол. Встановлена Тимоті Снайдером цифра не враховує прямі бойові втрати II Світової війни: це жертви голодоморів, масових розстрілів, отруєння газом, тобто ніхто з цих 14 млн. не був солдатом, переважну більшість становили літні люди, жінки, діти. Причому переважна більшість цих вбивств була скоєна не в концентраційних таборах.

Автор не ставив за мету порівняти режими Сталіна і Гітлера, натомість показав їхню “взаємодію”, механізм реалізації “колоніального” німецького проекту світового панування та “модерністського” радянського (терміни Тимоті Снайдера), які для своєї реалізації потребували певних територій і обидва мали на меті перетворення їх на “криваві землі”.

В подальшому подана Тимоті Снайдером цифра жертв (14 млн. чол.) може бути скорегована, деякі його висновки заперечені (бо вони справді мають зустріти неоднозначне сприйняття, зокрема у науковців на пострадянському просторі), але термін “криваві землі” має повне право залишитися в історіографії, стати ще однією (аж ніяк не зайвою) пересторогою на майбутнє, важливим сегментом історичної пам’яті.

СТАРИКОВ Г.М.

VI МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “ДРАГОМАНІВСЬКІ СТУДІЇ”

14 жовтня 2011 р. в актовому залі Посольства України в Болгарії відбулася VI Міжнародна наукова конференція “Драгоманівські студії”, присвячена 170-річчю від дня народження Михайла Петровича Драгоманова, останні роки якого були пов’язані з Болгарією. Організаційне та наукове забезпечення заходу здійснювали Українська недільна школа в Софії, фундація “Мати - Україна”, Софійський університет імені святого Климента Охридського, Асоціація українців Болгарії та Посольство України в Болгарії. Під час роботи форуму відбувся “круглий стіл”, засідали секції і підсекції, були презентації книг, а насамкінець учасники конференції відвідали місцеве кладовище, де поклали квіти на могилу М. Драгоманова.

Розпочалася конференція з вітального слова лідера української громади в Софії О.Коцевої. Мистецьке вітання виконали Д.Бистрий та В.Кісімова (випускниця Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка). Були оприлюднені привітання від Європейського конгресу українців та Сумського державного університету.

Потім відбувся “круглий стіл” на тему “Сучасна дипломатія: Україна-Болгарія”. Він був присвячений 20-річчю українсько-болгарських дипломатичних відносин. У вступному слові посол України в Болгарії Микола Балтажі підкреслив значимість діяльності відомого науковця і мислителя М. Драгоманова, провів паралелі між його європейськими світоглядними позиціями та планами сучасної України долучитися до європейських економічних та політичних структур. Консул України в Болгарії О.Кравченко розповів про особливості та сучасне становище української діаспори в цій балканській країні. Доцент Великотирновського університету Є.Данков звернув увагу на деякі аспекти співробітництва між Україною та Болгарією в галузі філософії.

На початку роботи I секції “До 170-річчя від дня народження видатного українського вченого і політичного діяча Михайла Петровича Драгоманова” відбулася презентація книги “Михайло Драгоманов: Бібліографія (1861-2011) / упоряд. М.Мороз, В.Короткий, І.Тищенко, І.Грищенко, С.Білокінь. - Дрогобич, 2011”. Докладно розповіла про це видання Київського національного університету імені Тараса Шевченка директор Української недільної школи А.Якімова. Вона ж виголосила доповідь про літературну та громадську діяльність доньки відомого вченого Лідії Шишманової-Драгоманової, її зв’язки з тогочасною зарубіжною й українською громадськістю.

Доцент Софійського університету Л.Терзійська в своєму виступі висвітлила питання взаємовідносин М. Драгоманова і молоді. Доповідач підкреслила, що у

Автор не ставив за мету порівняти режими Сталіна і Гітлера, натомість показав їхню “взаємодію”, механізм реалізації “колоніального” німецького проекту світового панування та “модерністського” радянського (терміни Тимоті Снайдера), які для своєї реалізації потребували певних територій і обидва мали на меті перетворення їх на “криваві землі”.

В подальшому подана Тимоті Снайдером цифра жертв (14 млн. чол.) може бути скорегована, деякі його висновки заперечені (бо вони справді мають зустріти неоднозначне сприйняття, зокрема у науковців на пострадянському просторі), але термін “криваві землі” має повне право залишитися в історіографії, стати ще однією (аж ніяк не зайвою) пересторогою на майбутнє, важливим сегментом історичної пам’яті.

СТАРИКОВ Г.М.

VI МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “ДРАГОМАНІВСЬКІ СТУДІЇ”

14 жовтня 2011 р. в актовому залі Посольства України в Болгарії відбулася VI Міжнародна наукова конференція “Драгоманівські студії”, присвячена 170-річчю від дня народження Михайла Петровича Драгоманова, останні роки якого були пов’язані з Болгарією. Організаційне та наукове забезпечення заходу здійснювали Українська недільна школа в Софії, фундація “Мати - Україна”, Софійський університет імені святого Климента Охридського, Асоціація українців Болгарії та Посольство України в Болгарії. Під час роботи форуму відбувся “круглий стіл”, засідали секції і підсекції, були презентації книг, а насамкінець учасники конференції відвідали місцеве кладовище, де поклали квіти на могилу М. Драгоманова.

Розпочалася конференція з вітального слова лідера української громади в Софії О.Коцевої. Мистецьке вітання виконали Д.Бистрий та В.Кісімова (випускниця Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка). Були оприлюднені привітання від Європейського конгресу українців та Сумського державного університету.

Потім відбувся “круглий стіл” на тему “Сучасна дипломатія: Україна-Болгарія”. Він був присвячений 20-річчю українсько-болгарських дипломатичних відносин. У вступному слові посол України в Болгарії Микола Балтажі підкреслив значимість діяльності відомого науковця і мислителя М. Драгоманова, провів паралелі між його європейськими світоглядними позиціями та планами сучасної України долучитися до європейських економічних та політичних структур. Консул України в Болгарії О.Кравченко розповів про особливості та сучасне становище української діаспори в цій балканській країні. Доцент Великотирновського університету Є.Данков звернув увагу на деякі аспекти співробітництва між Україною та Болгарією в галузі філософії.

На початку роботи I секції “До 170-річчя від дня народження видатного українського вченого і політичного діяча Михайла Петровича Драгоманова” відбулася презентація книги “Михайло Драгоманов: Бібліографія (1861-2011) / упоряд. М.Мороз, В.Короткий, І.Тищенко, І.Грищенко, С.Білокінь. - Дрогобич, 2011”. Докладно розповіла про це видання Київського національного університету імені Тараса Шевченка директор Української недільної школи А.Якімова. Вона ж виголосила доповідь про літературну та громадську діяльність доньки відомого вченого Лідії Шишманової-Драгоманової, її зв’язки з тогочасною зарубіжною й українською громадськістю.

Доцент Софійського університету Л.Терзійська в своєму виступі висвітлила питання взаємовідносин М. Драгоманова і молоді. Доповідач підкреслила, що у

Болгарії Михайло Петрович виховав цілу плеяду вчених у галузі суспільних наук. Директор бібліотеки Софійського університету А.Ангелова розповіла про *“бібліотеку Драгоманова”* (близько 5 тисяч назв друкованої продукції), яку університет придбав після смерті вченого. Особливу увагу вона звернула на збірку книг італійських авторів цієї бібліотеки. Доповідь доцента Інституту історії БАН Р.Коневої була присвячена науковій діяльності найбільш відомого учня М.Драгоманова Івана Шишманова, особливо його студіям 1921-1924 рр. у Фрайбурзі.

Викладач В.Драгулева поділилася своїми враженнями від зустрічей у Будапешті з онукою Михайла Драгоманова - Наталією Світозарівною Драгомановою-Бартої, яка цього року відсвяткувала 90-річний ювілей. Доповідач акцентувала увагу на її громадській діяльності серед українців в Угорщині та спогадах про родинне коло Драгоманових.

Учасники форуму продовжили свою роботу по підсекціях *“Культурологічний підхід до викладання мови та літератури”*, *“Теорія і практика перекладу”*, *“Етнографічні рефлексії у XXI ст.”*, *“Україна в масмедійному та віртуальному просторі Болгарії”*. Найбільший резонанс в рамках цих підсекцій викликали доповіді викладача Львівського університету О.Сороки, яка вже третій рік читає низку українознавчих дисциплін у Софійському університеті, *“Благодатна середа” - осередок вивчення української культури, літератури, мови*, аспірантки Інституту етнографії та фольклористики БАН Т.Матанової *“Етнічне самосприйняття і локальна належність у дітей з українсько-болгарських родин”*, студентки-україністки Г.Джоглевої *“Українська та болгарська писанка крізь віки”* та журналіста В.Жуківського *“Українська преса в Болгарії”*.

На початку роботи II секції *“Збереження етнонаціональної ідентичності українців у Болгарії”* відбулася презентація книги А.Якімової *“Українці в Болгарії: філософія історичного буття”* (Софія, 2011). Своїми враженнями від книги поділилися викладач Софійського університету, кандидат філологічних наук Р.Камберова та керівник української громади в Пловдиві, асистент Почесного консула України в м.Пловдив Дімітра Георгієва М.Імреорова. Вони акцентували увагу учасників конференції на актуальності піднятих у книзі проблем та її значенні для подальших студій на ниві історії української діаспори в Болгарії. М.Імреорова, зокрема, звернула увагу на нові факти із життя уродженки Києва, балерини Національної опери в Софії, засновниці балетних шкіл у Софії, Старій Загорі та Пловдиві Анни Воробійової, що були наведені в книзі. Зауважимо, що рецензія на цю книгу була опублікована на сторінках *“Сумського історико-архівного журналу”* (№XII-XIII).

Свої доповіді, присвячені діяльності місцевих осередків української діаспори, виголосили М.Імреорова, керівник молодіжного відділення (*“БУКІІ”*) при фундації *“Мати - Україна”* К.Панковський та учасник Форуму молоді української діаспори *“Київ-2011”*, член цього ж відділення Г.Анчев.

На конференції були присутні представники болгарської й української громадськості, студенти-україністи Софійського університету. Заочно участь у конференції взяли українські науковці та журналісти. Так, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка М.Карпенко надіслала доповідь *“М.О.Максимович і М.П.Драгоманов: наступність розвитку ідей Київської історико-філологічної школи в університеті Святого Володимира”*, доцент Сумського державного університету В.Власенко - *“Українська громада в Софії міжвоєнного періоду (за матеріалами паризького тижневика “Тризуб”)*”, власний кореспондент УКРІНФОРМУ в Болгарії О.Білик - *“Україна в болгарських ЗМІ”*. За результатами роботи конференції будуть опубліковані її матеріали.

Із заключним словом до присутніх звернулася голова оргкомітету А.Якімова. Вона окреслила подальші перспективи дослідження й популяризації історичної та культурної спадщини українців Болгарії. Посол України в Болгарії наголосив на необхідності продовження традиції проведення в Софії конференції *“Драгоманівські студії”*.

Під час роботи форуму експонувалася виставка *“Тетямани України”*, приурочена до Дня українського козацтва, який традиційно відзначають на свято Покрови Пресвятої Богородиці (14 жовтня), а також були представлені книги співробітників Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерство освіти, науки, молоді і спорту України І.Пасемка *“Українство: світові обшири”* (2009) та Т.Кононенка *“Божественна симфонія Григорія Сковороди”* (2011).

ЯКИМОВА А., СМЕХОВ В.

СПІЛЬНИЙ ЗАХІД ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М.С.ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ ТА СУМСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

25 жовтня 2011 р. у м.Суми відбувся *“круглий стіл”* за участю науковців-істориків Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України (ІУАД) та Сумського державного університету (СумДУ). Ідея проведення заходу виникла ще на початку серпня нинішнього року. Круглий стіл був присвячений кільком ювілейним датам - 145 років з дня народження видатного українського історика М.С.Грушевського; 175 років з дня народження О.Я.Кониського; 85-річний ювілей директора ІУАД, члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук П.С.Соханя; 20 років ІУАД. Планувалося також обговорення низки проблемних питань сучасної історичної науки.

Захід був відкритий вітальним словом завідуючого кафедрою історії СумДУ, кандидата історичних наук, доцента Нестеренка Вадима Анатолійовича. Він відмітив, що 2011 рік став роком багатьох *“круглих дат”*, зупинився на постатях знаних українських істориків ХІХ - початку ХХ ст. М.С.Грушевського та його вчителя О.Я.Кониського, підкресливши їхній внесок у розвиток історичної науки. Були виголошені привітання з ювілеєм на адресу директора ІУАД Павла Степановича Соханя. Його як уродженця Білопільщини і земляка були раді вітати усі присутні на цьому заході. Аудиторії були представлені учасники заходу - співробітники ІУАД, викладачі, науковці та студентська молодь вчз Сумщини: сумських державного університету, державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка, національного аграрного університету.

Далі виступив кандидат історичних наук, дійсний член Українського Історичного Товариства, член-кореспондент Української вільної Академії наук (США), дійсний член Наукового товариства ім. Т.Шевченка, старший науковий співробітник, завідуючий відділом ІУАД Гирич Ігор Борисович. Його доповідь була присвячена постатям М.С.Грушевського, О.Я.Кониського та діяльності ІУАД за двадцять років його існування. І.Б.Гиричем також було відмічено існування певної тягlosti між регіонами: Київщиною та Сумщиною. Історик згадав відомих дослідників - уродженців Сумщини: П.Соханя, Ф.Ернста, В.Романовського, М.Василенка та багатьох інших. *“Ті люди, які народилися на Сумщині, розкрили себе як історики, вчені, громадські діячі саме у столиці, - зазначив доповідач, - тому неправильно було б називати їх провінціалами. Ці люди творили всеукраїнські вартості і були центральними діячами всеукраїнського масштабу”*.

І.Б.Гирич розповів про виконання ІУАД науково-просвітницьких функцій і поставлених наукових завдань через дослідження науковців інституту та публікацію історичних джерел, окреслив плани та перспективи подальшої діяльності провідної археологічної установи України.

Із заключним словом до присутніх звернулася голова оргкомітету А.Якімова. Вона окреслила подальші перспективи дослідження й популяризації історичної та культурної спадщини українців Болгарії. Посол України в Болгарії наголосив на необхідності продовження традиції проведення в Софії конференції *“Драгоманівські студії”*.

Під час роботи форуму експонувалася виставка *“Тетямани України”*, приурочена до Дня українського козацтва, який традиційно відзначають на свято Покрови Пресвятої Богородиці (14 жовтня), а також були представлені книги співробітників Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерство освіти, науки, молоді і спорту України І.Пасемка *“Українство: світові обшири”* (2009) та Т.Кононенка *“Божественна симфонія Григорія Сковороди”* (2011).

ЯКИМОВА А., СМЕХОВ В.

СПІЛЬНИЙ ЗАХІД ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М.С.ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ ТА СУМСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

25 жовтня 2011 р. у м.Суми відбувся *“круглий стіл”* за участю науковців-істориків Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України (ІУАД) та Сумського державного університету (СумДУ). Ідея проведення заходу виникла ще на початку серпня нинішнього року. Круглий стіл був присвячений кільком ювілейним датам - 145 років з дня народження видатного українського історика М.С.Грушевського; 175 років з дня народження О.Я.Кониського; 85-річний ювілей директора ІУАД, члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук П.С.Соханя; 20 років ІУАД. Планувалося також обговорення низки проблемних питань сучасної історичної науки.

Захід був відкритий вітальним словом завідуючого кафедрою історії СумДУ, кандидата історичних наук, доцента Нестеренка Вадима Анатолійовича. Він відмітив, що 2011 рік став роком багатьох *“круглих дат”*, зупинився на постатях знаних українських істориків ХІХ - початку ХХ ст. М.С.Грушевського та його вчителя О.Я.Кониського, підкресливши їхній внесок у розвиток історичної науки. Були виголошені привітання з ювілеєм на адресу директора ІУАД Павла Степановича Соханя. Його як уродженця Білопільщини і земляка були раді вітати усі присутні на цьому заході. Аудиторії були представлені учасники заходу - співробітники ІУАД, викладачі, науковці та студентська молодь вчз Сумщини: сумських державного університету, державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка, національного аграрного університету.

Далі виступив кандидат історичних наук, дійсний член Українського Історичного Товариства, член-кореспондент Української вільної Академії наук (США), дійсний член Наукового товариства ім. Т.Шевченка, старший науковий співробітник, завідуючий відділом ІУАД Гирич Ігор Борисович. Його доповідь була присвячена постатям М.С.Грушевського, О.Я.Кониського та діяльності ІУАД за двадцять років його існування. І.Б.Гиричем також було відмічено існування певної тягlosti між регіонами: Київщиною та Сумщиною. Історик згадав відомих дослідників - уродженців Сумщини: П.Соханя, Ф.Ернста, В.Романовського, М.Василенка та багатьох інших. *“Ті люди, які народилися на Сумщині, розкрили себе як історики, вчені, громадські діячі саме у столиці, - зазначив доповідач, - тому неправильно було б називати їх провінціалами. Ці люди творили всеукраїнські вартості і були центральними діячами всеукраїнського масштабу”*.

І.Б.Гирич розповів про виконання ІУАД науково-просвітницьких функцій і поставлених наукових завдань через дослідження науковців інституту та публікацію історичних джерел, окреслив плани та перспективи подальшої діяльності провідної археологічної установи України.

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІУАД Федорук Ярослав Олександрович розповів про історію ІУАД та специфіку діяльності цієї установи. Говорячи про сучасну історичну науку, доповідач сформулював проблему, яку слід вирішувати на нинішньому етапі - *“формувати стандарти історичної науки”*. Далі Я.О.Федорук зазначив: *“З тих усіх ідей, що сьогодні розвиваються у світі: модерністських, постмодерністських, позитивістських тощо, ми все-таки більше схиляємося до того, щоб представляти українську історичну науку в академічному вимірі, де основою дослідження є джерело”*.

Пам'яті одного з найвизначніших істориків сучасності Я.Р.Дашкевича були присвячені окремі виступи, під час яких відбулися презентації видань *“...Учи неможними устами сказати правду”* та *“Лицар духу. Меморіальний збірник, присвячений професору Ярославу Дашкевичу”*. І.Б.Гирич і Я.О.Федорук детально розповіли про життєвий і творчий шлях Ярослава Романовича, його родину, супроводжуючи виступи мультимедійними ілюстраціями, де можна було побачити видатного історика під час роботи з джерелами, у колі колег та друзів. Велика увага була приділена колосальному творчому доробку вченого.

Окрема частина круглого столу була присвячена презентації нових видань ІУАД та СумДУ, зокрема монографії Я.О.Федорука *“Віленський договір 1656 року. Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття”*, книг І.Б.Гирича *“Концептуальні проблеми історії України”* та *“Київ в українській історії”*, останніх чисел всеукраїнських фахових видань *“Українського археографічного щорічника”* (Вип.15) та *“Сумського історико-архівного журналу”* (№XII-XIII).

Під час презентації монографії Я.О.Федорука, присвяченої Віленській угоді 1656 р., було наголошено на важливому значенні не тільки цього, але й подібних досліджень. Якщо дослідження з таких проблем існують в інших країнах, то український читач буде знайомитися з тими чи іншими історичними подіями крізь призму інших (чужих, неукраїнських) бачень. Поява таких праць, як *“Віленський договір 1656 року. Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття”* дає можливість ознайомитися з українським поглядом на проблему.

Презентуючи книгу *“Київ в українській історії”*, її автор І.Б.Гирич розповів про зміст книги, вказав на значення української столиці в історії. Підводячи підсумки своєї роботи над презентованим виданням, доповідач наголосив, що *“Київ є столицею України якщо дивитись на це під кутом зору його історії, значення, культури тощо, але свідомісно Київ столицею України ще має стати. Ця проблема існує і певний час буде існувати так само, як і проблема формування української нації”*.

Відбулася також презентація останніх номерів *“Українського археографічного щорічника”* та *“Сумського історико-архівного журналу”*. Була висвітлена історія створення цих видань, висвітлена специфіка матеріалів, що побачили світ на їхніх сторінках. Спільним для обох видань є той факт, що одним з основних видів публікацій в них - це джерела та джерелознавчі студії. Джерела представлені тут мемуарами; епістолярною спадщиною діячів минулого; документами різноманітних державних і недержавних установ, підприємств, організацій; матеріалами політичних партій і громадських організацій тощо.

Наприкінці заходу було наголошено на необхідності проведення подібних акцій з метою зустрічей дослідників з академічних інституцій та вищих навчальних закладів, обміну думками щодо загальних та регіональних проблем історії України, залучення студентської молоді до публічних дискусій тощо.

ДЕГТЯРЬОВ С.І.

ЮВІЛЕЙ**До 85-річчя члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук
СОХАНЯ ПАВЛА СТЕПАНОВИЧА**

18 листопада 1926 року в селі Новоіванівці Білопільського району Сумської області народився історик-славіст, джерелознавець, археограф, член-кореспондент Національної академії наук України (1985), заслужений діяч науки і техніки України, лауреат Державної премії УРСР у галузі науки і техніки (1980) Павло Степанович Сохань. З 1940 року він навчався у Білопільському педагогічному технікумі, звідки 16-річним юнаком пішов до лав Червоної Армії, брав участь у бойових діях у роки Великої Вітчизняної війни. Нагороджений орденом Вітчизняної війни та 13 медалями. Після закінчення війни, залишався на військовій службі до 1951 року, екстерном склав іспити середньої школи та заочно закінчив 3 курси історичного факультету Владивостокського педагогічного інституту. Після демобілізації з відзнакою довершив заочне навчання у Харківському педагогічному інституті ім. Г.Сковороди (1953 р.). Працював спочатку лаборантом, а потім викладачем та завідуючим навчальною частиною цього інституту. Від 1961 року - аспірант Інституту історії АН України, а у березні 1963 року здобув науковий ступінь кандидата історичних наук.

Павло Степанович захоплюється темою українсько-болгарських історичних зв'язків. В Інституті історії він подолав шлях від молодшого наукового співробітника до заступника директора інституту з наукової роботи. У 1974 році П.С.Сохань захистив докторську дисертацію, а 1981 року йому присвоєно звання професора. На базі відновленої у 1987 році Археографічної комісії АН УРСР у квітні 1991 р. був створений Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, який з 1991 року й очолює Павло Степанович.

Завдяки зусиллям Павла Степановича Соханя налагоджено плідне співробітництво Інституту із зарубіжними українознавчими центрами в Канаді, США, країнах Європи. Значним внеском ученого у розвиток вітчизняної гуманітаристики є створення мережі регіональних наукових осередків, що успішно діють у Львові, Харкові, Чернігові, Запоріжжі, Херсоні.

Під керівництвом П.С.Соханя Інститут видав близько 500 різнопланових документів і матеріалів, що є джерельною базою багатьох гуманітарних дисциплін: історії, народознавства, культурології, правознавства, регіональних досліджень тощо. У більшості видань Павло Степанович був головою редакційної колегії, автором наукових передмов та коментарів.

Перу П.С.Соханя належить понад 400 праць у галузі всесвітньої історії, археографії та джерелознавства. Він є головним редактором *“Українського археографічного щорічника”* та видання *“Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів”*, членом редколегії журналів *“Східний світ”*, *“Сумський історико-архівний журнал”* і наукової ради *“Українського історичного журналу”*. Під його керівництвом підготовлено понад 50 докторів і кандидатів наук.

Павло Степанович веде активну громадську роботу як президент Товариства *“Україна-Болгарія”*, академік Міжнародної слов'янської академії наук, почесний член Болгарського філологічного товариства, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

За наукові здобутки і громадську діяльність П.С.Сохань відзначений орденом *“Знак Пошани”*, премії Президії АН УРСР ім. Д.Мануїльського, Почесною грамотою

Президії Верховної Ради УРСР (1976 р.), Державною премією УРСР у галузі науки і техніки (1980, 1985 р.), орденом “*Ярослава Мудрого*”, болгарськими нагородами - орденом Кирила і Мефодія I ступеня та п’ятьма медалями, премією НАН України ім. М.С.Грушевського.

Члени редколегії та редакції “*Сумського історико-архівного журналу*”, колеги та друзі широко вітають Павла Степановича з визначним ювілеєм і бажають міцного здоров’я та нових творчих перемог.

Ред.

ОДА

НА ЧЕСТЬ 85-ЛІТТЯ ПАВЛА СТЕПАНОВИЧА СОХАНЯ

Від Сумщини і до Тихого океану
шлях проліг сина Степана,
Павла Соханя,
заслуженого ветерана
війни із фашистами і квантунцями.
За п’яддю п’ядь
Ви відвойовували науковий плацдарм,
дорогий ветеране рухів ратних і рухів духовних,
Вам, якому всього лише 85,
многая літа бажаємо,
наш командарм,
невсипущий сіячу,
гартований наш козаче,
Павле Степановичу
Сохань!
Промоутер наших досягнень і поривань.
Ви заснували структуру НАН,
що глибоко оре культури лан -
Інститут української археографії та джерелознавства,
який відродив історичні багатства
любої України,
славної Батьківщини
лицаря од науки
Михайла Грушевського.
Ви вписали ім’я його на скрижалі
Наукового закладу,
щоб ясночолі внуки
скарб нетлінний передавали далі.
Далі, далі і далі!
Многая літа
Будівничому незнищенних анналів
Павлу Степановичу Соханеві,
великому трудареві.
Слава!!!
І щира любов довіку.
Склали супліку
славному чоловіку
колеги і учні
літа 2011-го місяця падолиста числа 18-го.

Буряк Юрій Григорович - поет, перекладач,
член Національної спілки письменників України (1984),
лауреат премій ім. П.Усенка (1982) та ім. І.Огієнка (1996),
заслужений працівник культури України